

F O N T E S
A R C H A E O L O G I C I P O S N A N I E N S E S

A N N A L E S M U S E I A R C H A E O L O G I C I P O S N A N I E N S I S

V O L . V I I (1 9 5 6)

Redaktor: Józef Kostrzewski

//

11

11

SPIS TREŚCI — TABLE DES MATIÈRES

Str.

Bogdan Kostrzewski: Dzieje Muzeum Archeologicznego w Poznaniu . . .	1
Cent ans d'histoire du Musée Archéologique de Poznań . . .	28
Aniela Knapowska-Mikołajczykowa: Wczesny okres epoki brązu w Wielkopolsce . . .	31
La première période de l'âge du bronze en Grande Pologne . . .	112
Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa: Wyniki badań archeologicznych kurhanu III kultury unietyckiej w Łękach Małych, w pow. kościańskim . . .	146 ~~126~~
Les résultats des fouilles du tumulus No III de la civilisation unéticienne à Łęki Małe, distr. de Kościan . . .	138
Tadeusz Bartkowski: Stosunki geologiczne kurhanu III w Łękach Małych i najbliższego jego otoczenia . . .	138
Les rapports géologiques du tumulus No III à Łęki Małe et de ses environs	139
Franciszek Ludwik Wokrój: Materiał antropologiczny z kurhanu III w Łękach Małych w pow. kościańskim . . .	140
Les matériaux anthropologiques du tumulus No III à Łęki Małe, distr. de Kościan	141
Kazimierz Krysiak: Materiał kostny zwierzęcy z kurhanu III Łękach Małych, w pow. kościańskim . . .	142
Les restes d'animaux du tumulus No III à Łęki Małe, distr. de Kościan . . .	143
Tadeusz Malinowski: Groby kultury pomorskiej w Józefowie w pow. szamo- tułskim . . .	144
Les tombes de la civilisation poméranienne à Józefowo, distr. de Szamotuły . . .	153
Bogdan Kostrzewski: Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1955 i 1956 . . .	154
Compte-rendu de l'activité du Musée Archéologique de Poznań en 1955 et 1956	165

Sto lat działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu

Cent ans d'histoire du Musée Archéologique de Poznań

Geneza i znaczna część dziejów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu wiąże się z Poznańskim Towarzystwem Przyjaciół Nauk. Myśl gromadzenia zbiorów, które miały stanowić zawiązek „Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich w Wielkim Księstwie Poznańskim” wyszła z łona Wydziału nauk historycznych i moralnych, zawiązanego już w zaraniu istnienia Towarzystwa, w dn. 23 września 1857 r. Nie była to pierwsza tego rodzaju inicjatywa w Wielkopolsce. Podobny cel przyświecał już Towarzystwu Zbieraczy Starożytności Krajowych, powstałemu w Szamotułach w r. 1840 za sprawą historyka Jędrzeja Moraczewskiego. Krótki, bo zaledwie pięcioletni żywot tego Towarzystwa i regionalny zasięg działalności sprawiły, że zbiory jego, w części przejęte później przez PTPN, nie osiągnęły jednak większych rozmiarów. Uchwała Wydziału postulująca utworzenie Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich już w samej nazwie jasno określała jego charakter. W skład zbiorów Muzeum miały wchodzić: „1. przedmioty znajdujące w starożytnych grobach żalami nazywanych, jako to: broń kamienna i metalowa, naczynia gliniane a w szczególności popielnice, pokrywki, łzawice, przybory stroju itd., 2. przedmioty należące do obrzędów pogańskich najdawniejszych mieszkańców tej ziemi, jako posągi bożyszcz itp., 3. broń, sprzęty średniowieczne i wieków następnych, 4. pamiątki ludzi znakomitych, jako to: autografy, pieczęcie, biusty, portrety itp., 5. pamiątki krajowe, jako monety, medale; 6. pomniki krajowe sztuk pięknych i rękodzieł”¹⁾. Zgodnie z tym założeniem zbiory obejmowały zrazu nie tylko zabytki w sensie archeologicznym, ale także wszelkie inne przedmioty zabytkowe i pamiątkowe, a nawet dzieła sztuki. Niemniej jednak pierwsze sprawozdanie muzealne²⁾ ogłoszone zaledwie kilka miesięcy po zawiązaniu się Wydziału, wymienia już 100 zabytków archeologicznych z wszystkich epok. Dzięki ofiarności społeczeństwa ilość ta niebawem wzrosła do tego stopnia, że wkrótce potem zabytki archeologiczne utworzyły odrębny dział.

Rozpatrując dzieje tego działu, który od r. 1924 rozwinął się już poza ramami organizacyjnymi Towarzystwa Przyjaciół Nauk, możemy wyróżnić siedem kolejnych okresów jego działalności.

1. OKRES ZBIERACKI

Pierwszy okres zaczyna się z chwilą powzięcia przez Wydział nauk historycznych uchwały o utworzeniu

Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich jesienią 1857 r. i trwa do r. 1885, w którym na miejsce Hieronima Feldmanowskiego, czwartego z kolei konserwatora zbiorów, powołano dr Bolesława Erzepkiego. Był to bardzo długi a jednocześnie niełatwy okres w dziejach Muzeum. Trudności lokalowe, z którymi borykał się Zarząd PTPN, później zaś przedłużająca się budowa własnych pomieszczeń i związane z tym ustawiczne przeprowadzki, odbiły się niekorzystnie na zbiorach. W tych warunkach, a także z braku odpowiedniego przygotowania fachowego, opieka nad zbiorami kustoszów, zwanych wówczas konserwatorami, często miała charakter tylko nominalny. Z drugiej strony nie można zapominać, że w tym czasie nieliczni jeszcze pionierzy archeologii polskiej dopierali fundamenty pod przyszły jej rozwój³⁾. Mając to na uwadze tym bardziej należy podkreślić zasługę Towarzystwa, które już wówczas doceniało potrzebę gromadzenia zabytków archeologicznych, cennych źródeł do odtworzenia najdawniejszych dziejów naszego kraju, nie szczędząc zabiegów i trudów dla zapewnienia im należytych pomieszczeń. Ponieważ w tym czasie zbiory powiększały się niemal wyłącznie w drodze darów społeczeństwa a działalność naukowa Muzeum, w szczególności zaś praca badawcza w terenie prawie nie istniała, okres ten nazwalimy zbierackim.

Wśród pierwszych 100 zabytków archeologicznych zebranych w r. 1857 znaczną część stanowiły popielnice, przystawki oraz narzędzia i ozdoby metalowe, ofiarowane przez hr. Seweryna Mielżyńskiego a pochodzące z cmentarzyska halszackiego kultury łużyckiej w Pałczynie w pow. wrzesińskim. W następnym roku przybyło m. in. 180 zabytków będących plonem badań amatorskich Antoniego Białeckiego, późniejszego profesora Szkoły Głównej w Warszawie, na cmentarzysku halszackim kultury łużyckiej w Manieczkach w pow. wrzesińskim oraz sporo ceramiki ofiarowanej przez posła Kazimierza Kantaka i pochodzącej również z cmentarzyska kultury łużyckiej z młodszego okresu brązu w Dobieszewku w pow. szubińskim. W czerwcu tegoż roku, w celu pomnożenia zbiorów, Zarząd PTPN nosił się z zamiarem wydania odezwy do społeczeństwa o nadsyłanie darów, ale ostatecznie poniechał tego wobec odosobnionego zresztą głosu Tytusa Działyńskiego, prezesa PTPN, który sprzeciwił się ogalacaniu domów prywatnych z zabytków historycznych⁴⁾. Pomimo to zbiory archeologiczne stale wzrastały. W r. 1863 Wydział historyczno-literacki, z okazji 900-ej rocznicy

¹⁾ „Gazeta W. Księstwa Poznańskiego”, nr. 252, 254, 258 z r. 1857 i nr. 18 z r. 1858.

²⁾ „Gazeta W. Księstwa Poznańskiego”, nr. 252 z 28 października 1857 r.

³⁾ J. Kostrzewski, Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań 1949 s. 35 i n.

⁴⁾ A. Wojtkowski, Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Roczniki PTPN t. L. s. 261

istnienia Polski, zamierzał urządzić w Poznaniu wystawę starożytności polskich⁵⁾ a nawet wybrał już odpowiednią komisję, która miała zająć się jej zorganizowaniem. Wprawdzie z powodu zakazu władz pruskich projekt ten nie doszedł do skutku, niemniej jednak świadczy on wymownie o stanie liczebnym zbiorów archeologicznych w owym czasie. W marcu 1869 r. dział archeologiczny obejmował już 749 przedmiotów, w tej liczbie zabytków ceramicznych było 400, kamiennych 38, szklanych 5, brązowych i miedzianych 125, srebrnych 21, żelaznych 130, kopii gipsowych 30. W ciągu tegoż roku dział wzbogacił się jeszcze dzięki pozyskaniu zabytków z cmentarzyska halsztackiego kultury łużyckiej w Nadziejewie w pow. średzkim, wykopanych i darowanych przez Domaradzkiego oraz dalszych zabytków z Dobieszewka przekazanych przez K. Kantaka. Lista ofiarodawców od r. 1860 do 1882 obejmuje ogółem 263 osoby. Mając na uwadze ówczesne stosunki społeczne, nie dziwi nas, że najliczniej wśród nich są reprezentowani ziemianie, obok duchowieństwa, nauczycieli, lekarzy, studentów, wyższych urzędników itp., słowem przedstawicieli niemal całej ówczesnej inteligencji. Natomiast godnym uwagi jest fakt, że na tej liście znaleźli się także przedstawiciele innych warstw społeczeństwa. W r. 1873 np. gospodarz Mielewski z Białego Piątkowa w pow. poznańskim przekazał do zbiorów kilka zabytków, które znalazł na swoim gruncie w grobie szkieletowym, a „rurmistrzowi i mosiężnikowi“ Ofierskiemu z Mrowina pod Poznaniem Muzeum zawdzięcza znany napierśnik brązowy, odkryty tamże w r. 1874, jeden z najpiękniejszych wytworów metalowych kultury pomorskiej. Oczywiście w porównaniu z wielu „posiedzielielami ziemskimi“ i przedstawicielami ówczesnej inteligencji były to jeszcze nieliczne jednostki. Przykłady powyższe jednak dobitnie świadczą o tym, że idea gromadzenia zbiorów publicznych już wówczas nie były obce także chłopom i rzemieślnikom wielkopolskim. Przeglądając listę ofiarodawców można stwierdzić — o ile była ona prowadzona bieżąco — że dary nie wpływały regularnie. Istniały długie okresy, nieraz trwające kilka lat (np. pomiędzy r. 1861 a 1868), w których nie zanotowano żadnych darów. W tej sytuacji zupełnie uzasadniona wydaje się odezwa Towarzystwa, wystosowana w r. 1878 do właścicieli ziemskich, zachęcająca ich aby „... wszelkie zabytki przeszłości naszej, zwłaszcza wykopaliska, raczyli przysyłać do zbiorów Towarzystwa...“⁶⁾. Ostatniego zapisu w omawianym okresie dokonano w r. 1881. Następny wpływ miał miejsce dopiero w r. 1885 i był zanotowany już w specjalnie na ten cel założonej księdze inwentarzowej. Pośród darów zasilających zbiory muzealne nie brak było zabytków o wyjątkowej wartości naukowej i ekspozycyjnej. Do rzędu ich zaliczamy np. skarb miedziany z młodszej epoki kamienia odkryty w naczyniu glinianym w Skarbienicach w pow. znińskim, parę wołków miedzianych, ongiś połączonych jarzmem, znalezionych wspólnie z 8 siekierkami miedzianymi w Bytyniu w pow. szamotulskim, miecz z IV okresu epoki brązu z Odola-

nowa w pow. ostrowskim, skarb brązowy z wczesnego okresu żelaza odkryty w Chobienicach w pow. wolsztyńskim. brązowy posążek przedstawiający Izydę karmiącą Horusa — import prowincjonalnorzymski znaleziony w Malachowie w pow. gnieźnieńskim, hełm żelazny z Giecza w pow. średzkim, kryty miedzianą blachą pocławianą, wczesnośredniowieczny skarb srebrny z Gwiazdowa w pow. poznańskim i in.

Od początku swego istnienia zbiory mieściły się w Bibliotece Raczyńskich, w kilku pokojach parterowych odstąpienych na ten cel przez hr. Rogiera Raczyńskiego. Ten stan rzeczy trwał do r. 1870, w którym niemieckie kuratorium Biblioteki Raczyńskich bezprawnie wypowiedziało Towarzystwu zajmowane dotychczas lokale. Grożąca eksmisja spowodowała PTPN do starań o inne pomieszczenia. Na szczęście za sprawą członka Zarządu Leona Wegnera, zasiadającego równocześnie w dyrekcji Spółki Bazarowej, instytucja ta odstąpiła Towarzystwu na ten cel w swoim gmachu kilka pokoi na trzecim piętrze i pomieszczenia na strychu. Pomoc Spółki Bazarowej ocaliła zbiory Towarzystwa od zagłady, nie uchroniła jednak zabytków archeologicznych przed częściowym zdekompletowaniem. Odstąpione lokale okazały się bowiem zbyt szczupłe dla pomieszczenia zbiorów, wydatnie jeszcze powiększonych w tym czasie galerią obrazów ofiarowaną przez Seweryna Mielżyńskiego. Dlatego też zdecydowano się przekazać znaczną część wykopalisk do Gabinetu Archeologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie a kilkadziesiąt okazów do Muzeum polskiego w Raperswilu⁷⁾, skąd już nie powróciły do Poznania. W r. 1872 Towarzystwo otrzymało własny budynek wraz z gruntem, nabyty przez Seweryna Mielżyńskiego kosztem 60.000 mk przy ówczesnej ulicy Młyńskiej 17 (obecnie Alfreda Lampego 27/29). Budynek nie był przestronny, wystarczał bowiem zaledwie na mieszkanie dla konserwatora i na salę zebrań. Znaczną część zbiorów z konieczności znalazła miejsce na strychu. Z inicjatywy Seweryna Mielżyńskiego podjęto więc projekt rozbudowy tego budynku na południowej części należącej do niego parceli. Prace budowlane, rozpoczęte w r. 1874, z powodu trudności finansowych ciągnęły się przez szereg lat. Ostatecznie dzięki wydatnej pomocy Józefa Mielżyńskiego, gmach przekazano do użytku Towarzystwa z końcem 1879 r. Dopiero jednak w r. 1882 można było przenieść wszystkie zbiory do nowych pomieszczeń (obecnego lewego skrzydła gmachu PTPN). Dział archeologiczny ulokowano na parterze nowego budynku. Równocześnie przebudowano i podwyższono gmach frontowy. Celem uczczenia zasług położonych dla Towarzystwa przez obu Mielżyńskich nazwano Muzeum imieniem Mielżyńskich.

Do r. 1882 zabytki archeologiczne, podobnie zresztą jak pozostałe zbiory Towarzystwa, nie były w pełni dostępne dla szerokiego rzeszy społeczeństwa. Korzystali z nich niemal jedynie członkowie PTPN i nieliczni zainteresowani badacze; m. in. w tym czasie zbiory były przedmiotem studiów Sophusa Müllera, Hermana Luchsa, dyr. Muzeum Śląskiego we Wrocławiu, Godfryda Ossowskiego i in.⁸⁾. Przyczyny tego

⁵⁾ A. Wojtkowski, op. cit. s. 262.

⁶⁾ Roczniki PTPN t. V s. 366.

⁷⁾ Roczniki PTPN t. XI s. 493.

⁸⁾ Roczniki PTPN t. VI s. 365.

⁹⁾ Roczniki PTPN t. VIII s. 336.

stanu rzeczy należy szukać niewątpliwie w trudnościach lokalowych¹⁰⁾. Nie znaczy to jednak, że zbiorów nie pełniły wówczas zupełnie swej funkcji społecznej. Sam fakt istnienia ich w okresie, w którym gruntowna germanizacja zaanektowanych ziem była jednym z naczelných hasel polityki pruskiej, stanowił niemal impuls dla społeczeństwa polskiego w walce o zachowanie mowy i tradycji narodowej. Świadczy o tym także ofiarność społeczeństwa na rzecz zbiorów. Ze zbiorów archeologicznych czerpali argumenty nieliczni jeszcze wówczas badacze polscy przeciwstawiający się tendencyjnym teoriom niemieckim¹¹⁾. Te same względy decydowały o tym, że Towarzystwo, nie mogąc eksponować zbiorów archeologicznych w Poznaniu, wysyłało zabytki na wystawy starożytności krajowych do innych miast polskich, a nawet za granicę. M. in. w r. 1858 ciekawsze zabytki archeologiczne ze zbiorów PTPN były reprezentowane na wystawie krakowskiej, zorganizowanej przez J. Łepkowskiego w pałacu ks. J. Lubomirskiego, a w trzy lata później na podobnej wystawie starożytności we I. wowie¹²⁾. Największy jednak w omawianym okresie był udział poznańskich zbiorów archeologicznych w wystawie urządzonej w Berlinie w r. 1880 z okazji XI ogólnego zebrania Niemieckiego Towarzystwa Antropologicznego, na którą Muzeum wysłało blisko 400 eksponatów¹³⁾.

Opiekę nad zbiorami sprawował konserwator, który równocześnie pełnił obowiązki sekretarza Zarządu PTPN. Połączenie tych dwóch funkcji w jednej osobie nie było korzystne dla zbiorów, tym bardziej, że już w pierwszych latach istnienia Towarzystwa obejmowały one nie tylko zabytki archeologiczne, ale także pamiątki historyczne, numizmaty, zbiory przyrodnicze oraz galerię obrazów i gabinet rycin. Ponadto do obowiązków konserwatora należała opieka nad biblioteką, liczącą już w r. 1868 blisko 7000 tomów. Szeroki zakres zbiorów, wymagający wszechstronnej i gruntownej wiedzy, obciążenie konserwatora funkcjami administracyjnymi i ustawiczne przeprowadzki powodowały, że opieka jego redukowala się często jedynie do rejestrowania bieżących wpływów. Pierwszym konserwatorem był Maksymilian Studniarski¹⁴⁾ urodzony w Międzyrzeczu, jeden z 42 członków założycieli PTPN, długoletni profesor szkoły

realnej w Poznaniu. Obowiązki swe pełnił zaledwie w ciągu kilku miesięcy. Następcą jego, Albin Górecki¹⁵⁾, rodem z Nakła, uczestnik powstania listopadowego, również nauczyciel z profesji, był konserwatorem od r. 1858 do 7 marca 1866 r. Pod koniec swego urzędowania zdradzał objawy choroby umysłowej, co spowodowało Zarząd Towarzystwa do pozabawienia go piastowanego stanowiska. Trzecim z kolei kustoszem zbiorów był Władysław Wierzbński¹⁶⁾, uczestnik powstania wielkopolskiego, prawnik z wykształcenia, a z zawodu dziennikarz. Jako poseł do sejmiku berlińskiego często przemawiał w obronie języka polskiego. Obowiązki konserwatora pełnił zaledwie 3 lata, tj. do 23 marca 1869 r. Ostatnim konserwatorem w omawianym okresie był Hieronim Feldmanowski¹⁷⁾, który na stanowisku tym wytrwał do śmierci, tj. do 9 lipca 1885 r. z półtoraroczną przerwą w latach 1882—1883¹⁸⁾. Feldmanowski, podobnie jak jego poprzednicy, był także sekretarzem Zarządu Towarzystwa do r. 1880. W tym czasie Zarząd PTPN zdecydował się oddzielić funkcje konserwatora od sekretarza. Konserwator był odtąd mianowanym płatnym urzędnikiem Towarzystwa. Ze względów finansowych Feldmanowski przyjął jednak także obowiązki płatnego pomocnika sekretarza. W związku z reorganizacją Walne Zebranie członków Towarzystwa w dn. 4 maja 1880 r. określiło dokładnie obowiązki konserwatora. Ujęto je w formie regulaminu składającego się z dziewięciu punktów¹⁹⁾. M. in. do obowiązków konserwatora należało czuwanie nad bezpieczeństwem budynków i zbiorów oraz utrzymywanie należącego porządku, prowadzenie korespondencji z instytucjami publicznymi i osobami prywatnymi zainteresowanymi zbiorami Towarzystwa, przyjmowanie darów i katalogowanie zbiorów, także tych, które dotychczas nie były objęte katalogiem, zdawanie pisemnej relacji ze stanu zbiorów na każdym półrocznym zebraniu członków Towarzystwa.

Feldmanowski urodził się w r. 1822 w Koninie w pow. nowotomyskim. Brał udział w powstaniu wielkopolskim w r. 1848 i pod Miłosławiem odniósł ranę, po czym był więziczy w twierdzy poznańskiej. W latach 1856—1857 uczył w pedagogium w Ostrowie pod Wieleniem. W następnych dwóch latach odbył podróż do Palestyny. Później był prywatnym nauczycielem. Znał dobrze kilka języków obcych, zwłaszcza niemiecki, francuski i włoski a także języki słowiańskie. W porównaniu ze swymi poprzednikami, których wkład pracy nad systematyzacją i udostępnieniem zbiorów do dalszych badań nie pozostawił żadnych śladów, Feldmanowski na stanowisku konserwatora wyróżnił się trwalszym dorobkiem, szczególnie w zakresie zbiorów archeologicznych. Zasluga jego było, że nie ograniczał się do gromadzenia zbiorów archeologicznych wyłącznie w drodze darów, ale także starał się powiększać ich zasób przez badania wykopaliskowe. M. in. zawdzięczamy mu zbada-

¹⁰⁾ Por. np. Roczniki PTPN t. VIII s. 336 oraz t. X s. 411.

¹¹⁾ Por. np. W. Jażdżewski, Sprawozdanie z wystawy antropologiczno-archeologicznej w Berlinie. Roczniki PTPN t. XI s. 263—302. Zob. także J. Kostrzewski, 90 lat w służbie nauki i narodu. Z Otchłani Wieków r. XVI s. 118.

¹²⁾ Udział zbiorów archeologicznych PTPN we wspomnianych wyżej wystawach miał niewątpliwie duże znaczenie propagandowe, był jednak szkodliwy dla samych zbiorów, gdyż „...bardzo wiele urn... wróciło zupełnie w innym stanie, i albo poszły w drobne kawałki albo znacznie uszkodzone zostały...” — jak stwierdza sprawozdanie z działalności Towarzystwa w latach 1862—1864. Roczniki PTPN t. III s. 623.

¹³⁾ Por. Katalog der Ausstellung prähistorischer und anthropologischer Funde Deutschlands. Berlin 1880. s. 373—390 oraz W. Jażdżewski, Sprawozdanie z wystawy... Roczniki PTPN t. XI s. 263 i n. Udział Muzeum w tej wystawie nie był jednak dobrowolny, o czym świadczy cytowane wyżej Sprawozdanie (Roczniki PTPN t. XI s. 265).

¹⁴⁾ A. Wojtkowski, op cit. s. 43, 130, 133 i n.

¹⁵⁾ Tamże, s. 67—68 i in.

¹⁶⁾ Tamże, s. 68 i in.

¹⁷⁾ Tamże, s. 81—82 i in. Zob. także: J. Kostrzewski, Dzieje polskich badań prehistorycznych s. 79.

¹⁸⁾ W tym okresie konserwatorem był Klemens Kantecki, który jednak z powodu choroby wkrótce zmuszony był zrezygnować z tego stanowiska.

¹⁹⁾ Roczniki PTPN t. XI s. 625—626.

nie osady wczesnośredniowiecznej w Pawłowicach w pow. poznańskim i opublikowanie wyników tych badań w języku polskim i niemieckim²⁰⁾. Wprawdzie badania te były jeszcze sporadyczne, świadczą one jednak o zrozumieniu przez Feldmanowskiego ich potrzeby i znaczenia w pracy muzealnej. Dziełem Feldmanowskiego jest również uporządkowanie zbiorów działu archeologicznego, które w okresie jego działalności trzykrotnie były przenoszone do nowych pomieszczeń²¹⁾. Wiele pracy włożył Feldmanowski w ekspozycję poznańskich zbiorów archeologicznych na wystawie w Berlinie. W końcu należy wspomnieć o czynnym udziale Feldmanowskiego w pracach komisji archeologicznej, działającej w ramach Wydziału historycznego PTPN, do której został powołany w r. 1879. Za wszystkie te zasługi Zarząd Towarzystwa nieraz wyrażał mu uznanie, a w r. 1878 zdecydował się nawet przydać mu pomoc do uporządkowania zbiorów.

2. POCZĄTKI DZIAŁALNOŚCI NAUKOWEJ

Dnia 1 lipca 1885 r. na skutek ciężkiej choroby Feldmanowskiego Zarząd Towarzystwa zmuszony był powołać zastępcę konserwatora. Wybór padł na dr Bolesława Erzepkiego, który już od dwóch lat działał w Komisji archeologicznej, gdzie dał się poznać jako nieprzeciętny erudyta i dobry organizator. Niespełna dwa tygodnie później, po śmierci Feldmanowskiego, dr Erzepki został mianowany konserwatorem. Działalność Erzepkiego stanowi nowy okres w dziejach Muzeum. W tym czasie w całym kraju znacznie wzrosło zainteresowanie archeologią²²⁾. Miejsce nielicznych w poprzednim okresie pionierów archeologii zajęły nowe szeregi uczonych zajmujących się tą dziedziną wiedzy. Amatorskie poszukiwania zabytków przerodziły się stopniowo w systematyczne badania wykopaliskowe i powierzchniowe, które pomnożyły znacznie źródła archeologiczne. Coraz liczniej pojawiające się publikacje naukowe pogłębiły i posunęły naprzód wiedzę o pradziejach. Przemiany, dokonywane się w archeologii polskiej, znalazły odbicie także w działalności Muzeum. Wprawdzie zbiory nadal jeszcze wzrastały głównie dzięki darom, ale część ich pochodziła już z badań terenowych. Także wiele innych zabytków, dotychczas nie oznaczonych co do miejsca i warunków odkrycia, zyskało pełną wartość naukową na skutek starań dra Erzepkiego. Wreszcie po raz pierwszy w dziejach Muzeum zaczyna się systematyczna akcja publikowania zabytków ze zbiorów archeologicznych. Wszystko to świadczy o tym, że już w tym czasie przypadają początki działalności naukowej Muzeum.

Erzepki²³⁾, podobnie jak jego poprzednicy, był również Wielkopolaninem. Urodził się w r. 1852 w Pawłowicach w pow. leszczyńskim. W r. 1873 ukończył gimnazjum w Lesznie, a w dwa lata później zapisał się na wydział filozoficzny uniwersytetu

wrocławskiego. Krótco przed objęciem obowiązków konserwatora w Muzeum PTPN uzyskał stopień doktora filozofii na podstawie rozprawy będącej krytycznym rozbiorem tekstu „Kazań gnieźnieńskich“. Jakkolwiek Erzepki był z wykształcenia filologiem i w tej dziedzinie miał największy dorobek naukowy, to jednak już od wczesnej młodości interesował się również archeologią, czemu dał wyraz m. in. w badaniach terenowych i w publikowaniu źródeł archeologicznych. Już w czasie swych studiów uniwersyteckich podjął w r. 1875 badania wykopaliskowe cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Górzycach w pow. jarocińskim i odtąd często zasilał zbiory Towarzystwa plonami swoich poszukiwań. W bogatym i różnorodnym dorobku piśmienniczym Erzepkiego, obejmującym 60 pozycji, blisko 1/3 stanowią prace z dziedziny archeologii.

Okres działania Erzepkiego w Muzeum charakteryzuje stały i znaczny wzrost zbiorów archeologicznych. W czasie od r. 1885—1913, a więc blisko w ciągu 30 lat, do inwentarza zbiorów wpisano 518 pozycji. Jeżeli zważymy, że na jedną pozycję inwentarza składało się nieraz od kilku do kilkudziesięciu zabytków, uświadomimy sobie w pełni jak wiele pozyskano ich w owym czasie. Zbiory wzrastały jeszcze głównie drogą ofiarności społeczeństwa. Trzeba jednak stwierdzić, że Erzepki nie ograniczał się tylko do rejestrowania napływających darów. Nawiązując liczne znajomości w czasie swych wielokrotnych podróży naukowych po Wielkopolsce, docierał także do prywatnych posiadaczy zabytków archeologicznych i dzięki swym osobistym zaletom potrafił wyjednać od nich dla Muzeum niejednemu cenny egzemplarz lub nawet całe kolekcje. Oprócz darów i depozytów, pewna część nabytków pochodziła również z zakupów i z badań wykopaliskowych. Zakupy, których księga inwentarzowa notuje tylko kilka, stanowiły wyjątkową formę nabywania zbiorów. Z badań wykopaliskowych pochodzą m. in. zabytki z cmentarzyska kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu w Lipiu w pow. kępińskim, z kilku grobów szkieletowych z okresu rzymskiego w Poznaniu-Szelagu oraz z analogicznie datowanego cmentarzyska w Siemianicach w pow. kępińskim. Większość ofiarodawców nadal jeszcze stanowili ziemianie, ale nie brak było także duchowieństwa, lekarzy, nauczycieli i innych przedstawicieli inteligencji. Równocześnie jednak w tym czasie zanotowano w księdze inwentarzowej znacznie więcej niż w latach poprzednich ofiarodawców rekrutujących się z innych warstw społeczeństwa, przede wszystkim chłopów, kupców i rzemieślników, co świadczyłoby o wzrastającym zrozumieniu przez nich wartości naukowej zabytków archeologicznych.

Wśród cenniejszych okazów, które w tym okresie wpłynęły do zbiorów należy wymienić: miecz brązowy z II okresu epoki brązu z Radzimia w pow. obornickim, kilka większych skarbów brązowych: z Granowa w pow. nowotomyskim (I okres epoki brązu), z Grodnicy w pow. gostyńskim (II okres), z Kowalewka w pow. obornickim (IV okres), ze Słupów w pow. aleksandrowskim (V okres) i z Łuszkowa w pow. kościańskim (wczesny okres żelaza), dalej dwa halsztackie importowane naczynia brązowe odkryte w Choryni w pow. kościańskim. Wia-

²⁰⁾ H. Feldmanowski, Wykopisko Pawłowice. Poznań 1877 i tenże: Die Ausgrabung vom Pawlowice. Posen 1877.

²¹⁾ A. Wojtkowski, op. cit. s. 263 i n.

²²⁾ J. Kostrzewski, op. cit. s. 63 i n.

²³⁾ J. Kostrzewski, Dr Bolesław Erzepki. Poznań 1915. Odbitka z Kuriera Poznańskiego. Por. także: Z Otchłani Wieków r. VII s. 43—45.

dro cisowe z okuciem brązowym z młodszego okresu rzymskiego odkryte w jednym z grobów szkieletowych w Poznaniu-Szelagu, skarb monet i ozdób srebrnych z V w. n. e. z Siedlikowa w pow. kępińskim i wiele innych. Do cennych zabytków nabytych w tym czasie należą także wspomniane wyżej zespoły z badań wykopaliskowych w Lipiu, Poznaniu-Szelagu i w Siemianicach oraz zbiory prywatne nabyte przez Muzeum głównie dzięki staraniom Erzepkiego, a mianowicie: duży zbiór pozostały po Władysławie Jażdżewskim, przekazany w depozyt w r. 1895, podobny zbiór zabytków zebranych przez emerytowanego nauczyciela Teofila Trąpczyńskiego w kilku miejscowościach pow. inowrocławskiego, ofiarowany w r. 1901 oraz dwa zbiory pozyskane dla Muzeum w r. 1909, tj. zbiór Hipolita i Stanisława Turnów z Objezierza, przekazany w charakterze daru i wielki zbiór Zbigniewa Węsierskiego-Kwileckiego z Wróblewa, oddany w depozyt.

[W ten sposób z roku na rok wzrastała nie tylko ilość, ale także wartość zbiorów. Nie ulega wątpliwości, że miały one już wówczas niemałą wartość materialną, skoro w r. 1912 w związku z koniecznością ubezpieczenie majątku Towarzystwa przed pożarem oceniono je na 200.000 mk. Dla porównania trzeba dodać, że bibliotekę PTPN obejmującą ok. 120.000 tomów i 800 sztuk kart (map) geograficznych oszacowano wówczas na 362.400 marek, a zbiory przyrodnicze na 10.000 mk²⁴⁾. Tak cenne zbiory w rękach polskich były oczywiście przedmiotem zawzięci ze strony okupantów pruskich, którzy pragnęli za wszelką cenę powstrzymać rozwój Muzeum i przejąć jego zbiory. Pierwszy atak nastąpił już w r. 1885 ze strony świeżo założonego niemieckiego towarzystwa historycznego, a bezpośrednią jego przyczyną stał się referat E. Calliera na temat organu tego towarzystwa, wygłoszony na posiedzeniu wydziału historyczno-literackiego PTPN i streszczony z dodaniem własnych uwag przez „Dziennik Poznański”²⁵⁾. Na szczęście niebezpieczeństwo uchylono, ale nie odsunięto go całkowicie, gdyż w kilka lat później w r. 1894 nastąpił ponowny atak, tym razem ze strony starosty krajowego, który wprost wezwał Towarzystwo, aby złożyło „... zbiory swoje lub część takowych w gmachu Muzeum prowincjonalnego”²⁶⁾, świeżo założonego przez Niemców w Poznaniu. Oczywiście Zarząd Towarzystwa odpowiedział odmownie, stwierdzając, że nie ma prawa dysponować tym, co przez społeczeństwo zostało złożone i ofiarnością jego nadal jest utrzymywane²⁷⁾.

[Wydatne powiększenie zbiorów archeologicznych w omawianym okresie jest niewątpliwą ale nie jedyną zasługą Erzepkiego. Dał on także trwałe podstawy naukowe zbiorom i udostępnił je do dalszych badań. Pierwszym krokiem w tym kierunku było założenie przez niego w r. 1885 księgi inwentarzowej, którą przez cały czas prowadził we wzorowym porządku, nierzadko uzupełniając poszczególne zapisy dodatkowymi uwagami lub powołaniem się na odnośną literaturę. Ponadto założył on także kata-

log miejscowości, z których Muzeum posiadało zabytki; z powodu rozlicznych zajęć nie zdołał jednak doprowadzić go do końca. Sporo wysiłków poświęcił Erzepki stwierdzeniu miejsca pochodzenia i warunków odkrycia zabytków, które dotychczas nie posiadały odpowiedniej metryki. Opierając się na krótkich, nieraz niedostatecznych notatkach i luźnych zapiskach, pozostałych po jego poprzednikach oraz w drodze żmudnej korespondencji z ofiarodawcami, zdołał w ten sposób zidentyfikować i ocalić dla nauki wiele cennych okazów. Erzepki był także pierwszym kustoszem zbiorów, który zwrócił uwagę na zagadnienie konserwacji zabytków żelaznych. Wzorując się mianowicie na metodzie fizyko-chemicznej, stosowanej już wówczas przez berlińskie Muzeum für Völkerkunde, przeprowadził w r. 1891 pierwsze próby konserwacji zabytków żelaznych. Zabiegi te widocznie okazały się pomyślne, skoro w jednym ze swych rocznych sprawozdań Erzepki stwierdza, że „... zdołają na długie lata ochronić od dalszego psucia i najkruchszy kawałek żelaza”²⁸⁾. W dziedzinie udostępniania zbiorów archeologicznych do dalszych badań trwała zasługa jego było opublikowanie szeregu zabytków głównie na łamach organu Wydziału Archeologicznego PTPN pt. „Zapiski Archeologiczne Poznańskie”, którego pięć kolejnych zeszytów wydał w latach 1887—1889 wespół z Władysławem Jażdżewskim. Ponadto w r. 1893 zainicjował nowe monumentalne wydawnictwo serijne pt. „Album przedhistorycznych zabytków W. Ks. Poznańskiego” z reprodukcjami najcenniejszych okazów ze zbiorów archeologicznych Muzeum PTPN i tekstem objaśniającym. Oba wydawnictwa były tłumaczone także na język niemiecki.

Przeprowadzki, które miały miejsce w okresie działalności Erzepkiego na stanowisku konserwatora zbiorów oraz wzrastająca ciasnota pomieszczeń spowodowały konieczność kilkakrotnego porządkowania i reorganizacji zbiorów archeologicznych. Porządkując je w r. 1885, po raz pierwszy w dziejach Muzeum Erzepki oddzielił zabytki późnośredniowieczne i inne, pochodzące z młodszych czasów, od pozostałych zabytków archeologicznych, przy czym wśród tych ostatnich wyróżnił znaleziska grobowe i skarby. Wszystkie te zabytki były ułożone w porządku geograficznym, tj. według miejscowości, w których zostały odkryte. Ponowne uporządkowanie zbiorów, podjęte w r. 1896, nie zmieniło w zasadzie tego układu, ale już w kilka lat później, w r. 1901 Erzepki przeprowadził gruntowną reorganizację, układając zbiory w porządku chronologicznym, który do dzisiaj jeszcze jest powszechnie stosowany w muzeach archeologicznych. Ten porządek zachował Erzepki również przy przenoszeniu zbiorów do nowych pomieszczeń w r. 1909, wydzielając jedynie ok. 3000 okazów z depozytów Władysława Jażdżewskiego i Zbigniewa Węsierskiego-Kwileckiego.

[Dzięki staraniom Erzepkiego zbiory archeologiczne posiadały dużą wartość naukową i dydaktyczną. To też były one przedmiotem zainteresowań zarówno licznych uczonych jak i społeczeństwa. Wśród archeologów zagranicznych, którzy w tym czasie zapoznali

²⁴⁾ Roczniki PTPN t. XLIII s. 264.

²⁵⁾ A. Wojtkowski, op. cit. s. 230.

²⁶⁾ Tenże, s. 338.

²⁷⁾ Tenże, s. 339.

²⁸⁾ Roczniki PTPN t. XVIII s. 501.

się ze zbiorami, do czego w znacznej mierze przyczyniły się publikacje Erzepkiego, przeważali oczywiście najbliżsi sąsiedzi — Niemcy: K. Brunner i G. Kossinna z Berlina, W. Grempler i H. Seger z Wrocławia, R. Hausmann z Dorpatu, H. Jentsch z Gubina i P. Reinecke z Moguncji. Oprócz nich byli także archeologowie z inn. krajów: L. J. Pič z Pragi i H. Wankel z Olomuńca. M. Much z Wiednia, J. Hampel z Budapesztu, S. Müller z Kopenhagi i W. Froehner z Paryża. [Nie ulega wątpliwości, że uczeni ci niejednokrotnie wprost zdumieni byli rozmiarami zbiorów, ich rozmaitością, bogactwem i sposobem rozłożenia.] Takie wrażenia odnieśli np. uczestnicy niemieckiego zjazdu historyków i archeologów w Poznaniu w r. 1888²⁹⁾. Frekwencja zwiedzających, którą Erzepki podawał do wiadomości w swych rocznych sprawozdaniach, pozwala również stwierdzić znaczne i stale wzrastające zainteresowanie zbiorami ze strony społeczeństwa. Ilustruje to najlepiej poniższa tabelka

Frekwencja zwiedzających zbiory w latach 1892—1911³⁰⁾

Rok	za opłatą wstępu	bezpłatnie	ogółem
1892	1.170	530	1.700
1893	1.317	460	1.777
1894	816	260	1.076
1895	937	1.210	2.147
1896	966	721	1.687
1897	927	450	1.377
1898	1 156	816	1.972
1899	—	—	—
1900	1.234	439	1.673
1901	1.181	1.223	2.404
1902	1.475	559	2.034
1903	1.234	764	1.998
1904	1.315	974	2.289
1905/6	1.809	1.458	3.267
1907-9	—	—	—
1910	5.122	499	5 621
1911	3.847	298	4.145
Ogółem	24.506	10.661	35.167

Podczas gdy w r. 1886 globalna liczba zwiedzających wynosiła 1.145 osób, w dziewięć lat później wzrosła niemal dwukrotnie, a po dwudziestu latach blisko trzykrotnie. Największą liczbę zwiedzających — 5.621 osób zanotowano w r. 1910 po przeniesieniu zbiorów do nowych pomieszczeń. Była to olbrzymia frekwencja, jeśli zważywszy, że Poznań liczył wówczas zaledwie ok. 150.000 mieszkańców, a kontakty wsi z miastem nie były wtenczas jeszcze tak intensywne jak dzisiaj. Nie znaczy to jednak, aby zbiory były zwiedzane jedynie przez mieszczan. Sprawozdanie z działalności zarządu PTPN w r. 1888 stwier-

dzi bowiem z satysfakcją, że nawet włościanie zaczęli coraz częściej odwiedzać Muzeum³¹⁾. Nie posiadamy niestety dostatecznych danych dla stwierdzenia, w jakich dniach tygodnia i porach dnia Muzeum było otwarte dla zwiedzających. W sprawozdaniu z działalności Zarządu PTPN przedstawionym na Walnym Zebraniu w maju 1880 r. czytamy wprawdzie, że po zupełnym uporządkowaniu zbiorów będą one udostępnione dla zwiedzających w każdy czwartek (z wyjątkiem świąt): zimą od godz. 10—12, latem także od 16—19, wyłącznie zaś dla członków PTPN w tych samych godzinach w każdy poniedziałek³²⁾, nie wiemy jednak, czy projekt ten został zrealizowany. Poczynając od r. 1910, jak się zdaje, zbiory były dostępne nie tylko codziennie, ale także w niedzielę i święta. Z przedstawionej wyżej tabeli wynika, że spora część zwiedzających, ściślej ok. 43%, korzystała z bezpłatnego wstępu. Do r. 1906 liczba tej kategorii zwiedzających była w rzeczywistości znacznie większa, wyniosła bowiem ok. 70% wszystkich zwiedzających, natomiast w latach 1910 i 1911 spadła gwałtownie zaledwie do ok. 9%. Nie wiemy jakie opłaty wstępu obowiązywały do r. 1906. Cztery lata później wstęp w dni powszednie wynosił 50 fenigów, w niedzielę i święta — 10 fen.³³⁾

[Na okres działalności Erzepkiego przypada dalsza rozbudowa pomieszczeń muzealnych, które już w r. 1891 okazały się zbyt szczupłe³⁴⁾. Od tego czasu projekt budowy stale nurtował Zarząd PTPN, zaczęto już nawet gromadzić na ten cel specjalne fundusze. Dopiero jednak w r. 1905 dzięki hojnemu darowi przemysłowca Romana Plewkwicza oraz wydatnej pomocy hr. S. Łąckiego, J. Kusztelana i Wł. Jerzykiewicza projekt ten przybrał realne kształty. [Zakupiono mianowicie dom pod nr 27 sąsiadujący z budynkiem muzealnym oraz parcelę na tyłach gmachu. Następnie, po zburzeniu tego domu, w r. 1907 przystąpiono do rozbudowania gmachu frontowego i wzniesienia połączonego z nim prawego skrzydła, w którym ostatecznie znalazły pomieszczenia zbiory archeologiczne. Uroczyste otwarcie nowego gmachu odbyło się 19 grudnia 1908 r. W tej postaci, pomijając późniejsze drobne przeróbki wewnętrzne, gmach przetrwał do dzisiaj.]

3. NA NOWEJ DRODZE

(W r. 1914 dział archeologiczny rozrósł się do tego stopnia, że zarządzanie nim przekraczało możliwości konserwatora, który równocześnie opiekował się pozostałymi zbiorami i biblioteką PTPN. Ponadto obawiano się, że uchwalona w marcu tegoż roku pruska ustawa o wykopaliskach pozbawi Muzeum prawa powiększania zbiorów drogą badań terenowych z braku odpowiedniego fachowca w dziale archeologicznym³⁵⁾). Te względy skłoniły Zarząd Towarzystwa do powierzenia opieki nad działem od

²⁹⁾ Roczniki PTPN t. XVI s. V, Sprawozdanie za r. 1888.

³⁰⁾ Tabelkę zestawilem na podstawie sprawozdań Erzepkiego ogłaszanych kolejno w Rocznikach PTPN t. XX—XXXVIII. Za r. 1899 brak danych. W latach 1907—1909 zbiory nie były dostępne z powodu prac budowlanych i przygotowań do otwarcia Muzeum.

³¹⁾ Roczniki PTPN t. XVI s. V, sprawozdanie za r. 1888.

³²⁾ Roczniki PTPN t. XI s. 573.

³³⁾ Roczniki PTPN t. XXXVIII s. 274.

³⁴⁾ Roczniki PTPN t. XIX s. 682.

³⁵⁾ J. Kostrzewski, Dzieje polskich badań prehistorycznych, s. 109.

1 maja 1914 r. dr Józefowi Kostrzewskiemu, który właśnie ukończył studia archeologiczne w Berlinie i miał już za sobą praktykę w Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie od r. 1913. Decyzja Zarządu Towarzystwa okazała się nader szczęśliwa, dr Kostrzewski bowiem dzięki swej gruntownej wiedzy, doświadczeniu nabytemu za granicą oraz niezwyklej pracowitości, energii i zdolnościom organizacyjnym, w ciągu zaledwie kilku lat zdołał całkowicie przeobrazić dział archeologiczny, wprowadzając nowoczesne zasady pracy naukowo-badawczej i popularyzatorskiej. Dlatego też działalność dr Kostrzewskiego od r. 1914—1924 na stanowisku pierwszego asystenta a później konserwatora zbiorów archeologicznych stanowi nowy, odrębny okres w dziejach Muzeum.

Okres ten charakteryzuje m. in. znaczny wzrost zbiorów archeologicznych. W ciągu 10 lat do inwentarza zabytków wpisano 942 pozycje; z każdym rokiem przybywało więc przeciętnie ponad 90 pozycji. Dla porównania warto nadmienić, że w czasie działalności Erzepkiego zbiory powiększały się rocznie przeciętnie o 18 pozycji. Jest to niewątpliwie duża różnica, a przyczyny jej należy szukać w sposobach gromadzenia zbiorów. (Dr Kostrzewski nie zadowalał się bowiem tylko przyjmowaniem napływających darów i pozyskiwaniem ich od społeczeństwa, ale przede wszystkim powiększał ich liczbę drogą badań terenowych.) Miały one dwojaki charakter: systematycznych badań wykopaliskowych i badań powierzchniowych, a zasięgiem swym obejmowały nie tylko Wielkopolskę, gdzie były oczywiście najbardziej intensywne, ale także sąsiednie dzielnice, głównie Pomorze.

(Badania wykopaliskowe, prowadzone w tym czasie, obejmowały kilkadziesiąt obiektów reprezentujących niemal wszystkie okresy pradziejów od młodszej epoki kamienia poczynając od wczesnego średniowiecza. Wśród nich należy wymienić m. in.: dwie osady kultury rzucewskiej w Oksywiu w pow. puckim i w Gdyni oraz osadę kultury amfor kulistych w Tucznie w pow. inowrocławskim; dwa kurhany z II okresu epoki brązu w Smoszewie w pow. krotoszyńskim; kilka cmentarzysk kultury łużyckiej (Górka pow. Kościan, Łupice pow. Słupca, Mieszków pow. Jarocin, Przemęt pow. Wolsztyn, Sulmierzyce pow. Krotoszyn) i grodzisko tej samej kultury w Tarnowej w pow. słupeckim; dwa cmentarzyska kultury pomorskiej we Lwówku w pow. nowotomyskim i w Wierzenicy w pow. poznańskim oraz osadę tej samej kultury w Raszewach w pow. jarocińskim; kilka cmentarzysk ciałopalnych z okresu późnolatańskiego i rzymskiego (Kraplewo i Wierzenica pow. Pcznań, Kretków, Prusinów i Wola Książęca pow. Jarocin), kurhan w Siedleminie i osadę w Kapalicy w pow. jarocińskim; dwa wczesno-średniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Kraplewie i Wierzenicy w pow. poznańskim, kilka kurhanów (Potarzyca pow. Jarocin, Smętowo i Uniradze pow. Kartuszy) oraz kilka osad z tego samego czasu (Gdynia, Poznań-Sołacz i Sulmierzyce pow. Krotoszyn). Nie było to oczywiście badania na wielką skalę, tej miary np. co Biskupin, wymagały jednak środków finansowych. Wobec trudnej sytuacji finansowej PTPN, środki te uzyskiwał prof. Kostrzewski

drogą cfiarności społecznej, m. in. z funduszy Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, założonego w r. 1920, nierzadko zaś z własnej kieszeni. Jeszcze liczniejsze w tym okresie były badania powierzchniowe, nie wymagające większych nakładów finansowych, umożliwiające natomiast zebranie również cennych źródeł archeologicznych. Nie sposób oczywiście wymienić wszystkich miejscowości, w których prof. Kostrzewski prowadził wówczas tego rodzaju badania. Wystarczy podkreślić, że zabytki zebrane tą drogą stanowią ok. $\frac{1}{3}$ wszystkich pozycji inwentarza, zanotowanych w omawianym okresie. Badania powierzchniowe stały się szczególnie intensywne, poczynając od r. 1919, tj. po objęciu przez prof. Kostrzewskiego katedry na Uniwersytecie Poznańskim i utworzeniu przez niego Instytutu Prehistorycznego, rozporządzającego niewielkim lecz stałym funduszem na prace terenowe.

(Sporą ilość zabytków nabyło Muzeum w tym okresie także dzięki darom i depozytom. Wśród ofiarodawców nie brak przedstawicieli prawie wszystkich warstw ówczesnego społeczeństwa, przeważają jednak w dalszym ciągu właściciele ziemscy, duchowni, nauczyciele itp. Z większych zespołów zabytków ofiarowanych wymienić należy m. in. zbiory byłego muzeum w Inowrocławiu, przekazane przez Starostwo Powiatowe oraz zbiór darowany przez magistrat miasta Szamocina. Największą ilość depozytów w tym czasie ma na swoim koncie Instytut Prehistoryczny. (Sa to zabytki pochodzące z badań prof. Kostrzewskiego) przeważnie powierzchniowych. Z kilku innych depozytów na uwagę zasługuje zbiór zabytków po Wiktorze Czarneckim z Gogolewa. Niewiele okazów pochodzi z wymiany i zakupów. Wymiany dokonano m. in. z Towarzystwem Naukowym w Toruniu, a w drodze zakupu za 600 mk uzyskano wartościowy zbiór od Maxa Zindlera ze Środy Wkp.

Wśród cenniejszych zabytków, które Muzeum nabyło w tym okresie, należy wymienić: szpilę typu unietyckiego z Wilanowa w pow. kościańskim; bransoletę facetowaną również z I okresu epoki brązu odkrytą w Jaroszewie w pow. żnińskim; dwa sztylety brązowe z II okresu z Kępna i z nieznannej miejscowości w Wielkopolsce; szpilę brązową z kielichowatą główką z III okresu z Garbatki w pow. obornickim; część skarbu złotego z tego samego okresu z Brzezia w pow. pleszewskim; długi brązowy z Lginia w pow. wschowskim i trzy skarby brązowe z V okresu z Paruchowa w pow. jarocińskim, Przedmieścia w pow. wolsztyńskim oraz ze Stołęzyna w pow. wągrowieckim; część skarbu brązowego z nieznannej miejscowości w pow. jarocińskim z okresu halstańskiego, późnolatański miecz żelazny z Podlesia w pow. jarocińskim; dwa miecze żelazne z okresu rzymskiego z Wilanowa w pow. kościańskim i z Pięczkowa w pow. średzkim; importowany italski dzban brązowy z Prusinowa w pow. jarocińskim, część wczesnośredniowiecznego skarbu brązowego z Grójca w pow. konińskim, kilka monet ze skarbu z Kamienia Pomorskiego, dwa brązowe kabłączki skroniowe i brązowy kołczyk z zawiaskami z Nakła w pow. wyrzyskim oraz ostrogę żelazną ze Skarbenic w pow. żnińskim.

Dużo wysiłków poświęcił prof. Kostrzewski gro-

madzeniu wszelkich źródeł i wiadomości o przypadkowych odkryciach lub o grodziskach, kurhanach itp. zabytkach. M. in. w tym celu rozesłał w r. 1917 do wszystkich właścicieli ziemskich specjalny, drukowany kwestionariusz³⁶⁾, zawierający szereg pytań w sprawie występowania zabytków archeologicznych w danej okolicy. Kwestionariusz ten spełnił podwójne zadanie. Z jednej strony bowiem, dzięki licznym odpowiedziom, pozwolił zebrać wiele cennych informacji o przypadkowych odkryciach lub o zabytkach będących w prywatnym posiadaniu, z których niejedne, jak np. zabytki z Sadowia i z Wysocka w pow. ostrowskim i in., pozyskano do zbiorów, z drugiej zaś uświadomił niejednego obywatela o wartości źródeł archeologicznych i konieczności ich racjonalnej ochrony. Kwestionariusz stał się również podstawą archiwum naukowego, w którym prof. Kostrzewski rozpoczął systematycznie gromadzić wszelkie wiadomości o zabytkach znajdujących się w odnośnych miejscowościach.

Wzrastające zbiory wymagały stałych zabiegów konserwatorskich. Mając to na uwadze, prof. Kostrzewski już w r. 1916 urządził w Muzeum specjalną pracownię³⁷⁾ w jednym z pomieszczeń suterenu. Po dokonaniu niezbędnej adaptacji i połączeniu pracowni klatką schodową z innymi pomieszczeniami działu archeologicznego zainstalowano tu m. in. aparat do konserwacji zabytków żelaznych, nabyty kosztem 500 mk³⁸⁾. Rekonstrukcją ceramiki i konserwacją zabytków żelaznych zajmował się od r. 1917 Władysław Maciejewski, który w r. 1922 przeszedł wprawdzie do pracy w Instytucie Prehistorycznym, ale nadal jeszcze pełnił swe obowiązki w Muzeum. Dalszym krokiem w dziedzinie udostępnienia zbiorów do badań było założenie przez nowego konserwatora katalogu kartkowego zabytków. Już w pierwszych latach jego działalności katalog liczył ponad 1.000 kart i obejmował zabytki z Pałczyna w pow. wrzesińskim, z Lipna w pow. kępińskim oraz z Nadziejewa i Sulęcina w pow. średzkim³⁹⁾, a ilość ta wzrastała z każdym rokiem.

Największym bezsprzecznie osiągnięciem prof. Kostrzewskiego w tym względzie była działalność publikacyjna, wyrażająca się m. in. w licznych pracach materiałowych oraz w wydawaniu seryjnych wydawnictw archeologicznych. W r. 1923 prof. Kostrzewski posiadał już w swym dorobku piśmienniczym ponad 100 prac⁴⁰⁾ drukowanych w rozmaitych wydawnictwach, w tym blisko połowę stanowiły sprawozdania z prowadzonych przez niego badań terenowych lub inne prace o charakterze materiałowym. Większość z nich jeszcze do dzisiaj stanowi cenne źródło dla badaczy interesujących się prądziami Wielkopolski. Niemały był też jego dorobek edytorski. W latach 1914—1915 staraniem prof. Kostrzewskiego a przy współpracy dr Erzepkiego ukazały się zeszyty III i IV⁴¹⁾ „Albumu zabytków

przedhistorycznych W. Ks. Poznańskiego“, zawierające łącznie 38 stron tekstu i 28 tablic zabytków. W r. 1917 z jego inicjatywy i pod jego redakcją ukazał się bogato ilustrowany zeszyt I nowego wydawnictwa seryjnego pt. „Zapiski Muzealne“, organu Towarzystwa Muzealnego. Dwa dalsze, podwójne zeszyty, również w pięknej szacie graficznej, wydał w r. 1918 i 1920. Zgodnie z założeniem „Zapiski“ ogłaszały wprawdzie artykuły z wielu dziedzin wiedzy reprezentowanych w zbiorach PTPN, zawierały jednak także kilka prac z zakresu archeologii i numizmatyki wczesnośredniowiecznej. Inny charakter miał rocznik pt. „Przegląd Archeologiczny“ założony przez prof. Kostrzewskiego w r. 1919 jako organ ponownie wskrzeszonej Komisji Archeologicznej PTPN, a od r. 1920 kontynuowany przez Polskie Towarzystwo Prehistoryczne. Poświęcony wyłącznie archeologii i numizmatyce, zawierał także krótkie wiadomości o dziale archeologicznym Muzeum oraz wykazy nowych nabytków. Dla dopełnienia działalności w tym zakresie trzeba jeszcze wymienić dwa przewodniki po zbiorach, o czym jeszcze będzie mowa poniżej. Działalność edytorska umożliwiała konserwatorowi wymianę wydawnictw z pokrewnymi instytucjami krajowymi i zagranicznymi, a tym samym wzbogacanie szczupłych wówczas zasobów bibliotek: fachowej, która nie była jeszcze wyodrębniona, wchodziła bowiem w skład ogólnego księgozbioru PTPN.

Jednym z pierwszych zadań, które postawił sobie nowy konserwator obejmując powierzona mu placówkę, było usystematyzowanie zbiorów i udostępnienie ich nie tylko zainteresowanym naukowcom, ale także szerokim sferom społeczeństwa. Zadanie to podjął w r. 1915 rozpoczynając gruntowną reorganizację zbiorów, które wówczas jeszcze w całości były dostępne dla zwiedzających. Zostały one ułożone w porządku ściśle chronologicznym, zgodnym z nowymi osiągnięciami wiedzy i uwzględniającym podział na znane wówczas grupy kulturowe. W obrębie tego podziału zastosowano geograficzny układ zabytków. Poszczególne szafy i gabloty w całym dziale zostały zaopatrzone w numery porządkowe i napisy objaśniające, a przy każdym przedmiocie lub znalezisku zbiorowym umieszczono osobne kartki, podające oprócz miejsca znalezienia zabytku także jego nazwę i przeznaczenie, a nawet odnoszącą się do niego literaturę⁴²⁾. W tym okresie zbiory archeologiczne zajmowały parter całego prawego skrzydła oraz połączoną z nim część pomieszczeń parterowych gmachu frontowego, w sumie 17 sal tworzących rodzaj amfilady. Wejście na wystawę prowadziło, tak jak dzisiaj, przez dziedziniec. Początek ekspozycji znajdował się jednak w przeciwnym końcu pomieszczeń, tzn. tam, gdzie dzisiaj mieści się gabinet dyrektora i księgowość. Ponadto były tu wydzielone dwa pokoje dla dr Erzepkiego i prof. Kostrzewskiego. Wszystkie zabytki mieściły się w 52 szafach i 31 gablotach, w tym 14 szaf i 8 gablot zajmowały depozyty Wł. Jażdżewskiego, Z. Węsierskiego-Kwileckiego oraz H. i S. Turnów, eksponowane osobno przy końcu ekspozycji. Oprócz zbiorów archeologicznych z Wielkopolski znajdowało się tu także trochę za-

³⁶⁾ Roczniki PTPN t. XLV s. 339.

³⁷⁾ Roczniki PTPN t. XLIV s. 423.

³⁸⁾ Roczniki PTPN loc. cit.

³⁹⁾ Roczniki PTPN t. XLIV s. 423 i t. XLV s. 339.

⁴⁰⁾ W. Hensel, R. Jakimowicz, K. Jażdżewski, B. Kostrzewski, Bibliografia prac prof. dr Józefa Kostrzewskiego, Wiadomości Archeologiczne t. XVI (reedycja 1948) s. 9—15.

⁴¹⁾ Zeszyt II wydał w r. 1900 Klemens Koehler.

⁴²⁾ Roczniki PTPN t. XLIV s. 423.

bytków spoza jej granic, m. in. część skarbu ze Stefkowej w pow. leskim, zabytki z Ciężenia w pow. słupeckim oraz importowane naczynie prowincjonalno-rzymskie odkryte w Topolnie w pow. świeckim. Ponadto również na samym końcu ekspozycji znajdował się niewielki zbiór starożytności egipskich i rzymskich. Uzupełnieniem wystawy był grób skrzynkowy kultury pomorskiej, odkryty w Tucznie w pow. inowrocławskim i zrekonstruowany wraz z zawartością na dziedzińcu Muzeum. Uroczyste otwarcie całego Muzeum odbyło się 20 czerwca 1916 r. w połączeniu z obchodem 500-ej rocznicy urodzin Jana Długosza⁴³⁾. Zbiory były dostępne dla zwiedzających codziennie, prócz poniedziałków, od godz. 10—13, a w niedziele i święta od godz. 12—15. Opłaty wstępu w pierwszych latach działalności prof. Kostrzewskiego wynosiły: 50 fen. w dni powszednie, 10 fen. w niedziele i święta. Nie posiadamy niestety danych dla stwierdzenia, jaka była frekwencja zwiedzających zbiory w tym czasie. Tylko odnośnie r. 1917 wiemy, że frekwencja wynosiła wówczas 2.523 osoby, co świadczyłoby o jej spadku, zrozumiałym zresztą, jeśli uświadomimy sobie, że był to czwarty rok wojny światowej. W trosce o zwiedzających prof. Kostrzewski opracował krótki tekst objaśniający zbiory, wydany w ramach przewodnika pt.: „Przechadzka po Muzeum Mielżyńskich” oraz również zwięzły przewodnik w języku niemieckim pt. „Kurzer Führer durch die vorge-schichtl. Abteilung des Gräfl. Mielżyński'schen Museums...”. Oba, małego formatu, zostały wydane w r. 1917 nakładem PTPN. Ponadto w następnym roku ukazała się nakładem Towarzystwa Muzealnego podobna lecz znacznie obszerniejsza publikacja pt. „Przewodnik po zbiorach przedhistorycznych Muzeum im. Mielżyńskich”, opracowana również przez prof. Kostrzewskiego i wydana w bardzo estetycznej szacie graficznej. Przewodnik ten, ilustrowany pięknymi winietami o motywach archeologicznych i kilkunastu tablicami zabytków, zawiera m. in. krótki zarys dziejów Muzeum i szczegółowe objaśnienie zbiorów wraz z syntezą pradziejów Wielkopolski.

Wspomniane przewodniki są równocześnie świadectwem działalności popularyzatorskiej prof. Kostrzewskiego, który zawsze przywiązywał do niej duże znaczenie. W ramach tej działalności w kwietniu 1916 r. założył Towarzystwo Muzealne⁴⁴⁾, mające na celu zbliżenie społeczeństwa do Muzeum, a przez to upowszechnienie wiedzy i sztuki reprezentowanej w zbiorach PTPN. Dzięki funduszom zebrany ze składek członkowskich Towarzystwo mogło także czynnie wspierać Muzeum, a nawet wydawać własny organ pt. „Zapiski Muzealne”, które każdy członek otrzymywał bezpłatnie. Prócz tego w ramach składki członkowie mieli bezpłatny wstęp do Muzeum, mogli korzystać z biblioteki PTPN i uczestniczyć w wykładach popularnych organizowanych przez Towarzystwo. Już w pierwszym roku swego istnienia Towarzystwo Muzealne liczyło 423 członków, a wkrótce ilość ich przekroczyła 1000, co

było w znacznej mierze zasługą jego sekretarza — prof. Kostrzewskiego. Nadmiar obowiązków zawodowych sekretarza, uniemożliwiających dalszy udział jego w pracach Towarzystwa, jak również brak odpowiedniego następcy sprawił, że Towarzystwo Muzealne w 1921 r. zawiesiło swą działalność. Podobny charakter miało Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, założone przez prof. Kostrzewskiego w Poznaniu w maju 1920 r., nie było ono jednak tak ściśle związane z Muzeum jak Towarzystwo Muzealne. Działalność popularyzatorska prof. Kostrzewskiego wyrażała się także w licznych artykułach prasowych, zamieszczanych przeważnie w „Dzienniku Poznańskim” lub w „Kurjerze Poznańskim” i zapoznających czytelników z różnymi problemami archeologicznymi.

Dorobek działu archeologicznego w tym okresie, jak wykazaliśmy to już wyżej, jest niemal wyłącznie zasługą prof. Kostrzewskiego, który miał do pomocy jedynie laboranta i pracowniczkę administracyjną.

4. POŁĄCZENIE ZBIORÓW ARCHEOLOGICZNYCH

Nowe perspektywy, które otworzyły się przed nauką w Wielkopolsce z chwilą odzyskania niepodległości w r. 1919, przede wszystkim zaś powstanie Uniwersytetu i w związku z tym znaczny napływ do Poznania wielu wybitnych uczonych, nie pozostały bez wpływu na działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Skrępowane dotychczas w swym rozwoju i zmuszone nieraz ograniczać się wyłącznie do obrony przed pruskim okupantem polskiej mowy i mienia kulturalnego, obecnie, gdy ustał ucisk zaborców, Towarzystwo zaczęło stopniowo przekształcać się w instytucję naukowo-badawczą i wydawniczą. W tej sytuacji zainteresowanie zbiorami coraz bardziej malało, a koszt ich utrzymania stawał się dla Towarzystwa coraz większym ciężarem utrudniającym realizowanie nowych zadań. Z chwilą przejęcia przez polskie władze samorządowe byłego muzeum prowincjonalnego, założonego przez Niemców w r. 1894 i dysponującego własnym, obszernym gmachem, dalsze utrzymywanie odrębnego muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk straciło rację bytu. Powstała więc myśl połączenia obu muzeów w jedną całość⁴⁵⁾. Twórcą i głównym orędownikiem tej myśli był prof. Kostrzewski, który już w r. 1919 sprawie połączenia zbiorów poświęcił kilka artykułów⁴⁶⁾. Wobec pewnych oporów, głównie ze strony części członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk, przede wszystkim Zygmunta Celichowskiego i Z. Kurnatowskiego z Gościeszyna, potrzeba było paru lat, aby

⁴³⁾ J. Kostrzewski, Zbiory przedhistoryczne. Roczniki PTPN t. L s. 484.

⁴⁴⁾ J. Kostrzewski, O przyszłość muzeów poznańskich. Kurier Poznański nry 147 i 148 z 29. VI. i 1. VII. 1919; Tenże, Jeszcze w sprawie muzeów poznańskich. Kurier Poznański nry 152—154 z 4, 7 i 8. VII. 1919; Tenże, Naokoło Walnego Zebrania Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Kurier Poznański nr. 264 z 15. XI. 1919; Tenże, W sprawie przyszłego wzajemnego stosunku biblioteki i zbiorów Tow. Przyjaciół Nauk do Biblioteki Ces. Wilhelma i Muzeum Prowincjonalnego w Poznaniu. Poznań 1919 s. 4.

⁴⁵⁾ Roczniki PTPN t. XLIV s.425.

⁴⁶⁾ Zapiski Muzealne z. I. Poznań 1917 s. 38—39 i z. II—III. Poznań 1918 s. 43.

projekt przybrał realne kształty. Ostatecznie dzięki wydatnej pomocy Okręgowej Rady Muzealnej i przychylnemu stanowisku Starostwa Krajowego, szczególnie zaś wicestarosty dr Juliana Huberta, z końcem 1923 r. pomiędzy obu stronami zawarto układ⁴⁷⁾, mocą którego Towarzystwo przekazało swoje zbiory Muzeum Wielkopolskiemu z tym, że zbiory archeologiczne pozostały nadal w odstąpionych na ten cel pomieszczeniach PTPN, stanowiąc odtąd odrębny Dział Przedhistoryczny tegoż Muzeum Wielkopolskiego, a zbiory przyrodnicze znalazły pomieszczenie w budynku byłego „Świt” przy Ogrodzie Zoologicznym. Uroczyste otwarcie Działu Przedhistorycznego odbyło się 29 czerwca 1924 r.⁴⁸⁾. Połączenie zbiorów archeologicznych dało początek nowemu okresowi w dziejach Muzeum Archeologicznego, który kończy się w r. 1939 ponowną okupacją niemiecką w Polsce.

Połączenie zbiorów przyniosło ogromne korzyści nowoutworzonemu Działowi Przedhistorycznemu Muzeum Wielkopolskiego. Przede wszystkim wzrosła wydatnie ilość i wartość zbiorów. Wprawdzie było muzeum prowincjonalne nie było tak zasobne w zabytki archeologiczne jak Towarzystwo Przyjaciół Nauk, niemniej jednak miały one znaczną wartość naukową, zwłaszcza te, które pochodziły z systematycznych badań dr Ericha Blumego, przeprowadzonych m. in. na dwóch cmentarzyskach z I okresu epoki brązu w Grobi w pow. międzyrzeczkiem, na cmentarzysku kultury pomorskiej z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Poznaniu-Golecinie oraz na jednym z kurhanów z młodszego okresu rzymskiego w Siedleminie w pow. jarocińskim⁴⁹⁾. Wszystkie zabytki z byłego muzeum prowincjonalnego posiadały także własny katalog. Dzięki połączeniu powstała olbrzymia kolekcja, nie mająca porównania z żadnymi innymi zbiorami archeologicznymi w Polsce. Przejęcie administracji Działu Przedhistorycznego przez samorząd wojewódzki pozwoliło także odnowić pomieszczenia Działu, które powiększyły się teraz o drugie piętro prawego skrzydła gmachu, jak również poczynić szereg inwestycji, o których nie było mowy dotychczas. M. in. w całym budynku zainstalowano światło elektryczne, a ze względów bezpieczeństwa w oknach i drzwiach parteru założono kraty. Środki finansowe zapewnione przez Starostwo umożliwiły też wydatne powiększenie personelu, który obecnie składał się z 9 stałych pracowników. Oprócz kierownika, którym nadal był prof. Kostrzewski, personel Działu w tym okresie przedstawiał się następująco: dr Aleksandra Karpińska — asystentka naukowa, Michał Borski i Aleksander Waligórski — rekonstruktorzy, Andrzej Garczyński, Mieczysław Grześkowiak i Maksymilian Piński — dozorczy, Maria Ulatowska — bileterka i Katarzyna Jakubiak — sprzątaczką. Ponadto prace z zakresu rekonstrukcji ceramiki i konserwacji zabytków żelaznych nadal wykonywał dla Działu Władysław Maciejewski, który poza tym pełnił

obowiązki fotografa, a w pracach katalogowych i w badaniach terenowych dużą pomoc stanowili wolontariusze, studenci i absolwenci studium prehistorii na Uniwersytecie Poznańskim. W ten sposób praktykę muzealną i terenową odbyli w tym okresie: Jacek Delekt, Witold Hensel, Rudolf Jamka, Konrad Jażdżewski, Bogdan Kostrzewski, Zdzisław Rajewski, Tadeusz Waga, Jan Żurek i in. Dzięki sprzyjającym warunkom powstałym w rezultacie połączenia zbiorów praca Działu w tym okresie odznacza się nie tylko dużym rozmachem, ale także wydatnymi rezultatami.

Komasacja zbiorów skłoniła kierownika Działu do ponownego ich uporządkowania. Podejmując to zadanie prof. Kostrzewski dokonał po raz pierwszy w dziejach Muzeum rozdziału zabytków na część wystawową, przeznaczoną dla zwiedzających i część magazynową, dostępną jedynie dla zainteresowanych specjalistów. Wystawa zajmowała obecnie nie tylko dotychczasowe pomieszczenia na parterze, z wyjątkiem ostatniego, w którym znajdowała się biblioteka i pracownia kierownika, ale także I piętro. Magazyny naukowe zainstalowano na II piętrze i w części suteren⁵⁰⁾. Układając zabytki w magazynach prof. Kostrzewski zastosował podział chronologiczny, a w jego obrębie podział administracyjny.

W okresie tym nastąpił dalszy, bardzo wydatny wzrost zbiorów. Od r. 1924—1939, czyli w ciągu 16 lat zbiory powiększyły się o 5.086 pozycji wpisanych do inwentarza Działu Przedhistorycznego oraz 282 pozycje wpisane do inwentarza PTPN, razem 5.368 pozycji. W ciągu każdego roku przybywało więc przeciętnie 335 pozycji, tj. przeszło trzy razy tyle, co w poprzednim okresie. Największą ilość: 656 pozycji zanotowano w r. 1929, najmniejszą, bo zaledwie 80, w r. 1939, w którym działalność Muzeum przerwała agresja hitlerowska na Polskę. Podobnie jak w poprzednim okresie $\frac{1}{3}$ zbiorów zgromadzonych w tym czasie Muzeum nabyło drogą badań terenowych.

Szerszego rozmachu nabrały szczególnie badania wykopaliskowe, które dzięki osobistym zabiegom prof. Kostrzewskiego nieraz wyrastały poza ramy budżetowe określone przez samorząd wojew. Wśród obiektów archeologicznych, będących przedmiotem badań, wymienimy tylko najważniejsze, a mianowicie: dwie osady kultury pucharów lejkowatych w Luboniu pod Poznaniem i w Szlachcinie w pow. średzkim, osadę kultury ceramiki malowanej i cmentarzysko w Białym Potoku w pow. czortkowskim oraz osadę kultury ceramiki sznurowej w Rzućwie w pow. puckim, kurhany z II okresu brązu w Smoszewie w pow. krotoszyńskim oraz w Krotoszynie i w Sadowiu w pow. ostrowskim, grodzisko kultury łużyckiej w Komorowie w pow. szamotulskim, osadę w Pudliszkach w pow. gostyńskim oraz kilka cmentarzysk tej samej kultury (Biernatki i Pysząca pow. Śrem, Cerekwica pow. Poznań, Czarnków, Przemęt pow. Wolsztyn, Szczonów pow. Jarocin i Włostowo pow. Środa), cmentarzyska kultury pomorskiej w Oksywiu w pow. puckim, Rogierówku w pow. poznańskim i w Warszku w pow. wejherowskim, osady z okresu rzymskiego w Mechlinie w pow.

⁴⁷⁾ Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu r. I za r. 1923 s. 83—85.

⁴⁸⁾ Przegląd Archeologiczny t. II s. 257—258.

⁴⁹⁾ J. Kostrzewski, Dzieje polskich badań prehistorycznych, s. 111.

⁵⁰⁾ J. Kostrzewski, Zbiory przedhistoryczne, s. 485.

śremskim, w Poznaniu przy ul. Krańcowej i na Komandorii, gdzie zbadano również cmentarzysko ciałopalne i szkieletowe z tego okresu, cmentarzysko płaskie w Pyszącej w pow. śremskim oraz dwa cmentarzyska kurhanowe w Sadowniu w pow. ostrowskim i w Odrach w pow. chojnickim, kilka osad wczesnośredniowiecznych (Luboń k/Poznań, Poznań-Komandoria, Poznań-Sołacz, Pudliszki pow. Gostyń, Oksywie pow. Puck, Zgniłka pow. Wyrzysk) i dwa cmentarzyska z tego samego okresu w Luboniu i w Poznaniu w dzielnicy św. Jana. Nie wymieniamy tu wielu innych prac wykopaliskowych, których głównym celem było zabezpieczenie badanych obiektów przed grożącym im niebezpieczeństwem. Większość tych badań jest osobistym dziełem prof. Kostrzewskiego; nie można tu jednak pominąć także dużego wkładu pracy w tym względzie asystentki naukowej, dr A. Karpińskiej, oraz pomocy wolontariuszy i rekonstruktorów Działu. W badaniach wykopaliskowych nieraz miała miejsce współpraca z Instytutem Prehistorycznym Uniwersytetu Poznańskiego, związanym z Muzeum osobą dyrektora. Owocem tej współpracy jest m. in. Biskupin, który odkrył chwałą archeologię polską za granicą. Bardzo intensywne w tym czasie były także badania powierzchniowe, które niejednokrotnie, przygotowały grunt pod przyszłe badania wykopaliskowe. Podobnie jak w poprzednim okresie, badania terenowe nie ograniczały się tylko do samej Wielkopolski, ale sięgały nieraz poza nią, szczególnie zaś na Śląsk i Pomorze. Nie było to przypadkiem, ale dobrze pojętym przez prof. Kostrzewskiego obowiązkiem jedynej tego rodzaju w zachodniej Polsce archeologicznej placówki badawczej, która nie mogła pozostać obojętną wobec intensywnych a wręcz nam poczynających naukowców hitlerowskich. To też Muzeum stało się wówczas także głównym bastionem walki z tendencyjną propagandą imperialistów niemieckich, szerzoną m. in. w różnego rodzaju publikacjach archeologicznych na rzecz aneksji zachodnich ziem polskich. O skuteczności tej walki świadczy m. in. następujący wyjątek z memoriału sporządzonego w r. 1940 przez jednego z okupacyjnych kierowników Muzeum prof. dr Hansa Schleiffa⁵¹⁾: „... w ciągu dwóch dziesiątków lat rządów polskich pod bardzo ruchliwym i świadomym celu kierownictwem szowinisty prof. Kostrzewskiego, zajmującego zarazem katedrę prehistorii w Uniwersytecie Poznańskim, Muzeum Prehistoryczne rozbudowane zostało jako reprezentacyjna kuchnia trucielska (Giftküche) przeciwko Niemcom. Skupiono tu wszystkie wykopaliska Polaków, oczywiście wysuwając na pierwszy plan zabytki słowiańskie i prasłowiańskie ze szkodą dla wszystkich dawnych i nowszych znalezisk z okresu germańskiego”.

Zbiory nabywane przez Muzeum w drodze ofiarności społeczeństwa stanowiły wciąż jeszcze znaczną część nowych nabytków, mniejszą jednak niż w poprzednim okresie. Ofiarodawcy reprezentowali wszystkie warstwy społeczne. Nie brak było nawet przedstawicieli innych krajów⁵²⁾. Wśród depozytów

najwięcej jest zapisanych na konto Instytutu Prehistorycznego, który w tej formie przekazywał Muzeum plony swych badań powierzchniowych i wykopaliskowych, m. in. zabytki z Gniezna, Kłecka w pow. gnieźnieńskim i z Niestronna w pow. mogileńskim oraz z okolicy Biskupina. Niemal depozytów złożył także Państwowy Urząd Konserwatorski zabytków archeologicznych w Poznaniu. Ponadto należy wymienić jeszcze Akademickie Koło Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, prowadzące w tym okresie żywą działalność badawczą i założone później przy Uniwersytecie Poznańskim Koło Prehistoryków. Nie wielki, ale wartościowy depozyt złożyła w tym czasie Fundacja Kórnicka. Na pozostałą ilość składają się mniej liczne depozyty prywatne, między nimi zaś zbiór zabytków z okolicy Ostrowa Wkp. i z innych stron zdeponowany przez W. Lipskiego z Lewkowa. W porównaniu z poprzednim okresem wzrosła bardzo ilość zakupów. W ciągu 16 lat zakupiono sporo okazów na łączną kwotę ponad 2 000 zł⁵³⁾. Tą drogą nabyto m. in. kilka cennych skarbów brązowych, dwie złote monety rzymskie, wisiorek złoty z tego samego okresu oraz największy dotychczas w Wielkopolsce srebrny skarb siekańcowy z Dzierżnicy w pow. średzkim o wadze ok. 5 kg. Przeglądając księgi inwentarzowe z tego okresu nie można oprzeć się wrażeniu, że celem niektórych zakupów była nie tylko troska o wzbogacenie zbiorów — aczkolwiek ten wzgląd odgrywał tu zawsze zasadniczą rolę — ale także życliwa chęć przyjsia z pomocą materialną niezamownym studentom lub zachęcenia do samodzielnych prac badawczych młodych archeologów skupionych w Akademickim Kole PTP albo w Kole Prehistoryków U. P., które nie rozporządzały dostatecznymi funduszami na ten cel. Dość intensywna w tym okresie była także wymiana zabytków, której dokonano z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, skąd nabyto m. in. kopię jedynej w Polsce naczynia kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej z Glinek w pow. warszawskim, z Muzeum Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, które dostarczyło zabytków kultury ceramiki malowanej z Bilcza Złotego, oraz z kilku prywatnymi kolekcjonerami. Nawiązano też wymianę z pokrewnymi instytucjami zagranicznymi, a mianowicie z Muzeum Morawskim w Brnie, z Muzeum Akademii w Sztokholmie, z Działem Antropologicznym Muzeum Przyrodniczego w Wiedniu i z Peabody Museum w Cambridge (Stany Zjednoczone) a także z prof. van Giffen'em z Groningen (Holandia). Uzyskane w ten sposób zabytki stanowią cenny materiał porównawczy i mają duże znaczenie dydaktyczne.

Chcąc dać pełny obraz nie tylko przyrostu ilościowego zbiorów, ale także ich wzrastającej wartości, nie można pominąć przeglądu cenniejszych okazów nabytych przez Muzeum w tym czasie. Należy tu więc wymienić: kilka kościanych narzędzi mezolitycznych kultury maglemoskiej i kundańskiej z Biskupina, m. in. sztylet zdobiony, dalej wiośło drewniane z osady nawodnej kultury pucharów lejkowatych w Szlachcinie w pow. średzkim, sztylet brązowy z II okr.

Muzeum szereg zabytków z Meksyku, Stanów Zjednoczonych i Kanady.

⁵³⁾ Kwota ta nie jest dokładna, gdyż przy niektórych pozycjach inwentarza brak odnośnych danych.

⁵¹⁾ J. Kostrzewski, Muzeum Prehistoryczne w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej. Kronika Stoł. M. Poznania r. XVIII (1945) nr. 2 s. 8.

⁵²⁾ Np. w r. 1935 uczony amerykański J. A. Coulter z Jersey City (Ameryka Półn.) ofiarował do zbiorów

epoki brązu z Czeszewa w pow. wrzesińskim, dwa miecze brązowe typu węgierskiego z IV okresu z Podniestrzan w pow. bóbreckim i z miejscowości niezna-nej oraz brązową zapinkę płytową z tarczami spiralnymi z okolicy Gołuchowa (?) w pow. pleszewskim, halszacki nerkowaty naramiennik brązowy z śladami reparacji odkryty w okol. Chojnic oraz napiersnik brązowy kultury pomorskiej z Więcków w pow. kościerskim, dwa skarby brązowe z III okresu epoki brązu odkryte w Witoldzinie w pow. obornickim i w Raczycach w pow. ostrowskim, dwa dalsze skarby z V okresu z Janówca w pow. żnińskim i ze Żnina, trzy skarby halszackie ze Środy Wkp., Stanomina w pow. inowrocławskim i ze Zwierzyńca w pow. śremskim oraz skarb żelazny z tego samego okresu odkryty w Szczonowie w pow. jarocińskim, bogato zdobioną ornamentem inkrustowanym popielnicę glinianą kultury pomorskiej z Grabowa w pow. starogardzkim, późnolateński miecz żelazny z pochwą odkryty w Łagowie w pow. kościańskim, sporo cennych zabytków z okresu rzymskiego: wisiołek złoty z Kurowa czy Droszewa w pow. jarocińskim, zapinkę srebrną z Polenek w pow. chełmińskim, naczynia gliniane toczone na kole odkryte w Poznaniu przy ul. Krańcowej, phallus brązowy z Lewkowa w pow. ostrowskim i trzy również importowane posążki brązowe z okolicy Świdnicy na Dolnym Śląsku, skarb monet rzymskich z okolic Piwonie koło Kalisza i część drugiego skarbu z Malkowic w pow. pińczowskim w wojew. kieleckim, denar srebrny Antonina Piusa ze Słupcy, srebrną monetę Trajana z Barda w pow. wrzesińskim, dwie monety złote: Maksymjana — odkrytą w Młyniskach w pow. trembowelskim i Marka Aureliusza — odkrytą w Baborówku w pow. żnińskim, dwa wczesnośredniowieczne srebrne kabłączki skroniowe typu pomorskiego ze Skrobacza w pow. śremskim, sierp żelazny w oprawie rogowej z Gniezna, bogaty skarb srebrny z Dzierznicy w pow. średzkim, trzy dalsze, niestety niekompletne, wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Łądka w pow. słupeckim, z Osińca w pow. gnieźnieńskim i z Poznania-Mały, kilka monet srebrnych ze skarbu z Zakrzewa w pow. sochaczewskim oraz niedatowaną dłu-bankę drewnianą odkrytą w Nowym Wiecu w pow. kościerskim.

Wartość zbiorów w tym czasie podnosi fakt, że były one w całości zinwentaryzowane oraz w znacznej większości skatalogowane. Posiadały także odpowiednią dokumentację. Pomimo komasacji zbiorów oprócz księgi inwentarzowej Działu prowadzono jeszcze w ciągu kilku lat odrębną księgę inwentarzową dla zbiorów deponowanych bieżąco przez PTPN. Księgi te, wydrukowane specjalnie według wzoru opracowanego przez prof. Kostrzewskiego i zawierające szereg stałych rubryk, stanowiły dalszy krok naprzód w dziedzinie unowocześnienia pracy muzealnej. Ten sam wzór, z drobnymi zmianami, jest jeszcze do dzisiaj stosowany w księgach inwentarzowych Muzeum. Znaczny postęp w porównaniu z poprzednim okresem należy zanotować także w dziedzinie katalogowania zbiorów. Wydatna pomoc asystentki naukowej i wolontariuszy pozwoliła nie tylko nadrobić zaległości w katalogu kartkowym zbiorów, powstałe w ubiegłych latach, ale nawet doprowadzić je do stanu bieżącego. W omawianym okresie wypełniono

łącznie ponad 21.000 kart tego katalogu, którym objęto niemal wszystkie zabytki przyjęte do zbiorów od r. 1924, z wyjątkiem największego wówczas zespołu zabytków z cmentarzyska kultury łużyckiej w Czarnkowie, zawierającego ponad 200 grobów, oraz części zabytków, które wpłynęły w ostatnich trzech latach przed drugą wojną światową. Pominęto również zabytki zainwentaryzowane przed r. 1924, ponieważ w większości zostały one już skatalogowane w okresie działalności Erzepkiego i w pierwszych latach po objęciu opieki nad zbiorami przez prof. Kostrzewskiego. Zbiory przejęte po byłym muzeum prowincjonalnym, jak wspomnieliśmy wyżej, posiadały odrębny katalog. Znacznym postępem w dziedzinie udostępnienia zbiorów do dalszych badań był założony przez prof. Kostrzewskiego nowy katalog, zwany rzeczowym lub kulturowym. Składał się on również z szeregu kart, zestawionych chronologicznie lub według kultur i różniących się dla ułatwienia orientacji kolorami kartonu. W obrębie poszczególnych okresów lub kultur karty były ułożone alfabetycznie według nazw miejscowości, a na każdej karcie wypisywano sukcesywnie odnośne zapisy oraz numery inwentarza i katalogu kartkowego, zanotowane w księdze inwentarzowej. Również i ten katalog doprowadzono do stanu bieżącego. Nie zaniedbywano też archiwum naukowego, w którym systematycznie gromadzono dokumentację badań wykopaliskowych i powierzchniowych oraz liczne notatki i wiadomości o odkryciach przypadkowych.

W łączności ze zbiorami należy jeszcze wspomnieć o pracowniach muzealnych, które mieściły się w pomieszczeniach suterrenowych. W pracowni rekonstruktorskiej pod kierunkiem Wł. Maciejewskiego szkolili się nowi laboranci: M. Borski i A. Waligórski. Powiększony personel pracowni wykonywał nie tylko prace bieżące, ale był w stanie również odrobić zaległości powstałe w poprzednich okresach. Świadectwem tego może być fakt, że już w pierwszych trzech latach w pracowni zrekonstruowano i uzupełniono ok. 1800 naczyń⁵⁴⁾. Przy rekonstrukcji ceramiki posługiwano się klejem stolarskim zmieszany z dekstryną, a brakujące fragmenty naczyń uzupełniano gipsem. W pracowni konserwatorskiej zabezpieczano zabytki żelazne przed korozją przy pomocy metody elektrolitycznej. Zajmował się tym wyłącznie Wł. Maciejewski. W latach 1925—1927 na konserwację i odnowienie zbiorów wydano ogółem ponad 2000 zł⁵⁵⁾. Korzystniejsza obecnie sytuacja finansowa i potrzeba zastosowania nowych zdobyczy technicznych w dokumentacji badań terenowych, skłoniły prof. Kostrzewskiego do uruchomienia pracowni fotograficznej, którą umieszczono również w jednym z pomieszczeń suterrenowych po dokonaniu odpowiedniej adaptacji. Pracownia była niezbyt bogato wyposażona, posiadała bowiem jeden aparat kliszowy i proste urządzenie do wywoływania kliszy i odbitek fotograficznych. W tych skromnych warunkach Wł. Maciejewski, który również i tymi pracami się zajmował, zdołał wykonać w omawianym okresie 1738

⁵⁴⁾ Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu r. III s. 178, r. IV s. 152, r. V s. 120.

⁵⁵⁾ Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu r. III tabela za s. 194, IV s. 177, r. V s. 134.

zdjęć i reprodukcji oraz znaczną ilość odbitek fotograficznych. Odbitki poszczególnych zdjęć i reprodukcji, opatrzone kolejnymi numerami inwentarza, wklejano do specjalnego albumu fotograficznego, który wraz z księgą inwentarzową klisz przejęto z byłego muzeum prowincjonalnego. Księga ta w r. 1939 zawierała 2908 pozycji inwentarzowych, w tym 1169 zdjęć i reprodukcji wykonanych w byłym muzeum prowincjonalnym. Dla zorientowania się w treści poszczególnych zdjęć fotograficznych, prof. Kostrzewski założył kartkowy katalog rzeczowy.

Nadal dużo wysiłków poświęcił prof. Kostrzewski udostępnieniu zabytków do dalszych badań i ogłaszaniu wyników prac terenowych w najrozmaitszych publikacjach. Miara tego może być m. in. liczba ponad 500 prac i artykułów⁵⁰⁾, które w r. 1939 miał już w swoim dorobku drukowanym, a wśród nich немало publikacji źródeł i rezultatów prac wykopaliskowych. Pewnym uzupełnieniem tego dorobku były prace dr A. Karpińskiej i ukazujące się coraz częściej pod koniec tego okresu publikacje wolontariuszy Działu. Także w dziedzinie edytorskiej notujemy dalsze postępy. W r. 1926 prof. Kostrzewski założył nowe wydawnictwo pt. „Z Otchłani Wieków” jako organ Działu Przedhistorycznego, a od r. 1932 także Instytutu Prehistorycznego U. P. Wydawnictwo to, ukazujące się zrazu jako kwartalnik a już w cztery lata później jako dwumiesięcznik, miało służyć przede wszystkim popularyzacji archeologii wśród szerokich mas społeczeństwa. Ogłaszając krótkie sprawozdania z badań, publikacji nowych źródeł i obszerną kronikę nowych odkryć, okazało się jednak bardzo pożyteczne i dla archeologów. Z innych publikacji wydanych w tym czasie przez Dział Przedhistoryczny należy wymienić przewodnik po wystawie stałej i katalog wydany z okazji wystawy zabytków ze zbiorów prywatnych urządzonej w Muzeum w r. 1927. Ponadto na łamach „Przeglądu Archeologicznego” ogłaszano nadal wykazy nowych nabytków Działu.

Dzięki publikacjom można było kontynuować wymianę wydawnictw zapoczątkowaną już w poprzednim okresie i zasilac w ten sposób bibliotekę, której zasoby w r. 1924 były nader skromne. W ciągu kilkunastu lat biblioteka rozrosła się bardzo wydatnie i pod koniec tego okresu liczyła już ok. 1100 tomów, w tym ok. 600 tomów czasopism i ok. 500 tomów dzieł i odbitek. Wśród czasopism, których wówczas biblioteka posiadała 35 tytułów, przeważały periodyki niemieckie, ale nie brak było także angielskich, austriackich, duńskich, francuskich, rosyjskich, szwajcarskich, węgierskich i in. Z periodyków niemieckich w bibliotece znajdowały się już wówczas m. in. następujące serie: *Altshlesien*, *Altshlesische Blätter*, *Baltische Studien*, *Blätter für deutsche Vorgeschichte*, *Brandenburgia*, *Germania*, *Gothishandza*, *Jomsburg*, *Mannus*, *Præhistorische Zeitschrift* i in.

Zasobne zbiory, łatwo dostępne dla studiów dzięki przejrzystemu układowi i pomocy rozmaitych katalogów, jak również bogate źródła archiwalne, od lat gromadzone w Muzeum i dość pokaźna biblioteka, były przedmiotem studiów wielu archeologów pol-

skich i zagranicznych. [Nie będzie przesadą, jeśli stwierdzimy, że w tym czasie nie było wybitniejszego archeologa w Europie, który by w swych wyprawach naukowych pominął Muzeum w Poznaniu. Wśród gości zagranicznych przeszło połowę stanowili archeolodzy niemieccy: H. Agde (Łębork), C. Engel (Królewiec), R. Gläser i M. Jahn (Wrocław). H. Jankuhn (Berlin) K. Kersten (Kilonia), A. Kieckebusch, F. Knorr (Berlin), H. Kühn (Kolonja), W. La Baume i K. Langenheim (Gdańsk), E. Petersen (Berlin), W. Radig (Elbląg), G. Raschke i B. v. Ráchthofen (Racibórz), E. Sprockhoff (Mainz) i C. Umbreit (Berlin). Z innych narodowości reprezentowani byli Czesi: V. Absolon (Brno), Węgrzy: F. Tompa (Budapeszt), Łotyżysze: E. Šturms (Ryga), Estończycy: R. Indreko (Tartu), Szwedzi: N. Åberg i H. Arbman (Stockholm), C. A. Moberg (Lund), Duńczycy: H. C. Broholm, J. Brøndsted, P. V. Glob (Kopenhaga) i Francuzi: H. Bégouen (Tuluza), L. Capitan (Paryż), M. Reygasse (Algier).

Ogromnie ożywiła się w tym czasie także działalność oświatowa, którą prof. Kostrzewski rozwijał za pośrednictwem wystawy stałej, wystaw okresowych, publikacji, kursów i wykładów. W r. 1924 stała wystawa zabytków mieściła się nadal na parterze w dotychczasowych pomieszczeniach, z wyjątkiem ostatniego, gdzie urządzono obecnie bibliotekę i pracownię naukową kierownika Działu. Na I piętrze znalazły pomieszczenie zmieniające się wystawy⁵¹⁾. Już w kilka lat później znaczny wzrost zbiorów spowodował jednak konieczność rozszerzenia stałej wystawy i włączenia do niej także I piętra. Przy tej okazji zmieniono układ całej wystawy. Początek jej znajdował się przy wejściu od strony dziedzińca a koniec w ostatnim pomieszczeniu na I piętrze. Reorganizując wystawę zdecydowano się uszczuplić ilość zabytków, które obecnie mieściły się w 35 szafach i 31 gablotkach, nie licząc drobnej ilości eksponatów umieszczonych na podestach, w kłószach szklanych itp. Ograniczono się jedynie do wyboru najciekawszych egzemplarzy, dających właściwy obraz kultury materialnej i prądziejów społeczeństw zamieszkujących Wielkopolskę. W związku z tym włączono do wystawy dotychczas osobno eksponowane zbiory z depozytów Jażdżewskiego, Kwileckiego-Węsierskiego i Turnów oraz zbiory z poza granic Wielkopolski, natomiast wyłączono zbiór starożytności rzymskich i greckich. Zabytki ułożone zostały w porządku chronologicznym, z pominięciem stosowanego dotychczas układu geograficznego w obrębie poszczególnych szaf i gablot. Ekspozycję uzupełniono licznymi rycinami, fotografiami, modelami, rekonstrukcjami grobów w naturalnej wielkości itp. W tej postaci wystawa stanowiła duże osiągnięcie i według ówczesnych pojęć muzeologii była niewątpliwie przodującą w kraju. Wystawa była dostępna codziennie, prócz poniedziałków w godzinach od 10—16, a w niedzielę i święta od 10—14⁵²⁾. Frekwencja zwiedzających w tym okresie nie jest nam znana. Wiemy tylko, jak przedstawiała się w latach 1925—1927⁵³⁾, co ilustruje poniższa tabelka. Jak

⁵⁰⁾ J. Kostrzewski, *Zbiory przedhistoryczne*, s. 485.

⁵¹⁾ Według ustnej informacji M. Ulatowskiej-Minierskiej.

⁵²⁾ W. Hensel, R. Jakimowicz, K. Jażdżewski, B. Kostrzewski, *Bibliografia prac prof. dr J. Kostrzewskiego*, s. 9—31.

⁵³⁾ *Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu* r. III s. 192, r. IV s. 173, r. V s. 131—132.

wynika z niej nie zdołano wprowadzić osiągnąć frekwencji zanotowanej w ostatnich latach działalności

Frekwencja zwiedzających stałą wystawę
w latach 1925—1927

Rok	indywidualnie	zbiorowo	razem
1925	—	—	2.645
1926	1.824	735	2.669
1927	2.193	937	3.160
			8 354

dr Erzepkiego, uzyskano jednak przeciętnie większą liczbę zwiedzających, niż w tamtym okresie. Ponadto trzeba tu podkreślić, że zbiory PTFN zawierały nie tylko zabytki archeologiczne, obecna zaś wystawa miała charakter specjalistyczny. Po raz pierwszy w dziejach Muzeum urządzono w tym czasie także kilka wystaw okresowych. Dwie z nich odbyły się w r. 1927, a mianowicie wystawa nowych nabytków z ostatnich trzech lat⁵⁰⁾ oraz wystawa zabytków przedhistorycznych ze zbiorów prywatnych⁵¹⁾. Ostatnia, otwarta w dniu 25 kwietnia z okazji I Zjazdu prehistoryków polskich w Poznaniu, zajmowała 4 sale I piętra i zgromadziła przeszło 1200 okazów⁵²⁾ z kilkunastu zbiorów prywatnych i społecznych, m. in. zaś Fundacji Kórnickiej, Muzeum ks. ks. Czartoryskich w Gołuchowie, hr. J. Żółtowskiego w Czachu i in. Niektóre z nich, jak np. ok. 500 okazów ze zbiorów Fundacji Kórnickiej zostały później przekazane do Muzeum na własność lub w depozyt. W związku z tą wystawą prof. Kostrzewski przy współpracy dr A. Karpińskiej wydał nakładem Działu Przedhistorycznego specjalny katalog obejmujący wykaz zabytków nadesłanych przez poszczególnych wystawców, ilustrowany 6 tablicami ciekawszych okazów. Każda pozycja w tym katalogu zaopatrzona była w krótki opis charakterystycznych cech danego zabytku. W r. 1939 zorganizowano trzecią wystawę w gmachu Muzeum Wielkopolskiego, poświęconą wynikom badań wykopaliskowych grodów wczesnośredniowiecznych w Poznaniu, Gnieźnie, Kłecku, Biskupinie i csady w Niestronnie. Niestety została ona zakończona przed czasem skutkiem działań wojennych w wrześniu tegoż roku.

(Niemale efekty w działalności popularyzatorskiej należy zanotować także na odcinku wydawniczym. Pierwsze miejsce zajmuje tu wspomniany już dwumiesięcznik popularno-naukowy pt. „Z Otchłani Wieków”, który przetrwał do dzisiaj, z krótką przerwą w okresie okupacji oraz w latach od 1954—1956. Do r. 1939 ukazało się 14 roczników o łącznej ilości 1594 strony. „Z Otchłani Wieków” jest najtrwalszą i niewątpliwie także najbardziej pożyteczną pozycją w dziedzinie upowszechnienia archeologii w Polsce. Zasługi tego czasopisma wyrażają się nie tylko w sze-

zeniu i utrwaleniu wiedzy o naszych najdawniejszych dziejach, ale także w znacznych osiągnięciach na polu ochrony zabytków archeologicznych. Nie jeden bowiem cenny zabytek został uchroniony przed zniszczeniem dzięki czytelnikom „Z Otchłani Wieków”. Wśród pozostałych wydawnictw, które w tym czasie ukazały się nakładem Muzeum, należy wymienić wspomniany wyżej „Katalog wystawy zabytków przedhistorycznych ze zbiorów prywatnych urządzonej w Dziale Przedhistorycznym Muzeum Wielkopolskiego” oraz „Przewodnik po Dziale Przedhistorycznym”. Przewodnik wydany w r. 1935 w małym, wygodnym formacie, o objętości 3 arkuszy druku, zawiera prócz przedmowy krótki zarys pradziejów Wielkopolski i szczegółowy przegląd wystawy, zakończony apelem w sprawie ochrony zabytków archeologicznych. Dopelnieniem całości jest 20 tablic ilustrujących najcenniejsze zabytki.

Duże znaczenie dla pozyskania współpracowników w akcji gromadzenia i ochrony zabytków archeologicznych miały kursy i różnego rodzaju wykłady. W omawianym okresie odbyły się 3 kursy przeznaczone wyłącznie dla nauczycieli szkół podstawowych i średnich. Każdy składał się z kilku wykładów, szczegółowego zwiedzania wystawy Muzeum i wycieczki na wykopaliska lub inne obiekty archeologiczne. Wykłady i zajęcia praktyczne prowadzili: prof. Kostrzewski, prof. Z. Zakrzewski, dr A. Karpińska, dr Wł. Kowalenko i dr St. Dedio. Kursy organizował Dział Przedhistoryczny przy współpracy Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego i Kuratorium Okręgu Szkolnego w Poznaniu. Udział w nich był bezpłatny. Pierwszy⁵³⁾ odbył się w dniach od 20.—22. IV. 1927 r. i zgromadził 250 uczestników głównie z woj. poznańskiego, a także z woj. śląskiego, pomorskiego, łódzkiego, krakowskiego, lubelskiego i warszawskiego. Drugi kurs⁵⁴⁾, zorganizowany rok później w dniach od 12.—14. IV, zgromadził również wielu nauczycieli nie tylko z Wielkopolski, ale także z Łodzi, Warszawy, Płocka, Pomorza, a nawet z Małopolski i Wileńszczyzny. Ze względów organizacyjnych liczba uczestników była ograniczona i wynosiła 130 osób. Mniej liczny był trzeci kurs⁵⁵⁾, który odbył się również w Poznaniu w dn. 24.—26. IV. 1930 r., zgromadził bowiem tylko 31 uczestników. Kursy te, urządzone z dużym nakładem sił i stojące na wysokim poziomie dydaktycznym, pozostawiły trwałe zasoby wiedzy u uczestników i przysporzyły Muzeum niejednego cennego zabytku. Niemniejsze znaczenie miała akcja oświatowa prowadzona przez prof. Kostrzewskiego i jego asystentkę za pomocą wykładów, wiązanych w cykle lub dorywczych i odbywających się w najrozmaitszych stowarzyszeniach lub organizacjach społecznych. M. in. w r. 1926 odbył się w Poznaniu taki cykl wykładów popularnych z dziedziny archeologii pt. „Z Otchłani wieków”, który nasunął prof. Kostrzewskiemu myśl założenia pod tą nazwą wspomnianego wyżej czasopisma. Sporo wykładów wygłosił prof. Kostrzewski także w ramach organizacyjnych Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego i Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich.

⁵⁰⁾ J. Kostrzewski, Zbiory przedhistoryczne, s. 485.

⁵¹⁾ Z Otchłani Wieków, r. II s. 29—30, 48, r. III s. 64.

⁵²⁾ Katalog wystawy nie wymienia tych pozycji, które wpłynęły już po oddaniu go do druku.

⁵³⁾ Z Otchłani Wieków r. II s. 15—16 i 62—63.

⁵⁴⁾ Z Otchłani Wieków r. III s. 12—13 i 32—35.

⁵⁵⁾ Z Otchłani Wieków r. V s. 16, 31—32 i 54.

5. MUZEUM W CZASIE OKUPACJI HITLEROWSKIEJ⁶⁶⁾

Owocną działalność Muzeum przerwał wybuch drugiej wojny światowej we wrześniu 1939 r. Rozpoczęła się okupacja Polski, trwająca przeszło 5 lat i stanowiąca cdrębny okres także w dziejach Muzeum. W ciągu kilku lat okupanci nie tylko zaprzępaścili znaczną część dorobku tej instytucji, ale także wyrządzili niepowetowane szkody w jej zbiorach i mieniu.

Prof. Kęstrzewski, który naraził się hitlerowcom już choćby przez to, że ośmielił się przeciwstawiać ich kłamiwej propagandzie⁶⁷⁾, zmuszony był oczywiście ukrywać się przez cały okres okupacji. Z pozostałych pracowników Działu na wezwanie władz niemieckich zgłosili się do pracy: dr A. Karpińska, która zresztą niedługo cieszyła się swobodą, gdyż już w następnym roku została aresztowana i wywieziona do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen, oraz Wł. Maciejewski, M. Piński, M. Ulatowska i A. Waligórski. Z tego szczupłego grona pracowników ubył jeszcze M. Piński, wkrótce bowiem został wywieziony do tzw. Generalnej Gubernii. Obejmując Muzeum w październiku 1939 r. okupanci pozostawili chwilowo dotychczasowy stan organizacyjny, z tym oczywiście, że Dział przemianowano na Vor- u. Frühgeschichtliche Abteilung, a Muzeum Wielkopolskie, któremu podlegał, otrzymało dawną niemiecką nazwę Kaiser Friedrich Museum. Pierwszym kierownikiem Działu został dr Ernst Nickel z Berlina. Niebawem jednak skutkiem starań Sonderdienstu i Ministerstwa Oświaty Rzeszy miejsce jego zajął wspomniany już hitlerowiec prof. dr inż. Hans Schleiff, pełniący równocześnie obowiązki „generalnego powiernika dla ratowania niemieckiego mienia kulturalnego na byłych obszarach polskich” czyli właściwie zalegalizowanego rabunku mienia polskiego. Pierwszym jego asystentem był Niemiec bałtycki B. von zur Mühlen. W okresie działalności Schleiffa Dział Przedhistoryczny uległ gruntownej reorganizacji. Z dniem 1 lipca 1940 r. mianowicie odłączono go od Muzeum Wielkopolskiego i utworzono z niego samodzielną instytucję pod nazwą Landesamt für Vorgeschichte, której dyrektor był także konserwatorem zabytków archeologicznych. Równocześnie zorganizowano filię w Kaliszu w miejscowym Muzeum. Zadaniem tej instytucji, która miała stać się centralą badań archeologicznych dla całego „wschodu niemieckiego”, było „uświadamianie niemieckiej ludności ziemi nadwarciańskiej,

że mieszka na dziedzicznej ziemi nordyjsko-germańskiej” i „służenie celom ostatecznego ponownego niemieczenia ziemi nadwarciańskiej”. Niełatwo jednak było realizować te zadania w obliczu faktów tego rodzaju jak np., że w samym tylko Poznaniu, w tym rzekomo „rdzennie niemieckim” mieście, po przeszło czterech latach nie przebiegającej w środkach walki z polskością, jeszcze w r. 1944 mieszkało blisko cztery razy tyle Polaków co Niemców⁶⁸⁾. Następcą Schleiffa od 1 października 1940 r. był dr Walter Kersten, młody archeolog z Saksonii, który pełnił swe obowiązki aż do śmierci w dn. 7 kwietnia 1944 r. na froncie wschodnim pod Pskowem. Po nim do końca okupacji kierownikiem Muzeum był dr Günter Thae-rigen z Berlina. Personel Działu po przemianowaniu go na Landesamt liczył 8 sił naukowych oraz 31 pracowników technicznych i administracyjnych, w tym 13 Polaków i Polek.

Wkrótce po objęciu Muzeum okupanci zabrali się do gruntownej akcji zacierania wszelkich śladów polskości. Ofiarą jej stał się m. in. najstarszy w Polsce pomnik Mickiewicza, dłuta Oleszczyńskiego, usunięty z dziedzińca muzealnego. Zdjęto również tablice pamiątkowe ku czci Cieszkowskiego, Krasieńskiego i Chopina, wmurowane na dziedzińcu w ściany zewnętrzne gmachu. Polskie nazwy miejscowości w katalogach i na wszystkich zabytkach zastąpiono nazwami niemieckimi. Przełożono na język niemiecki także wszystkie sprawozdania z badań i notatki zawarte w teczках archiwum naukowego. Równocześnie okupanci podjęli przebudowę gmachu i jego urządzeń na własną modłę. Przede wszystkim zdemontowali stałą wystawę, ograniczając ją jedynie do niewielkiego wyboru zabytków, w pierwszym rzędzie rzekomo germańskich, które wystawili w ramach ekspozycji obrazującej historię i sztukę „Warthelandu”, urządzonej w Muzeum Wielkopolskim. Otwarcie tej wystawy odbyło się w styczniu 1940 r. Poczstałe zbiory zostały zmagazynowane w dotychczasowych pomieszczeniach, a częściowo także w lokalach opróżnionych po Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Reorganizując magazyny naukowe, okupanci nie oszczędzili także sprzętu muzealnego⁶⁹⁾. Porozbierali bowiem większość szaf i wszystkie gabloty wystawowe będące własnością PTPN. Zniszczyli także kilkanaście gablot, które Muzeum przejęło po dziale archeologicznym byłego muzeum prowincjonalnego w Poznaniu, a w miejsce ich ustawili zwykłe regały drewniane. W innych pomieszczeniach urządzono biura i pracownie Landesamtu oraz urzędu konserwatorskiego. Gruntownie przebudowali okupanci parter gmachu frontowego, gdzie urządzili 5 pokoi biurowych, a z dalszej części zajętej dotychczas przez wystawę wydzielili jeszcze jedno pomieszczenie w postaci schronu ogniotrwałego. Przerobiono także tzw. salę lekarską PTPN, w której urządzono nowoczesne laboratorium fotograficzne. Z trzech pomieszczeń, wydzielonych w tej sali, dwa przeznaczone na ciemnię i laboratorium zostały wy-

⁶⁶⁾ Materiały do niniejszego rozdziału czerpałem z cytow. wyż. artykułu J. Kęstrzewskiego, Muzeum Prehistoryczne w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej (Kronika Stół. M. Poznania r. XVIII nr. 2 s. 7—13). W dalszych przypiskach podaję źródła tylko niektórych materiałów nie uwzględnionych w wymienionym artykule.

⁶⁷⁾ Konsekwencje tego miał ponieść prof. Kęstrzewski jeszcze przed wkroczeniem hitlerowców do Polski. Taki w każdym razie był zamiar prof. dr B. v. Richthofena, który w r. 1935 spowodował niemieckie Ministerstwo Spraw Zagranicznych do interwencji w Ambasadzie R. P. w Berlinie w sprawie działalności publicystycznej prof. Kęstrzewskiego. Na szczęście jednak zdecydowana postawa wszystkich prehistoryków polskich i stanowisko władz dało skuteczną odpawę tej próbie unieszkodliwienia niewygodnego przeciwnika. (Por. Z Otchłani Wieków r. X s. 64—66, r. XI s. 6—7).

⁶⁸⁾ S. Waszak, Przeobrażenia ludnościowe w Poznaniu w okresie 1939—1945, Kronika Stół. M. Poznania r. XVIII nr. 2 s. 21 i n.

⁶⁹⁾ J. Kęstrzewski, Gospodarka niemiecka w poznańskim Muzeum Prehistorycznym. Z Otchłani Wieków r. XV s. 4—5.

posażone w kompletny sprzęt niezbędny do prac fotograficznych. W trzecim mieściło się archiwum klisz i fotografii. Unowocześniono również i uzupełniono nowym sprzętem pracownię rekonstruktorską i konserwatorską. Ponadto w suterrenach okupanci uruchomili dwie pracownie rzemieślnicze, tj. stolarską i ślusarską, a na I piętrze prawego skrzydła gmachu pracownię kreślarską. Oczywiście mogli sobie na to pozwolić, dysponując znacznie większą przestrzenią i niemałymi kredytami, których Muzeum przed wojną nie miało nigdy pod dostatkiem. Inwestycje te zresztą były niezbędne, gdyż Muzeum powiększyło znacznie swoje zbiory, a niektóre pracownie, zwłaszcza fotograficzna, musiały obsługiwać także urząd konserwatorski. Dla dopełnienia obrazu zmian, które nastąpiły w tym okresie, trzeba jeszcze wspomnieć, że okupanci usunęli kraty żelazne zabezpieczające drzwi i okna na parterze budynku frontowego.

W latach 1940—1944 zbiory Muzeum powiększyły się o 795 pozycji inwentarza. W ciągu każdego roku przybywało więc przeciętnie 159 pozycji, czyli przeszło połowę mniej niż w poprzednim okresie. W istocie jednak przyrost zabytków był znacznie większy, okupanci bowiem bez skrupułów wcielili do Muzeum także szereg zbiorów publicznych i prywatnych. Tą drogą Muzeum zdobyło bogate zbiory Zakładu Antropologii Uniwersytetu Poznańskiego, zawierające m. in. inwentarz ponad 1700 grobów kultury łużyckiej zbadanych przez prof. dr A. Wrzosa w Łaskach w pow. kępińskim, których nie udało się niestety pozyskać dla muzeum przed wojną, oraz zabytki z mniejszych muzeów regionalnych w Kaliszu, Wieluniu i Włocławku, a nawet znaczną część zbiorów muzeów archeologicznych w Warszawie i Łodzi. Zbiory warszawskie przywieziono do Poznania już w listopadzie 1939 r. w pięciu wagonach i zrazu wystawiono w pawilonie Polonii Zagranicą, na terenie byłej Powszechnej Wystawy Krajowej, a dopiero później wcielono je do Muzeum. Z prywatnych kolekcji, zrabowanych przez okupantów, należy wymienić m. in. zbiory prof. dr Z. Zakrzewskiego, wojewódzkiego konserwatora zabytków archeologicznych w Poznaniu oraz zabytki z Czacza w pow. kościańskim, eksponowane w Muzeum w r. 1927 w ramach wystawy zbiorów prywatnych i będące w posiadaniu hr. J. Żółtowskiego. Wśród pozostałych zbiorów, którymi Muzeum wzbogaciło się w tym okresie, tylko niewielka część pochodzi z systematycznych badań wykopaliskowych. Należą tu bowiem jedynie zabytki z dwóch cmentarzysk z okresu rzymskiego, z których jedno w Słopanowie w pow. szamotulskim badali kolejno w r. 1941 i 1942 dr W. Heym i dr W. Kersten, a drugie w Koninie eksplorowała w r. 1942 dr E. Schlicht. Pomijamy prace wykopaliskowe w Biskupinie, przeprowadzone wprawdzie z inicjatywy dr Schleiffa, lecz przez inną instytucję i bez udziału Muzeum. Ponadto okupanci podejmowali szereg niewielkich dorywczych prac terenowych mających na celu głównie zabezpieczenie przed zniszczeniem przypadkowo odkrytych zabytków. Również plon badań powierzchniowych nie był bogaty. Obok przyrostu

na koncie zbiorów muzealnych w tym czasie należy zapisać także pewne ubytki. W ramach komasacji wyodrębniono bowiem wszystkie zabytki z Pomorza, wśród nich zaś cenne zbiory z systematycznych badań osad i cmentarzysk w Rzućwie i Oksywiu w pow. puckim, w Odrach w pow. chojnickim, w Chełmży w pow. toruńskim i in.⁷⁰⁾ i przekazano je do muzeum w Gdańsku, gdzie niestety w większości przepadły w czasie działań wojennych. Wiele innych zabytków straciło swą wartość naukową przez zagubienie czy zamianę kartek inwentarzowych w trakcie rozmaitych przeprowadzek związanych z reorganizacją i przebudową Muzeum. Los ten spotkał nie tylko zabytki dotychczas nie skatalogowane i dlatego oznaczone jedynie luźnymi kartkami inwentarzowymi, ale nawet wiele okazów już skatalogowanych, umieszczonych w zamkniętych i dokładnie oznaczonych pudełkach⁷¹⁾.

Mając na uwadze liczny personel naukowy zatrudniony w Muzeum w tym okresie, trzeba stwierdzić, że niewiele dokonano w dziedzinie inwentaryzacji i katalogowania zbiorów⁷²⁾. Księga inwentarzowa, schematem swym różniąca się oczywiście od wzoru zastosowanego przez prof. Kostrzewskiego, prowadzona była w sposób daleko odbiegający od przysłowiowej niemieckiej akuracności. M. in. pominięto w niej szereg wpływów, które trzeba było dodatkowo wciągnąć do inwentarza dopiero w okresie powojennym, a wiele zapisów w księdze było bałamutnych. To samo odnosi się do katalogu zabytków, który okupanci prowadzili „ulepszonym” sposobem w specjalnych księgach, zamiast stosowanego wszędzie systemu kartkowego. Wprawdzie obok wspomnianych ksiąg założono później także katalog kartkowy, lecz tylko dla niektórych zabytków, przeważnie pochodzących z okresu późnolateńskiego i rzymskiego, ale posiada on tyle błędów rzeczowych, że jedyną jego wartość naukową stanowią fotografie i rysunki poszczególnych zabytków. Katalog rzeczowy, założony przez prof. Kostrzewskiego w poprzednim okresie, nie był kontynuowany przez okupantów. Wydatnie powiększyło się w tym czasie archiwum naukowe. Dokonano tego jednak w sposób budzący poważne zastrzeżenia, włączono bowiem do poszczególnych teczek nie tylko nieliczne zresztą notatki z badań terenowych, ale także kartki katalogowe PTPN, Działu Przedhistorycznego, Państwowego Urzędu Konserwatorskiego i Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, korespondencję wyjętą z akt Muzeum Wielkopolskiego i Instytutu Prehistorycznego U. P., a nawet zagrabione notatki prywatne, odbitki prac naukowych i fotografie. W podobny sposób powiększono zasoby biblioteki, przeniesionej do lewego skrzydła gmachu, przez wcielenie do niej znacznej części księgozbioru warszawskiego Muzeum Archeologicznego oraz wszystkich książek i czasopism archeologicznych z biblioteki PTPN i bibliotek prywatnych prof. Kostrzewskiego, dr Karpińskiej, prof. Zakrzewskiego i in. Ponadto oczywiście zakupiono sporo książek, głównie niemieckich. Wylączając te pozycje, które zostały zrabowane, a po wojnie zwrócone prawowitym właścicielom, ogólny przyrost biblio-

⁷⁰⁾ B. Kostrzewski, Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945—1949. *Fontes Praehistorici* t. I s. 217.

⁷¹⁾ J. Kostrzewski, *Gospodarka niemiecka*, s. 8.

⁷²⁾ J. Kostrzewski, *Op. cit.*, s. 5 i n.

teki należy ocenić w przybliżeniu na 4000 tomów. Jest to pokaźna ilość świadcząca równocześnie o środkach finansowych stojących do dyspozycji Muzeum w czasie okupacji niemieckiej.

Nie posiadamy niestety żadnych cyfr, które mogłyby obrazować działalność pracowni muzealnych. Można jedynie stwierdzić, że były one nieźle wyposażone zarówno pod względem personalnym jak i technicznym. Niektóre z nich, jak np. pracownia konserwatorska czy fotograficzna mogły się poszczycić efektownymi wynikami pracy. W pracowni konserwatorskiej wykonano np. szereg rekonstrukcji cennych zabytków brązowych (kocioł z Domaradzic, misa z Wierzchlasu itp.), a pracownia fotograficzna miała na swym koncie zdjęcia i reprodukcje o znacznej wartości nie tylko dokumentacyjnej ale także artystycznej. Niestety także i w tym dziale pracy muzealnej nie ustrzeżono się przed błędami, o których była mowa wyżej. Przy konserwacji zabytków żelaznych, zwłaszcza pochodzących z obiektów złożonych, nieraz pomieszano lub zagubiono kartki inwentarzowe czy metryki⁷³⁾, a przykładem skrajnego niedbalstwa może być księga inwentarzowa klisz fotograficznych⁷⁴⁾.

Jedynym, a przy tym nader skromnym owocem działalności wydawniczej Muzeum w tym okresie jest rocznik 1 zapoczątkowanego czasopisma pt. *Posener Jahrbuch für Vorgeschichte*. Ten niewielki tom o objętości 8½ arkusza druku, zawiera kilkanaście artykułów przeważnie bardzo tendencyjnych, a więc posiadających wartość niemal wyłącznie jako publikacje źródeł archeologicznych. Wśród jedenastu autorów tych artykułów tylko troje, a mianowicie dr W. Kersten, dr E. Schlicht i W. von Seefeld było w tym okresie pracownikami Muzeum. Stwierdza to zresztą redaktor tego rocznika, dr W. Kersten, pisząc w przedmowie, że wydanie tomu 1 doszło do skutku jedynie dzięki współpracy kilku wybitnych fachowców wschodniemieckich. Prace wymienionych autorów są równocześnie jedynym utrwalonym w druku świadectwem ich działalności naukowej w Muzeum. Owocniejsza natomiast była współpraca Muzeum z berlińskim urzędem Publikationsstelle, którego zadaniem było tłumaczenie na język niemiecki i wydawanie w formie powielonej prac i artykułów obcojęzycznych, głównie polskich, dla użytku zainteresowanych naukowców niemieckich. Zajmowali się tym w Muzeum A. Sommerfeld, M. Kramuschke oraz Polka Kosicka, pracowniczka ekspozytury Landesamtu w Kaliszu. Rezultatem ich pracy było przetłumaczenie dwóch większych prac prof. Kostrzewskiego, tj. II wydania „Wielkopolski w czasach przedhistorycznych” oraz pracy: *Od mezolitu do okresu wędrowek ludów, zamieszczonej w „Prehistorii ziem polskich”*, wielu innych prac tegoż autora, po jednej pracy dr K. Jażdżewskiego, dr Wł. Kowalenki, dr A. Karpińskiej i mgr T. Wagi, dwóch sprawozdań z badań wykopaliskowych w Gnieźnie i Biskupinie oraz szeregu artykułów zamieszczonych na łamach

„Z Otcłani Wieków”, „Przeglądu Archeologicznego”, „Wiadomości Archeologicznych” i in.

W obliczu zbliżającego się frontu wschodniego już pod koniec 1944 r. z obawy przed bombardowaniem okupanci pcczeli gorączkowo wywozić zbiory i pozostałe mienie muzealne. Znaczną część katalogu, archiwum, księgi inwentarzowe i trzecę ksiąg z biblioteki wywieziono do Zakładu dla Starców w Śremie. Dalszą część księgozbioru i katalogu kartkowego przechowywał dr Thaerigen w swoim mieszkaniu w Baranowie w pow. poznańskim. Olbrzymią ilość ksiąg z biblioteki i połowę zbiorów przewieziono na kilkunastu samochodach ciężarowych do kościoła parafialnego w Tomicach w pow. poznańskim. Resztę zbiorów zdeponowano w schronie nr 701 pod Międzyrzeczem, skąd później wywieziono je do kopalni soli w Grassleben koło Brunświku. Około 100 najcenniejszych zabytków złotych i srebrnych zostało oddanych na przechowanie do filii poznańskiej Banku Rzeszy; później jednak wycofano je stamtąd i oddano pod opiekę Kurtowi Zimmermannowi, kierownikowi Zakładu dla Starców w Śremie. W czasie ewakuacji zagubiono 1100 pozycji katalogu kartkowego z r. 1925 (nry 301—1400) i niemal połowę analogicznego katalogu zbiorów niemieckiego Towarzystwa Historycznego, przejętych po b. muzeum prowincjonalnym (katalog H. G. od nr 801 do końca). W opróżnionych pomieszczeniach z kolei zaczął gospodarzyć jeden z oddziałów wojskowych SS, urządzając na II piętrze prawego skrzydła gmachu składnicę mundurów i butów żołnierskich, w piwnicy skład amunicji, a w pracowni fotograficznej stajnię dla koni. Takie przeznaczenie pomieszczeń muzealnych oczywiście nie wyszło na dobre pozostałym w nich zabytkom archeologicznym. Wymownym przykładem tego była zmagazynowana w piwnicach ceramika użyta przez żołnierzy do zasłonięcia okien przed odłamkami pocisków. W czasie działań wojennych gmach muzealny ocalał wprawdzie przed pożogą, co jest zasługą Wł. Maciejewskiego, który nie dopuścił do rozszerzenia się ognia z sąsiedniego domu, nie zdołał jednak uchronić się od zniszczeń spowodowanych pociskami artyleryjskimi. Najwięcej ucierpiał szklany dach nad prawym skrzydłem, świetliki w sali III piętra oraz część klatki schodowej w lewym skrzydle budynku. Poważnie uszkodzone były jednak także ściany zewnętrzne, niektóre stropy oraz ramy okienne w wielu pomieszczeniach. Ponadto odłamki pocisków porzywały przewody sieci elektrycznej, wodociągowej, kanalizacyjnej i centralnego ogrzewania, oraz wybiły szyby niemal we wszystkich oknach gmachu.

6. ODBUDOWA MUZEUM⁷⁵⁾

W takim stanie zastał Muzeum prof. Kostrzewski, który przyjechał do Poznania 3 marca 1945 r., tuż po zakończeniu ostatnich walk o Cytadelę. Przy początkowych trudnościach materialnych i zupełnym braku pracowników naukowych, trzeba było niemało energii i wiary w powodzenie dzieła, aby w tych warunkach podjąć odbudowę Muzeum. Prof. Kostrzew-

⁷³⁾ Przykładem tego mogą być zabytki żelazne z cmentarzyska w Domaradzicach (por. B. Kostrzewski: *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach pow. Rawicz. Fontes Archaeologici Posnanienses t. IV, s. 154—155.*

⁷⁴⁾ J. Kostrzewski, *Gospodarka niemiecka*, s. 6.

⁷⁵⁾ Materiały do niniejszego rozdziału zawarte są w artykule B. Kostrzewskiego, *Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945—1949 (Fontes Praehistorici t. I s. 214—234).*

skiego nie przerażały jednak te trudności, to też niezwłocznie zabrał się do pracy, zrazu sam, później zaś przy pomocy piszącego te słowa i nielicznego personelu. Przywrócenie Muzeum do stanu z przed 1939 r. oczywiście nie było łatwym zadaniem. Jakkolwiek już w grudniu 1945 r. zdołano zakończyć najważniejsze prace budowlane, zwieźć rozproszone zbiory i bibliotekę, a nawet zorganizować stałą ekspozycję, to jednak trzeba było jeszcze kilku lat, aby naprawić wszystkie szkody spowodowane przez okupantów i działania wojenne oraz odrobić przynajmniej część zaległości powstałych w poprzednim okresie. Dużą pomoc w postaci stałych zasiłków finansowych okazała Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków. Dzięki zasiłkom można było m. in. zaangażować kilku młodszych pracowników naukowych do katalogowania zbiorów, w której to dziedzinie powstały największe zaległości, jak również unowocześnić stałą wystawę i zorganizować dwie kolejne wystawy objazdowe. Dnia 17 grudnia 1949 r. Muzeum zostało przejęte przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, które zapewniło mu nie tylko większe środki finansowe, ale także fachową opiekę. Od tej chwili też Muzeum mogło podjąć wyłącznie swą właściwą działalność naukowo-badawczą i oświatową. Odbudowa Muzeum trwająca do końca 1949 r., stanowi odrębny okres w dziejach tej instytucji. W tym czasie Muzeum było samodzielną jednostką prawną, podległą administracyjnie Poznańskiemu Wojewódzkiemu Związkowi Samorządowemu, a w zakresie zbiorów Ministerstwu Kultury i Sztuki.

Jeszcze w marcu 1945 r. dzięki zabiegom prof. Kostrzewskiego zabezpieczono gmach w tych jego częściach, które groziły dalszą ruiną, a wkrótce potem przystąpiono do systematycznej odbudowy i remontu całego budynku⁷⁶⁾. Główny ciężar odbudowy spoczywał na Społecznym Przedsiębiorstwie Budowlanym, mniejszy udział w tych pracach wzięło kilka innych przedsiębiorstw. Ogólny koszt odbudowy i remontu gmachu Muzeum wynosił do 31 marca 1946 r. około 244 000 zł⁷⁷⁾, z czego prace wykonane przez SPB ok. 180 000 zł, a reszta prac ok. 64 000 zł. Z kwoty tej ok. 120 000 pokryło Muzeum z dochodów własnych i subwencji Wydziału Wojewódzkiego Poznańskiego, 42 000 zł z subwencji Naczelnej Dyrekcji Muzeów, a resztę w kwocie 82 000 zł pokryła Poznańska Dyrekcja Odbudowy. Koszt odbudowy byłby oczywiście znacznie większy, gdyby doliczyło się także niemalą część prac w tym zakresie wykonanych przez Muzeum sposobem gospodarczym, jak np. odnowienie większej części magazynów i innych pomieszczeń, remont uszkodzonych ram okiennych i drzwi itp. Najważniejsze prace wykonano jeszcze w ciągu r. 1945. W następnych latach ograniczano się już niemal wyłącznie do odnowienia pomieszczeń i remontu urządzeń wewnętrznych.

Równocześnie z odbudową gmachu prof. Kostrzewski przystąpił niezwłocznie do porządkowania zbiorów pozostałych w Muzeum i ściągnięcia pozostałego mienia rozproszonego przez okupantów. O ile pierw-

sze zdanie nie wymagało większych nakładów finansowych, o tyle drugie nie było łatwym do przeprowadzenia, gdyż Muzeum nie posiadało ani własnego środka lokomocji ani też dostatecznych podstaw materialnych. Dzięki jednak życzliwości władz, nieustannym zabiegom dyrektora i ofiarnej pracy współpracowników Muzeum udało się jeszcze w ciągu wiosny 1945 r. zwieźć wszystkie zbiory łącznie z biblioteką i katalogiem rozproszone w granicach Wielkopolski, z wyjątkiem niestety owych najcenniejszych zabytków złotych i srebrnych, które prawdopodobnie zabrał z sobą Kurt Zimmermann uchodząc do Rzeszy w maju 1944 r. Nie zapomniano też o zbiorach wywiezionych do Niemiec, przekazując niezwłocznie odpowiednim władzom centralnym pozostawione w Muzeum szczegółowe ich wykazy. Odzyskanie znacznej większości tych zbiorów w lecie 1947 r. dzięki staraniom prof. K. Estreichera było uwieńczeniem wysiłków Muzeum w tym kierunku. Trzeba tu również dodać, że Muzeum troszczyło się nie tylko o własne zbiory, lecz otoczyło opieką także archeologiczne zbiory po b. niemieckich muzeach regionalnych, położonych w zasięgu ówczesnej działalności terytorialnej Muzeum. Oczywiście — ze zrozumiałych względów — opieka ta w pierwszym okresie powojennej działalności Muzeum mogła się ograniczyć jedynie do rejestrowania stanu zachowania tych zbiorów i przejmowania uratowanych zabytków, nadsyłanych do Muzeum przez ludzi, którym los ich nie był obojętnym. Dopiero w r. 1947, z chwilą uzyskania własnego środka lokomocji, przystąpiło Muzeum w porozumieniu z Ministerstwem Kultury i Sztuki i Ministerstwem Ziemi Odzyskanych do planowej zwózki zagrożonych zabytków, która objęła b. muzea regionalne w Gorzowie, Międzyrzeczu, Pile, Strzelcach Krajeńskich, Sulechowie i Trzciance.

Równocześnie ze zwózką zabytków przystąpiono do porządkowania zbiorów, rozmieszczając je zespołami kulturowymi z uwzględnieniem podziału administracyjnego na powiaty w odbudowujących się pomieszczeniach i magazynach muzealnych. Nie było to łatwe przedsięwzięcie, jeżeli uwzględni się niedostatek personelu naukowego Muzeum, zniszczony sprzęt magazynowy oraz znaczny stopień pomieszania zbiorów i brak metryk, co pociągało za sobą konieczność identyfikowania wielu zabytków na podstawie katalogu lub oddzielnych publikacji naukowych. Trudności powiększyły się jeszcze z chwilą zażądania przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk zwrotu pomieszczeń, w których tymczasem urządzono już magazyny naukowe, w związku z czym trzeba było ponownie przenosić zbiory i ścieśnić je w pozostałych pomieszczeniach. Ostatecznie ustalono następujący podział magazynów naukowych: w lewym skrzydle na IV piętrze ulokowano zabytki późnolatańskie i rzymskie, na III piętrze w mniejszej sali — zabytki z epoki kamienia, a w dużej sali — ceramikę kultury łużyckiej, na II piętrze w większej sali — zabytki z okr. wczesnośredniowiecznego, obok zaś ulokowano inwentarz kilku dużych cmentarzysk z okr. późnolatańskiego i rzymskiego⁷⁸⁾; w prawym skrzydle na II piętrze umieszczono zabytki kultury pomorskiej, a na I piętrze zabytki z I i II okresu epoki brązu. Ponadto wy-

⁷⁶⁾ Por. artykuł B. Kostrzewskiego: Odbudowa Muzeum Prehistorycznego w Poznaniu) *Z Orlchłani Wieków* r. XV s. 105).

⁷⁷⁾ Według obowiązującej wówczas waluty.

⁷⁸⁾ Magazyn ten uruchomiono dopiero w r. 1950.

odrębniono narzędzia kamienne oraz skarby brązowe i żelazne, które umieszczono w odpowiednich szafach w sali przy laboratorium. W trakcie porządkowania zbiorów wydzielano zabytki warszawskie, łódzkie i inne, by niezwłocznie przekazać je prawowitym właścicielom, a równocześnie wybierano ekspozyty do stałej wystawy zabytków. W związku z tymi pracami trzeba było też uporządkować katalog zabytków i archiwum naukowe, które poza tym wymagało spolszczenia kilku tysięcy nazw miejscowości.

Dopiero gdy uporano się z tymi zadaniami, można było przystąpić do kontynuowania zupełnie zaniedbanego w czasie wojny katalogu kartkowego zabytków. Do końca okresu sprawozdawczego zdołano wykonać całkowicie katalog nabytków z 4 lat, a mianowicie: 1942, 1944, 1945 i 1946. Ponadto zapoczątkowano katalog roczników: 1941, 1943, 1947, 1948 i 1949 oraz wypełniono przeszło 800 kart zabytków z cmentarzyska w Czarnkowie (r. 1935). Ogółem w okresie sprawozdawczym wypełniono blisko 7 000 kart katalogowych i wykonano przeszło 700 rysunków do dalszych kart.

Do inwentarza zabytków wpisano w tym czasie ogółem 1786 pozycji, na które składają się dary, depozyty, mienie poniemieckie, zabytki zakupione oraz pochodzące z urzędowych badań powierzchniowych. Przeciętnie w ciągu każdego roku przybywało 357 zabytków, tj. nieco więcej niż w ostatnim okresie przed drugą wojną światową a przeszło dwa razy tyle co w czasie okupacji hitlerowskiej. Do najcenniejszych nabytków zaliczyć należy m. in. kopię czaszki i kości tułowia człowieka neandertalskiego z Le Moustier we Francji, skarb srebrny z Modlicy w pow. kościańskim z XI w., część znanego skarbu srebrnego z X w. z Dzierżnicy w pow. średzkim, naczynie wczesnośredniowieczne z Radzimia w pow. obornickim z X lub XI w. z unikatowym ornamentem schematycznym dwóch postaci ludzkich, wartościową kolekcję zabytków z kilkudziesięciu stanowisk (przeważnie w pow. kaliskim), zakupioną od studenta Uniw. Pozn. E. Dąbrowskiego oraz inwentarz trzech systematycznie zbadanych cmentarzysk: w Sokołowicach, w pow. kościańskim (wczesny i środkowy okres lateński), w Wymysłowie w pow. gostyńskim (okres późnolateński i rzymski) i w Młodzikowie w pow. średzkim (okres rzymski). Pracownią inwentaryzacyjno-katalogową kierował mgr Leon Jan Łuka.

Zbiory Muzeum były w tym okresie przedmiotem studiów źródłowych i porównawczych nie tylko prehistoryków polskich, którzy zjeżdżali tu z całego kraju, ale także ich kolegów zagranicznych. W rzędzie gości zagranicznych wymienić należy dwóch uczonych radzieckich: profesora archeologii i członka Akademii Nauk ZSRR — P. Tretiakowa oraz historyka J. Udalcowa, archeologów czeskich: prof. J. Filipa, który studiował zbiory Muzeum dwukrotnie, dr B. Svobodu z Pragi, dr J. Poulika i dr B. Klímę z Brna oraz troje studentów: D. Pechačková, L. Jisla i Fr. Proška z Pragi; archeologa francuskiego dr J. Mauduit; mgr Ole Klindt-Jensena z Kopenhagi i 3 absolwentów archeologii uniwersytetu kopenhaskiego: A. Kjaeruma, O. Vossa i M. O. Christensena oraz archeologa szwedzkiego prof. H. Arbinana, który zawitał tu w towarzystwie absolwentek i studentów prehistorii uniwersytetu w Lund.

Rozproszony przez okupantów księgozbiór Muzeum zdołano zwieźć jeszcze w ciągu wiosny 1945 r. Niezwłocznie też przystąpiono do segregowania go, wydzielając przy tym książki zagrabione przez hitlerowców w celu przekazania ich prawowitym właścicielom. Równocześnie przywieziono z Kórniku kilka serii czasopism skandynawskich i wschodnio-bałtyckich, jedyną pozostałość dużej biblioteki Instytutu Prehistorycznego U. P., spalanej wraz z całym gmachem przy ul. Słowackiego 4—6 w czasie walk o Poznań. Ponieważ Instytut nie posiadał własnych pomieszczeń i korzystał z gościny Muzeum, książki te oddano w depozyt Muzeum, nie naruszając, rzecz oczywista, prawa Instytutu do nich. Ten skromny zaczątek biblioteki Instytutu rósł się wkrótce do pokaźnej cyfry kilku tysięcy tomów, co było możliwe dzięki wymianie wydawnictw i wydanej pomocy Biblioteki Uniwersyteckiej. Trzeba tu również wspomnieć, że do r. 1949 w bibliotece muzealnej znajdował się bogaty księgozbiór prywatny prof. J. Kcstrzewskiego, oddany do użytku fachowców i objęty odrębnym katalogiem. Ustalenie tytułu własności zainteresowanych instytucji i osób do poszczególnych książek oraz posegregowanie księgozbioru na dzieła, czasopisma i odbitki umożliwiło podjęcie prac katalogowych. Prace te nie mogły oczywiście posuwać się w szybkim tempie, gdyż w ramach swego skromnego budżetu Muzeum nie było w stanie utrzymać stałej fachowej siły bibliotekarskiej, skutkiem czego cały ciężar tego zadania spoczywał głównie na dyrektorze Muzeum, nie licząc dorywczo pracujących, stale zmieniających się pomocników bibliotekarskich. Tym niemniej jednak biblioteka Muzeum była jedną z pierwszych w Poznaniu, która w niespełna trzy lata po zakończeniu działań wojennych posiadała już nie tylko kompletny alfabetyczny katalog kartkowy dzieł, odbitek i czasopism, ale także obszerny katalog rzeczowy obejmujący przeszło 150 haseł i 7 394 pozycji. Katalog ten, sporządzony dla obu księgozbiorów (Muzeum i Instytutu), nie uwzględniał czasopism, już jednak pod koniec okresu sprawozdawczego przystąpiono do uzupełnienia go w tym względzie. Równocześnie w ostatnim roku rozpoczęto też katalog książkowy i doprowadzono go do nr 1064. W okresie sprawozdawczym biblioteka Muzeum powiększyła się w drodze wymiany, zakupów i darów o blisko 1000 tomów i liczyła pod koniec 1949 r. 6 562 tomy, w tym 2 537 dzieł, 2 494 czasopism i 1 531 odbitek. Trudności lokalowe, z którymi Muzeum walczyło w okresie sprawozdawczym, sprawiły, że ta zasobna biblioteka mieściła się z konieczności w 3 niezbyt obszernych pokojach (na parterze gmachu frontowego), o łącznej powierzchni 89,7 m². W dodatku jeden z tych pokoi był równocześnie gabinetem dyrektora, a w drugim pod koniec r. 1949 mieściła się kasa i buchalteria. Tym niemniej biblioteka cieszyła się znaczną frekwencją zainteresowanych naukowców nie tylko z Poznania, ale także z innych ośrodków wiedzy w Polsce. Rocznie korzystało z niej przeciętnie ponad 300 osób, nie licząc studentów, którzy znajdowali tu cenną pomoc w nauce.

W okresie tym czynne były w Muzeum cztery pracownie techniczne, a mianowicie: rekonstruktorska,

konserwatorska, fotograficzna i rysownicza, oraz dwie pracownie rzemieślnicze: stolarska i ślusarska.

Najwcześniej, tj. niemal z chwilą objęcia Muzeum w marcu 1945 r., uruchomiono pracownię rekonstrukcyjną. Nie ucierpiała ona wiele w czasie działań wojennych, podobnie jak pozostałe pracownie w suterenach i nie poniosła też poważniejszego uszczerbku w narzędziach. Dzięki zachowanym zapasom gipsu sztukatorskiego, kleju acetonowego i farb, pracownia ta nie wymagała także większych wkładów finansowych. W okresie sprawozdawczym zrekonstruowano przeszło 2500 okazów ceramiki, uszkodzonej w czasie działań wojennych lub pochodzącej z systematycznych badań wykopaliskowych Muzeum (Wymysłowo, Sokołowice, Młodzikowo itp.). Kierownikiem pracowni był A. Waligórski.

Pracownia konserwatorska czynna była okresowo w miarę potrzeby. Działalność jej utrudniał przejściowy brak sody kaustycznej, blachy cynkowej i parafiny, niezbędnych do konserwacji zabytków żelaznych. Pomimo tego pracownia wywiązała się ze swych zadań, przeprowadzając konserwację ok. 1000 zabytków żelaznych oraz kilkudziesięciu innych zabytków metalowych i organicznych. Prace w tym zakresie wykonywał dla Muzeum Wł. Maciejewski, laborant Instytutu Prehistorycznego Uniwersytetu Poznańskiego.

Pracownia fotograficzna ogołocona została w czasie działań wojennych z aparatu do powiększeń, wszystkich aparatów fotograficznych oraz kilku mniejszych przyrządów pomocniczych. Unieruchomiono także „Aktofot“ przez pozbawienie go soczewki i wyjęcie luster; braków tych nie udało się już później uzupełnić. Pomimo rozpaczliwego stanu, jaki przedstawiała pracownia w marcu 1945 r., w krótkim czasie przywrócono jej pierwotny wygląd, a nadto uporządkowano archiwum klisz, album odbitek fotograficznych i inwentarz klisz. Dokupiono też 2 kliszowe aparaty fotograficzne formatu 13×18 i 9×12 oraz aparat małoobrazkowy „Exacta“ i aparat do powiększeń. W omawianym okresie wykonano w pracowni kilkaset zdjęć fotograficznych, ok. 2000 reprodukcji, 10.000 odbitek, ponad 1000 powiększeń i ok. 1600 przeźroczy, w tym 600 przeźroczy dla Instytutu Prehistorycznego. Ponadto kontynuowano inwentarz klisz (od nr 4661—6810) i zupełnie zaniedbany przez okupantów album odbitek fotograficznych, który doprowadzono do nr 6066. Wszystkie te prace wykonała laborantka Zofia Płóciennikowa.

Pracownia rysownicza wykonywała rysunki i mapy do publikacji naukowych, czystorysy planów wykopaliskowych, materiał ilustracyjny i objaśniający do stałej wystawy zabytków oraz rysunki do katalogu zabytków. Prace te wykonywał Ferdynand Neja.

Niemale usługi oddała pracownia stolarska. Oprócz prac związanych z remontem gmachu oraz licznych napraw mebli i sprzętu muzealnego, pracownia wykonała m. in. kilka regałów bibliotecznych, regały do zabytków w magazynie epoki kamienia na III piętrze i w magazynie okresu rzymskiego na II piętrze, karo-serię zakupionego przez Muzeum z demobilu samochodu ciężarowego, składany barak wykopaliskowy z kompletnym wyposażeniem wewnętrznym oraz prace związane z modernizacją stałej wystawy zabytków i z urządzeniem muzealnych wystaw objazdo-

wych. Ten szeroki zakres wykonanych prac jest zasługą Władysława Gromackiego, który ponadto był autorem pomysłu racjonalizatorskiego, a mianowicie mechanicznego stołu stolarskiego do frezowania, toczenia i piłowania drzewa, zastępującego pracę kilku tego rodzaju maszyn.

Pracownia ślusarska, czynna w miarę potrzeby, wykonywała naprawy instalacji sanitarnych, drobne naprawy samochodu, zamków i kluczy do sprzętu muzealnego oraz inne prace wchodzące w zakres jej specjalności.

Wobec ogromu zadań związanych z odbudową działalności naukowo-badawczą trzeba było traktować raczej marginesowo. Pomimo to nawet w tej dziedzinie Muzeum mogło się wykazać w omawianym okresie poważnymi osiągnięciami. Działalność ta znalazła najpełniejszy wyraz w badaniach terenowych, w szczególności zaś w badaniach powierzchniowych, które nie wymagały większych wkładów finansowych. Badania takie podjęto już w r. 1946 na terenie dwóch powiatów, a w następnych latach ilość badanych stanowisk stale wzrastała. Ogółem badaniami tymi objęto blisko 100 miejscowości, położonych przeważnie w granicach województwa poznańskiego, w których odkryto szereg nowych stanowisk lub wyeksplorowano dawne, znane już w literaturze przedmiotu. Ponadto pracownicy naukowcy Muzeum nieraz brali udział w analogicznych badaniach przedsięwziętych przez Instytut Prehistoryczny lub Koło Studentów Prehistoryków U. P.

Oprócz badań powierzchniowych podejmowało Muzeum także systematyczne badania wykopaliskowe, w których brali też udział w charakterze praktykantów studenci prehistorii U. P. W latach 1947—1949 rozkopano jedno z największych w Wielkopolsce cmentarzysk z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie w pow. gostyńskim, zawierające 366 grobów, w tym 20 grobów kultury łużyckiej i 2 groby kultury pomorskiej. W r. 1949 zbadano rozległe cmentarzysko kultury pomorskiej w Sokołowicach w pow. kościańskim⁷⁹⁾, zawierające 82 groby, oraz przynależną do niego osadę. W tym samym roku podjęto też systematyczne badania wykopaliskowe na innym cmentarzysku późnolateńskim i rzymskim, położonym na wydmie w Młodzikowie, w pow. średzkim, gdzie rozkopano ogółem 81 grobów, w tym także 3 groby kultury pomorskiej. Prócz tego Muzeum prowadziło też doraźne badania wykopaliskowe zabytków zagrożonych zniszczeniem lub przypadkowo odkrytych, o czym powiadamiane było przez Urząd Konserwatorski lub przez obywateli, świadomych wartości naukowej tych zabytków. W ten sposób uratowano 19 różnych obiektów.

Badań terenowych nie można oczywiście wyobrazić sobie bez odpowiedniego sprzętu wykopaliskowego. Część tego sprzętu zachowała się w Muzeum z czasów wojennych, m. in. zaś teodolit „Wilda“, podręczny niwelator, komplet tyczek i szpil mierniczych, łała miernicza itp. Resztę, tj. narzędzia wykopaliskowe i sprzęt kreślarski dokupywano co roku w miarę skromnych środków finansowych. Niemalym ułatwieniem w tych pracach był również 2-tonowy samochód

⁷⁹⁾ Zebrane tu zabytki wpisano do księgi inwentarzowej dopiero w r. 1950.

ciężarowy marki „Peugeot“, zakupiony przez Muzeum w r. 1947 oraz wykonany w pracowni stolarskiej składany barak wykopaliskowy o powierzchni 3×4 m, wyposażony w 4 łóżka polowe, szafki, kuchenkę i inne urządzenia.

Działalność naukowo-badawcza Muzeum wyrażała się również w opracowaniu naukowym i publikowaniu ciekawszych zabytków lub większych zespołów. W okresie sprawozdawczym opracowano m. in. trzy cmentarzyska: w Koninie, w Czarnkowie i w Wymysłowie oraz kolekcję zbiorów E. Dąbrowskiego, zebraną z terenu powiatu kaliskiego. Ponadto pracownicy naukowemu Muzeum opublikowali również szereg mniejszych prac przeważnie o charakterze materiałowym, w „Przeglądzie Archeologicznym“, w dwumiesięczniku „Z Otchłani Wieków“ i w innych podobnych czasopismach naukowych, a mgr L. Łuka prowadził na łamach „Przeglądu Archeologicznego“ stały przegląd bibliograficzny z zakresu archeologii Polski.

Pomimo trudności, związanych ze znacznym stopniem zniszczenia gmachu i urządzeń muzealnych oraz z opłakanym stanem zbiorów, Muzeum już na wstępie swojej powojennej działalności postawiło sobie jako jedno z głównych zadań jak najszybsze uruchomienie działu wystawowego. Zadanie to zrealizowano już pod koniec 1945 r. otwierając w dn. 16 grudnia stałą wystawę zabytków. Z powodu niedostatku pomieszczeń i braku odpowiedniego sprzętu muzealnego trzeba było ją ograniczyć wyłącznie do sali parterowej w prawym skrzydle gmachu. Wystawa zawierała ok. 3000 eksponatów oryginalnych i niewielką ilość kopii oraz ok. 100 fotografii i rekonstrukcji rysunkowych, obrazujących pradzieje zachodnich ziem polskich ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski. Cały ten materiał, zaopatrzone w odpowiednie objaśnienia, rozmieszczono w porządku chronologicznym w 10 gablotach i 16 dużych szafach. Wystawa wykonana ze znacznym nakładem pracy i w bardzo trudnych warunkach była niewątpliwie dużym osiągnięciem Muzeum. Nie mogła jednak zadowolić w pełni zarówno dyrekcji Muzeum jak i zwiedzających, do czego przyczyniał się głównie przestarzały sprzęt wystawowy i brak odpowiedniego oświetlenia w szafach i gablotach. Dzięki pomocy Naczelnej Dyrekcji Muzeów, niespełna dwa lata później można było przystąpić do całkowitej reorganizacji tej wystawy. W ciągu pierwszego kwartału 1948 r. odnowiono gruntownie wnętrze sali, oddzielono je ścianką murowaną od korytarza wiodącego do biur i biblioteki, wybudowano nowe, jednolite gabloty z duraluminium i szkła, związane architektonicznie z pomieszczeniem wystawowym, przeprowadzono w nich oświetlenie elektryczne oraz uzupełniono wystawione zabytki 8 malowidłami ściennymi i poglądową barwną tablicą chronologiczną⁸⁰⁾. Dla przejrzystości uszczuplono również blisko o połowę liczbę eksponatów. Projekt gablot, rozplanowanie zabytków i malowidła ściene wykonał art.-mal. Ludomir Kapczyński według wskázówek naukowych dyrekcji Muzeum. Większość robót technicznych wykonały we własnym zakresie pracownice Muzeum, dzięki czemu znacznie obniżono koszt. Otwarcie unowocześnionej wystawy w połą-

czeniu z uroczystością dziewięćdziesiątej rocznicy istnienia Muzeum⁸¹⁾ odbyło się dn. 11 kwietnia 1948 r. Przy tej okazji przedstawiono również dorobek naukowy kilkudziesięciu lat pracy poznańskiego ośrodka archeologicznego w postaci blisko 100 pozycji bibliograficznych, wystawionych specjalnie na tę uroczystość. Frekwencja zwiedzających w tym czasie wykazuje poważny wzrost w porównaniu z poprzednimi okresami. Obrazuje ją poniższa tabela. Jeżeli pominiemy r. 1945, w którym wystawa czynna była zaledwie kilkanaście dni, to w ciągu następnych czterech lat zanotowano ogółem 76.585 zwiedzających, czyli przeciętnie w ciągu roku nieco więcej niż 19.000 osób. Wystawa była czynna codziennie, prócz poniedziałków, w godzinach od 8—15, a w niedziele i święta od 10—14.

Rok	Wycieczki		Indywidualnie Ilość osób	Razem	Uwagi
	wyciecz.	Ilość osób			
1944	—	—	62	62	cd 16—31 XII
1946	238	15.885	6.077	21.962	
1947	239	12.514	2.813	14.327	
1948	253	9.617	7.902	17.519	w lutym i marcu 1948 r. wystawa była zamknięta
1949	289	9.622	13.155	22.777	
Razem	1.019	46.638	30.009	76.647	

Oprócz stałej wystawy Muzeum urządziło także w okresie sprawozdawczym dwie wystawy objazdowe, poświęcone pradziejom Wielkopolski i Pomorza. Obie, zaprojektowane i wykonane według jednego wzoru przez art. malarza L. Kapczyńskiego według scenariusza i dokumentacji naukowej dr B. Kostrzewskiego, składały się z 10 większych plansz obustronnie ilustrowanych i 5 mniejszych, jednostronnych⁸²⁾. Większe plansze, zaopatrzone w gablotki z oryginalnymi zabytkami oraz w fotografie ceramiki, grobów i w barwne rekonstrukcje, ilustrowały kulturę dawnych mieszkańców Wielkopolski czy Pomorza. Mniejsze plansze orientowały widza w zagadnieniach etnicznych w ważniejszych okresach pradziejów na ziemiach polskich. Wystawy te, obsługiwane przez personel Muzeum, przewożono własnym samochodem ciężarowym, specjalnie przystosowanym do tego celu. Pierwsza wystawa pt. „Wielkopolska w czasach przedhistorycznych“ rozpoczęła objazd w Gnieźnie w dn. 31 października 1948 r., a zakończyła go w Obornikach Wlkp. dn. 22 maja następnego roku. Trasa jej wynosiła ok. 2100 km i obejmowała prawie wszystkie miasta powiatowe i kilka mniejszych ośrodków miejskich na terenie województwa poznańskiego i wojew. zielonogórskiego (razem 41 miejscowości). Druga wystawa pt. „Pradzieje Pomorza“ o trasie długości ok. 1500 km, objęła 20 większych miast na terenie 3 województw: bydgoskiego, gdańskiego i szczecińskiego. Otwarcie jej odbyło się w Inowrocławiu dn. 1 września 1949 r., a zamknięcie w dn. 20 grudnia tegoż roku we Włocławku⁸³⁾.

⁸¹⁾ Rocznicą ta przypadała właściwie w r. 1947, wobec projektu unowocześnienia wystawy zdecydowano się jednak obchodzić ją w roku następnym, w dniu otwarcia wystawy.

⁸²⁾ Szczegółowy opis pierwszej wystawy podany jest w artykule B. K o s t r z e w s k i e g o, Nowe drogi (Z Otchłani Wieków r. XVIII s. 3—9).

⁸³⁾ Wystawa ta była czynna także w r. następnym.

⁸⁰⁾ Por. artykuł T. R e y m a n a: Na zakręcie (Z Otchłani Wieków r. XVII s. 141—147).

Jak widać w poniższej tabeli, obie wystawy cieszyły się znacznym powodzeniem. Podwojenie przeciętnej frekwencji dziennej na drugiej wystawie w porównaniu z poprzednią wynika niewątpliwie z doświadczeń zebranych przez personel i kierownictwo wystawy w ciągu pierwszego objazdu. Łączna frekwencja blisko 160.000 zwiedzających obie wystawy w ciągu 3 kwartałów jest jeszcze jednym dowodem potwierdzającym słusność szerokiej akcji upowszechniania wiedzy archeologicznej. Jeśli Muzeum mogło się tej akcji tak wydatnie przysłużyć, to jest to w znacznej mierze zasługą Naczelnej Dyrekcji Muzeów, która nie żałowała pieniędzy na ten cel.

Frekwencja zwiedzających wystawy objazdowe Muzeum w latach 1948—1949.

L. p.	Tytuł wystawy	Czas trwania wystawy	Ilość miejsc	Ilość dni wyst.	Frekwencja					
					Wycieczki i wyciecz.	Ilość osób	Indywidualnie osób	Razem osób	Przec. dzienna frekw. osób	
1.	Wielkopolska w czasach przedhistorycznych	31. X. 48 22. V. 49	41	166	1270	54291	17331	71622	431	
2.	Pradzieje Pomorza	1. IX. 49 20. XI. 49	21	92	743	50653	35424	86257	959	
Razem			61	258	2013	105144	52765	157909		

Z uwagi na brak odpowiednich pomieszczeń Muzeum nie mogło urządzić w okresie sprawozdawczym żadnej wystawy okresowej, jeśli pominiemy jednolitej ekspozycję wydawnictw archeologicznych, zorganizowaną w dn. 11 kwietnia 1948 r. Natomiast urządzono kilka pokazów zabytków z okazji systematycznych badań wykopaliskowych prowadzonych przez Muzeum w Wymysłowie w pow. gostyńskim. Odbłyły się one w r. 1947 w Żychlewie i w Krobi w pow. gostyńskim oraz w Gostyniu. Pokazy w Krobi i w Gostyniu, uzupełnione zabytkami z pow. gostyńskiego i nowymi nabytkami z Wymysłowa, powtórzone także w roku następnym⁸⁴⁾. W końcu wspomnieć należy, że pracownicy naukowcy Muzeum przyczynili się do uporządkowania zbiorów archeologicznych i urządziła odpowiednich wystaw muzeów regionalnych w Zielonej Górze, w Gorzowie i w Międzyrzeczu.

Poza tym działalność społeczno-oświatowa Muzeum wyrażała się w przeprowadzaniu wycieczek przez personel naukowy po wystawie stałej i wystawach objazdowych, w organizowaniu kursów i wygłaszaniu wykładów popularnych z pradziejów Polski i ochrony zabytków archeologicznych, w publikowaniu przystępnych artykułów z tej dziedziny wiedzy itp.⁸⁵⁾. Największym osiągnięciem Muzeum na tym polu było wyświetlenie w 22 miastach Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej filmu krótkometrażowego o Biskupinie, który oglądało ogółem ok. 31 000 widzów. Akcja ta

prowadzona była w łączności z wystawą objazdową „Wielkopolska w czasach przedhistorycznych“.

Częłkością działalności społeczno-oświatowej Muzeum kierował dr B. Kostrzewski.

Pomimo skromnych budżetów Muzeum zdobyło się również na własne wydawnictwo w postaci wznowionego pod koniec 1945 r. dwumiesięcznika pt. „Z Otchłani Wieków“, wydawanego od r. 1946 wspólnie z Polskim Towarzystwem Prehistorycznym. W omawianym okresie ukazały się kolejno 4 pełne roczniki⁸⁶⁾ tego czasopisma o łącznej objętości blisko 700 stron druku. Treść ich stanowią artykuły popularne z różnych zagadnień pradziejów Polski, z dziedziny muzealnictwa oraz metodyki i techniki badań, dalej sprawozdania z badań wykopaliskowych, nowe materiały do poznania pradziejów Polski, polemiki, recenzje itp. Każdy zeszyt bogato ilustrowany przynosił ponadto osobną rubrykę nowych odkryć archeologicznych i kronikę, a b. często także informacje o działalności Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego i innych pokrewnych instytucji, o nowych publikacjach z dziedziny archeologii, o postępach badań i rozwoju tej gałęzi wiedzy zagranicą itp. Trzeba też podkreślić, że dwumiesięcznik ten służył nie tylko popularyzacji, ale był również organem archeologów, którzy za jego pośrednictwem mogli informować się wzajemnie o wynikach swych badań, dyskutować na tematy wspólnie ich interesujące itp. Redakcję jego prowadził do r. 1946 włącznie prof. dr K. Jażdżewski, a po nim do końca okresu sprawozdawczego dr B. Kostrzewski.

Dla dopełnienia obrazu działalności wydawnictw wspomnieć jeszcze należy o wydaniu nakładem Muzeum serii 10 pocztówek z widokiem Muzeum i najważniejszych zabytków, obrazujących pradzieje Wielkopolski.

7. POD OPIEKĄ PAŃSTWA⁸⁷⁾

Formalne przejęcie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu przez Ministerstwo Kultury i Sztuki z rąk Poznańskiego Wojewódzkiego Związku Samorządowego nastąpiło w dniu 17 grudnia 1949 r. Faktycznie jednak Muzeum przeszło pod zarząd Ministerstwa dopiero z dniem 1 stycznia 1950 r. Z tą chwilą też dokonano zmiany dotychczasowej nazwy: Muzeum Prehistoryczne na Muzeum Archeologiczne i nadano mu charakter jednostki autonomicznej, podległej bezpośrednio Ministerstwu Kultury i Sztuki. Przejęcie Muzeum pod zarząd państwowy umożliwiło przede wszystkim wydatne powiększenie liczby personelu, którego niedostatek hamował dotychczas pełny rozwój tej instytucji. W związku z tym zaszła konieczność utworzenia etatu kierownika administracji, który wydatnie odciążał dyrekcję i umożliwił skierowanie niemal wszystkich jej wysiłków na działalność naukową i oświatową. Opieka państwa zapewniła

⁸⁴⁾ Dali one asumpt do zorganizowania wystawy objazdowej „Wielkopolska w czasach przedhistorycznych“, o której mowa wyżej.

⁸⁵⁾ Liczne dowody tej działalności znaleźć można w kronice Z Otchłani Wieków (r. XV—XVIII).

⁸⁶⁾ Rocznik XV—XVII (1946—1949). W r. 1945 wydano tylko 1 zeszyt (9—12), będący zamknięciem przerwanej przez wybuch drugiej wojny światowej roczn. XIV (1939).

⁸⁷⁾ Materiały do niniejszego rozdziału zawarte są w dorocznych sprawozdaniach z działalności Muzeum ogłoszonych w *Fontes Praehistorici* (t. II s. 312—326 i t. III s. 172—184) oraz w *Fontes Archaeologici Posnanienses* (t. IV s. 275—286, t. V 152—171.)

także znaczne środki finansowe, jakich Muzeum nigdy dotychczas nie posiadało. Dzięki temu ostatni okres w jego stuletnich dziejach, trwający do r. 1957, jest najbardziej pomyślny i owocny.

Stale wzrastające zbiory Muzeum wymagały reorganizacji magazynów naukowych. Dzięki uzyskaniu w r. 1949 nowego pomieszczenia w lewym skrzydle gmachu na II piętrze można tam było zainstalować zabytki z dużych cmentarzysk z okresu późnolateńskiego i rzymskiego. Równocześnie w sąsiednim magazynie zabytków z okresu wczesnośredniowiecznego wymieniono różnego rodzaju szafy, niepraktyczne i zajmujące dużą przestrzeń, na jednolite regały drewniane, w które zaopatrzone są już wszystkie magazyny naukowe z wyjątkiem magazynu na IV piętrze. Rozładowano również — przynajmniej na pewien czas — ciasnotę panującą w magazynie zabytków kultury łżyckiej na III piętrze przez przeniesienie inwentarza ponad 1700 grobów z cmentarzyska w Laskach do jednego z pomieszczeń w piwnicy, opróżnionego w tym celu. Celem roztoczenia ściślej-
szej niż dotychczas opieki nad magazynami zrazu powierzono je poszczególnym pracownikom naukowym, którzy mieli uzupełniać je napływającymi zabytkami i dbać o zachowanie porządku. Ponieważ jednak projekt ten w praktyce nie zdał egzaminu, w r. 1952 dyrekcja oddała wszystkie magazyny pod opiekę mgr Stanisławowi Jasnoszowi, z wyjątkiem magazynu zabytków z I i II okresu epoki brązu podlegającego mgr Mieczysławie Piaszykowej. Równocześnie uporządkowano gruntownie wszystkie magazyny i przeprowadzono w nich odpowiednie zmiany w związku z nowym podziałem administracyjnym. Ponadto każdy magazyn zaopatrzono w plany orientacyjne informujące o rozmieszczeniu zabytków a regały wyposażono w napisy zawierające nazwy miejscowości i powiatów.

Do inwentarza zabytków wpisano w tym czasie 2738 pozycji. W ciągu każdego roku przybywało przeciętnie 391 pozycji, czyli przeszło 30 więcej niż w poprzednim okresie. Największą liczbę pozycji inwentarza, tj. 768 zanotowano w r. 1950, najmniejszą zaś 176 w r. 1954. Rok 1950 jest niewątpliwie najpomyślniejszy w stuletnich dziejach Muzeum w zakresie przyrostu zbiorów. Pomijając zabytki uzyskane w ramach badań terenowych, do najcenniejszych okazów nabytych w tym okresie należy zaliczyć m. in.: miecz brązowy z IV okresu epoki brązu z Niewiemka w pow. chodzieskim, mały skarb brązowy z tego samego okresu odkryty w Chłapowie w pow. średzkim, dwa duże skarby brązowe, z których jeden z Poznania-Staroleki datowany jest na V okres, a drugi z Uścikowca w pow. obornickim pochodzi z okresu halsztackiego, zespół zabytków z grobu „książęcego“ odkrytego przypadkowo w Łęgu Piekarskim w pow. tureckim, wśród nich zaś szereg importów prowincjonalno-rzymskich: 2 pucharki srebrne, misa szklana i kilka naczyń brązowych, mały wczesnośredniowieczny skarb srebrny odkryty wraz z naczynkiem w Wesółkach w pow. kaliskim, część innego skarbu srebrnego z Ładka w pow. słupeckim, datowanego na X w., fragment ozdoby srebrnej ze stylizowaną parą głów kańskich odkryty w Poznaniu, brązową wagę składaną z nieznanego miejsca na Pomorzu i in. Należy też nadmienić, że poraz pierw-

szy po wojnie Muzeum zdobyło kilka zabytków złotych w postaci kolczyków spiralnych z I okresu epoki brązu, odkrytych w czasie badań w Łękach Małych. Więcej niż połowa wszystkich zabytków wpisanych do inwentarza w tym okresie pochodzi z badań terenowych Muzeum. Na pozostałą część składają się dary, depozyty, wymiana i zakup. Wśród ofiarodawców przeważa inteligencja, szczególnie zaś nauczyciele szkół podstawowych. W charakterze depozytów Muzeum uzyskało m. in. zabytki z likwidacji resztek zbiorów po byłych muzeach niemieckich na terenie województwa zielonogórskiego. Na uwagę zasługuje tu duży zbiór ceramiki, głównie kultury łżyckiej i innych zabytków byłego muzeum w Gubinie. W drodze zakupów, które w tym okresie należą do wyjątków, Muzeum nabyło cenną kolekcję pozostałą po Ignacym Ziębowiczu z Dzieraw w pow. kolskim, zebraną w tej miejscowości i w najbliższej okolicy oraz kopie: pięściaka aszelskiego z Konradówki w pow. złotoryjskim i ażurowego, brązowego okucia awarskiego z Choruli w pow. strzeleckim. W drodze wymiany uzyskano trochę materiałów porównawczych z Danii. Wszystkie zabytki pochodzące z badań własnych Muzeum posiadają wyczerpującą dokumentację i ścisłą lokalizację, natomiast odnośnie zabytków uzyskanych inną drogą udało się ustalić przeważnie tylko miejscowość, w której zostały odkryte, rzadziej zaś ściślejszą lokalizację. Oprócz przyrostu należy zanotować także pewne ubytki, a mianowicie część zabytków z Pomorza Wschodniego przekazanych do nowoutworzonego Działu Archeologicznego Muzeum Pomorskiego w Gdańsku i prawie wszystkie posiadane przez Muzeum zabytki z przedwojennych badań wykopaliskowych w Gnieźnie, które otrzymała miejscowa Stacja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. Zbiory te przekazano w charakterze depozytów.

Dużym sukcesem uwieńczone były prace katalogowe. Dzięki zwiększonemu personelowi naukowemu udało się bowiem odrobić olbrzymie zaległości powstałe w okresie okupacji hitlerowskiej i doprowadzić katalog zbiorów do stanu bieżącego. Ukończono więc zaczęty już w poprzednim okresie katalog kartkowy zabytków z lat: 1941, 1943, 1947, 1948 i 1949 i uzupełniono nowymi nabytkami katalog z lat bieżących do r. 1956 włącznie. Ogółem wypełniono w tym czasie ponad 21.000 kart katalogowych. Równocześnie podjęto przerwane w r. 1939 prace nad katalogiem rzeczowym (kulturowym) i katalogiem klisz fotograficznych, które także zdołano doprowadzić do stanu bieżącego. Po wypełnieniu tych zadań pracownicy naukowcy mogli obecnie więcej czasu poświęcać właściwej pracy badawczej i publikacyjnej. Pracownia inwentaryzacyjno-katalogowa kierował zrazu mgr Leon Łuka, po nim przez krótki czas mgr Stanisław Jasnosz a następnie do końca tego okresu mgr Mieczysław Piaszykowi.

Podobnie jak w poprzednim okresie zbiory były przedmiotem zainteresowania wielu archeologów polskich i zagranicznych. Jakkolwiek naukowe kontakty zagraniczne nie były w tym czasie zbyt żywe, nawet w obrębie państw demokracji ludowych, to jednak zanotować możemy wizyty kilkunastu archeologów czeskich, niemieckich, radzieckich i bułgarskich. Z archeologów czeskich byli w muzeum: prof. J. Fi-

lip, doc. dr J. Böhm, dr J. Borkowski, dr V. Spurny, K. Šneidrova i J. Zeman z Pragi oraz dr J. Poulik z Brna (dwukrotnie). Z NRD: dr E. Nickel oraz kilkuosobowa wycieczka studentów i absolwentów archeologii z Berlina. Uczonych radzieckich reprezentowali: prof. B. A. Rybakow (dwukrotnie) i prof. T. S. Passek. Ponadto był także archeolog bułgarski — dr Georgiew z Sofii.

W łączności ze zbiorami czynne były pracownice techniczne. W pracowni rekonstruktorskiej odtworzono z ułamków lub uzupełniono ok. 4.500 naczyń, w tym znaczną część ceramiki z badań Muzeum w Strzelcach, Łękach Małych, Słupcy, Sokołowicach, Wymysłowie, Młodzikowie, Bojanowie Starym itp. Podobne prace wykonywano również na zlecenie Kierownictw Prac Wykopaliskowych w Gieczu i w Wolinie oraz Ekspedycji Wykopaliskowej w Międzyrzeczu. Ponadto dla celów ekspozycyjnych sporządzono kilkadziesiąt kopii różnych zabytków i ok. 40 modeli, w tym część dla wystaw archeologicznych Muzeów w Bydgoszczy i Gdańsku. Pracownią kierował nadal Aleksander Waligórski. W pracowni konserwatorskiej poddano zabiegom zabezpieczającym przed korozją ok. 4000 zabytków żelaznych i zakonserwowano kilkadziesiąt zabytków drewnianych, skórzanych, tekstylnych itp. Te same prace wykonywano też na zlecenie wyżej wymienionych instytucji. Pracownią tą kierował zrazu Kazimierz Parzyński a od r. 1953 Wacław Ratajczak, który w r. 1956 odbył kilkudniową praktykę w pracowni konserwatorskiej Muzeum Etnograficznego i Archeologicznego w Łodzi. Pracownię fotograficzną wyposażono w tym czasie w 5 aparatów fotograficznych, rzutnik 6×6 i kilka światłomierzy. Dla celów dokumentacyjnych i oświatowych wykonano ok. 4500 zdjęć i reprodukcji, 16.000 odbitek, 1000 powiększeń i 1500 przeźroczy. Pod koniec tego okresu na zlecenie Polskiego Towarzystwa Archeologicznego pracownia podjęła seryjną produkcję małych obrazków fotoprzeźroczy dla celów oświatowych. Przy wykonywaniu zdjęć ceramiki i innych zabytków archeologicznych posługiwano się uniwersalnym aparatem do reprodukcji, wykonanym w Muzeum według projektu Bolesława Kubiaka⁶⁶⁾. Pracownią kierowała zrazu Zofia Płociennikowa, po niej od października 1951 r. — Marian Kubiak, a od lipca 1955 r. Czesław Czub. W pracowni rysowniczej czynnej przejściowo w latach 1950—1952, Ferdynand Neja a później od r. 1951 Leon Kaczmarek wykonywali rysunki do katalogu zabytków i do publikacji oraz szkice i plany badanych obiektów archeologicznych. W drugiej połowie 1956 r. zaangażowano w ramach niepełnego etatu art.-graf. Bolesława Promińskiego, który wykonywał ilustracje do publikacji i wszelkie prace związane z wystawami.

Dzięki doprowadzeniu do stanu bieżącego prac katalogowych można było w tym okresie więcej uwagi poświęcić archiwum naukowemu. Przede wszystkim uzupełniono je kilkuset nowymi teczkami dla miejscowości położonych w woj. poznańskim, z których Muzeum nie posiada jeszcze zabytków lub wiadomości o nich. Brakujące miejscowości ustalono na podstawie spisów nadsyłanych przez poszczególne Po-

wiatowe Rady Narodowe. Następnie do wszystkich teczek wklejano odnośne wycinki map w skali: 1:25.000, na których lokalizowano stanowiska archeologiczne. Wreszcie w związku z nowym podziałem administracyjnym dokonano reorganizacji archiwum, wydzielając w nim dalsze trzy, nowoutworzone powiaty: ostrzeszowski, pleszewski i słupecki. Słabo dotychczas reprezentowane w archiwum woj. zielonogórskie zyskało ok. 60 teczek przez pozyskanie części materiałów pozostałych po znanym badaczu niemieckim w Kargowej — nauczycielu Dobrindt'cie oraz dzięki badaniom powierzchniowym przeprowadzonym przez pracowników Muzeum w północnej części tego województwa.

Bardzo rozwinęła się w tym czasie biblioteka fachowa, która powiększyła się o 4.565 tomów i liczyła z końcem 1956 r. ogółem 11.127 tomów, w tym 4.629 dzieł, 4.391 czasopism i 2.107 odbitek. Olbrzymią część przybytków uzyskano w ramach wymiany wydawnictw i zakupów, tylko kilkaset pozycji otrzymało Muzeum w charakterze darów. Wymiana, która z początkiem tego okresu obejmowała zaledwie 11 instytucji krajowych i 30 zagranicznych wzrosła pod koniec do 150 punktów wymiennych, w tym 16 krajowych i 134 zagranicznych. W kraju utrzymywano kontakty wymienne z instytucjami naukowymi w Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Szczecinie, Toruniu, Warszawie i we Wrocławiu. Wymiana zagraniczna obejmowała następujące państwa: Anglię, Austrię, Belgię, Bułgarię, Czechosłowację, Danię, Finlandię, Francję, Hiszpanię, Holandię, Irlandię, Izrael, Japonię, Kanadę, Meksyk, Niemcy Wsch. i Zach., Norwegię, Rumunię, Stany Zjednoczone A. P., Szwajcarię, Szwecję, Węgry, Włochy i Związek Radziecki. Najbardziej intensywna była wymiana z Czechosłowacją (18 punktów wymiennych), Anglią (16), Niemcami Zach. (13), Stanami Zjednoczonymi (12) i Związkiem Radzieckim (9). W katalogu książkowym zapisano w tym czasie 4479 pozycji (od nr 1065—5544). Kontynuowano również alfabetyczny katalog kartkowy dzieł i odbitek oraz artykułów i prac zawartych w czasopismach. Katalog rzeczowy w r. 1956 obejmował ok. 14.500 pozycji i ponad 400 haseł. Biblioteka cieszyła się nadal dużą frekwencją, o czym świadczą poniższe cyfry: odwiedzin w czytelni zarejestrowano ponad 5.000, na miejscu korzystano z przeszło 30.000 książek, czytelników było ok. 1.300, wypożyczono ok. 3.000 książek. W r. 1950 bibliotekę prowadziła Antonina Babsiowa, od r. 1951 — mgr Helena Bocheńska, a w ostatnich dwóch latach — mgr Witold Armon.

Ogromnego, nienotowanego dotychczas rozmachu nabrała obecnie działalność naukowo-badawcza, w szczególności zaś badania terenowe. Podobnie jak w poprzednim okresie miały one charakter badań powierzchniowych, systematycznych badań wykopaliskowych i badań ratowniczych. Badaniami powierzchniowymi objęto w tym czasie 330 miejscowości, w których wyeksploatowano ogółem kilkadziesiąt stanowisk. Większość miejscowości była położona w granicach woj. poznańskiego. Celem uzupełnienia niedostatku źródeł archeologicznych z woj. zielonogórskiego i dokonania wyboru odpowiednich obiektów do badań wykopaliskowych, w r. 1956 opracowano trzyletni plan systematycznych badań po-

⁶⁶⁾ Wiadomości Archeologiczne t. XXII s. 110 i 111.

wierzchniowych na tym terenie i przystąpiono do penetracji północnej części województwa. W ramach systematycznych badań wykopaliskowych wyeksploatowano 18 obiektów datowanych na okres od końcowego paleolitu do wczesnego średniowiecza. Niektóre z nich były badane tylko w ciągu jednego sezonu, inne zaś w ciągu dwóch lub kilku lat. Do pierwszej grupy należy zaliczyć: późnopaleolityczne stanowisko w Poznaniu-Starołęce, położone na wzgórzu pradoliny Warty, neolityczną osadę kultury amfor kulistych w Tucznie w pow. inowrocławskim, kurhan z II okresu epoki brązu w Grabonogu w pow. gostyńskim, dwa kurhany kultury łużyckiej z III okresu epoki brązu w Olszynie w pow. żarskim, kilka cmentarzysk płaskich tej samej kultury: w Rosku w pow. czarnkowskim, w Terespolcu w pow. nowotomyskim i w Krobi Starej w pow. gostyńskim oraz osadę rybacką w Żedowie w pow. szubińskim, dwie osady wczesnośredniowieczne: w Poznaniu-Wildzie i w Starym Bojanowie w pow. kościańskim, oraz trzy stanowiska wielowarstwowe: Mierzyn w pow. międzychodzki, Piłat w pow. kaliskim i Poznań-Komandoria. W drugiej grupie znajdują się: kurhan kultury amfor kulistych w Strzelcach w pow. mogileńskim, wzniesiony na resztkach osady kultury ceramiki wstęgowej, zbadany przez mgr Tadeusza Wiślańskiego w latach 1952 i 1954, trzy kurhany kultury unietyckiej w Łękach Małych w pow. kościańskim, zbadane w latach 1953, 1955 i 1956 pod kierunkiem mgr Mieczysławy Piaszykowej, grodzisko halsztackie kultury łużyckiej w Słupcy wraz z przynależną do niego osadą, zbadane w latach 1953—1955 przez mgr Tadeusza Malinowskiego i mgr Stanisława Jasnosza, cmentarzysko z późnego okresu lateńskiego i rzymskiego w Młodzikowie w pow. średzkim, gdzie kontynuowano badania w latach 1950, 1951 i 1952 oraz położone w sąsiedztwie cmentarzysko wczesnośredniowieczne eksplorowane w latach 1951—1955 a wreszcie grodzisko wczesnośredniowieczne w Międzyrzeczu, badane od r. 1954 pod kierunkiem mgr Stanisława Kurnatowskiego. Badania te nie tylko dostarczyły wielu interesujących źródeł archeologicznych, ale także stanowiły cenny wkład do studiów nad chronologizacją pradziejów Polski, szczególnie zaś odnośnie zagadnienia rozkładu ustroju wspólnoty pierwotnej i powstania nowej formacji — feudalizmu. Duży był też wkład Muzeum w tym czasie w dziedzinie ochrony zabytków, wyrażający się dorywczymi badaniami ratunkowymi, które przeprowadzono na przeszło 70 stanowiskach zagrożonych zniszczeniem. Niektóre z nich, jak np. stanowiska w Mierzynie, Starym Bojanowie lub w Ujściu⁵⁹⁾ stały się później obiektem systematycznych prac wykopaliskowych. Niemalą pomocą w badaniach był sprzęt wykopaliskowy, uzupełniony w tym okresie dużym namiotem, dwoma niwelatorami i latą mierniczą, kuchenką polową, statkami gospodarczymi itp.

Źródła archeologiczne uzyskiwane przez Muzeum w drodze prac terenowych udostępniano do dalszych studiów w publikacjach materiałowych. Nie ograniczano się przy tym do monografii obiektów badanych aktualnie, ale zajmowano się także zespołami zabyt-

ków uzyskanymi w poprzednich okresach i dotychczas niepublikowanymi. Do rzędu ich należy zaliczyć m. in. cmentarzyska kultury łużyckiej w Chojnie w pow. szamotulskim i w Czarnkowie oraz kilka cmentarzysk z okresu późnolateńskiego i rzymskiego: w Czaczu i w Kokorzynie w pow. kościańskim, w Domaradzicach w pow. rawickim, Pięczkowie w pow. średzkim, Sadowiu w pow. ostrowskim i w Słopanowie w pow. szamotulskim. Z badań powojennych opublikowano: jeden z kurhanów w Łękach Małych, cmentarzysko kultury łużyckiej w Borku w pow. gorzowskim, dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Chłapowie w pow. średzkim i w Sokolowicach oraz cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysławie. Wszystkie te prace ukazały się na łamach rocznika źródłowego, organu Muzeum, pt. *Fontes Archaeologici Posnanienses*. Na poczet działalności naukowej należy zapisać także posiedzenia dyskusyjne organizowane przez Muzeum dla zainteresowanych pracowników i zaproszonych gości, na których referowano aktualne zagadnienia z dziedziny archeologii lub wyniki badań wykopaliskowych, a także udział pracowników w podobnych posiedzeniach, które odbywały się w pokrewnych instytucjach lub towarzystwach naukowych.

Dużą uwagę zwracano w tym okresie na podnoszenie kwalifikacji zawodowych i wiedzy pracowników naukowych drogą kursów samokształceniowych oraz wycieczek do innych ośrodków archeologicznych lub na ciekawsze wykopaliska w kraju i za granicą. W r. 1958 z inicjatywy prof. Kostrzewskiego odbyła się m. in. wycieczka do Czechosłowacji, w której wzięli udział w dwóch grupach prawie wszyscy pracownicy naukowcy Muzeum, oraz do Niemiec Wschodnich, dokąd pojechało dwóch pracowników. W ciągu siedmiu lat 10 pracowników naukowych Muzeum uzyskało tytuł magistra⁶⁰⁾, a jeden tytuł docenta. Całością działalności naukowej kierował prof. Kostrzewski.

W ramach działalności edytorskiej kontynuowano wydawnictwo dwumiesięcznika „Z Otchłani Wieków”, który w r. 1953 został przejęty przez Polskie Towarzystwo Archeologiczne. Wydane w latach 1950—1952 trzy roczniki (r. XIX—XXI) zawierają 610 stron druku i stanowią dalsze rozwinięcie kierunku nadanego mu już w okresie poprzednim. Redaktorem był nadal dr Bogdan Kostrzewski. W r. 1951 Muzeum oczekiwało się wreszcie własnego organu naukowego pt. *Fontes Praehistorici*, którego nazwę zmieniono w roku 1954 na *Fontes Archaeologici Posnanienses*. Publikowano tu w zasadzie jedynie prace o charakterze materiałowym; niektóre z nich nie były jednak pozbawione także pewnych wniosków syntetycznych. Do r. 1956 wydano 6 tomów o łącznej objętości blisko 1.500 stron. Na treść ich oprócz wspomnianych już prac składały się także roczne sprawozdania z działalności Muzeum oraz wykazy nowych nabytków. Autorami byli niemal wyłącznie pracownicy naukowcy Muzeum. Redakcja *Fontes* spoczywała w rękach prof. Kostrzewskiego. Z innych wydawnictw należy wymienić jeszcze dwa przewodniki. Przewod-

⁵⁹⁾ Badania w Ujściu przeprowadził Zakład Archeologii Polski w Poznaniu IHKM. PAN.

⁶⁰⁾ Niektórzy z nich przeszli później do innych instytucji naukowych.

nik po wystawie objazdowej pt. „Sztuka w pierwszych formacjach rozwoju społecznego“, opracowany przez dra Bogdana Kostrzewskiego i wydany w nakładzie 5.000 egzemplarzy, zawiera na 2 arkuszach druku zwięzły opis wystawy, ilustrowany 20 rycinami i uzupełniony wykazem ważniejszej literatury. Drugi przewodnik tego samego autora, przeznaczony dla zwiedzających stałą wystawę Muzeum, jest znacznie obszerniejszy i zawiera prócz objaśnienia wystawy i wykazu literatury, także zarys dziejów Muzeum. Ponadto wydano w tym czasie trzy ulotki-książeczki zachęcające do zwiedzania wystawy Muzeum i nakłaniające do ochrony zabytków archeologicznych oraz serię estetycznie wydanych pocztówek wyobrażających ciekawsze zabytki ze zbiorów Muzeum.

Równolegle z pracami naukowo-badawczymi Muzeum rozwijało w tym okresie także żywą działalność naukowo-oświatową. Zajmował się nią powołany w r. 1951 specjalny, stały zespół złożony z mgr Zofii Pawłowskiej i mgr Witolda Armona, miejsce którego w r. 1954 zajęła mgr Helena Woźniechowska. Z chwilą powołania zespołu działalność oświatowa zaczęła stopniowo przeobrażać się z akcji dorywczej, jaką była dotąd z konieczności, w planową i nieprzerwaną, ogarniającą coraz to nowe kręgi społeczeństwa i posługującą się nowymi metodami pracy. Powołanie stałego zespołu oświatowego zmobilizowało pracowników naukowych od tego rodzaju zajęć, większość ich jednak nadal chętnie brała udział nie tylko w poszczególnych akcjach, np. w organizowaniu wystaw lub konkursu dla zwiedzających, ale także w codziennej pracy oświatowej przez przygotowanie tekstów, wygłaszanie cdczytów i pogadanek radiowych, oraz udzielanie konsultacji naukowych zespołowi, szczególnie w początkowym okresie jego działalności. Działalność tę, której celem było szerzenie wiedzy o pradziejach Polski i uświadamianie społeczeństwa o wartości naukowej zabytków archeologicznych, prowadzono za pośrednictwem wystaw, cdczytów, pogadanek, kursów, konferencji itp.

Dzięki zwiększonym kredytom budżetowym można było przystąpić w r. 1952 zgodnie z postulatem Dyrekcji Muzeum do reorganizacji wystawy stałej, która w obecnej rzeczywistości była już anachronizmem. Starano się dać w nowej wystawie wyczerpujący obraz dziejów społeczeństw pierwotnych na ziemiach polskich, a w szczególności w Polsce zachodniej. Cel ten osiągnięto nie tylko przez umiejętne zestawienie zabytków, które psegregowano według odnośnych zagadnień, ale także dzięki bogatej oprawie ilustracyjnej. W odróżnieniu od poprzedniej wystawy zastosowano po raz pierwszy materiał porównawczy z zakresu etnologii i etnografii oraz źródła pisane i materiał ikonograficzny. Zgodnie z nową periodyzacją dziejów Polski przyjęło zasadniczy podział ekspozycji na dwie epoki, tj. wspólnoty pierwotnej i feudalizmu. W obrębie tego podziału wyróżniono pięć okresów, w których przedstawiono kolejno: najdawniejsze dzieje społeczeństwa do mezolitu włącznie, przeobrażenia społeczno-gospodarcze w neolicie i w początkach epoki brązowej, dzieje plemion prasłowiańskich w epoce brązowej i w początkach epoki żelaznej, zagadnienie Słowian na ziemiach polskich w pierwszych wiekach n. e. oraz po-

czątki państwa polskiego. Każde z tych zagadnień zilustrowano przy pomocy kilkunastu haseł przedstawiających rozmaite jego aspekty i ułatwiających widzowi zorientowanie się w danej kwestii. Ponadto początek każdego z wymienionych pięciu działów ekspozycji zaopatrzone w krótkie teksty wprowadzające widza w odnośne zagadnienie. Reorganizacja wystawy nie ograniczyła się tylko do zmiany jej treści. Zmodernizowano gruntownie także wnętrza sal wystawowych i zainstalowano w gablotkach górne oświetlenie elektryczne. Efekty świetlne zastosowano także dla kilku modeli, panoram i fotografii. Nowa ekspozycja jest wprawdzie uboższa od poprzedniej w zabytki, głównie ceramikę, posiada jednak bez porównania bogatszą oprawę ilustracyjną. Prace artystyczne projektował i wykonał art.-graf. Józef Skracki przy pomocy kilkusobowego zespołu, według scenariusza i dokumentacji naukowej dr Bogdana Kostrzewskiego. Otwarcie wystawy odbyło się 2 lipca 1952 r. Nowa wystawa była niewątpliwie poważnym sukcesem Muzeum w dziedzinie oświatowej, ale nie stanowiła jeszcze ostatniego słowa w tym względzie, o czym świadczy fakt, że w niespełna dwa lata po jej otwarciu dokonano powtórnej, tym razem tylko częściowej reorganizacji, mającej na celu dostosowanie jej do nowych poglądów naukowych i uzupełnienie nowymi nabytkami.

Wystawa cieszyła się dużą frekwencją, o czym świadczy poniższa tabela. W ciągu 7 lat wystawę zwiedziło ogółem 203 505 osób, czyli przeciętnie

Frekwencja zwiedzających wystawę stałą w latach 1950—1956

Rok	Wycieczki		Indywidualnie Ilość osób	Razem
	Ilość wycieczek	Ilość osób		
1950	339	14.607	52.600	67.407
1951	345	15.170	30.575	45.745
1952	113	17.961	4.092	22.053
1953	521	15.609	6.825	22.429
1954	359	10.741	4.347	15.088
1955	389	10.808	5.664	16.472
1956	270	8.677	5.634	14.311
Razem	2.336	93.773	109.732	203.505

w ciągu każdego roku nieco ponad 20 000. Jeśli porównamy tę cyfrę z przeciętną zwiedzających wystawę w poprzednim okresie, okaże się ona wyższą o ok. 10 000 osób. W rzeczywistości jednak frekwencja w tym okresie wykazywała co roku stałą tendencję spadkową i dopiero w ostatnich trzech latach ustaliła się mniej więcej na poziomie 15 000 zwiedzających. Jakkolwiek największa frekwencja przypada na okres, w którym nie obowiązywały opłaty wstępu, przyczyn jej spadku należy szukać jednak nie tylko w fakcie ponownego wprowadzenia tych opłat z końcem 1952 r., lecz raczej w ogólnym nasyceniu się społeczeństwa wystawami, a być może także w braku wystaw zmiennych, których Muzeum nie mogło urządzać nie dysponując odpowiednimi pomieszczeniami. Personel wystawy stałej składał się nadal z Marii Ulatowskiej-Minierskiej i Henryka

Górniaka, który w r. 1953 został zastąpiony przez Walentykę Śniatałową.

Brak wystaw okresowych starano się uzupełnić w tym okresie miniaturowymi ekspozycjami, które urządzano we własnej gablocie zainstalowanej w r. 1953 we wnęce jednego z domów przy ul. Fredry⁹¹⁾ w pobliżu Muzeum, lub w gablotach czy oknach wystawowych innych instytucji. Ponadto co roku z okazji Dni Oświaty i Miesiąca Pogłębienia Przyjaźni Polsko-Radzieckiej urządzano w hallu wystawy stałej niewielkie ekspozycje poświęcone najnowszej literaturze archeologicznej.

Z dwóch wystaw objazdowych, uruchomionych w poprzednim okresie, obecnie czynna była jeszcze wystawa pt. „Pradzieje Pomorza“, która w latach 1950 i 1951 odbyła dalsze dwie tury długości ok. 4000 km na terenie województw: bydgoskiego, gdańskiego, koszalińskiego i szczecińskiego. W 36 miejscowościach w ciągu 249 dni zwiedziło ją ogółem 173 594 osób. Ponadto uruchomiono jeszcze trzy dalsze wystawy. W r. 1950 zmontowano wystawę pt. „Sztuka w pierwszych formacjach rozwoju społecznego“, która składała się z 20 większych i 12 mniejszych plansz oraz 8 gablot. Projektantem i wykonawcą ich był art. graf. J. Skoracki. Na planszach przedstawiono przy pomocy fotografii i kompozycji graficznych cenniejsze dzieła sztuki społeczeństw pierwotnych w Europie, poczynając od najstarszych jej przejawów, aż do wczesnego średniowiecza. Zagadnienie to ujęto na tle podłoża społeczno-gospodarczego, które podkreślono podziałem na 5 zasadniczych formacji ustrojowych, objaśnionych krótkimi tekstami. Ponadto plansze uzupełniono kilku mapkami, mającymi zorientować widza w rozmieszczeniu geograficznym przedstawionych wytworów kulturowych. W gablotkach umieszczono ok. 40 oryginalnych zabytków i kilka kopii. Wystawę tę, która w latach 1950—1952 była eksponowana w Polsce środkowej, północnej i zachodniej w 37 miastach zwiedziło ogółem 225 642 osoby. Druga wystawa pt. „Rzemiosło w pradziejach Słowiańszczyzny“, zorganizowana pod koniec 1951 r. wspólnie z Oddziałem Poznańskim Centralnego Biura Wystaw Artystycznych, w następnym roku została oddana do eksploatacji wspomnianej wyżej instytucji. Interesująco rozwiązana pod względem artystycznym, składała się z 20 plansz, w tym 8 obustronnie ilustrowanych i 9 gablot. Projektował ją i wykonał art.-mal. Zygfryd Wieczorek. Przed wyjazdem w teren wystawiono ją w Poznaniu w lokalu CBWA, gdzie w ciągu miesiąca zwiedziło ją 1246 osób. Trzecia wystawa pt. „Pradzieje Ziemi Lubuskiej“ została zmontowana w r. 1955 według projektu art.-graf. J. Skorackiego, który był równocześnie jednym z jej wykonawców. Składała się z 15 plansz typu tryptykowego i z 7 gablot. W odróżnieniu od poprzednich wystaw była ona bogato ilustrowana oryginalnymi zabytkami, umieszczonymi nie tylko w gablotach, ale także na poszczególnych planszach.

⁹¹⁾ Z *Otchłani Wieków* r. XXII s. 242—243.

W ciągu dwóch lat wystawa odwiedziła 38 miejscowości głównie na terenie woj. zielonogórskiego, gdzie w ciągu 382 dni oglądało ją 67 939 osób. Wszystkie te wystawy zostały wykonane według scenariuszy i dokumentacji naukowej dr Bogdana Kostrzewskiego. Objazdem wystaw kierowała do r. 1955 Halina Kubiakowa przy pomocy Feliksa Bremmera, który zatrudniony był do r. 1952, a później Haliny Burchardt. W r. 1956 w ramach umowy zaangażowano na kierownika wystawy objazdowej Ferdynanda Neję.

Oprócz wystaw niemałe znaczenie w działalności oświatowej Muzeum miały wykłady i pogadanki, których celem było przede wszystkim utrwalenie w społeczeństwie podstawowych wiadomości z dziedziny archeologii i uświadomienie o konieczności ochrony zabytków archeologicznych. Z chwilą powołania zespołu oświatowego stały się one jedną z podstawowych form oddziaływania Muzeum na społeczeństwo. Świadectwem tego jest liczba ok. 600 wykładów, wygłoszonych w okresie od r. 1953—56, których wysłuchało ponad 35 000 osób. Dużą wagę w działalności oświatowej przywiązywano również do szkolenia kadr nauczycielskich. W tym celu członkowie zespołu oświatowego brali udział w charakterze prelegentów w wielu naradach, konferencjach i kursach nauczycielskich wszystkich stopni, nie tylko na szczeblu miejskim, ale także powiatowym i wojewódzkim. Dzięki ścisłej współpracy z Wojewódzkim Ośrodkiem Doskonalenia Kadr Oświatowych i z Dyrekcją Okręgową Szkolenia Zawodowego udało się zorganizować także kilka takich kursów na terenie Muzeum. Z innych środków, którymi posługiwano się w pracy oświatowej, należy wymienić radio i prasę, kolportaż wydawnictw archeologicznych, współpracę ze szkolnymi kółkami historycznymi itp.

W roku 1954 przypadł jubileusz czterdziestolecia pracy prof. dr Józefa Kostrzewskiego w charakterze dyrektora Muzeum. Tę niecodzienną rocznicę uczcili pracownicy Muzeum wspólnie z Radą Miejsową w dniu 1 kwietnia publiczną uroczystością, którą zaszczyli swą obecnością przedstawiciele Ministerstwa Kultury i Sztuki, Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, władz wojewódzkich i miejskich, Uniwersytetu i towarzystw naukowych oraz reprezentanci pokrewnych dziedzin nauki i liczne delegacje z całego kraju. Jubileusz ten jest ważną datą nie tylko w życiu prof. Kostrzewskiego, ale także w dziejach Muzeum. Nie ulega bowiem wątpliwości, że dopiero z chwilą objęcia kierownictwa tej instytucji przez prof. Kostrzewskiego zaczęła się jej właściwa, pełna działalność naukowa i dydaktyczna. Prof. Kostrzewskiemu zawdzięczamy też, że Muzeum Archeologiczne w Poznaniu można dziś śmiało zaliczyć do rzędu najwybitniejszych tego rodzaju instytucji w Europie i to nie tylko ze względu na bogate i cenne zbiory, ale także z uwagi na olbrzymi dorobek w dziedzinie badań naukowych i upowszechnienia wiedzy o pradziejach.

CENT ANS D'HISTOIRE DU MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE POZNAŃ

par Bogdan Kostrzewski

Résumé

Depuis son origine et à travers une partie considérable de son histoire le Musée Archéologique de Poznań restait étroitement lié à la Société des Amis des Sciences de Poznań. Un siècle entier vient de s'écouler depuis le moment où naquit l'idée d'accumuler des collections qui devaient constituer le noyau du „Musée des Antiquités Polonaises et Slaves du Grand Duché de Poznań“; cette importante résolution fut prise par les membres de la Section des Sciences Historiques et Morales qui s'était constituée le 23 septembre 1857, donc presque au lendemain de la fondation de la Société elle-même. Les collections devaient embrasser non seulement des monuments archéologiques, mais également des souvenirs historiques et des oeuvres d'art. Le premier rapport publié plusieurs mois à peine après la constitution du Musée mentionne plus de 100 trouvailles archéologiques que l'on déjà réussi à accumuler. Grâce à la générosité de la société d'antan ce chiffre s'accrut bientôt à un tel point qu'il fut possible de créer au sein du Musée une section archéologique spéciale. Passant successivement en revue les étapes de son développement graduel, nous apercevons que son histoire se laisse diviser en sept phases distinctes.

La période du collectionnement.

Cette première phase dura jusqu'à l'an 1885. Nous la désignons comme période du collectionnement puisque les collections se recrutèrent alors principalement de dons offerts par le public de ce temps. Tout au début les collections avaient été déposées dans la Bibliothèque des Raczyński. Le conseil d'administration allemand de celle-ci ayant donné congé des locaux en 1870, elles durent être transférées dans le bâtiment de la Société du Bazar. Ici de même les pièces mises à leur disposition s'avérèrent insuffisantes, forçant les conservateurs d'en confier une partie au Cabinet Archéologique de l'Université des Jagellons à Cracovie et une autre au Musée polonais de Rapperswil en Suisse d'où elles ne sont plus revenues. En 1872 cette collection avait enfin pu être transférée dans les locaux qui lui furent offerts dans le bâtiment acheté et rebâti en 1874—1879 par Seweryn Mielżyński au No. 27/29 de la rue appelé aujourd'hui A. Lampego. Jusqu'à 1882 les collections ne furent pas accessibles au public. Malgré les conditions graduellement améliorés on avait longtemps souffert péniblement d'un manque de place convenable et on s'est vu forcé, en conséquence, de présenter les collections aux expositions arrangées dans d'autres villes du pays et à l'étranger, entre autre en 1858 à Cracovie, trois ans plus tard à Lwów et en 1880 à Berlin. La surveillance des collections archéologiques avait été confiée par la Société des Amis des Sciences à des conservateurs parmi lesquels nous citerons les noms de Maksymilian Studniarski, Albin Górecki, Władysław Wierzbinski et Hieronim Feldmanowski. Ce dernier se distingua par un dévouement exceptionnel porté à la conservation et à la mise en ordre des collections; c'est également lui qui initia les premières fouilles. En 1882 enfin les salons de l'exposition archéologique s'ouvrirent au grand public.

Les débuts de l'activité scientifique.

A Feldmanowski succéda Bolesław Erzepki, institué conservateur en 1885. Nous lui devons d'avoir

initié et fait les premiers pas sur la voie du développement de l'activité scientifique de la Section Archéologique. Une période nouvelle débute actuellement; elle se manifeste non seulement dans les collections s'agrandissant considérablement, mais également dans leur valeur scientifique s'améliorant grâce à Erzepki qui consacra beaucoup de son temps à vérifier chez les donateurs le lieu et les conditions de la découverte d'un grand nombre de trouvailles restées pour la plupart indéfinies jusqu'ici. Ce fut lui qui introduisit l'inventaire des collections et le catalogue des localités d'où provenaient les trouvailles déposées au Musée. Il rendit également des services importants en rendant celles-ci accessibles aux études individuelles par leur publication dans la revue „Zapiski Archeologiczne Poznańskie“ (Notes Archéologiques Posnaniennes — 1887—1889) ainsi que dans la série „Album przedhistorycznych zabytków W. Ks. Poznańskiego“ (Album des monuments préhistoriques du Grand Duché de Poznań) dont il fit paraître le fascicule No. 1. Ces deux publications avaient été traduites aussi en langue allemande. Dès cette période les collections archéologiques commencèrent à attirer l'attention de nombreux savants à l'étranger, principalement celle des archéologues allemands. Veillant avec un soin tout dévoué à la mise en ordre des collections, Erzepki en détacha le matériel daté au bas moyen âge et aux siècles subséquents, introduisant en 1909 pour la première fois depuis les origines du Musée la classification des trouvailles par ordre chronologique. L'exposition avait attiré un nombre considérable de visiteurs, ce qui se traduisit d'après les statistiques de ces presque 20 années par le chiffre imposant de 35.000 personnes. Les années 1907 et 1908 marquent la date de la restauration complète du bâtiment du Musée, rebâti alors tel que nous le voyons aujourd'hui.

Sur la voie nouvelle.

Bolesław Erzepki succéda en 1914 le Professeur Józef Kostrzewski qui occupa ce poste jusqu'à l'heure actuelle. J. Kostrzewski ne fut pas seulement le premier que la Société des Amis des Sciences nomma spécialement conservateur des collections archéologiques, mais il fut simultanément parmi ses prédécesseurs le premier qui s'en chargea parfaitement préparé par ses études universitaires en archéologie et par son stage en muséographie. A partir de ce moment s'ouvre pour le musée une ère nouvelle marquée par le plein développement de la section archéologique, par l'ensemble de l'oeuvre scientifique réalisée depuis et par l'initiation de fouilles systématiques. Déjà au cours des premières années de l'activité du nouveau directeur les trouvailles recueillies pendant les prospections dirigées par lui constituèrent le tiers de toutes les positions à l'inventaire des collections. Parallèlement J. Kostrzewski se mit à réunir toutes les informations qui lui venaient de tous côtés sur les découvertes accidentelles ou sur des trouvailles restant entre les mains privées pour lesquelles il s'empessa de fonder un archive spécial. C'est grâce à lui que fut installé le premier laboratoire pour la reconstruction du matériel céramique et la conservation des objets en fer. Presque dès le début il s'adonna avec un zèle acharné aux travaux d'édition. Il publia, d'abord en collaboration avec Erzepki, deux fascicules successifs de „L'Album des Monuments Préhistoriques“, ensuite entre 1917 et 1920 les trois premiers fascicules du nouveau périodique „Zapiski Muzealne“ (Notes Muséales), auxquelles suivirent enfin dès 1919 les premiers volumes du „Przegląd Archeologiczny“ (Revue Archéologique); il écrivit également les deux pre-

miers Guides de l'exposition. Réalisant le projet de populariser le mieux que possible les collections du Musée, le Prof. Kostrzewski entreprit une réorganisation à fond de l'exposition l'adaptant aux exigences de la science archéologique moderne. C'est également en vue de la popularisation aussi vaste que possible de l'archéologie qu'il fonda en 1916 la Société des Amis du Musée et en 1920 la Société Préhistorique Polonaise.

Remembrement des collections archéologiques.

En 1924 fut effectué grâce à l'intervention du Prof. Kostrzewski le remembrement des collections du Musée et de celles analogiques accumulées jusqu'ici au Musée de Grande Pologne. Ensembles elles constituèrent dorénavant la Section Préhistorique du Musée Grand Polonais et furent déposées dans le bâtiment de la Société des Amis des Sciences. Des subsides assez considérables octroyés vers ce temps par les autorités de la Voïevodie permirent d'engager un personnel composé de 9 personnes, parmi lesquelles une assistante. Les collections elles-même, considérablement agrandies à présent, furent classées en deux groupes distincts, l'un d'eux destiné à figurer dans les vitrines de l'exposition, l'autre soigneusement conservé dans les magasins ne fut accessible qu'aux personnes spécialement intéressées. A l'exemple de la période précédente environ $\frac{1}{3}$ des nouvelles acquisitions entra au Musée à la suite de fouilles opérées par J. Kostrzewski non seulement en Grande Pologne, mais de même sur les territoires avoisinants de la Poméranie et de la Silésie. Quant aux collections on les avait inventariées complètement et cataloguées grâce aux soins de l'assistante du Musée et de plusieurs volontaires. Etant parfaitement conscient de la nécessité d'une documentation scrupuleuse, le Prof. Kostrzewski installa dès 1924 un laboratoire photographique et veilla lui-même au complément des archives. Il dirigea parallèlement les éditions du Musée publiant en 1926 le premier fascicule de la revue mi-scientifique, mi populaire „Z Otchłani wieków“, paraissant d'abord une fois par trimestre et ensuite tous les deux mois. Mentionnons, en plus, pour cette même période le nouveau Guide à l'occasion d'une exposition de trouvailles venant de collections privées, ouverte en 1927. Grâce à un système d'installation modernisé les riches collections du Musée tout aussi bien que la bibliothèque devinrent facilement accessibles aux personnes spécialement intéressées et aux archéologues qui se recrutaient parmi les savants les plus éminents du pays et de l'étranger. Nous sommes fiers de pouvoir affirmer sans nulle exagération qu'aucun savant européen parti à la recherche d'une documentation nécessaire n'aurait songé omettre le Musée de Poznań. Une mention particulière doit être faite ici de la contribution de plus en plus grande apportée par le Musée dans l'oeuvre de l'instruction du grand public qu'il avait su réaliser au moyen de son exposition permanent, réorganisée alors à double reprise, d'expositions périodiques, de cours spéciaux pour instituteurs, de conférences et de publications populaires.

Le Musée au cours de l'occupation naziste.

Cette marche vers un avenir prospère du Musée fut brutalement interrompue en 1939 par l'agression en territoire polonais de l'armée hitlérienne et par la longue occupation naziste. S'étant attiré la haine des Nazis parcequ'il avait toujours osé contrecarrer leur propagande mensongère, le Prof. Kostrzewski

dut se cacher dès les premiers jours de la guerre. L'occupant s'étant installé au Musée, il y commença une réorganisation à sa propre guise ce qui, évidemment, eut une répercussion des plus facheuses sur les biens mobiles du Musée comme sur les collections elles-mêmes. Quoique les nouveaux dirigeants aient introduit certaines améliorations surtout à l'intérieur du bâtiment et bien qu'ils aient incorporé aux collections du Musée les collections privées et régionales, ce qui ne nous aurait pas été possible au cours de la période précédente, ils avaient par contre dépouillé le Musée des très précieuses trouvailles recueillies en Poméranie qu'ils transférèrent à Gdańsk où elles s'égarèrent presque complètement. Le Musée subit ensuite une des plus lourdes pertes lorsque tout à la fin de la guerre l'occupant fit enlever une grande partie de la collection l'abritant dans plusieurs localités en Grande Pologne ou transportant de nombreuses pièces dans le Reich d'où il ne fut plus possible que de récupérer des restes très modestes. Les Allemands firent enfin un dégât irréparable aux magasins entremêlant les ensembles culturels, égarant ou échangeant les fiches de l'inventaire surtout au cours de plusieurs déménagements et de l'évacuation finale si précipitée que l'inventaire et les catalogues s'en trouvèrent délaissés dans un état des plus déplorable. Le musée lui-même fut sérieusement ruiné au cours du siège de Poznań en 1945. Ayant à leur disposition un personnel considérable composé de 8 assistants et de nombreux techniciens, les gérants allemands du Musée réussirent à fouiller systématiquement deux stations archéologiques à peine et à faire paraître une seule publication — le premier fascicule du périodique „Posener Jahrbuch für Vorgeschichte“. Les résultats obtenus par eux dans le domaine de l'inventarisation et de la classification des trouvailles ne sont pareillement que fort modestes.

La restauration du Musée.

Revenu presque au lendemain de la libération de la ville de Poznań en mars 1945, le Prof. Kostrzewski entra immédiatement dans ses fonctions de directeur du Musée qui actuellement se détacha complètement du Musée Grand Polonais et prit son essor comme unité autonome soumise directement aux autorités administratives de la Voïevodie. Des difficultés sans fin s'échafaudant devant les réorganisateurs, les fonds matériels et le personnel scientifique manquant, il leur avait fallu prendre en main tout leur courage pour faire sortir le Musée de cette dure impasse. Le Prof. Kostrzewski se consacra tout entier à la réalisation de cette oeuvre de renouvellement, il surmonta maintes difficultés de tout genre, d'abord tout seul, ensuite secondé par son fils Dr Bogdan Kostrzewski et par un jeune assistant. Quoique les travaux de réorganisation les plus pressées avaient pu être terminés déjà en décembre 1945 et bien que vers cette date il fut possible de recouvrer une partie des collections disséminées, de monter la bibliothèque et même de rouvrir les portes de l'exposition permanente, il avait fallu des années entières encore pour réparer les dégâts survenus au cours de l'occupation naziste et de rattraper les arriérages surgis par leur faute surtout en ce qui concerne le catalogue des trouvailles. Malgré ces ennuis innombrables le Musée avait pu reprendre déjà durant les premières années d'après guerre son activité scientifique normale, ce en quoi le Ministère de la Culture et des Beaux Arts lui prétait une aide matérielle précieuse. Les premiers dégâts réparés le Musée avait pu songer enfin à élargir son travail scientifique et reprendre les fouilles qui furent concentrés simultanément sur trois sites archéologi-

ques importants, sans compter les très nombreuses explorations de surface et les investigations entreprises provisoirement dans le but de sauver les monuments archéologiques menacés d'une destruction complète. En 1948 l'exposition permanente avait subi une transformation radicale qui la vit apparaître montée dans un cadre plastique complètement modernisé; pour la première fois depuis son origine le Musée put organiser deux expositions ambulantes. Ne mentionnons ici que tout à fait brièvement que ces expositions avaient été visitées alors par plus de 230.000 personnes. Sans égard aux difficultés financières dans lesquelles le Musée avait à se débattre au cours de ces années d'après guerre, il avait trouvé les moyens de faire rééditer son ancien périodique „Z Otchłani Wieków“.

Sous la protection de l'Etat.

En janvier 1950 le Musée fut soumis à la gestion du Ministère de la Culture et des Beaux Arts comme unité budgétaire autonome. La protection de l'Etat lui assura non seulement des fonds généreusement mis à sa disposition, mais ouvrit devant le collectif des travailleurs des perspectives largement ouvertes vers un développement florissant de leur institution. Aussi voyons-nous cette dernière phase de son histoire séculaire devenir celle qui de toutes les précédentes fut la plus prospère et la plus productive. Grâce aux explorations en surface et aux fouilles opérées actuellement sur un vaste plan parfaitement méthodique ainsi que grâce à l'action systématique entreprise en vue d'instruire le public sur la valeur scientifique des monuments archéologiques, les trouvailles récoltées sont venues enrichir les collections du Musée

à un degré jamais noté auparavant. L'inventaire et le catalogue était toujours tenu à jour. On avait nouvellement emménagé et considérablement agrandi les ateliers techniques, continué à compléter la bibliothèque qui comptait vers la fin de 1956 jusqu'à 11.000 volumes et entretenu l'échange des publications avec 16 institutions du pays et 134 à l'étranger. Les trouvailles archéologiques collectionnées au Musée avaient été offertes aux études des personnes intéressées par l'intermédiaire de publications diverses, entre autre du nouveau périodique „Fontes Archeologici Posnanienses“ fondé en 1950. La revue „Z Otchłani Wieków“ continuait à paraître et deux nouveaux Guides servaient les personnes désireuses de tirer le plus de profit possible de leur visite à l'exposition. Celle-ci avait été modernisée une seconde fois, tandis que pour trois nouvelles expositions ambulantes des projets pleins d'attraction avaient pu être réalisés. Pris globalement le chiffre des visiteurs avait dépassé pour toutes quatre 670.000 personnes. L'oeuvre réalisée dans le domaine de la popularisation de l'archéologie fut non moins importante puisqu'elle s'était servie de conférences qu'environ 35.000 personnes avaient fréquentées au cours des quatre dernières années, de la TSF, de la presse, du colportage des publications etc. Dès 1951 cette oeuvre de propagande avait pu être considérablement élargie grâce au concours de deux personnes spécialement engagées dans ce but.

A l'heure actuelle le Musée Archéologique de Poznań occupe une des places les plus en vue parmi les institutions de ce genre en Europe centrale et cela non seulement grâce à ses collections extrêmement riches et précieuses, mais également à cause des résultats obtenus dans le domaine des recherches archéologiques et de la propagation de la science préhistorique

Wczesny okres epoki brązu w Wielkopolsce

La première période de l'âge du bronze en Grande Pologne.

WSTĘP

Cel — Praca niniejsza ma przede wszystkim na celu podanie materiałów z wczesnego okresu brązu z terenu Wielkopolski oraz przeprowadzenie możliwie dokładnej analizy tych materiałów. Natomiast ostatnia część: wnioski, jest zupełnie krótko potraktowana, podana raczej w formie zagadnień oraz hipotez.

Charakter materiału — Zebrane materiały pochodzą z rozmaitych znalezisk i nie dają jednolitego obrazu. Większość ich pochodzi ze znalezisk przypadkowych czy darowizn, a zaledwie w kilku wypadkach z systematycznych badań (na 177 stanowisk zostało zbadanych systematycznie tylko 10).

Jeśli więc chodzi o charakter tych znalezisk, to w głównej mierze mamy do czynienia z zabytkami tzw. luźnymi, o których przeważnie nie posiadamy żadnych bliższych danych, dotyczących okoliczności znalezienia. Z zespołów zaś najliczniej reprezentowane są skarby (24), mniej licznie groby (11), wreszcie cmentarzyska (5), natomiast osadę znamy dotąd zaledwie jedną i to dość prowizorycznie.

Obszar — W badaniach swoich obejmuję obszar województwa poznańskiego, tj. powiaty: Piła, Czarnków, Chodzież, Wągrowiec, Oborniki, Szamotuły, Międzychód, Strzelce Kraj., Nowy Tomyśl, Poznań, Gniezno, Września, Słupca, Konin, Koło, Środa, Śrem, Kościan, Wolsztyn, Leszno, Gostyń, Rawicz, Krotoszyn, Jarocin, Pleszew, Kalisz, Turek, Ostrów, Kępno i Ostrzeszów. Dodatkowo uwzględniłam następujące powiaty województwa bydgoskiego: Szubin, Żnin, Mogilno, Inowrocław. Wzięłam je pod uwagę ze względu na dostępne mi oraz uzupełniające prace materiały.

Źródła — Materiał zabytkowy, na którym się oparłam, znajduje się w większości w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, poza tym w paru egzemplarzach w Muzeum w Bydgoszczy oraz w Krakowie. Ponadto korzystałam z archiwum M. A. P. oraz prywatnych notatek prof. J. Kostrzewskiego. Staralam się również wyczerpać całą literaturę dotyczącą zabytków zaginionych.

Metoda — Analiza całego materiału podzielona jest na dwie części: na analizę przedmiotów oraz zespołów.

W pierwszej przeprowadzono analizę ceramiki i metali: narzędzi, broni, ozdób oraz wyrobów z innych surowców jak kość czy bursztyn. Ze względu na to, że podział na kultury możemy dotychczas pewnie zaobserwować jedynie w ceramice, analizę ceramiki przeprowadzam według kultur, natomiast resztę przedmiotów omawiam ogólnie, dzieląc je według funkcji.

Druga część analizy obejmuje takie zespoły, jak osady, cmentarzyska i groby pojedyncze oraz skarby. Podobnie jak przy ceramice, i tutaj przeprowadzam analizę według kultur. Na pierwszym miejscu stoi kultura unietycka, najbogaciej reprezentowana, jednakże znana głównie ze skarbów, a w słabszym stopniu z grobów. Następne z kolei są znaleziska zespołowe grupy iwieńskiej, ważnej dla nas o tyle, że w swym zasięgu posiada jedyną z tego czasu osadę oraz stosunkowo dużo grobów. W podobny sposób na koniec omówione są zespoły obu grup grobskich.

Najbardziej samodzielny charakter ma kultura unietycka, zajmująca Wielkopolskę połudn. i oddziaływająca silnie na północ. W stosunku do niej stosuję słowo „kultura“ w całym tego słowa znaczeniu. Natomiast odnośnie do trzech innych, znanych nam dotąd dość jednostronnie i nie wykazujących takiej odrębności i indywidualności, używam słowa „grupa kulturowa“. Chcąc pochwycić pewne powiązania zespołów ze sobą, określić ich względną chronologię oraz zwrócić uwagę na ich zasięg, posługiwałam się w głównej mierze metodą typologiczną, porównawczą i kartograficzną. Wymaganego zwykle rozdziału o chronologii nie daję i jedynie wprowadzam w analizę próbę wewnętrznej chronologii, w oparciu o chronologię Niemiec i Czech.

Najstarszy okres epoki brązu w Polsce jest jeszcze bardzo mało znany i zbadany. Zadaniem powyższej pracy jest, jak już powiedziałam, przede wszystkim udostępnienie znalezionych dotychczas materiałów, oraz próba przedstawienia niektórych ciekawych spostrzeżeń i zagadnień. W miarę przyszłych odkryć oraz lepszego zbadania będą one uzupełnione i pogłębione.

Dotychczasowy stan badań nad I okr. brązu w Polsce

Wyodrębnienie epoki brązu — Epoka brązu jako odrębny okres została wyodrębniona w literaturze polskiej dzięki E. Tyszkiewiczowi, który będąc w Danii zapoznał się z systemem 3-ch epok Thomsena. Uznał on już wówczas pierwszeństwo epoki brązu przed epoką żelazną¹⁾. Następnie Plater kilkakrotnie podkreślał pierwszeństwo chronologiczne miedzi względnie brązu przed żelazem²⁾. Chronologię

¹⁾ E. Tyszkiewicz: Listy z Szwecji, Wilno 1847.

²⁾ A. Plater: O dawnych grobach i starożytnościach odkrytych w Inflantach Polskich („Przyjaciół Ludu”, Leszno, 1844, t. II, s. 326 i n.). — A. Plater: Poszukiwania hist. do jakiego narodu należeć mogły groby, znajdowane w Inflantach. Rubon, Wilno, t. VI, 1845.

absolutną epokę próbuje pierwszy ustalić Sobieszczański³⁾).

W 1850 r. Towarzystwo Naukowe Krakowskie wydało odezwę opartą na systemie trzech epok, w której stwierdza, że „w najdawniejszych czasach przedmioty ze spiżu czy złota były rzadkie, srebra i żelaza nie ma zaś wcale“ oraz dalej jeszcze, że „przedmioty ze spiżu wyrabiane są z późniejszych czasów niż wyroby z kamienia — robiono z niego miecze, noże (zapewne sztylety), topory, których wyrób łatwiej przychodził niż z żelaza“⁴⁾. Najdawniej znanym przedmiotem z I okr. brązu jest berło sztyletowe z Wielony w powiecie kowieńskim, o którym spotykamy wzmiankę u Tyszkiewicza⁵⁾. K. Tyszkiewicz podaje analizę chemiczną kilku brązowych przedmiotów i wskazuje na różnicę między stopem miedzi z cyną, jako starszym i miedzi z cynkiem jako młodszym⁶⁾. Odmienne zdanie głosił Ziemięcki, który twierdził, że znajomość miedzi i żelaza była wcześniejsza aniżeli brązu, ze względu na trudność wykonania skomplikowanego stopu. Równocześnie zaś przypuszczał, że brąz był już znany w epoce kamiennej, czego dowodem miały być naśladownictwa brązowych przedmiotów w kamieniu⁷⁾. Początkowo więc nie wszyscy zgadzali się z systemem trzech epok. Przyczyną był fakt, że w Polsce było bardzo mało znanych przedmiotów z epoki brązu i stąd przypuszczano, że tego okresu w Polsce w ogóle nie było, a zabytki, które się tu znalazły, pochodziły z importu⁸⁾.

Demetrykiewicz wykazuje, że w epoce miedzianej i brązowej Polska pld. pozostawała w ożywionych stosunkach handlowych ze Słowacją (ówczesnymi pld. Węgrami)⁹⁾. Pierwsze opracowanie systematyczne eneolitu, epoki brązowej i okresu halszackiego opracowane zostało w r. 1913 przez Hadaczka¹⁰⁾.

Pierwsze systematyczne badania — W początkach XX w. rozpoczęto systematyczne badania archeologiczne stanowisk pierwszobrzazowych w Wielkopolsce, rozkopując cmentarzysko w Iwnie pow. Szubin w latach 1903—04 (Brunner) oraz cmentarzyska w Grobi I i II w latach 1911—12 (Blume) i 1913—14 (Richter).

³⁾ F. M. Sobieszczański: Badania archeologiczne o stanie sztuk i przemysłu na ziemiach Słowian przed chrześcijaństwem. („Przegl. Naukowy”, W-wa, 1845, r. IV).

⁴⁾ J. Kostrzewski: Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań, 1949, s. 36.

⁵⁾ E. Tyszkiewicz: Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki i rzemiosł w dawnej Litwie, Wilno 1850.

⁶⁾ J. Kostrzewski: Dzieje badań... s. 60.

⁷⁾ T. N. Ziemięcki w Dwutygodniku Naukowym, Kraków, r. I, s. 78, 110 i i.

⁸⁾ J. N. Sadowski: Drogi handlowe greckie i rzymskie. Kraków, 1876. — Pawiński: Doistorycznejsze wremia w Carstwie Polskom, W-wa, 1875. — A. Lissauer: Die prähist. Denkmäler der Prov. Westpreussen. Lipsk 1887. Nie wyróżnia on w ogóle epoki brązu, ale włącza ją do okresu halszackiego. — B. Janusz: Zabytki przedhist. Galicji wschodniej, s. 29.

⁹⁾ W. Demetrykiewicz: Vorgeschichte Galiziens (Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Tom Galizien) Wiedeń 1898.

¹⁰⁾ K. Hadaczek: Eneolit, epoka brązowa i tzw. halszacka na ziemiach Polski. „Sprawozdania Ak. Um.” Kraków, 1913, XVIII.

Pierwsze ujęcia syntetyczne — Pierwsze ujęcie syntetyczne pradziejów omawianego obszaru w języku polskim ukazało się w 1914 r. Jest to I-sze wydanie Wielkopolski w czasach przedhistorycznych J. Kostrzewskiego. Mała ilość zabytków w niektórych okresach, a zwłaszcza charakterystycznych znalezisk czy skupisk jak osady, cmentarzyska, skarby, nie pozwoliły dostatecznie jasno opracować danej kultury. Najgorzej pod tym względem właśnie przedstawiał się I i II okres epoki brązu. Wczesną epokę brązową ujmuje tu autor ogólnie. Jako ciąg dalszy miejscowej kultury neolitycznej uważa parę grobów w pld. Wielkopolsce, należących do typu grobów skrzynkowych. Są to cztery groby z Gorszewic i jeden ze Skarbienic. W I-szym wydaniu „Wielkopolski...” I — okres brązu omówiony jest bez żadnej wzmianki o kulturze unietyckiej wówczas w Wielkopolsce jeszcze nieznaną. Autor zajmuje się natomiast bliżej zagadnieniem pierwszego metalu na naszych ziemiach oraz omawia różne typy i formy narzędzi, ozdób i broni. Ogólnie stwierdza, że w porównaniu z okresem neolitu można zauważyć postęp związany przede wszystkim z rozpowszechnieniem się nowego metalu i zauważa, że przejście to nie odbyło się nagle, ale drogą powolnych zmian, co uwidoczniło się w obrządku pogrzebowym. Drugie wydanie, które ukazało się w 1923 r. uwzględnia już obecność kultury unietyckiej w Wielkopolsce, jakkolwiek w postaci tylko b. nielicznych zabytków. Do kultury tej zalicza autor groby szkieletowe płaskie, posiadające typową ceramikę unietycką. Groby skrzynkowe wydziela jako odrębną grupę. Zabytki metalowe, które przyszły z południa przydziela już w głównej mierze kulturze unietyckiej. W obu wydaniach wyraźnie podkreśla, że choć nie znaleziono jeszcze form odlewniczych, nie ulega wątpliwości, że na naszych terenach obok form obcych, importowanych powstał już wtedy miejscowy, rodzimy przemysł metalurgiczny, na co wskazują pewne wyroby.

Następnym ujęciem syntetycznym wyłącznie I—III okresu jest artykuł J. Kostrzewskiego¹¹⁾, gdzie jest równocześnie opracowanie końca neolitu i szerokie omówienie okresu miedzi, a zwłaszcza momentu pojawienia się tego metalu w niektórych kulturach neolitycznych. Następnie zajmuje się problemem brązu, wylicza szereg form i typów przedmiotów brązowych importowanych i zrobionych na miejscu. Stwierdza, że tylko w Polsce zachodniej możemy mówić właściwie o istnieniu kultury brązowej w I okresie brązu.

Wyodrębnianie się poszczególnych grup — J. Kostrzewski podkreśla na podstawie wniosków z materiału, że istnieją pewne różnice między częściami pld. i pld. omawianego obszaru i że Polska w tym czasie nie była kulturowo jednolitą. Tłumaczy te różnice wpływami handlowymi, które jednak nie są główną podstawą, jak podkreśla, tego różnicowania. Główny nacisk kładzie na podłoże, na którym rozwijała się kultura brązu. Są to wpływy poprzednich kultur i ich przedstawicieli z końca neolitu. Nie przyjmuje więc żadnych imigracji, jak to

¹¹⁾ J. Kostrzewski: Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązowej na ziemiach polskich „Przegl. Archeol.” t. II.

jeszcze raz podkreśla później¹²⁾, lecz ciągłość zaludnienia i rozwoju na tych terenach.

Inaczej zapatrywał się na tę sprawę L. Kozłowski¹³⁾. Przeciwstawia się on wyraźnie wnioskowi J. Kostrzewskiego, wysuwając teorię o relatywnym wyludnieniu ziem polskich w I i II okresie brązu. Wiadomo, że warunki klimatyczne wpływają na rozwój lub zahamowanie tej czy innej gałęzi gospodarki. Kozłowski jednak, zajmując stanowisko krańcowe a opierając się jeszcze na małej ilości znalezisk z I okr., których rzeczywiście bardzo mało podał, doszedł do wniosku, że suchy i ciepły klimat subborealny, którego maksimum przypada właśnie na I (i II) okr. brązu był tak niesprzyjający osadnictwu, że spowodował emigrację prawie wszystkich ludów neolitycznych. Dopiero w III okr. brązu tereny te wraz ze zmianą klimatu (większa ilość opadów i zmniejszona temperatura) miały znowu gęściej się zaludnić. Oczywiście nie wyklucza on, że jednak jakieś grupy mogły tu pozostać, na co mogą wskazywać nieliczne znaleziska z tego czasu. Przypisuje to jednak temu, że cała Polska zachodnia leży w kręgu, który nie posiada skrajności klimatycznych. Kozłowski dzieli znaleziska z I okr. brązu na trzy grupy: 1) południową: unietycką przybyłą z południa, 2) północną: grobów skrzynkowych będącą dalszym ciągiem kultury grobów megalitycznych, charakteryzującą się największym bogactwem i samodzielnością, 3) iwieńską — reprezentującą resztki sznurowców nadodrzańskich¹⁴⁾.

Do kultury iwieńskiej zalicza zabytki kultury grobskiej, jakkolwiek przyznaje, że kultura grobska jest nieco późniejsza i można ją całkowicie przydzielić do I okr. brązu. Kulturę „grobską” I i II wyodrębnił J. Kostrzewski w r. 1926 a w r. 1939 określił jej zasięg¹⁵⁾. Kultura iwieńska, również początkowo zaliczona do neolitu, głównie dlatego, że naczynia jej były znalezione pospół z grobami neolitycznymi, wyodrębniona została również przez J. Kostrzewskiego i zaliczona do I okr. epoki brązu¹⁶⁾. Ostatnie opracowanie kultur wczesnego okresu epoki brązu dał również J. Kostrzewski w III wydaniu swej monografii Wielkopolski (Wielkopolska w pradziejach, Poznań, 1954).

MATERIAŁY

Antonin pow. poznański.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: smukła siekierka brązowa z podniesionymi brzegami, zaczątkową piętką i trójkątnym obu-

¹²⁾ J. Kostrzewski: I, II i III okres brązu w Polsce „Przegl. Arch.” t. IV.

¹³⁾ L. Kozłowski: Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski. Lwów, 1928.

¹⁴⁾ L. Kozłowski: Poprzednio kulturę iwieńską włączał wraz z sznurowcami i pucharami lejkowatymi do neolitu pod wspólną nazwą „mikrolitu neolitycznego”. (Stan i zadania badań nad epoką kamienną w Polsce. „Wiad. Arch.” t. VI, s. 33).

¹⁵⁾ J. Kostrzewski: Prehistoria Ziem Polskich (Encyklopedia Polska cz. I — J. Kostrzewski: Pradzieje Polski).

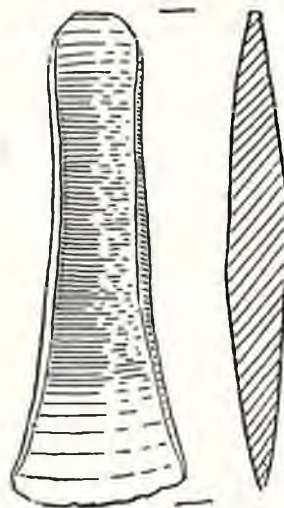
¹⁶⁾ J. Kostrzewski: Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązowej „Wiad. Arch.” t. XIII, s. 75—92.

chem. Ostrze szerokie, płaskie, tępe. Wymiary: dług. 13 cm, szer. 1,9 cm, 1,5 cm, 4,6 cm, grub. 1,7 cm (ryc. 1)

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1907 : 57.

Kultura unietycka.

Literatura: J. Kostrzewski — Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, wyd. II, str. 246 przyp. 151.

Ryc. 1. Antonin, pow. poznański. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 1. Antonin, distr. de Poznań. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

J. Kostrzewski — Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązowej. Przegląd Archeologiczny, t. II, str. 195 (dawniej pod nazwą Nowy Młyn).

Antoniny pow. chodzieski.

Położenie: wśród łąk, niedaleko Antonin, w torfowisku na głębok. 1,25 m.

Badania: znalezisko przypadkowe, ofiarowane przez ucznia semin. Kelma.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: głownia brązowego sztyletu.

Kultura: iwieńska

Literatura: Archiwum M. A. P. Akta K. Fr. Mus Vorg. Abt. 1911: 12 nr 51, — Archiwum pryw. prof. J. Kostrzewskiego. — Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg. 1896 str. 76, nr 17. — W. Maas, Mapy osadnictwa przedhist. Wielkopolski, Przegląd Archeologiczny, t. III, str. 140, mapa B.

Baldon pow. kaliski.

Inwentarz: ułamek brzęgu wychylonego na zewnątrz. Gлина jasno-brunatna, schudzona przez domieszkę drobnego piasku.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1947: 1744 a.

Kultura: unietycka.

Literatura: B. Kostrzewski — Wykaz nabytków M. A. P. za rok 1945—49, Fontes Praehistorici t. I str. 178 (poda je jako przynależne do II okr. ep. brązu).

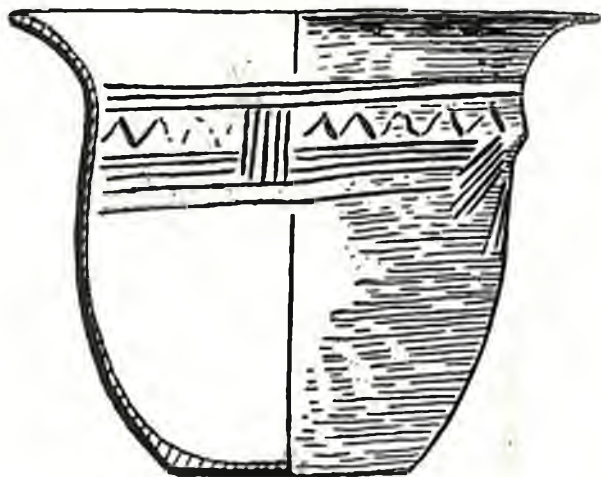
Baranowo pow. incwrocławski.

Położenie: na gruncie folwarku Baranowo.

Rodzaj znaleziska: przypadkowe, dar Aleksandra Jacoba z Bożejewic w roku 1886.

Inwentarz: naczynie tulipanowate o wywiniętym mocno na zewnątrz brzęgu, lekko zaokrąglonym brzuścu i płaskim, niewyodrębnionym dnie. Ornament składa się z pojedynczego guzka oraz żłobków rozcho-

dzących się promieniście i biegnących poziomo, oraz zygzaków. Gлина tłusta, koloru brunatnego z drobną domieszką miki. Wymiary: wys. 10,5, otw. 14, dno 5,3 (ryc. 2).

Ryc. 2. Baranowo, pow. inowrocławski. Naczynie. 1/2 wn. — Fig. 2. Baranowo, distr. d'Inowrocław. Vase en argile. 1/2 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1886 : 41.

Literatura: J. Kostrzewski, Badania archeologiczne w Wierzenicy (Zapiski Muzealne, Poznań 1920 z. 4—5 str. 35). — J. Kostrzewski, I, II i III okres brązu w Polsce (Przegląd Archeologiczny t. IV str. 9). — J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązu (Wiadomości Archeologiczne t. X str. 78). — J. Kostrzewski, Od mezolitu do okresu wędrówek ludów (Encyklopedia Polska t. IV tabl. 62. 9). — J. Kostrzewski, Pradzieje Polski tabl. VI, 11. — M. Kowiańska, Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązu w Polsce (Przegląd Archeologiczny t. VIII str. 323). — Kozłowski, Wielkopolska w epoce kamiennej (Przegląd Archeologiczny t. I str. 27). — L. Kozłowski, Młodsza epoka kamienna w Polsce tabl. VI, 9. — S. Nosek, Zagadnienie Prasłowiańszczyzny (Światowit t. XIX str. 9).

Baranów pow. kępiński.

Położenie: w lesie, wzgórze piaszczyste.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: szpila długa, brązowa z główką stożkową i szyjką przekłutą poniżej główki. W miejscu przekłucia trzonek nieco spłaszczony i rozszerzony.

Wymiary: dług. 14,8, podst. główki 1,4, przy otworze 0,7 (ryc. 3).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1913 : 160.

Literatura: Archiwum pryw. J. Kostrzewskiego (rysunek). — Aus dem Posener Lande 1914 str. 41 (podano tu błędny nr inw., mianowicie 1913 : 263).

Ryc. 3. Baranów, powiat kępiński. Szpila brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 3. Baranów, distr. de Kościan. Épingle en bronze. 1/2 gr. nat.

— Maas, Mapy osadnictwa str. 140. Przegl. Arch. t. III.
— O. Mertins, Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens, str. 64, rys. 148.

Białobrzegi pow. koniński.

Stanowisko: IIc.

Położenie: osada neolityczna na wydmy.

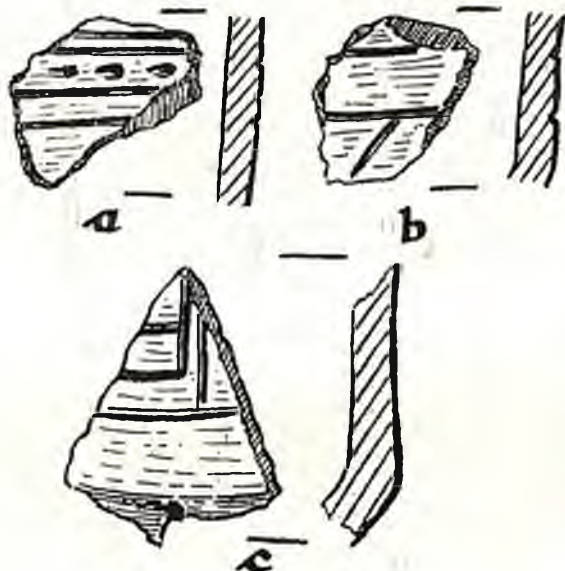
Rodzaj znaleziska: luźne, dar A. Studzińskiego

Inwentarz: skorupy naczyń:

a) z gliny czerwono-brunatnej, tłustej. Ornament w postaci przerywanych „poziomych żłobków między liniami.

b) z gliny tłustej, czystej, koloru jasnobrunatnego na powierzchni a czarnego od wewnątrz. Ornament w postaci poziomych żłobków.

c) z gliny mocno schudzonej z dużą domieszką piasku, koloru brunatnego. Ornament w postaci żłobków (ryc. 4).

Ryc. 4. Białobrzegi, pow. koniński. Ułamki naczyń. w. n. — Fig. 4. Białobrzegi, distr. de Konin. Fragments de vases. Gr. nat.

Kultura:

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1950 : 635.

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 2a.

Położenie: wzgórze pochodzenia morenowego.

Badania: Ekspedycja Wykopaliskowa w Biskupinie pod kierownictwem dyr. Z. Rajewskiego w latach 1952 i 53.

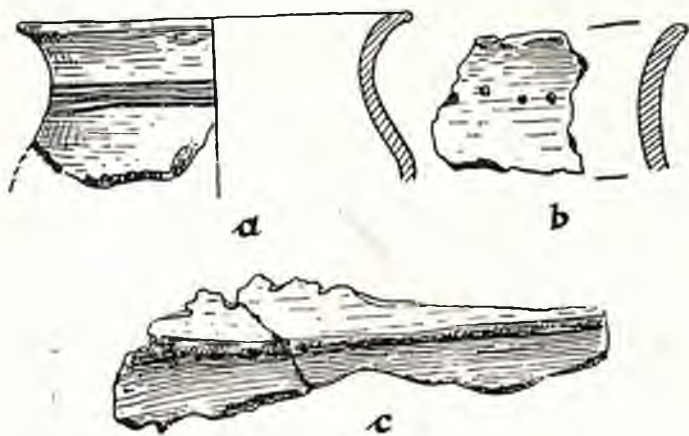
Rodzaj znaleziska: osada — pas pomarańczowo-żółtej gliny ciągnący się po stronie południowo-wschodniej od wysokości wzgórza do jego stoku. Szerokość jego od 1,4 m do 2,6 m. Gliniane wypełnisko tego rowu w górnej swej części nie wykazywało żadnych warstw kulturowych. W częściach dolnych, mających dwa zagłębienia, z których jedno dochodziło do 60 cm głębokości, natrafiono na pojedyncze skorupy, kości, muszle i przepalone kamienie. W obrębie tego rowu znaleziono trzy paleniska.

Inwentarz:

Palenisko I (ar III B)

Ceramika — a) dwa fragmenty górnej części dużego naczynia o wychylonej na zewnątrz krawędzi, po-

siadające na pograniczu szyjki i brzuśca cztery równoległe żłobki poziome. Głina jasnobrązowa z domieszką grubych ziaren, słabo wypalona. Wymiary: otwór 27 cm (ryc. 5a).

Ryc. 5. Biskupin, pow. żniński. Stan. 2a. Palenisko I. a—b. Ułamki naczyń. 1/3 w. n., c. Narzędzie kościane. 2/3 w. n. — Fig. 5. Biskupin, distr. de Znín. Station 2. Foyer I. a—b. Fragments de vases. 1/3 gr. nat., c. Outil en os. 2/3 gr. nat.

b) fragment górnej części dużego naczynia z wychylonym na zewnątrz brzegiem, ozdobiony górą rzędem nieregularnych dołków. Głina jasnobrązowa z domieszką grubych ziarn miki i kwarcu. Wymiary: otwór 26 cm (ryc. 5b).

c) fragment górnej części naczynia z prostą szyjką ozdobioną plastycznym wałkiem. Głina brązowa, w przełomie czarna, z grubą domieszką kwarcu. Wymiary: otwór 21 cm.

Narzędzie kościane z łopatką krowy. Brzegi tego narzędzia mają dość nieregularne wcięcia z jednej strony łukowate, z drugiej ząbkowate. Wymiary: dłg. 98 cm (ryc. 5c). Przepalane kamienie, węgielki drzewne, odłupki krzemienne, muszle szczęzi i kości krowy, świni, konia i jelenia.

Palenisko II (ar. I).

Ceramika — a) fragment górnej części o wychylonej krawędzi z listwą na granicy szyjki. Głina ciemno-brunatna, z domieszką grubej miki i kwarcu, słabo wypalona. Wymiary: otwór 19 cm (ryc. 6a).

b) fragment górnej części naczynia o prostej szyjce z listwą. Wymiary: otwór 13 cm (ryc. 6b).

c) dno naczynia z gliny jasno-szarej z grubymi ziarnami kwarcu. Wymiary: dno 7 cm (ryc. 6c).

d) fragment dolnej części z żółto-szarej gliny z ziarnami kwarcu. Wymiary: dno ok. 8 cm, grub. 13 mm.

e) fragment dolnej części z gliny szaro-brunatnej z domieszką kwarcu i miki, słabo wypalonej. Wymiary: dno 7 cm (ryc. 6d).

f) dno naczynia z jasno-brunatnej gliny z domieszką kwarcu, w przełomie czarnej. Wymiary: dno 9,5 cm, grub. 16 mm (ryc. 6e).

g) dwa ułamki misy o wychylonym lekko brzegu, kolor gliny od jasno- do ciemnobrązowego, wypał słaby i nierówny. Domieszka kwarcu i miki. Pod krawędzią i w dolnej części trzy otwory o średnicy 2,5 do 4 mm. Wymiary otwór 21 cm, wys. 8,5 cm (ryc. 6f).

h) fragment niedużego naczynia o prostej budowie bez wychylonych brzegów. Głina żółto-brązowa z domieszką kwarcu i miki. Wymiary: otwór 7 cm, wys. 6,3 cm, dno 3 cm (ryc. 6g).

Przepalane kamienie, rozrzucone, między nimi ułamki muszli szczęzi, kości krowy, świni, tura, jelenia i sarny.

Palenisko III (ar I) na północ od paleniska II.

Ceramika — a) dwa duże fragmenty brzuśca. Głina jasnobrązowa z drobną domieszką ziaren. Powierzchnia gładzona. Wymiary: średnica brzuśca ok. 18 cm.

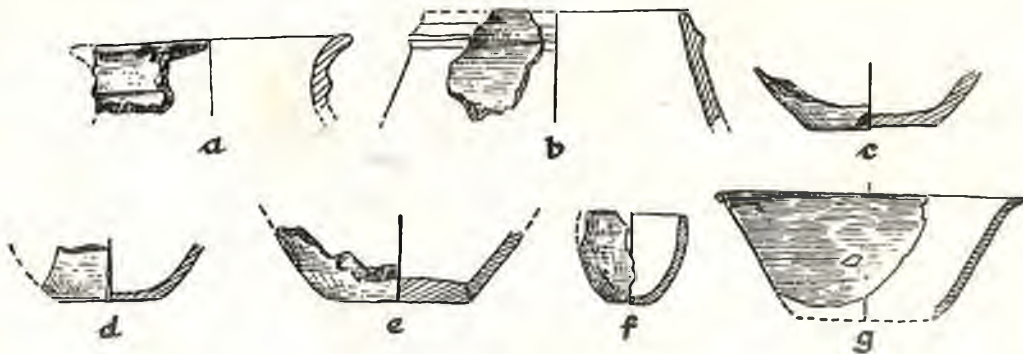
b) większa część dzwonowatego naczynia o wychylonej szyjce. Ornament na granicy szyjki w postaci trzech linii poziomych, w jednym miejscu ukośne w dół zwisające potrójne kreski. Głina jasnobrązowa z grubymi ziarnami miki i piasku, w przełomie czarna, nierówno wypalona. Dołem otwór o średnicy 4 mm. Wymiary: otwór 7,7 cm, wys. 9,3 cm, dno 2,5 cm, grub. dna 8,8 mm (ryc. 7a).

c) fragment misy o szerokim otworze z gliny jasnobrązowej z domieszką miki i kwarcu. Wymiary: otwór 20,5, wys. 6,8, dno 6 cm (ryc. 7b).

Przepalane i pokruszone kamienie ułożone nieregularnie, między nimi węgielki drzewne (sosny), ości i łuski rybie, ponad dwieście muszli szczęzi oraz kości świni, psa, tura, jelenia (fragment rogu ze śladami odcięcia).

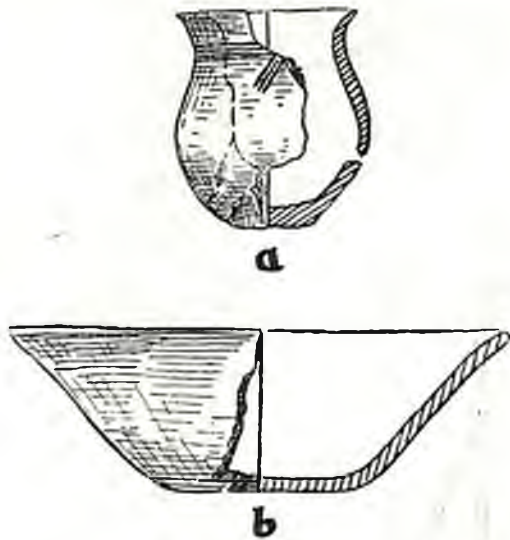
Skupisko I (ar IVA).

Ceramika — ułamek naczynia z cylindryczną szyjką. Głina ciemnobrązowa z domieszką ziarn kwarcu i miki. Wymiary: otwór 21 cm (ryc. 8).

Ryc. 6. Biskupin, pow. żniński. Stan. 2a. Palenisko II. Ułamki naczyń. 1/10 w. n. — Fig. 6. Biskupin, distr. de Znín. Station 2a. Foyer No. II. Fragments de vases. 1/10 gr. nat.

Poszczególne kamienie przepalone, kości konia i krowy oraz muszle.
Kultura: iwieńska.

Ryc. 7. Biskupin, pow. żniński. Stan 2a. Palenisko III. Ułamki naczyń 1/4 w. n. — Fig. 7. Biskupin, distr. de Żnin, Station 2a. Foyer III. Fragments de vases. 1/4 gr. nat.

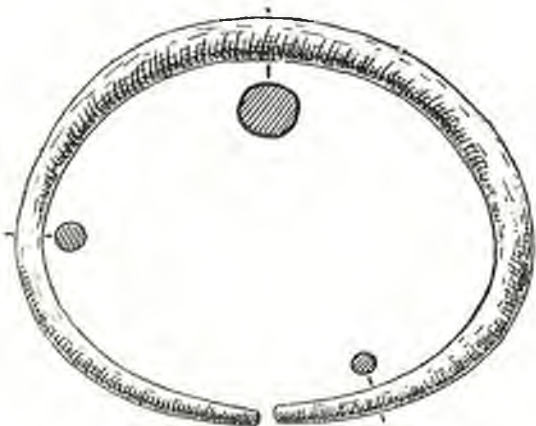
Zbiory: P. M. A. Warszawa.

Literatura: L. Rauhut, Ślady osadnictwa kultury iwieńskiej na stanowisku 2a w Biskupinie pow. Żnin (Wiadomości Arch. t. XX z. 3 str. 252—259, Warszawa 1954).

Ryc. 8. Biskupin, pow. żniński. Stan. 2a. Skupisko I. Ułamek naczynia 1/4 w. n. — Fig. 8. Biskupin, distr. de Żnin, Station 2a. Amas. No I. Fragment de vase. 1/4 gr. nat.

wa 1954). — Krysiak, Szczątki zwierzęce z wczesnej epoki brązu w Biskupinie pow. Żnin (l. c. str. 260—262).

Ryc. 9. Biskupin, pow. żniński. St. 14. Bransoleta brązowa. 2/3 w. n. — Fig. 9. Biskupin, distr. de Żnin, Station 14. Bracelet en bronze. 2/3 gr. nat.

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 14.

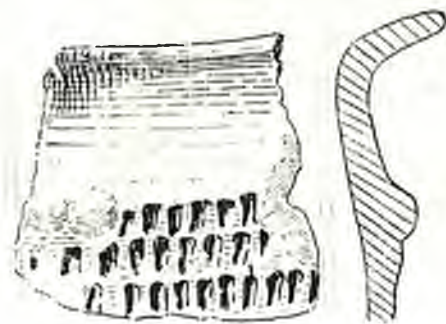
Położenie: torfowisko przy nowej drodze do obozu Ekspedycji Wykopaliskowej.

Inwentarz: owalna bransoleta z grubego brązowego drutu o końcach zwężonych, stykających się, przekroju okrągłym. Kolor złocisto-brązowy. Wymiary: średn. 9,5×7,9 cm, grub. od 0,4 do 0,9 cm (ryc. 9).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1936 : 1332.

Literatura: Kočka, Dwa nowe stanowiska kultury iwieńskiej w pow. Żnin. (Przyczynki do pradziejów Polski Zachodniej. Pamiętnik 10-lecia Koła Prehistoryków studentów Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1937). — A. Koszańska, Osadnictwo prehistoryczne w okolicach Biskupina. (Praca zbiorowa pod redakcją J. Kcstrzewskiego, Gród prasłowiański

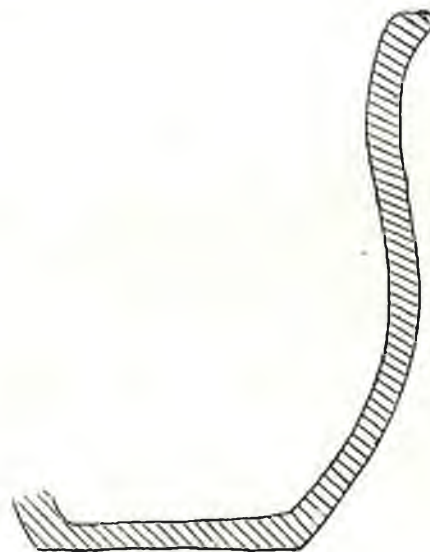

Ryc. 10. Biskupin, pow. żniński. St. 17. Ułamek naczynia. 2/3 w. n. — Fig. 10. Biskupin, distr. de Żnin, Station 17. Fragment de vase. 2/3 gr. nat.

w Biskupinie w pow. żnińskim. Sprawozdanie z badań w latach 1936 i 1937, str. 142).

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 17.

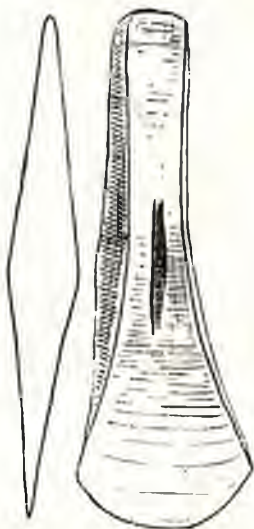
Ryc. 11. Biskupin, pow. żniński. Stan. 31. Ułamek naczynia. 1/2 w. n. — Fig. 11. Biskupin, distr. de Żnin, Station 31. Fragment de vase. 1/2 gr. nat.

Położenie: na polu Wieczorka i Romańskiego, przy drodze ca 10 m na północ od grobu szkieletowego lateńskiego.

Badania: mgr Jana Żurka.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: skorupy naczyń kielichowatych z wygiętą na zewnątrz krawędzią. Gлина brunatna, w przełomie szara z domieszką piasku. Ornament w postaci dołków paznokciowych lub odcisków stempelka. Na granicy szyjki i ornamentu podwójne małe guziki (ryc. 10).

Ryc. 12. Bojanowo Stare, pow. kościański. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 12. Bojanowo Stare, distr. de Kościan. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1936 : 1920.

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 31.

Położenie: pole między torem kolejki a drogą z Gogółkowa do Wenecji.

Rodzaj znaleziska: luźne z r. 1938.

Inwentarz, naczynie tulipanowate (ryc. 11). Wymiary: dno 5, wys. 10,5.

osadnictwem. Przegl. Arch., t. II, str. 195, nr 11. — W. Maas, Mapy osadn. Przegl. Arch., t. III, str. 140.

Brzeźno pow. koniński.

Stanowisko: Z gniazda 1 na wydmy Białe Góry.

Badania: powierzchniowe E. Dąbrowskiego.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz:

1) Skorupy naczyń z dwustożkowatym załomem brzuśca i wychyloną na zewnątrz szyjką. Gлина tłusta z dużą domieszką drobnego kwarcu, koloru brunatnego w przełomie ciemniejszego. Powyżej załomu ornament w postaci żłobków poziomych, między którymi biegnie przerywana linia, a powyżej poziomy rząd kresek pionowych (ryc. 13a).

2) ułamek krawędzi naczynia z brzegiem wywiniętym na zewnątrz z gliny brunatnej, tłustej z domieszką drobnego piasku (ryc. 13b) zdobiony pasmami poziomymi i pionowymi, wypełnionymi dołkami i kreskami,

3) ułamek krawędzi z gliny czerwonej, tłustej od wewnątrz gładzonej, zdobiony dwiema bruzdami poziomymi (ryc. 13c).

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1948 : 2220a i 1950 : 2042a (2a, b).

Literatura: M. Kowiańska, przyczynek do poznania wczesnej epoki brązu, Przegl. Arch., t. VIII, str. 326 rys. 7 (tu opisane jako znalezione w Koninie — Białych Wydmach).

Bystrzek pow. śremski.

Stanowisko: 2.

Położenie: na południe od Warty, na zachód od Bystrzki, koło lasu na polu gospodarza Jeskego.

Badania: powierzchniowe J. Kostrzewskiego.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: głownia małego brązowego sztyletu z ułamanym ostrzem. Górna część łukowato zakończona posiada cztery otwory do nitów, z których jeden rozerwany, drugi widocznie dwa razy zrobiony prawie w tym samym miejscu. Górą mocno spłasz-

Ryc. 13. Brzeźno, pow. koniński. Ułamki naczyń. 1/2 w. n. — Fig. 13. Brzeźno, distr. de Konin. Fragments de vases. 1/2 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1938 : 17.

Literatura: A. Koszańska, lc.

Bojanowo Stare pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: skarb, odkryty 1868 r. między kamieniami.

Inwentarz: dwie siekierki z niskimi brzegami (ryc. 12).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1903 : 310 (zaginęły).

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska, wyd. II, str. 246 przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań nad

czona i rozklepana. W środkowej i dolnej części przekrój daszkowaty. Wymiary: dłg. 8,3, szer. od 1,2 do 2,9 cm, grub. 0,3 cm (ryc. 14).

Kultura: unietycka.

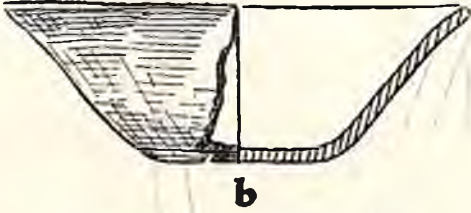
Zbiory: M. A. P. nr kat. 1926 : 386.

Literatura: J. Kostrzewski — I, II i III okres brązu w Polsce. Przegl. Arch. t. IV. str. 9. — Z. Rajewski, Nowe nabytki działu przedhistorycznego Muz. Wlkp. w Poznaniu w latach 1926—27. Przegl. Arch. t. IV str. 251.

Czempin pow. kościański.

Poszczególne kamienie przepalone, kości konia i krowy oraz muszle.

Kultura: iwieńska.

Ryc. 7. Biskupin, pow. żniński. Stan 2a. Palenisko III. Ułamek naczyń 1/4 w. n. — Fig. 7. Biskupin, distr. de Żnin. Station 2a. Foyer III. Fragments de vases. 1/4 gr. nat.

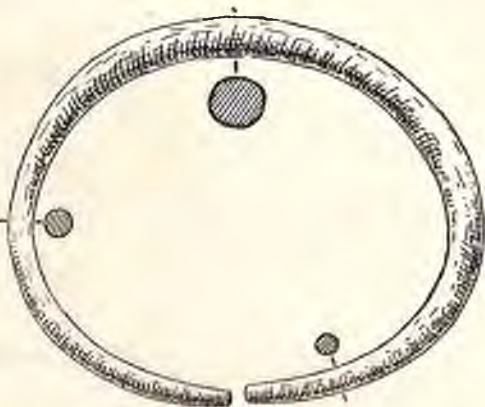
Zbiory: P. M. A. Warszawa.

Literatura: L. Rauhut, Ślady osadnictwa kultury iwieńskiej na stanowisku 2a w Biskupinie pow. Żnin (Wiadomości Arch. t. XX z. 3 str. 252—259, Warszawa 1954).

Ryc. 8. Biskupin, pow. żniński. Stan. 2a. Skupisko I. Ułamek naczynia 1/4 w. n. — Fig. 8. Biskupin, distr. de Żnin. Station 2a. Amas. No I. Fragment de vase. 1/4 gr. nat.

wa 1954). — Krysiak, Szczątki zwierzęce z wczesnej epoki brązu w Biskupinie pow. Żnin (I. c. str. 260—262).

Ryc. 9. Biskupin, pow. żniński. St. 14. Bransoleta brązowa. 2/3 w. n. — Fig. 9. Biskupin, distr. de Żnin. Station 14. Bracelet en bronze. 2/3 gr. nat.

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 14.

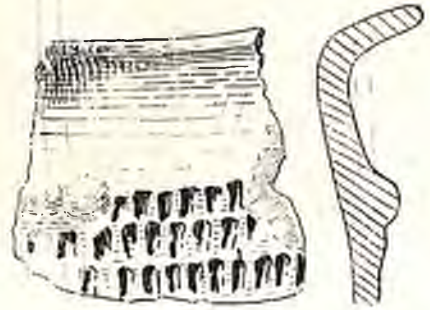
Położenie: torfowisko przy nowej drodze do obozu Ekspedycji Wykopaliskowej.

Inwentarz: owalna bransoleta z grubego brązowego drutu o końcach zwężonych, stykających się, przekroju okrągłym. Kolor złocisto-brązowy. Wymiary: średn. 9,5×7,9 cm, grub. od 0,4 do 0,9 cm (ryc. 9).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1936 : 1332.

Literatura: Kočka, Dwa nowe stanowiska kultury iwieńskiej w pow. Żnin. (Przyczynki do pradziejów Polski Zachodniej. Pamiętnik 10-lecia Koła Prehistoryków studentów Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1937). — A. Koszańska, Osadnictwo prehistoryczne w okolicach Biskupina. (Praca zbiorowa pod redakcją J. Kęstrzewskiego, Gród prastłowiński

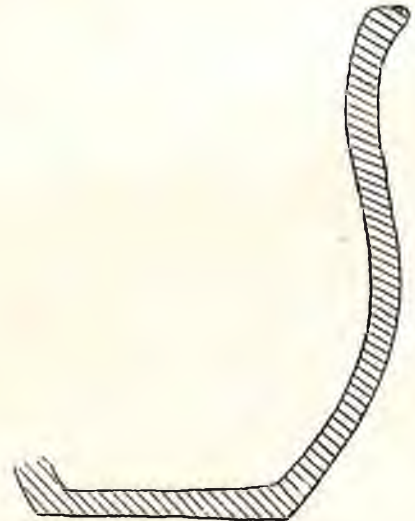

Ryc. 10. Biskupin, pow. żniński. St. 17. Ułamek naczynia. 2/3 w. n. — Fig. 10. Biskupin, distr. de Żnin. Station 17. Fragment de vase. 2/3 gr. nat.

w Biskupinie w pow. żnińskim. Sprawozdanie z badań w latach 1936 i 1937, str. 142).

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 17.

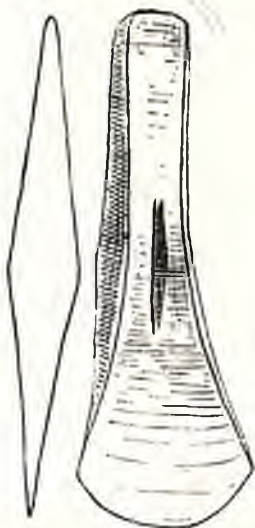
Ryc. 11. Biskupin, pow. żniński. Stan. 31. Ułamek naczynia. 1/2 w. n. — Fig. 11. Biskupin, distr. de Żnin. Station 31. Fragment de vase. 1/2 gr. nat.

Położenie: na polu Wieczorka i Romańskiego, przy drodze ca 10 m na północ od grobu szkieletowego lateńskiego.

Badania: mgr Jana Żurka.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: skorupy naczyń kielichowatych z wygiętą na zewnątrz krawędzią. Gлина brunatna, w przełomie szara z domieszką piasku. Ornament w postaci dołków paznokciowych lub odcisków stempelka. Na granicy szyjki i ornamentu podwójne małe guziki (ryc. 10).

Ryc. 12. Bojanowo Stare, pow. kościański. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 12. Bojanowo Stare, distr. de Kościan. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1936 : 1920.

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 31.

Położenie: pole między torem kolejki a drogą z Gogółkowa do Wenecji.

Rodzaj znaleziska: luźne z r. 1938.

Inwentarz: naczynie tulipanowate (ryc. 11). Wymiary: dno 5, wys. 10,5.

osadnictwem. Przegl. Arch., t. II, str. 195, nr 11. — W. Maas, Mapy osadn. Przegl. Arch., t. III, str. 140.

Brzeźno pow. koniński.

Stanowisko: Z gniazda 1 na wydmy Białe Góry.

Badania: powierzchniowe E. Dąbrowskiego.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz:

1) Skorupy naczyń z dwustożkowatym załomem brzuśca i wychyloną na zewnątrz szyjką. Gлина tłusta z dużą domieszką drobnego kwarcu, koloru brunatnego w przełomie ciemniejszego. Powyżej załomu ornament w postaci żłobków poziomych, między którymi biegnie przerywana linia, a powyżej poziomy rząd kresek pionowych (ryc. 13a).

2) ułamek krawędzi naczynia z brzegiem wywiniętym na zewnątrz z gliny brunatnej, tłustej z domieszką drobnego piasku (ryc. 13b) zdobiony pasmami poziomymi i pionowymi, wypełnionymi dołkami i kreskami,

3) ułamek krawędzi z gliny czerwonej, tłustej od wewnątrz gładzonej, zdobiony dwiema bruzdami poziomymi (ryc. 13c).

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1948 : 2220a i 1950 : 2042a (2a, b).

Literatura: M. Kowiańska, przyczynek do poznania wczesnej epoki brązu, Przegl. Arch., t. VIII, str. 326 rys. 7 (tu opisane jako znalezione w Koninie — Białych Wydmach).

Bystrzek pow. śremski.

Stanowisko: 2.

Położenie: na południe od Warty, na zachód od Bystrzki, koło lasu na polu gospodarza Jeskego.

Badania: powierzchniowe J. Kostrzewskiego.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: głownia małego brązowego sztyletu z ułamanym ostrzem. Górna część łukowato zakończona posiada cztery otwory do nitów, z których jeden rozerwany, drugi widocznie dwa razy zrobiony prawie w tym samym miejscu. Górą mocno spłasz-

Ryc. 13. Brzeźno, pow. koniński. Ułamki naczyń. 1/2 w. n. — Fig. 13. Brzeźno, distr. de Konin. Fragments de vases. 1/2 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1938 : 17.

Literatura: A. Koszańska, lc.

Bojanowo Stare pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: skarb, odkryty 1868 r. między kamieniami.

Inwentarz: dwie siekierki z niskimi brzegami (ryc. 12).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1903 : 310 (zaginęły).

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska, wyd. II, str. 246 przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań nad

czona i rozklepana. W środkowej i dolnej części przekrój daszkowaty. Wymiary: dłg. 8,3, szer. od 1,2 do 2,9 cm, grub. 0,3 cm (ryc. 14).

Kultura: unietycka.

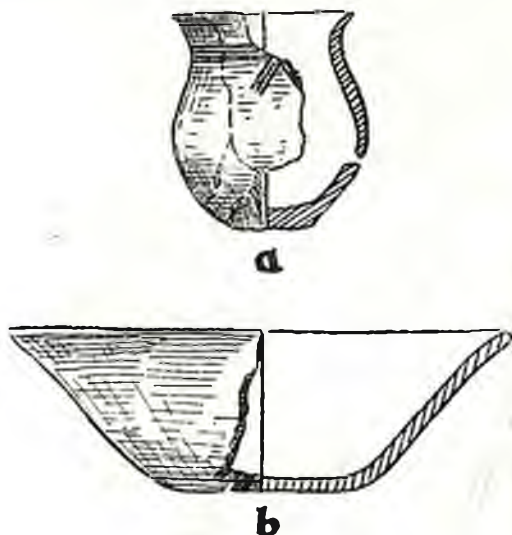
Zbiory: M. A. P. nr kat. 1926 : 386.

Literatura: J. Kostrzewski — I, II i III okres brązu w Polsce. Przegl. Arch. t. IV, str. 9. — Z. Rajewski, Nowe nabytki działu przedhistorycznego Muz. Wlkp. w Poznaniu w latach 1926—27. Przegl. Arch. t. IV str. 251.

Czempin pow. kościański.

Poszczególne kamienie przepalone, kości konia i krowy oraz muszle.

Kultura: iwieńska.

Ryc. 7. Biskupin, pow. żniński. Stan 2a. Palenisko III. Ułamki naczyń 1/4 w. n. — Fig. 7. Biskupin, distr. de Żnin. Station 2a. Foyer III. Fragments de vases. 1/4 gr. nat.

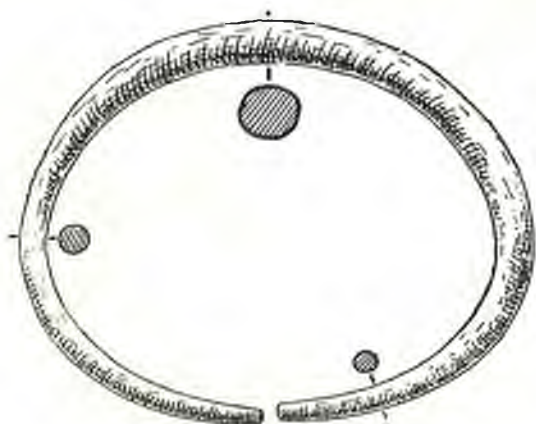
Zbiory: P. M. A. Warszawa.

Literatura: L. Rauhut, Ślady osadnictwa kultury iwieńskiej na stanowisku 2a w Biskupinie pow. Żnin (Wiadomości Arch. t. XX z. 3 str. 252—259, Warsza-

Ryc. 8. Biskupin, pow. żniński. Stan. 2a. Skupisko I. Ułamek naczynia 1/4 w. n. — Fig. 8. Biskupin, distr. de Żnin. Station 2a. Amas. No I. Fragment de vase. 1/4 gr. nat.

wa 1954). — Krysiak, Szczątki zwierzęce z wczesnej epoki brązu w Biskupinie pow. Żnin (I. c. str. 260—262).

Ryc. 9. Biskupin, pow. żniński. St. 14. Bransoleta brązowa. 2/3 w. n. — Fig. 9. Biskupin, distr. de Żnin. Station 14. Bracelet en bronze. 2/3 gr. nat.

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 14.

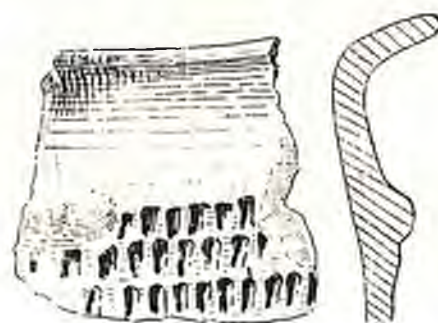
Położenie: torfowisko przy nowej drodze do obozu Ekspedycji Wykopaliskowej.

Inwentarz: owalna bransoleta z grubego brązowego drutu o końcach zwężonych, stykających się, przekroju okrągłym. Kolor złocisto-brązowy. Wymiary: średn. 9,5×7,9 cm, grub. od 0,4 do 0,9 cm (ryc. 9).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1936 : 1332.

Literatura: Kočka, Dwa nowe stanowiska kultury iwieńskiej w pow. Żnin. (Przyczynki do pradziejów Polski Zachodniej. Pamiętnik 10-lecia Koła Prehistoryków studentów Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1937). — A. Koszańska, Osadnictwo prehistoryczne w okolicach Biskupina. (Praca zbiorowa pod redakcją J. Kęstrzewskiego, Gród prasłowiański

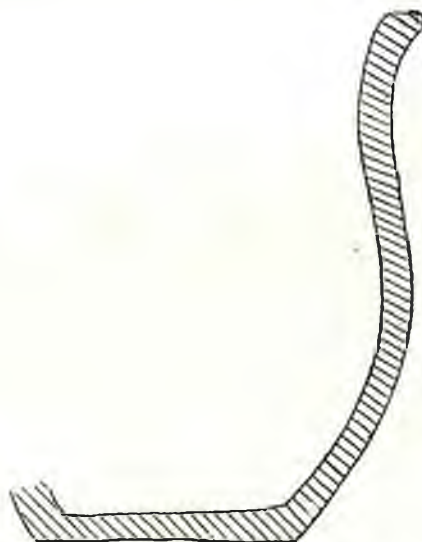

Ryc. 10. Biskupin, pow. żniński. St. 17. Ułamek naczynia. 2/3 w. n. — Fig. 10. Biskupin, distr. de Żnin. Station 17. Fragment de vase. 2/3 gr. nat.

w Biskupinie w pow. żnińskim. Sprawozdanie z badań w latach 1936 i 1937, str. 142).

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 17.

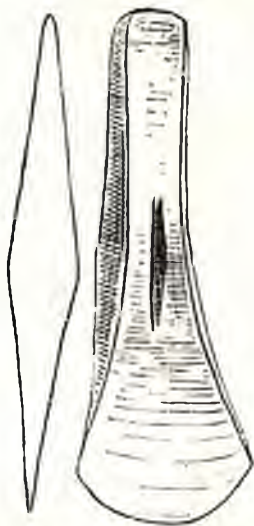
Ryc. 11. Biskupin, pow. żniński. Stan. 31. Ułamek naczynia. 1/2 w. n. — Fig. 11. Biskupin, distr. de Żnin. Station 31. Fragment de vase. 1/2 gr. nat.

Położenie: na polu Wieczorka i Romańskiego, przy drodze ca 10 m na północ od grobu szkieletowego lateńskiego.

Badania: mgr Jana Żurka.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: skorupy naczyń kielichowatych z wygiętą na zewnątrz krawędzią. Gлина brunatna, w przełomie szara z domieszką piasku. Ornament w postaci dołków paznokciowych lub odcisków stempelka. Na granicy szyjki i ornamentu podwójne małe guziki (ryc. 10).

Ryc. 12. Bojanowo Stare, pow. kościański. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 12. Bojanowo Stare, distr. de Kościan. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1936 : 1920.

Biskupin pow. żniński.

Stanowisko: 31.

Położenie: pole między łorem kolejki a drogą z Gogółkowa do Wenecji.

Rodzaj znaleziska: luźne z r. 1938.

Inwentarz, naczynie tulipanowate (ryc. 11). Wymiary: dno 5, wys. 10,5.

osadnictwem. Przegl. Arch., t. II, str. 195, nr 11. — W. Maas, Mapy osadn. Przegl. Arch., t. III, str. 140.

Brzeźno pow. koniński.

Stanowisko: Z gniazda 1 na wydmy Białe Góry.

Badania: powierzchniowe E. Dąbrowskiego.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz:

1) Skorupy naczyń z dwustożkowatym załomem brzuśca i wychyloną na zewnątrz szyjką. Gлина tłusta z dużą domieszką drobnego kwarcu, koloru brunatnego w przełomie ciemniejszego. Powyżej załomu ornament w postaci żłobków poziomych, między którymi biegnie przerywana linia, a powyżej poziomy rząd kresek pionowych (ryc. 13a).

2) ułamek krawędzi naczynia z brzegiem wywiniętym na zewnątrz z gliny brunatnej, tłustej z domieszką drobnego piasku (ryc. 13b) zdobiony pasmami poziomymi i pionowymi, wypełnionymi dołkami i kreskami,

3) ułamek krawędzi z gliny czerwonej, tłustej od wewnątrz gładzonej, zdobiony dwiema bruzdami poziomymi (ryc. 13c).

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1948 : 2220a i 1950 : 2042a (2a, b).

Literatura: M. Kowiańska, przyczynek do poznania wczesnej epoki brązu, Przegl. Arch., t. VIII, str. 326 rys. 7 (tu opisane jako znalezione w Koninie—Białych Wydmach).

Bystrzek pow. śremski.

Stanowisko: 2.

Położenie: na południe od Warty, na zachód od Bystrzka, koło lasu na polu gospodarza Jeskego.

Badania: powierzchniowe J. Kostrzewskiego.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: głownia małego brązowego sztyletu z ułamanym ostrzem. Górna część łukowato zakończona posiada cztery otwory do nitów, z których jeden rozerwany, drugi widocznie dwa razy zrobiony prawie w tym samym miejscu. Górą mocno spłasz-

Ryc. 13. Brzeźno, pow. koniński. Ułamki naczyń. 1/2 w. n. — Fig. 13. Brzeźno, distr. de Konin. Fragments de vases. 1/2 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1938 : 17.

Literatura: A. Koszańska, lc.

Bojanowo Stare pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: skarb, odkryty 1868 r. między kamieniami.

Inwentarz: dwie siekierki z niskimi brzegami (ryc. 12).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1903 : 310 (zaginęły).

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska, wyd. II, str. 246 przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań nad

czona i rozklepana. W środkowej i dolnej części przekrój daszkowaty. Wymiary: dłg. 8,3, szer. od 1,2 do 2,9 cm, grub. 0,3 cm (ryc. 14).

Kultura: unietycka.

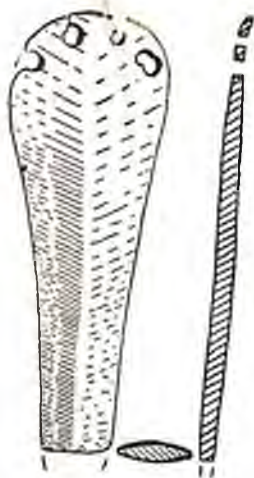
Zbiory: M. A. P. nr kat. 1926 : 386.

Literatura: J. Kostrzewski — I, II i III okres brązu w Polsce. Przegl. Arch. t. IV. str. 9. — Z. Rajewski, Nowe nabytki działu przedhistorycznego Muz. Wlkp. w Poznaniu w latach 1926—27. Przegl. Arch. t. IV str. 251.

Czempin pow. kościański.

Inwentarz: cztery owalne naramienniki brązowe z jądrem glinianym.

Literatura: B. Erzepki, Skarb z Granowa, Zapiski Archeolog. Poznańskie, t. I, str. 16. (Są one tu przy-

Ryc. 14. Bystrzek, pow. śremski. Stan. 2. Brązowa głownia sztyletu. 2/3 w. n. — Fig. 14. Bystrzek, distr. de Srem. Poignard en bronze. 2/3 gr. nat.

toczone, jako analogie do naramienników z Granowa).

Dąbrówka Słupska pow. szubiński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: brązowa siekierka z słabo podniesionymi brzegami (ryc. 15).

Ryc. 15. Dąbrówka Słupska, pow. szubiński. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 15. Dąbrówka Słupska, distr. de Szubin. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy 1413 (zabytek zaginął).

Literatura: J. Kostrzewski, Od mezolitu... tabl. LXIII. — Archiwum prywatne J. Kostrzewskiego.

Drewno pow. żniński.

Inwentarz: mała, krótka siekierka z rozszerzonym ostrzem, rozklepanym półksiężycowato, w środku zwężona z brzegami lekko podniesionymi. W środku małe wgłębienie zwężające się na końcach. Obuch lekko wgięty. Wymiary: dłg. 11,6, szer. od 1,3—1,9—1,6—4,5 cm, grub. 0,4, 1,8 i 0,1 cm. (ryc. 16).

Kultura: iwieńska.

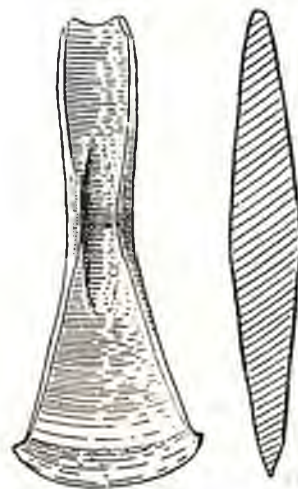
Zbiory: M. A. P. nr inw. 1939:166.

Dzierawy pow. kolski.

Położenie: na wydmie.

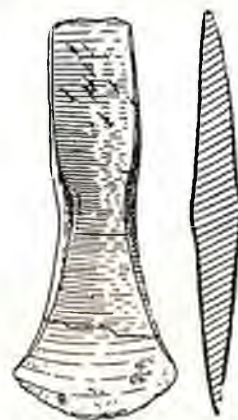
Rodzaj znaleziska: luźne, znalezione w 1930 r. przez Z. Bartosika.

Inwentarz: krótka siekierka brązowa o spłaszczonym obuchu z podniesionymi w środku brzegami

Ryc. 16. Drewno, pow. żniński. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 16. Drewno, distr. de Žnin. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

i rozszerzonym, półokrągło rozklepanym ostrzem. Siekierka bliżej ostrza jest nadłamana. Powierzchnia dosyć zniszczona, pokryta jasną patyną. Wymiary: dłg. 9,9, szer. 1,9—1,8—3,9, grub. 0,2—0,1 cm. (ryc. 17).

Ryc. 17. Dzierawy, pow. kolski. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 17. Dzierawy, distr. de Koło. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1951: 676.

Literatura: E. Wiatrolik, Dwie siekierki wczesno-brązowe z Wielkopolski (Przegl. Arch. t. IX, str. 329 rys. 2).

Gniezno pow. gnieźnieński.

Położenie: w wale wczesnośredniowiecznym, w warstwie VIII (najniższej).

Badania: Ekspedycja Wykopaliskowa Muz. Archeologicznego w Poznaniu 1938 r.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: złoty kolczyk z $1\frac{1}{4}$ zwoju złotego drutu, z jednego końca zupełnie rozplaszczanego, z drugiego zwężonego. Wymiary: średn. 2,8, szer. 1,8 cm (ryc. 18).

Ryc. 18. Gniezno, m. Kolczyk złoty. W. n. — Fig. 18. Gniezno, Boucle d'oreille en or. Gr. nat.

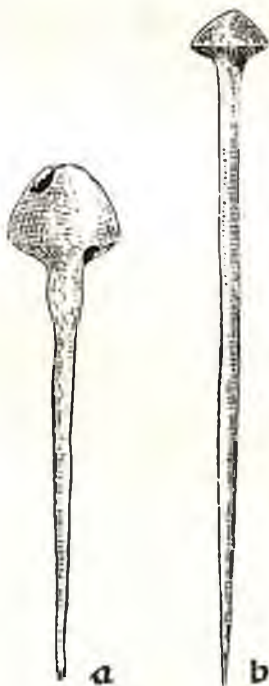
Kultura: ?

Literatura: W. Hensel, Studia i materiały do osadnictwa t. II, str. 52. — B. Kostrzewski, Przedmioty brązowe, ołowiane, srebrne i złote, Gniezno w zarysach dziejów od VIII do XIII w. w świetle wykopalisk str. 60, tabl. II, rys. 18.

Gopło pow. mogileński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: 1. Krótka szpila z ułamanym końcem z dużą stożkową główką ukośnie przekłutą. Wymiary: dłg. 9,2, podst. główki 2,2, grub. trzonka 0,2 cm (ryc. 19a).

Ryc. 19. Okol. Gopła, pow. mogileński. Szpile brązowe. 2/3 w. n. — Fig. 19. Environs du lac Gopło, distr. Mogilno. Épingles en bronze. 2/3 gr. nat.

2. Szpila długa z główką stożkową o podstawie lekko zaokrąglonej. Wymiary: dłg. 13,5, podstawa główki 1,5, grub. trzonka 0,4 cm. (ryc. 19b).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. ad 1. zabytek zaginął, ad 2. 1939: 116 b.

Literatura: ad 1. J. Kostrzewski, Wielkopolska... wyd. II, str. 249, przyp. 186. — J. Kostrzewski, I, II i III okres brązu, Przegl. Arch. t. IV, str. 10 ryc. 3a

oraz str. 7 przyp. 27. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem (Przegl. Archeol. t. II, str. 189) podobno pochodzi z grobu. L. Kozłowski, Wcz., st. i śr. epoka brązu w Polsce, str. 24. — W. Maas, Mapy osadnictwa... Przegl. Arch. t. III, s. 140.

Gorszewice pow. szamotulski.

Położenie: Na cmentarzysku kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, położonym na wzgórzu naprzeciw jeziora Bytyńskiego.

Badania: w r. 1877 i 1878 amatorskie badania Schwartz'a, w latach 1879—1881 kontynuowane przez Fehlana.

Rodzaj znaleziska: cmentarzysko.

Inwentarz:

grób 1 (ogólnej numeracji 19). W zach. części grobu halsztackiego pod dużych rozmiarów płytą kamienną szkielet ludzki, na którym leżała szpila brązowa bez końca i bez główki i resztki brązów. Wymiary: dłg. 9,7, grub. 0,4 cm (ryc. 20).

Grób 2 (ogólnej numeracji 27). Szkielet ludzki ze szpilą. Trzon szpili u dołu skręcony, z obu stron zakończony śpiczasto. Wymiary: dłg. 9, grub. 0,2 cm (ryc. 21).

Ryc. 20—21. Gorszewice, pow. szamotulski. Brązowe szpile ułamane. Ryc. 20 z gr. 1, 21 z gr. 2. 2/3 w. n. — Gorszewice, distr. de Szamotyły. Fig. 20—21. Épingles en bronze de la tombe No 1 et No 2. 2/3 gr. nat.

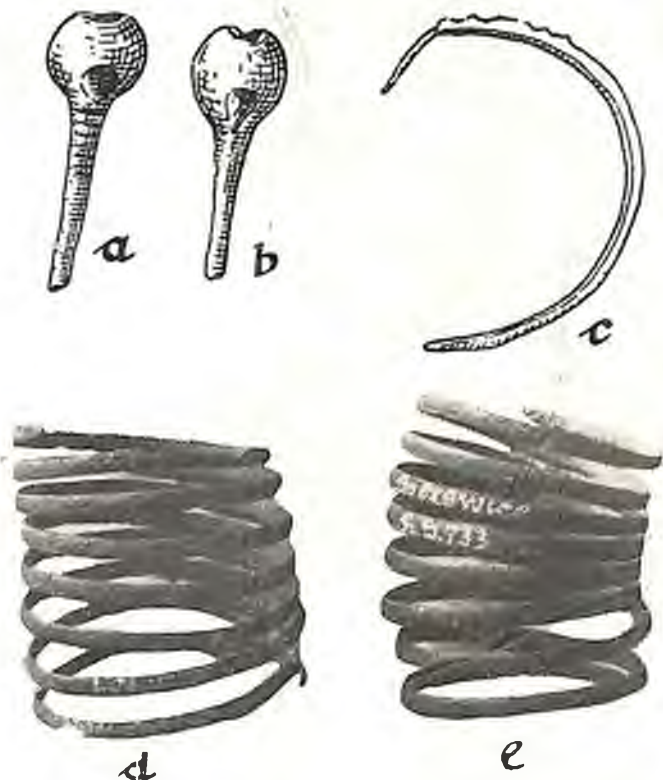
Grób 3 (w ogólnej numeracji 47, dawniej 46). Grób kamienny w formie skrzyni, wewnątrz szkielet skurczony, zwrócony twarzą ku wschodowi, bez darów.

Grób 4 (w ogólnej numeracji 50, dawniej 49). Zbudowany z kamieni tworzących skrzynię o dłg. 1,7 i szer. 0,6 m. W środku ludzki szkielet zwrócony twarzą ku wschodowi, skurczony, z rękoma skrzyżowanymi na piersiach, nogi skrzyżowane i podkurczone. Przy głowie przedmioty brązowe, z których rozpoznać się dają dwie szpile i rurki brązowe. Na rękach dwie bransolety spiralne.

Dwie ułamane brązowe szpile z główką kulistą, przekłutą na ukos. Szpila a) — dłg. 3,7, główka 1,1, zdobiona słabo widocznymi poprzecznymi żłobkami; szpila b) dłg. 3,6, główka 1,2 cm (ryc. 22 a, b).

Dwie bransolety spiralne z ośmiu zwojów spłaszczonego drutu na końcach zwężonego. Powierzchnia

silnie spatynowana. Wymiary: a) wys. 8,4, średn. 6,6, szer. 0,4, grub. 0,2 do 0,3 cm (ryc. 22 d). b) wys. 8,2, średn. 6,6, grub. i szer. jak w a) (ryc. 22 e), ułamek spirali — Wymiary: szer. 0,4, grub. 0,1 (ryc. 22 c). Górna część czaszki.

Ryc. 22. Gorszewice, pow. szamotulski. Grób 4 (ogn. nr 50). a—b. Szpile brązowe. W. n. c. Ułamek spiralnej bransolety brązowej. W. n. d—e. Brązowe bransolety spiralne. Ok. 4/5 w. n. — Fig. 22. Gorszewice, distr. de Szamotuły. Tombe No 4. a—b. Épingles en bronze. Gr. nat., c. Fragment d'un bracelet spiral. Gr. nat., d—e. Bracelets spirales. Env. 4/5 gr. nat.

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. Grób 1: szpila nr H. G. 772. Grób 2: szpila nr H. G. 796. Grób 4: szpile a) nr H. G. 775. b) H. G. 776. Bransolety: a) nr H. G. 734, b) H. G. 733. Spirala: H. G. 731.

Literatura: E. Blume, Aus der Prov. Posen, Manus t. I, str. 139 (o szkieletach). — J. Kostrzewski, Wielkopolska... wyd. II, str. 42, przyp. 142 i str. 248 przyp. 178 rys. 98—100 i 102—103. — J. Kostrzewski, Od mezolitu... tabl. 62, rys. 6, 7. — J. Kostrzewski, Groby grzebalne z I i II okr. brązu. Roczniki Tow. Przyj. Nauk Poznań. t. XLIII str. 194—195. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem... Przegl. Arch. t. II str. 7 i 10 rys. 19 i 34, oraz str. 189 i 195. — L. Kozłowski, St., śr. i mł. epoka brązu w Polsce, str. 30. — Kossinna, Die indogermanische Frage archaeologisch beantwortet, Zeitschrift für Ethnologie 1902, str. 196, rys. 27 (autor wspomina tylko o jednym grobie). — W. Maas, Mapy osadnictwa... P. A. t. III, str. 140. — Schráníl, Studie o vzniku kultury bronzové v Cechach, str. 41. — Schwartz, Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen. Nachtrag II 1880 str. 6—7, Nachtr. IV, 1882, str. 3—4. — Schwartz, Zur praehist. Kartographie... Nachtrag vom Jahre 1881. Verhandlungen der Berl. Anthropol. Gesellschaft. 1882 str. 29, tabl. IX, 14 (pod nazwą Kaźmierz). — Virchow, Schädel von Ulejno, Kaźmierz und Pawlowice, Verhandlungen d. Berl. Anthr. Gesellschaft 1882 str. 156 (Autor rozpatruje rodzaj czaszek występujących w Gorszewicach, tu też pod miejsc. Kaźmierz. — Katalog der Ausstellung prähist. und anthropol. Funde Deutschlands 1880, str. 370. — Słownik geograficzny t. III, 933.

Gorszewice pow. szamotulski.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz:

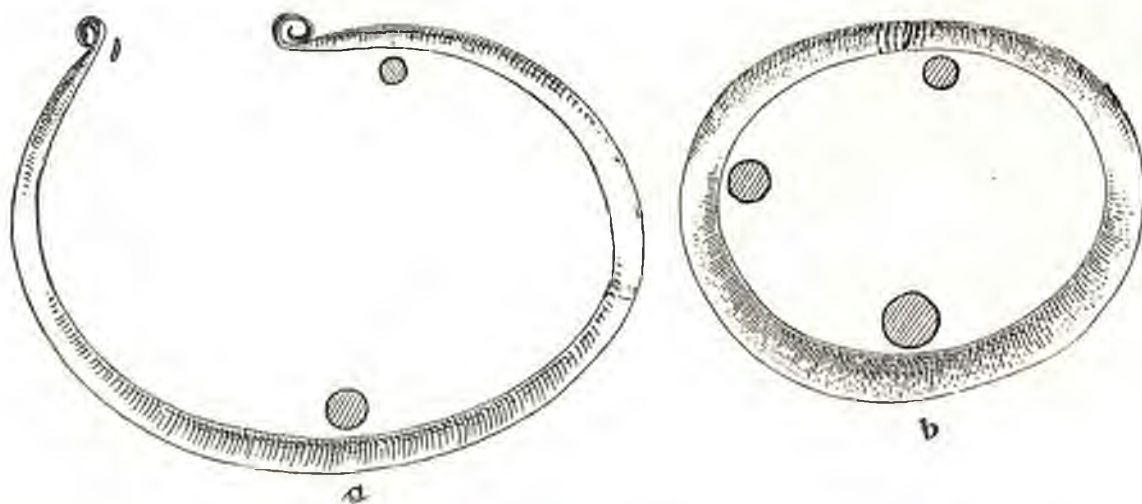
a) brązowy naszyjnik otwarty z końcami rozklepanymi zwiniętymi w uszka. Jedno ramię zagięte bardziej do środka. Prawdopodobnie było niegdyś złamane i źle naprawione. Wymiary: 17, 1×14, grub. 0,05—0,8 (ryc. 23 a).

b) brązowy naramiennik z końcami zwężonymi, stykającymi się z osobą. Na końcach tych są niewyraźne ślady ornamentu w postaci 3 poprzecznych, równoległych, bardzo płytkich żłobków (ryc. 23 b). Wymiary: 12,7×10, grub. 0,9—1,2.

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. a) H. G. 2041, b) H. G. 2042.

Granowo pow. nowotomyski.

Ryc. 23. Gorszewice, pow. szamotulski. Brązowy naszyjnik i naramiennik. W. n. — Fig. 23. Gorszewice, distr. de Szamotuły. Collier et brassard en bronze. 1/2 gr. nat.

Położenie: pole dominialne.

Rodzaj znaleziska: skarb znaleziony w czasie orki.

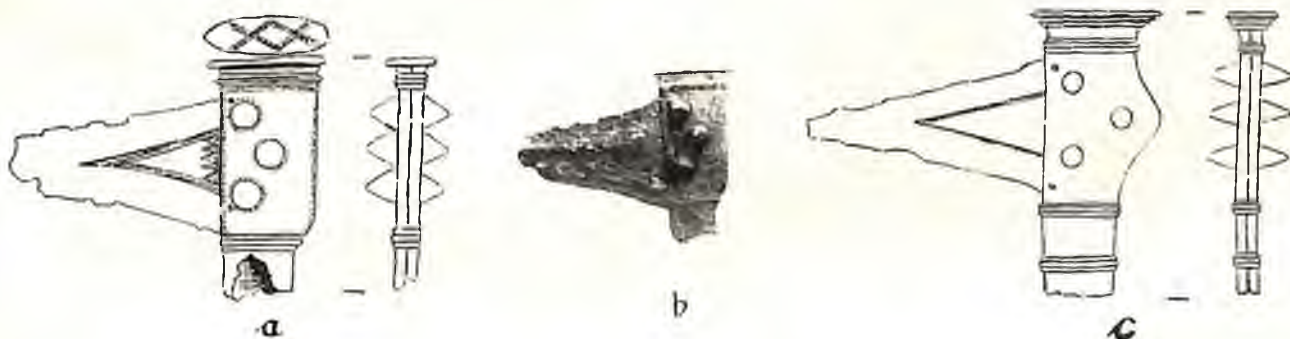
Inwentarz:

1. Berło sztyletowe, zachowane tylko w górnej części. Ostrze trójkątne z żeberkiem w środku. Obuch, w przekroju owalny, składa się z dwóch części. Ostrze przymocowane do obucha za pomocą dwóch rzeczywistych, słabo widocznych nitów. Z obydwu stron zdobia obuch trzy wysokie stożkowate pseudo-nity, posiadające u podstawy ornament promieniście rozchodzących się, krótkich kresek. Ostrze ułamane przy końcu. Grzbiet obucha prosty. Górą i dołem zdobia obuch grupy poziomych żeberek. Zakończenie obucha w postaci płaskiej, owalnej tarczki zdobione jest ornamentem w postaci czterech przecinających się na krzyż potrójnych linii wypełnionych ornamentem jodełkowym. Na trójkątnym żeberku ostrza występuje ornament w postaci dużego trójkąta z trzech linii rytych, biegnących na obwódzie

miary: dłg. 42, szer. od 4 do 12 cm, grub. 2,7 cm (ryc. 25 a—b).

4. Mieczyk brązowy z metalową rękojeścią zakończoną płaską, owalną tarczą z jednej strony lekko uszkodzoną, w środkowej części posiadającą dwa pasy poprzecznych, pczwórnym linii oraz dwa nity. Podstawa rękojeści płasko-łukowata o małym, owalnym wykroju, zaopatrzona w siedem nitów, z których środkowy umieszczony jest wyżej, ponad wykrojem. Ostrze trójkątne ozdobione jest trzema żłobkami biegnącymi wzdłuż brzegów oraz równoległymi do nich pczwórnymi liniami rytymi. W środku ostrza biegnie duży trójkąt, u którego podstawy znajduje się 9 ukośnie zakreskowanych trójkącików opartych podstawą o dwie równoległe linie. Wymiary: dłg. 44,5, dłg. rękojeści 8, szer. rękojeści 2,8, szer. ostrza 9,9 cm. (ryc. 25 c—d).

5. Mieczyk brązowy z metalową rękojeścią zakończoną górą owalną, płaską tarczką, odłamaną z jed-

Ryc. 24. Granowo, pow. nowotomyski. Dwa brązowe berła sztyletowe ze skarbu. a—b. Typ wielkopolski, c. Typ brandenbursko-meklemburski. a. i c. w $\frac{1}{4}$, b. w $\frac{1}{6}$. — Fig. 24. Granowo, distr. de Nowy Tomyśl. Deux haches-poignards en bronze d'un dépôt. a—b. Type local polonais, c. Type de Brandebourg et Mecklembourg. a. et c. en $\frac{1}{4}$, b. en $\frac{1}{6}$ gr. nat.

żeberka oraz z 5 zakreskowanych ukośnie trójkątów u jego podstawy. Dokoła brzegów obucha biegnie ornament w postaci krótkich kresek. Wymiary: dłg. obucha 12,3, szer. 4,7, grub. 1,9 cm, dłg. ostrza 10,7, szer. od 3 do 7 cm (ryc. 24 a—b).

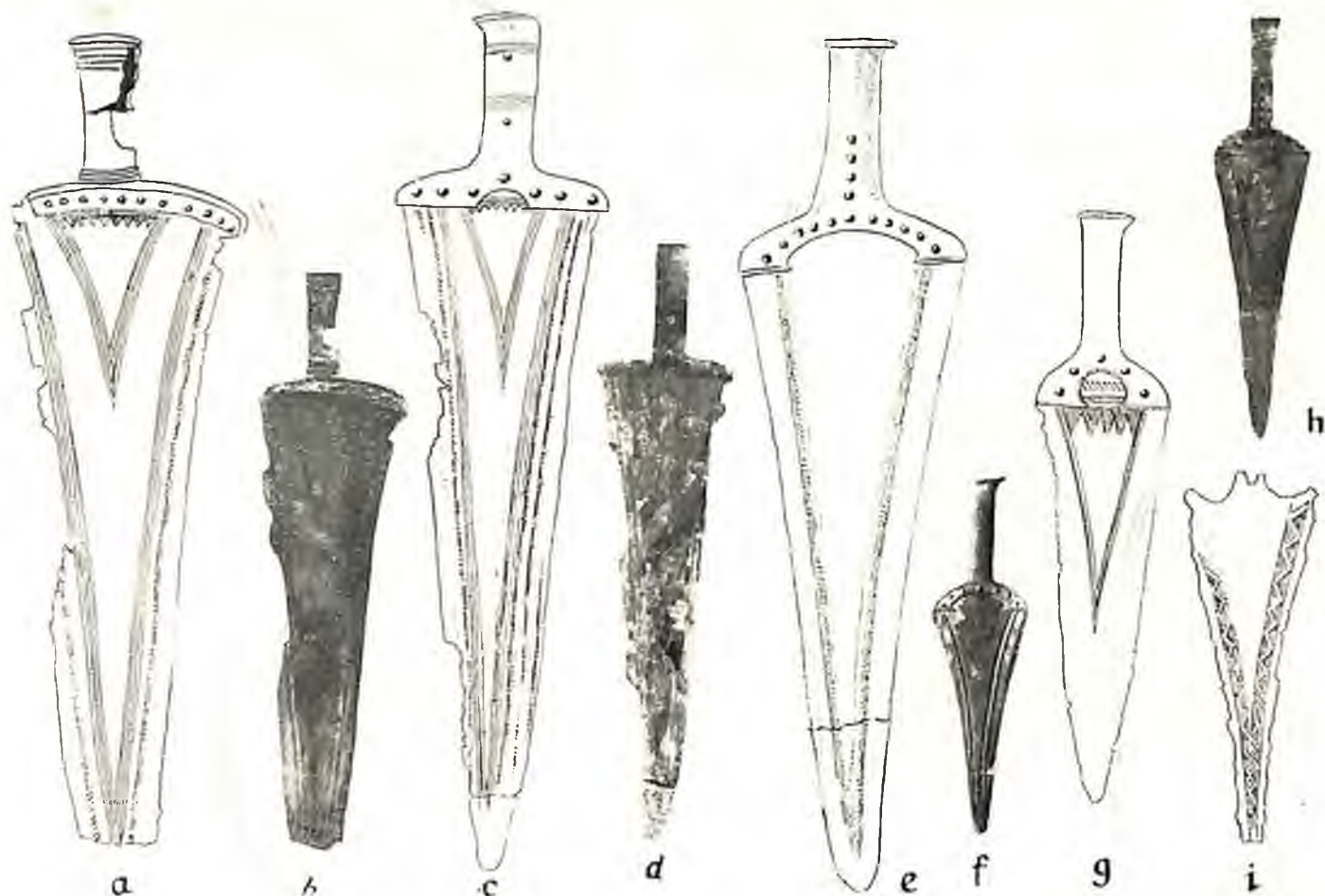
2. Berło sztyletowe zachowane tylko w górnej części. Ostrze trójkątne zdobione rytym trójkątem. Obuch dwuczęściowy, w przekroju owalny, górą zakończony płaską, owalną tarczką. Obuch połączony z ostrzem za pomocą nitów, ponadto z obu stron zdobia go trzy wysokie, stożkowate pseudo-nity. Poza tym jedyny ornament stanowią grupy żeberek występujące w górnej i dolnej części obucha. Grzbiet obucha trójkątny. Wymiary: dłg. obucha 13,2, szer. 6, dłg. ostrza 12,4, szer. od 1 do 7. (ryc. 24 c).

3. Mieczyk brązowy z metalową rękojeścią, pustą w środku, silnie uszkodzoną, zakończoną spłaszczoną owalną tarczką. Rękojeść ozdobiona jest w górnej i dolnej części grupami żeberek. Podstawa rękojeści jest łukowata i zaopatrzona w 13 nitów, z których 3 nie zachowały się. Trójkątne ostrze, którego koniec jest ułamany, ozdobione jest pojedynczymi żłobkami, biegnącymi wzdłuż ostrzy i równoległymi do nich czterema liniami rytymi. W środku ostrza biegnie duży trójkąt złożony z kilku linii, u którego podstawy znajduje się 9 ukośnie zakreskowanych trójkącików. Jedna strona ostrza silnie zniszczona. Wy-

nego boku, odlany w całości wraz z głównią w jednym kawałku. W dolnej części rękojeść zaopatrzona jest w cztery guzki naśladowe nity. Podstawa rękojeści płasko-łukowata posiada duży owalny wykroju i jedenaste guzków imitujących nity biegnących równoległe do wykroju. Trójkątne ostrze zdobione jest tylko dość szerokim żłobkiem biegnącym równoległe do brzegów. Koniec ostrza cdlamany. Wymiary: dłg. 44,4, dłg. rękojeści 9, szer. 2,6, szer. ostrza 11,1 cm. (ryc. 25 e).

6. Brązowy sztylet odlany w całości wraz z metalową rękojeścią zakończoną płaską tarczką, dość silnie wystającą, ozdobioną w części środkowej trzema grupami poprzecznych żłobków. Podstawa rękojeści płasko-łukowata o dużym owalnym wykroju ozdobiona 7 guzkami naśladowymi nity. Trójkątne ostrze posiada dwa żłobki biegnące wzdłuż brzegów. Wymiary: dłg. 27,8, dłg. rękojeści 8, szer. 2,1, szer. ostrza 7 cm. (ryc. 25 f).

7. Brązowy sztylet z metalową rękojeścią zakończoną górą płaską, owalną tarczką. Podstawa rękojeści łukowata posiada wykroju w kształcie odcinka koła, 2 nity rzeczywiste po bokach i 3 guzki naśladowe nity. Dolna część podstawy oraz wykroju ozdobiona jest małymi ukośnymi kreskami. Trójkątne ostrze zdobione jest dużym trójkątem z kilku linii rytych, u którego podstawy znajduje się 5 ukośnie

Ryc. 25. Granowo, pow. nowotomyski. Mieczyki i sztylety brązowe ze skarbu. a.—b. Mieczyk, a. w $\frac{1}{4}$ w. n., b. w $\frac{1}{6}$ w. n., c.—d. Mieczyk, c. w $\frac{1}{4}$, d. w $\frac{1}{6}$ w. n., e. Mieczyk w $\frac{1}{4}$ w. n., f.—i. sztylety, f, h w $\frac{1}{6}$ g, i w $\frac{1}{4}$ w. n. — Fig. 25. Granowo, distr. de Nowy Tomysl, Épées et poignards en bronze d'un dépôt. a.—b. Épée, a. en $\frac{1}{4}$, b. en $\frac{1}{6}$ gr. nat., c.—d. Épée, c. en $\frac{1}{4}$, d. en $\frac{1}{6}$ gr. nat., e. Épée $\frac{1}{4}$ gr. nat., f.—i. poignards, f. h. en $\frac{1}{6}$ gr. nat., g. i. en $\frac{1}{4}$ gr. nat.

zakreskowanych trójkątków. W wykroju występują dwa poziome pasma ukośnie zakreskowane. Wymiary: dłg. 31,5, dłg. rękojeści 7,5, grub. 1,9, szer. ostrza 6,8 cm (ryc. 25 g).

8. Sztylet brązowy odlany w całości wraz z metalową rękojeścią, zakończoną górą płaską tarczką. Górną część rękojeści zdobią trzy ukośnie żeberka. W dolnej występują cztery guzki naśladujące nity. Podstawa rękojeści płasko-łukowata o dużym owalnym wykroju ozdobiona siedmiu pseudonitami biegnącymi równolegle do wykroju. Trójkątne ostrze zdobione jest tylko dość szerokim żłobkiem biegnącym równolegle do brzegów. Wymiary: dłg. 31,8, dłg. rękojeści 8, szer. 2,9, szer. ostrza 7,7 cm. (ryc. 25 h).

9. Głownia brązowa sztyletu, trójkątna, górą wyszczerbiona. Brzegi głowni cieńsze. Powierzchnia zdobiona ornamentem w postaci dwóch rzędów skośnie zakreskowanych trójkątów, między którymi biegnie niezdobione pasmo zygzakowe. Wymiary: dłg. 19,5, szer. 6,7, grub. 0,6 cm (ryc. 25 i).

10. Siekierka brązowa z podniesionymi brzegami o obuchu zakończonym łukowato i rozszerzonym łukowato ostrzu. Wymiary: dłg. 10,5, szer. 4, grub. 1,8 cm (ryc. 26 o).

11. Brązowa siekierka z podniesionymi brzegami, obuchem zakończonym trójkątnie i rozszerzonym

ostrzem. Wymiary: dłg. 10,5, szer. 4,1, grub. 2 cm (ryc. 26 s).

12. Brązowy naszyjnik z końcami zwężonymi i zwinętymi w uszka, z których zachowało się tylko częściowo jedno. Wymiary: 16,5×14, grub. 0,1 do 1 cm (ryc. 26 a).

13. Brązowy naszyjnik z uszkami (jedno uszkodzone). Wymiary: średn. 15,5, grub. 1,05 cm (ryc. 26 b).

14. Brązowy naszyjnik z uszkami. Wymiary: średn. 16,8, grub. 1 cm (ryc. 26 c).

15. Brązowy naszyjnik z uszkami uszkodzonymi. Wymiary: średn. 15,9, grub. 0,9 cm (ryc. 26 d).

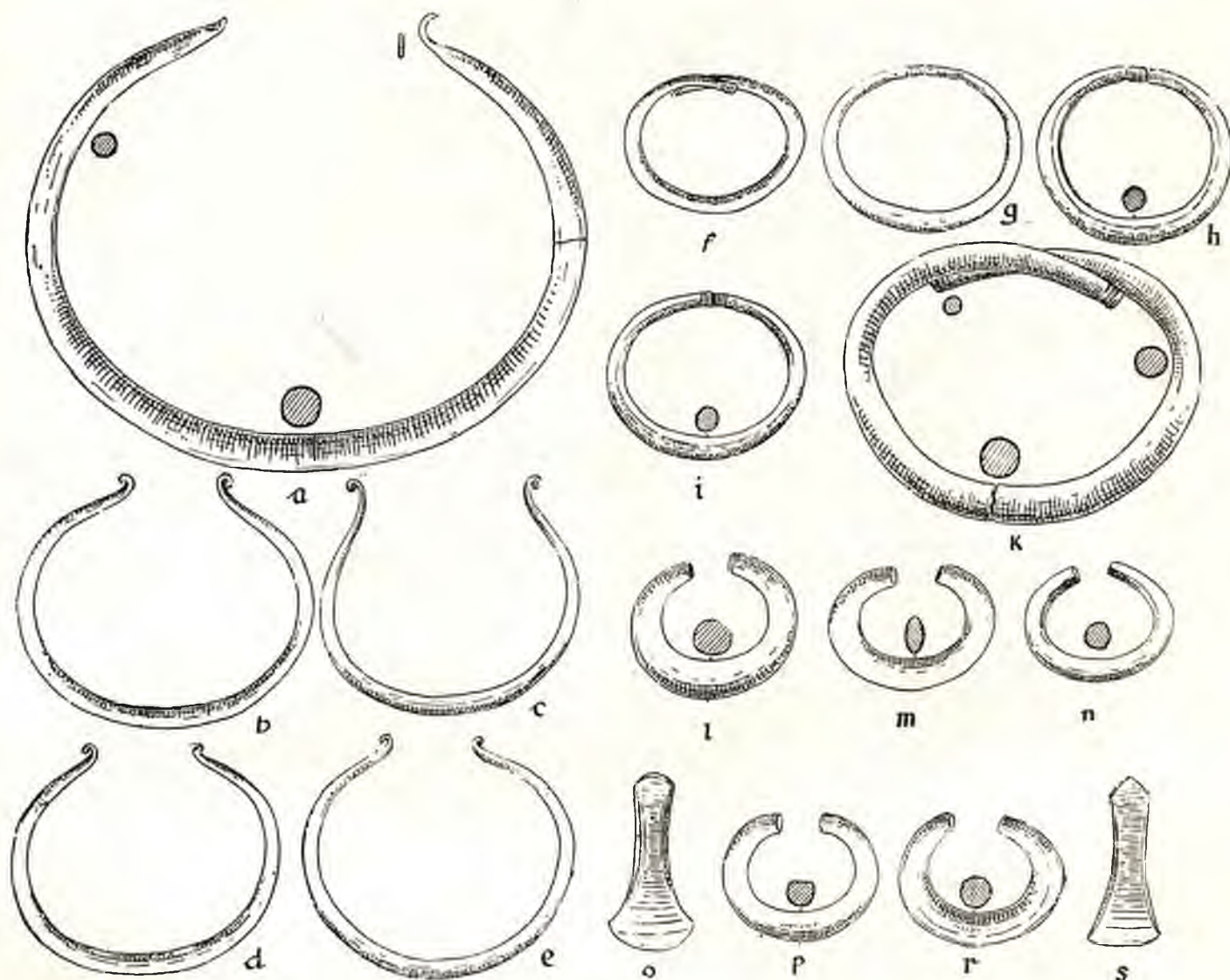
16. Brązowy naszyjnik z uszkami. Wymiary: średn. 15,8, grub. 1 cm (ryc. 26 e).

17. Brązowy naszyjnik z ułamanymi końcami. Wymiary: 16×12,5 cm, grub. 1,5 cm.

18. Brązowy naramiennik ze zwężającymi się końcami, krzyżującymi się wskutek pogięcia, zdobionymi poprzecznymi żłobkami. Wymiary: 9×6,5 cm, grub. 1 (ryc. 26 f).

19. Brązowy naramiennik ze zwężonymi, stykającymi się końcami zdobionymi żłobkami. Wymiary: 10,6×8,2, grub. 1,2 cm (ryc. 26 g).

20. Brązowy naramiennik ze zwężonymi, stykającymi się końcami, poprzeczne żłobkowanymi. Od we-

Ryc. 26. Granowo, pow. nowotomyski. Ze skarbu brązowego. a.—e. Naszyjniki, f.—k. Naramienniki, l.—n. i p.—r. Bransolety, o. i s. Siekiere, a. k. w $\frac{1}{2}$, reszta w $\frac{1}{4}$ w. n. — Fig. 26. Granowo, distr. de Nowy Tomyśl. Objects d'un dépôt. a.—e. Colliers, f.—k. brassards, l.—n. et p.—r. Bracelets, o. s. Haches. a. et k. en $\frac{1}{2}$ le reste en $\frac{1}{4}$ gr. nat.

wewnątrz lekko facetowany. Wymiary: 10,5×8, grub. 1,3 cm (ryc. 26 h).

21. Brązowy naramiennik z zwężonymi, stykającymi się końcami zdobionymi większą ilością żłobków. Od wewnątrz lekko facetowany. Wymiary: 10,5×8,5, grub. 1,4 cm (ryc. 26 i).

22. Brązowy naramiennik ze zwężonymi, krzyżującymi się końcami, poprzecznie żłobkowanymi. Wymiary: 10,9×8,1, grub. 0,6—1 cm (ryc. 26 k).

23. Brązowa bransoleta owalna z zwężonymi końcami, w przekroju okrągła. Wymiary: 7×5,5, grub. 2,4 cm, wys. 2,35 (ryc. 26 l).

24. Brązowa bransoleta ze zwężonymi końcami, w przekroju soczewkowata. Wymiary: 6,7×5,3, grub. 3, wys. 1,7—2,9 (ryc. 26 m).

25. Brązowa bransoleta owalna ze zwężonymi końcami, facetowana od wewnątrz. Wymiary: 6,5×4,5, grub. 3, wys. 2,05—2,5 cm (ryc. 26 n).

26. Brązowa bransoleta owalna ze zwężonymi końcami, od wewnątrz spłaszczona. Wymiary: 7×5, grub. 2,2, wys. 1,4 cm (ryc. 26 p).

27. Brązowa bransoleta owalna z zwężonymi końcami, facetowana. Wymiary: 6,8×5, grub. 2,5, wys. 2—2,5 cm (ryc. 26 r).

28. Brązowa bransoleta owalna ze zwężonymi końcami, od wewnątrz facetowana. Wymiary: 7×5, grub. 2,3, wys. 2 cm.

29. Brązowa bransoleta owalna ze zwężonymi końcami, od wewnątrz facetowana. Wymiary: 7×5, grub. 2,1, wys. 1,6 cm.

Kultura: unietycka.

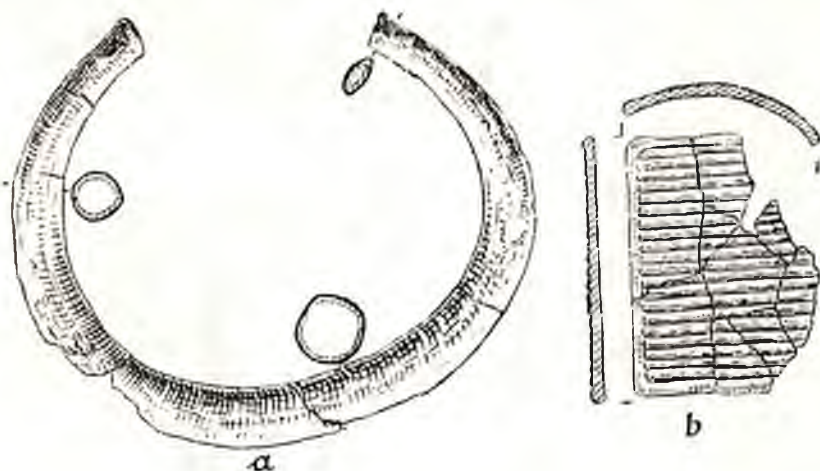
Zbiory: M. A. P. nr inw. 1939 : 89 a—v, A—H.

Literatura: B. Erzepki, Skarb z Granowa — Posener Archäologische Mitteilungen Zapiski Archeologiczne Poznańskie t. I. str. 14. Tablica 1 i 2. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... str. 246 i n. przyp. 151, 163—4, 170, 172 i 176—8, ryc. 106, 118—20 i str. 45 i n. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem... Przegl. Arch. t. II, str. 7 i 8 rys. 22, 23, 32 i str. 195. — J. Kostrzewski, Od mezolitu... tabl. LXIII, 5, 17. — J. Kostrzewski, Pradzieje Polski — tabl. VI, 14. — G. Kossinna, Die indogermanische Frage... Zeitschr.

f. Ethnol. 1902, str. 190. — Kossinna, Zur älteren Bronzezeit Mitteleuropas. Mannus t. III, str. 318. — W. Maas, Mapy osadnictwa... P. A. t. III, str. 140 Mapa B. — Montelius, Chronologie der ältesten Bron-

zeprowadził dr Blume w 1912 r. w dniach 30—31 VIII i 3—6 IX.

Charakter znaleziska: cmentarzysko.
Inwentarz: 11 grobów szkieletowych.

Ryc. 27. Granówko, pow. kościański. Brązowy naramiennik i fragment bransolety mankietowej z grobu. 1/2 w. n. — Fig. 27. Granówko, distr. de Kościan. Brassard en bronze et fragment d'un bracelet en forme de manchette, provenant d'une tombe. 1/2 gr. nat.

zezeit... str. 23, 36 i 107 przyp. 1. — Album zabytków przedhistorycznych t. I, tabl. IX—X. — Litzmannstädter Zeitung. 1942, nr 342.

Granówko pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: grób, znaleziony w r. 1882.

Inwentarz: szkielet obłożony kamieniami. Na kości przedramienia znajdowały się dwie bransolety mankietowe (jedna nad drugą), nad nimi naramiennik otwarty.

1. Połamana brązowa bransoleta mankietowa, od wewnątrz płaska, od strony zewnętrznej żebrzana poziomo. Brzegiem biegnie nieprzerwanie szersze żeberko. Wymiary: wys. 7, średn. 6,8, grub. 3 cm (ryc. 27 b).

3. Brązowy naramiennik pusty wewnątrz, wypełniony gliną, od strony wewnętrznej lekko facetowany. Spłaszczone końce lekko rozchylone na zewnątrz. Mocno zniszczony. Wymiary: 14,2×18,2, grub. od 1,1 do 1,7 cm (ryc. 27 a).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1939:99 a—b.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... wyd. II, str. 42—43. — J. Kostrzewski, Od mezolitu. Preh. Ziem Poł. str. 197—198. — Tenże, Groby grzebalne z I i II okresu brązu. Roczn. T. P. N. t. 43, str. 193. — Tenże, Z badań nad osadnictwem... Przegl. Arch. t. II str. 190. — J. Kostrzewski, Wytwórczość metalurgiczna... Przegl. Arch. t. IX str. 181, rys. 7. — G. Kossinna, Die indogermanische Frage... Zeitschr. f. Ethnol. 1902 str. 191. — L. Kozłowski, St., śr. i ml. epoka brązu w Polsce str. 25. — W. Maas, Mapy osadnictwa... Przegl. Arch. t. III, str. 140. — Montelius, Die Chronologie... str. 95, przyp. 5. — Album Zab. Przedh. t. III str. 12, tabl. L, str. 44—46.

Grobia I pow. międzychodzki.

Stanowisko: I.

Położenie: Żwirowisko między drogą z Przemyśla do Sprzecznia i szosą z Sierakowa do Kwilcza (ryc. 28).

Badania: w 1911 r. znaleziono pierścioneł z blachy miedzianej i ułamki trzech naczyń glinianych przy wybieraniu żwiru przez A. Härtla. Dalsze badania

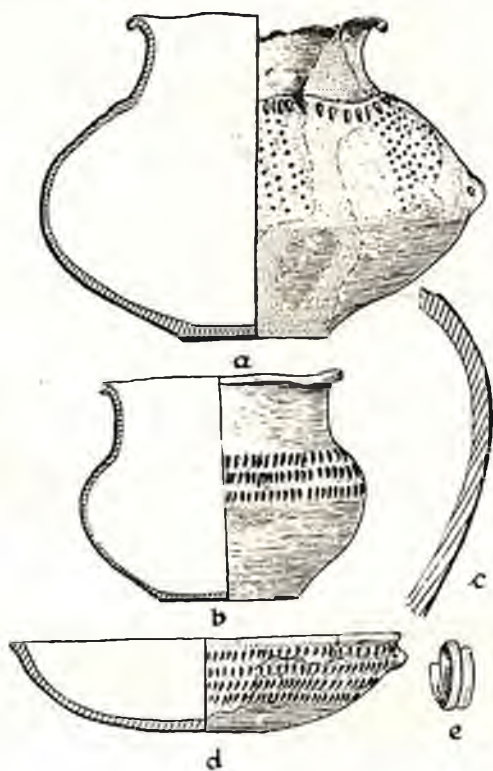
Grob 1 — zbudowany bardzo nieregularnie z kamieni porozrzucanych na powierzchni i sięgających w głąb ziemi aż do 1,12 m.

Naczynie 1. Amfora z brzuścem w kształcie spłaszczonej kuli, słabo wyodrębnionym dnem, dość wysoką szyjką nieco zwężoną w środku i silnie wywiniętym na zewnątrz brzegiem. Na największej wydętości brzuśca umieszczone jest uszko pionowe z małym otworem. Ornament w górnej części brzuśca składa się z pionowych rzędów dołków. U nasady szyjki biegnie poziomy szereg dołków paznokciowych. Głina tłusta z drobną domieszką piasku. Naczynie sklezione i uzupełnione gipsem. Wymiary: otwór 14, wys. 18, dno 8, średn. brzuśca 24,3 cm (ryc. 29 a).

Ryc. 28. Położenie 2 cmentarzysk w Grobi, pow. międzychodzki. — Fig. 28. Situation de 2 cimetières à Grobia, distr. de Międzychód.

Naczynie 2. Nieduże baniaste naczynie z brzuścem zaokrąglonym, płaskim dnem i cylindryczną szyjką rozchyloną przy brzegu na zewnątrz. Górna część brzuśca zdobiona trzema poziomymi rzędami dołków paznokciowych. Głina tłusta z drobną domieszką

Ryc. 29. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko I, grób 1. a, b, d. Naczynia, e. Pierścionek brązowy, c. Ułamek naczynia. a—d w 1/4, e w 1/2 w. n. — Fig. 29. Grobia, distr. de Międzychód. I er cimetière, tombe No. 1. a—b, d. Vases, c. Tesson, e Anneau-spirale. a—d en 1/4, e en 1/2 gr. nat.

piasku koloru jasnobrunatnego, miejscami ciemnego. Uzupełnione w $\frac{2}{3}$ gipsem. Wymiary: otwór 13,5, wys. 12,5, dno 7,5, średn. brzuśca 15,5 (ryc. 29 b).

Naczynie 3. Ułamek skorupy naczynia a zaokrąglonym brzuścu i śladem wyodrębnionej szyjki. Głina tłusta z domieszką drobnych kamieni koloru brunatnego. Wys. 8 cm (ryc. 29 c).

Naczynie 4. Misa płytka ze słabo widocznym, płaskim dnem, brzegiem nieco wychylonym na zewnątrz i lekkim wgłębieniem poniżej krawędzi, widocznym tylko po stronie zewnętrznej. Poniżej wgłębienia umieszczone małe uszko pionowe. Ornament w postaci czterech poziomych rzędów dołków paznokciowych. Głina tłusta z drobnymi kamieniami, koloru brunatnego. Uzupełniana w połowie gipsem. Wymiary: wys. 5,4, otwór 21,4 dno 6,5 (ryc. 29 d).

Pierścionek z płaskiej, wąskiej taśmy brązowej z jednym końcem zwężonym i zaokrąglonym (ryc. 29 e).

Odlupki krzemienne i trzy kawałki łupanych kamieni.

Grób 3. Z obwarowaniem kamiennym kształtu podłużnego sięgającym do głębokości 96 cm. Górna część obwarowania zniszczona. W obwarowaniu kamiennym znaleziono ludzkie kości, skorupy i odlupki krzemienne.

Naczynie 1. Znalezione w południowo-wschodniej części grobu na głęb. 89 cm na kamieniu. Amfora z brzuścem w kształcie spłaszczonej kuli, płaskim, słabo wyodrębnionym dnem, zwężoną w środku szyjką i wywiniętym na zewnątrz brzegiem. Na największej wydętości brzuśca umieszczone jest uszko pionowe z małym ctworem. Ornament w postaci 5 poziomych rzędów dołków paznokciowych układa się w górnej części brzuśca (ryc. 30 a).

2. Ułamki misy zdobionej ornamentem paznokciowym z wgłębieniem poniżej krawędzi. Głina brunatna z domieszką ziaren piasku (ryc. 30 b).

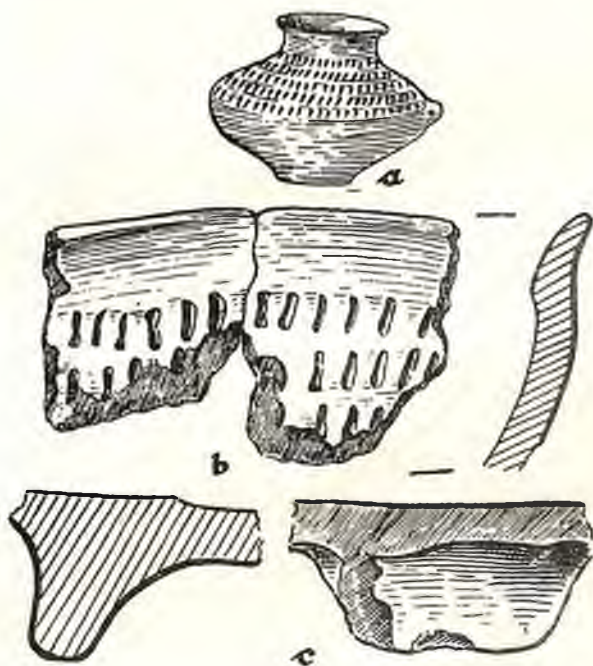
3. Ułamek naczynia cienkościennego barwy brunatnej.

4. Fragment dna z szeroką nóżką, glina ciemnobrunatna, z domieszką piasku (ryc. 30 c).

5. Odlupki krzemienne.

6. Kości ludzkie.

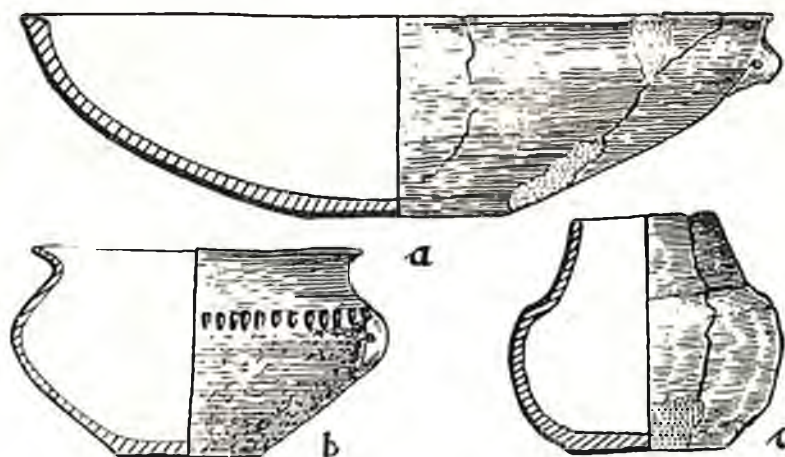
Grób 4. Zbudowany z kamieni rozrzuconych nieregularnie na powierzchni i sięgających w głęb

Ryc. 30. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko I, grób 3. a. Naczynie, ok. 1/6 w. n., b—c Ułamki naczyń. 2/3 w. n. — Fig. 30. Grobia, distr. de Międzychód. I-er cimetière, tombe No 3. a. Vase, en 1/6 gr. nat., b—c. Fragments de vases. 2/3 gr. nat.

ziemi (do 1,12 m). W głębokości 95 cm na kamieniu znaleziono misę z lekkim wgłębieniem poniżej krawędzi. Pod wgłębieniem umieszczone małe uszko pionowe. Powierzchnia chropowata, koloru brunatnego. Wymiary: wys. 7,5, otwór 28,3, dno 7 cm (ryc. 31 a).

Naczynie 2. Leżało w misie. Kształtu podwójnie-ostożkowego z wychylonym silnie na zewnątrz brzegiem i zaokrąglonym załomem brzuśca, gdzie umieszczone jest małe, nie wyodrębnione uszko. Głina dość tłusta z domieszką piasku. Powierzchnia brunatna, chropowata, a szyjka gładzona. Ornament w postaci poziomego rzędu dołków paznokciowych biegnących u nasady szyjki. Wymiary: otwór 12,2, wys. 8, dno 5,2 cm (ryc. 31 b).

Ryc. 31. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko I, grób 4. Naczynia. a—b w $\frac{1}{3}$, c w $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 31. Grobia, distr. de Międzychód I-er cimetière, tombe No 4. Vases $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Naczynie 3. Miniaturowe naczynie z białym brzuścem i dość wysoką cylindryczną szyjką. Gлина tłusta, bez domieszki, barwy brunatnej. Wymiary: otwór 2,5—3, wys. 4, średn. brzuśca 5, dno 3 cm (ryc. 31 c).

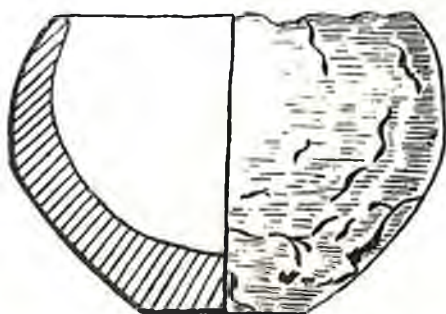
Grób 5. Nie posiadał żadnego obwarowania kamiennego, jedynie wewnątrz znajdował się jeden duży kamień, na głęb. 50 cm. Wewnątrz były:

1. Ułamki misy zdobionej ornamentem paznokciowym. Gлина brunatna.

2. Małe naczynie kształtu ściętej kuli. Posiada stosunkowo grube ścianki. Wymiary: otwór 6,5, wys. 5,8, dno 2,9, średn. brzuśca 7,8 cm (ryc. 32).

3. Parę skorup o barwie szaro-brunatnej.

4. Wiórki krzemienne.

Ryc. 32. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko I, grób 5. Naczynie $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 32. Grobia, distr. de Międzychód. I-er cimetière, tombe No. 5 Vase. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Grób (?) 6. Na zachód od grobu 2 wśród kamieni nieregularnie ułożonych znaleziono: 1. Małą skorupkę chropowatą na powierzchni, barwy brunatnej, 2. Odłupki.

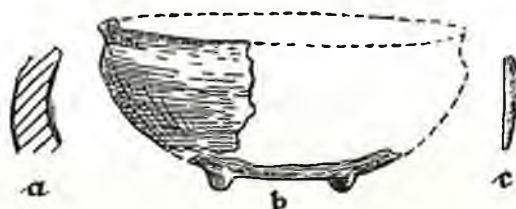
Grób 7. Pod próchnicą warstwa licznych kamieni nieregularnie ułożonych, sięgających do 75,6 cm w głąb ziemi, na przestrzeni 1,18×1,6 m. Wewnątrz: 1. Odłupki krzemienne oraz 2. Skrobaczki (?) krzemienne.

Grób 8. Obudowany kamieniami miał kształt podłużny. Kamienie sięgają do 90 cm w głąb ziemi.

1. Odłupki krzemienne.

2. Skorupy naczynia dość grubej roboty ze schudzonej gliny, barwy szaro-brunatnej (ryc. 33 a).

3. Skorupy misy na czterech nóżkach guzkowatych, z których 3 zachowały się, z silnie zaznaczonym wgłębieniem poniżej krawędzi. Gлина dość tłusta z domieszką piasku koloru jasnobrunatnego (ryc. 33 b).

Ryc. 33. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko I. Grób 8. a, brzeg naczynia $\frac{2}{3}$ w. n. b. Misa. $\frac{1}{3}$ w. n. c. Ułamek szpili brązowej, $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 33. Grobia, distr. de Międzychód. I-er cimetière. Tombe No 8. a. Tesson. $\frac{2}{3}$ gr. nat. b. Écuille. $\frac{1}{3}$ gr. nat., c Fragment d'une épingle en bronze. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

4. Ułamek szpili brązowej: dług. 16 mm (ryc. 33 c).

5. Kości ludzkie, długie oraz ułamek szczęki, leżący na kamieniu.

Grób 9. Zbudowany z kamieni różnej wielkości sięgających w głąb ziemi, układających się w nieregularny kształt podłużny. Głęb. kamieni od 0—0,49 cm.

Grób 10. Zbudowany z dużej ilości kamieni tworzących mniej więcej prostokątny układ i sięgających w głąb ziemi do 69 cm.

Grób 11. Zbudowany z nieregularnie rozrzuconych podłużnie kamieni sięgających w głąb ziemi do 77 cm.

Grób 12. Znaleziono w nim:

1. Skorupy z ornamentem paznokciowym z gliny brunatnej z domieszką piasku.

2. Odłupki krzemienne.

3. Kości ludzkie (ułamek czaszki).

Luźno znaleziono trzy skorupy niezdobione oraz odłupki krzemieni.

Kultura: grobska I.

Zbiory: M. A. P. nr 1911: 533—537, 1912: 1105—1155, 1913: 76—142.

Literatura: zob. Grobia, stanowisko II.

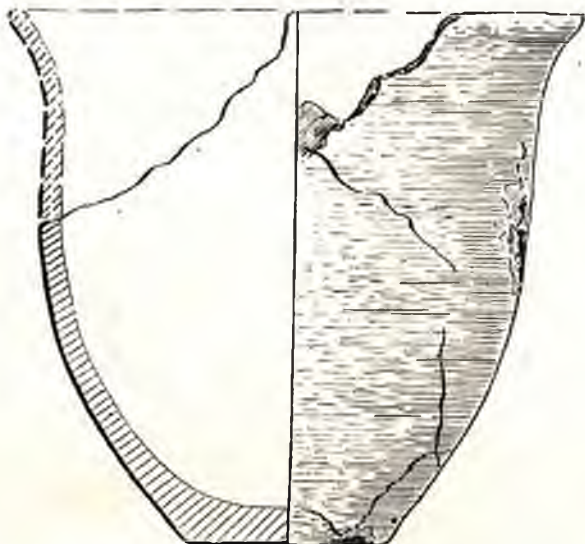
Grobia pow. międzychodzki.

Stanowisko: II.

Położenie: na północ od stanowiska 1, po lewej stronie szosy, na zachód od zabudowań gospodarczych kolonisty Sensebrenge.

Badania: w 1912 r. właściciel zagrody znalazł cztery groby szkieletowe przykryte kamieniami. Z zawartości grobów uratowało się tylko 1 naczynie (ryc. 34), ofiarowane do Muzeum w r. 1913. W maju 1914 r. przeprowadził planowe badania dr Richter.

Rodzaj znaleziska: cmentarzysko obejmujące 9 grobów szkieletowych.

Ryc. 34. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko II. Naczynie luźno znalezione. 1/2 w. n. — Fig. 34. Grobia, distr. de Międzychód, IInd cimetière. Vase, Trouvaillé isolée, 1/2 gr. nat.

Inwentarz:

Grób (?) 1. W głębokości 30—40 cm znaleziono: odlupki krzemienne, fragment rdzenia krzemienno i dwa odlupki granitowe.

Grób 2. Bez obwarowania kamiennego, o średn. 1 m. Na głęb. 43 cm znaleziono:

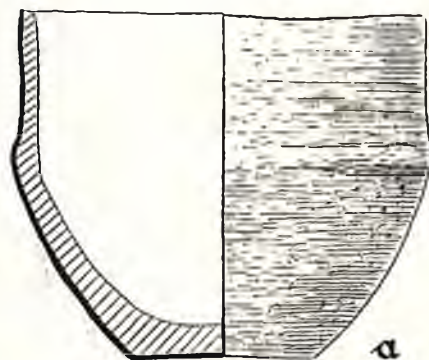
1. Naczynie gliniane, z górną częścią cylindryczną i dolną lekko stożkową. Dno płaskie. Gлина chuda barwy jasnobrunatnej. Wymiary: otwór 7,8, wys. 6,6, dno 3,4 cm (ryc. 35 a).

2. Ozdoba spiralna znaleziona na ułamku czaszki ludzkiej, składająca się z 3 zwojów grubego drutu. Wymiary: średn. 4 cm, grub. 0,35 cm (ryc. 35 b).

Grób 3. Zbudowany z kamieni tworzących rodzaj prostokąta. Kamienie nierównej wielkości ułożone w dwa nierówne szeregi po 4 kamienie w każdym, w środku 7 kamieni. Obwarowanie dłg. 1,47 m., szer. 1,3 m, sięga w głęb. ziemi do 0,43 m. Znaleziono tu ułamek naczynia oraz odlupek krzemienno.

Grób 4. Na chudowanie składały się 4 duże kamienie umieszczone w rogach, na głęb. 66—72 cm. Rozmiary prostokąta 1×1,2 m. Znaleziono tu dwa naczynia obok siebie na głęb. 70 cm.

1. Naczynie gliniane kształtu dwustożkowatego o wywiniętym na zewnątrz brzegu. Poniżej krawędzi umieszczone dwa małe przeciwległe pionowe uszka. Gлина chuda. Wymiary: wys. 14, otwór 10,6, dno 6, średnica brzośca 13 (ryc. 36 a).

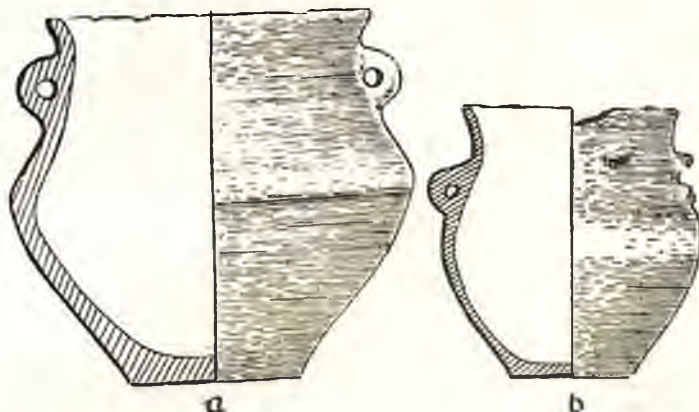

b

Ryc. 35. Grobia, pow. międzychodzki, Cmentarzysko II, grób 2. a. Naczynie 2/3 w. n. b. Część czaszki z spiralą brązową 1/2 w. n. — Fig. 35. Grobia, distr. de Międzychód, IInd cimetière, tombe No 2. a. Vase, 2/3 gr. nat. b. Partie du crâne avec un anneau-spirale. 1/2 gr. nat.

2. Naczynie gliniane kształtu dwustożkowatego z zaokrąglonym brzoścem i rozszerzoną szyjką. Poniżej krawędzi dwa małe, naprzeciwległe pionowe uszka. Gлина chuda. Wymiary: otwór 8, wys. 9,5, dno 4,3, średn. brzośca 10 cm (ryc. 36 b).

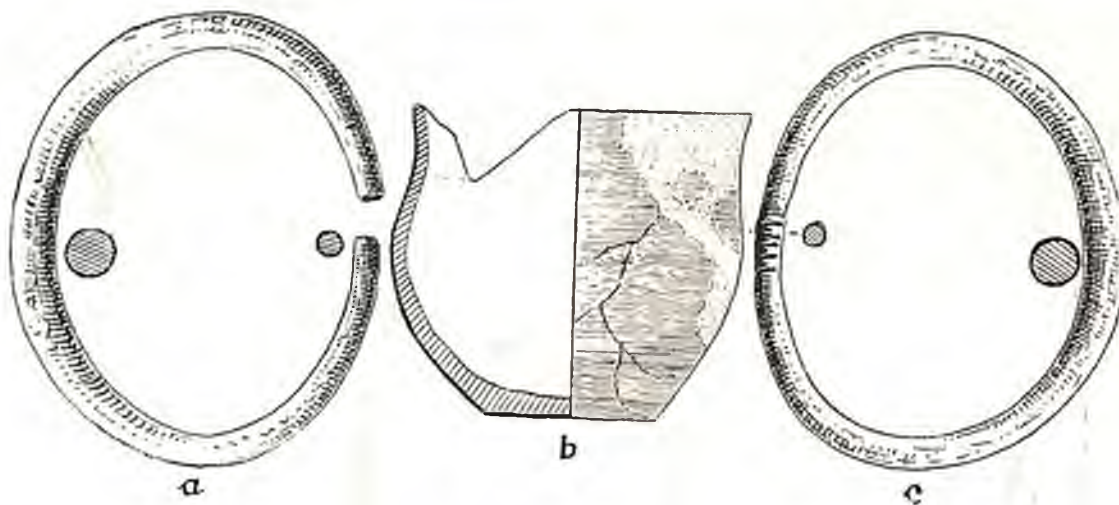
3. Skorupa z listwą poziomą na szyjce i 4 odlupki krzemienne.

Ryc. 36. Grobia, pow. międzychodzki, Cmentarzysko II, grób 4. Ceramika. 1/2 w. n. — Fig. 36. Grobia, distr. de Międzychód, IInd cimetière, tombe No 4. Vases. 1/2 gr. nat.

Grób 5. Bez obwarowania kamiennego. Na głęb. 43 cm znaleziono:

1. Naczynie beczułkowate o płaskim dnie i rozszerzonym, wychylonym na zewnątrz brzegiem. Gлина chuda, szaro-brunata. Wymiary: otwór 9, dno 4,5, wys. 8,5 (ryc. 37 b).

Ryc. 37. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko II, grób 5. a. i c. Naramienniki, b. Naczynie $\frac{1}{2}$ w. n.
Fig. 37. Grobia, distr. de Międzychód. IInd cimetière. Tombe No 5. a et c. Brassards, b. Vase $\frac{1}{2}$ gr. nat.

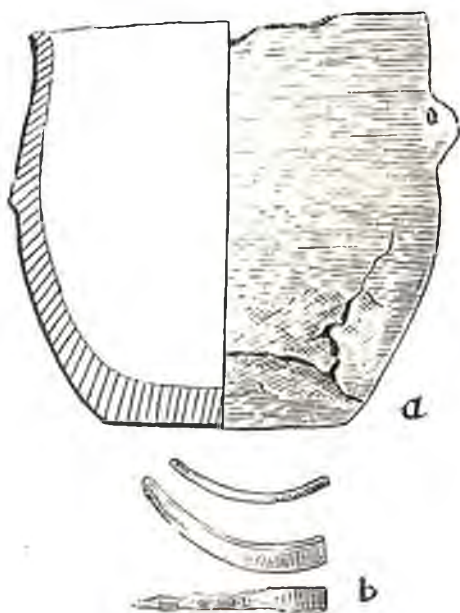
2. Naramienik brązowy z tkwiącą w nim kością ręki ludzkiej, owalny z końcami zwężającymi się i niestykającymi się. W przekroju okrągły. Wymiary: $12,3 \times 9,7$, grubość 0,55 do 1,1 cm (ryc. 37 a).

3. Naramiennik brązowy z tkwiącą w nim kością kręgosłupa, owalny ze zwężonymi zachodzącymi na siebie, poprzecznie żłobkowanymi końcami. Wymiary: 12×10 , grub. 0,6 do 1,1 (ryc. 37 c).

Grób 6 (zniszczony). Położony na wschód od grobu 5 w formie jamy o średnicy 1,3 m. Znaleziono tu 3 skorupy z gliny brunatnej o powierzchni gładzonej.

Grób 7. Zbudowany z dużej ilości kamieni sięgających od 10 do 55 cm pod próchnicą. Część południowa grobu niezniszczona zawierała :

1. Naczynie beczułkowate o dwóch małych, sznurkowych, niezgrabnych uszkach, z których jedno się zachowało. Gлина szaro-brunatna, chuda. Wymiary: otwór 7,2, wys. 8 cm, dno 4,7 cm (ryc. 38 a).

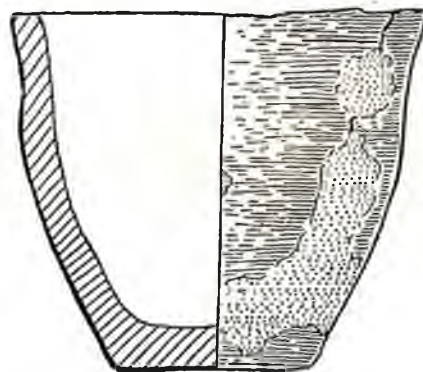

Ryc. 38. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko II, grób 7. a. Naczynie. b. Ułamki taśmy brązowej. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 38. Grobia, distr. de Międzychód. IInd cimetière, tombe No 7. a. Vase, b. Fragments de parure en bronze. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

2. Trzy ułamki brązowego spiralnego pierścionka z płaskiej taśmy i pierścionka drucianego. Wymiary: dłg. 16 cm, szer. 0,5 i dłg. 3,3, grub. 0,2 (ryc. 38 b).

3. Odłupki krzemienne.

Grób 8. Na północ od grobu 7, bez obwarowania kamiennego. Na głęb. 25 cm znaleziono naczynie gli-

Ryc. 39. Grobia, pow. międzychodzki. Cmentarzysko II, grób 8. Naczynie. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 39. Grobia, distr. de Międzychód. IInd cimetière. Tombe No 8. Vase. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

niane doniczkowate z wygiętą na zewnątrz szyjką. Gлина jasnobrunatna, schudzona domieszką grubych ziarn piasku. Wymiary: otwór 7,7, wys. 6,8, dno 3,8 cm. (ryc. 39).

2. Skorupa brunatna.

3. Szczątki zębów ludzkich.

Grób 9. (zniszczony). Znaleziono tu skorupy 2 naczyn na głęb. 61 cm i węgle drzewne.

Znaleziono luźno:

Skorupy i odłupki krzemienne.

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A .P. nr 1913 : 143—144; 1914 : 67—95.

Literatura: W. Antoniewicz, Archeologia Polski, str. 74. — J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania wcześniejszej epoki brązowej. Wiad. Arch. t. XIII, str. 90—92. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... wyd. II str. 23,

Wielkopolska... wyd. III str. 71. — J. Kostrzewski, Od mezolitu do wędrówek ludów... Preh. Ziem Polskich str. 200 tabl. 62 rys. 13—15 i 19—20. — J. Kostrzewski, Cmentarzyska z końca epoki kamiennej i początku ep. brązowej w Grobi. Poznań 1926. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem... Przegl. Arch. t. II, str. 185. — J. Kostrzewski, Pradzieje Polski, str. 74—5, tabl. VI, rys. 12—13. — J. Kostrzewski, I, II i III okres epoki brązowej w Polsce. Przegl. Arch. t. IV, str. 5. — M. Kowiańska, Przyczynek do poznania wcz. epoki brązowej. Przegl. Arch. t. VIII, str. 326, rys. 8. — L. Kozłowski, Wielkopolska w epoce kamiennej. Przegl. Arch. I r. 2—3, str. 28. — W. Maas, Mapy osadnictwa. Przegl. Arch. t. III, str. 140. — S. Nosek, Zagadnienie Prasłowiańszczyzny — Światowit, t. XIX, str. 102. — Petersen, Altschlesien, t. III, str. 11—20. — Aus dem Posener Lande. 1911, z. 12, str. 594, nr 7, 15.

Grodzisk (okolica) pow. nowotomyski.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: bransoleta spiralna o sześciu zwojach z płaskiej taśmy brązowej. Powierzchnia zniszczona. Wymiary: wys. ok. 7 cm, szer. taśmy 0,4, grub. 0,2, średnica ok. 5 cm (ryc. 40).

Ryc. 40. Grodzisk, pow. nowotomyski. Brązowa bransoleta spiralna. W. n. — Fig. 40. Grodzisk. distr. de Nowy Tomyśl. Bracelet spiral en bronze. Gr. nat.

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr H. G. 452.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... w. II, str. 248. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem. Przegl. Arch. t. II, str. 195.

Inowrocław (okolica).

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: berło sztyletowe brązowe z metalową rękojeścią, pustą wewnątrz, złączoną z obuchem za pomocą drewnianego trzonka. Ostrze w kształcie wydłużonego trójkąta z ułamanym końcem, ozdobione trójkątem z potrójnych linii rytych. Obuch zdobiony z obu stron trzy wysokie stożkowate pseudo-nity (jeden z nich utracony). Ostrze przymocowane do obucha za pomocą dwóch rzeczywistych słabo widocznych nitów. Górna część obucha zakończona płaską wystającą tarczką, poniżej której biegnie grupa poprzecznych żeberek. Podobne dwa żeberka zdobiją również dolną część obucha. Grzbiet obucha prosty. Dolna część rękojeści zakończona płaską tarczką, ozdobioną szeregiem żeberek. Wymiary: dług. 74,25 cm, waga 13,25 g. (ryc. 41).

Kultura: iwieńska.

Literatura: Erzepki, Skarb z Granowa. Zapiski archeolog. Poznań t. I, str. 13. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... wyd. II, str. 47, przyp. 174. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem, Przegl. Arch. t. II, str. 194. — Lubomirski, Zabytki krajowe z okr. brązowego. Wiad. Arch. t. I, str. 26, rys. 5. — Montelius, Die Chronologie... str. 28. — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. 1880, str. 200 z rys. — Dziennik Poznańska z dn. 10 V. 1879.

Inowrocław (okolica).

Położenie: między Kruszwicą a Mątami.

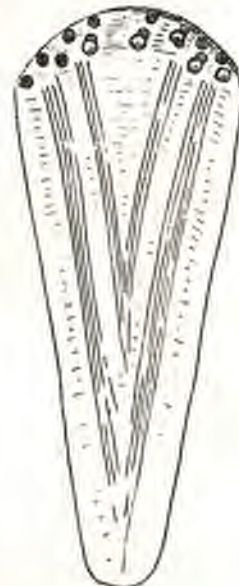
Rodzaj znaleziska: znaleziono rzekomo w urnie z palonymi kośćmi ludzkimi (?).

Inwentarz: złota głownia sztyletu, kształtu trójkątnego, w górnej części zaokrąglona. Posiada 15 otworów do nitów, z tego 9 starych a 6 nowych dodanych przy powtórnym umocowaniu rękojści. Ostrze zdobione dwoma trójkątami złożonymi z czterech żłobków, podstawą zwróconych ku nitom. Wymiary: dług. 22, szer. najw. 9 cm (ryc. 42).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: Muzeum w Berlinie I d 222.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... wyd. II, str. 45, rys. 121, wyd. III, str. 74, rys. 154. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem. Przegl. Arch. t. II, str. 194. — Der Kreis Hohensalza 1911, str. 6. — Zeitschrift der Hist. Gesellschaft, Posen 1910, str. 3. Ryc. 41. Okolice Inowrocławia. Brązowe berło sztyletowe. 1/3 w. n. Fig. 41 Environs d'Inowrocław. Hache-poignard en bronze. 1/3 gr. nat.

Ryc. 42. Okolice Inowrocławia, Sztylet złoty. 1/3 w. n. — Fig. 42. Environs d'Inowrocław. Poignard d'or. 1/3 gr. nat.

Ryc. 43. Iwno, pow. szubiński. Grób 1. Naczynie. 1/3 w. n. — Fig. 43. Iwno, distr. de Szubin. Tombe No 1. Vase. 1/3 gr. nat.

Iwno pow. szubiński.

Położenie: na piaszczystym wzgórzu w odległości 2 km od b. dworu.

Badania: w latach 1903—04 badania prowadził K. Brunner, rozkopując cmentarzysko zawierające obok 4-ch grobów z I-go okr. ep. brązu (nr 1, 3, 7, 8) jeden grób kultury ceramiki sznurowej (2), jeden kultury ceramiki wstęgowej klutej (5) i dwa o niepewnej przynależności kulturowej (4, 6).

Rodzaj znaleziska: cmentarzysko.

Inwentarz:

Grób 1. bez obstawy kamiennej zawierający jedynie duży głaz leżący na głęb. 1 m, obok którego znaleziono:

1. Naczynie dzwonowate z wychyloną silnie na zewnątrz krawędzią, dwustożkowatym, zaokrąglonym brzuścem i płaskim dnem, ozdobione 3 poziomymi żłobkami, przerwany okrągłym, płaskim guzkiem. Poniżej biegnie pasmo zygzakowate z podwójnych żłobków. Wymiary: wys. 13 (ryc. 43).

2. Skorupki.

3. Ułamek gładzonej siekierki krzemiennej.

Grób 3. zbudowany z kamieni ułożonych nieregularnie, sięgających w głąb ziemi do 1,25 m. Ohwarowanie kamienne dług. 3 m i szer. 2 m. W północnej części grobu między kamieniami znaleziono naczynia:

1. Puchar tulipanowaty z wywiniętą silnie na zewnątrz krawędzią, zdobiony 8-ma poziomymi bruzdami przeciętymi pionową listwą. Wymiary: wys. 7 (ryc. 44 a).

2. Puchar tulipanowaty ze zniszczoną częścią górną, zdobiony w górnej części 3-ma poziomymi żłobkami przerwany płaskim, okrągłym guzkiem. Wymiary: wys. 8 (ryc. 44 c).

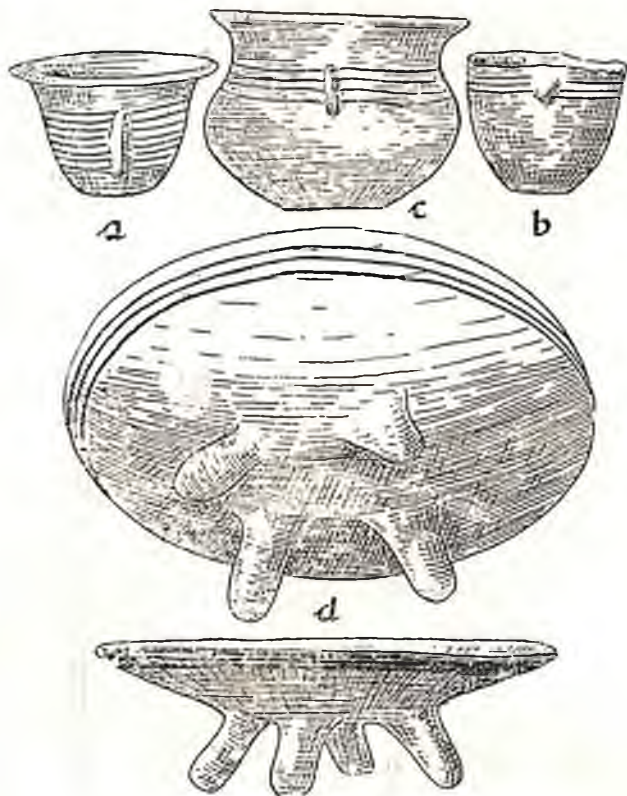
3. Naczynie dzwonowate z wychyloną silnie na zewnątrz krawędzią i dwustożkowatym zaokrąglonym brzuścem, ozdobionym 4-ma poziomymi żłobkami, przerwany pionową listwą. Wymiary: wys. 11 (ryc. 44 b).

4. Ułamki naczynia dzwonowatego.

5. Misa na 4-ch nóżkach, bardzo płytka, ozdobiona górną 3-ma poziomymi bruzdami. Wymiary: wys. 7 (ryc. 44 d).

Grób 7. na głęb. 50 cm dwa duże kamienie, obok których znaleziono:

1. Naczynie dzwonowate z wywiniętą silnie na zewnątrz krawędzią, dwustożkowatym, zaokrąglonym brzuścem, ozdobione 4-ma poziomymi żłobkami.

Ryc. 44. Iwno, pow. szubiński. Grób 3. Ceramika. 1/3 w. n. — Fig. 44. Iwno, distr. de Szubin. Tombe No 3. Vases. 1/3 gr. nat.

przerwanymi małym, płaskim, okrągłym guzkiem. Poniżej biegnie pasmo zygzakowate. Wymiary: wys. 9 (ryc. 45 a).

2. Pucharek tulipanowaty zdobiony poziomymi bruzdami, przerwany małym, płaskim, okrągłym guzkiem. Wymiary: wys. 6 cm (ryc. 45 b).

3. Misa na 4-ch nóżkach z wgłębieniem poniżej krawędzi zacpalrzona w uszko sznurowe. Wymiary: wys. 7,4, średn. 20 cm (ryc. 45 c).

Grób 8. zbudowany z kamieni tworzy nieregularny, okrągły kształt o średnicy 1 m. Kamienie do głęb. 1 m.

1. Naczynie dzwonowate zdobione 4-ma liniami

Ryc. 45. Iwno, pow. szubiński. Grób 7. Ceramika. 1/3 w. n. — Fig. 45. Iwno, distr. de Szubin. Tombe no 7. Vases. 1/3 gr. nat.

poziomymi, przerwany listwą pionową, poniżej zdobione zygzakiem słabo widocznym z jednej strony. Krawędzie bardzo silnie wywinięte na zewnątrz. Wymiary: wys. 12,5 (ryc. 46 a).

2. Pucharek tulipanowaty z 7-ma poziomymi żłobkami i zygzakiem biegnącym poniżej, przerwany pionową listwą. Wymiary: wys. 7 (ryc. 46 b).

3. Pucharek tulipanowaty z 9-ma poziomymi żłobkami przerwany pionową listwą. Wymiary: wys. 9 cm (ryc. 46 d).

4. Misa na 4-ch nóżkach z wgłębieniem pod krawędzią. Wymiary: wys. 9 cm (ryc. 46 c).

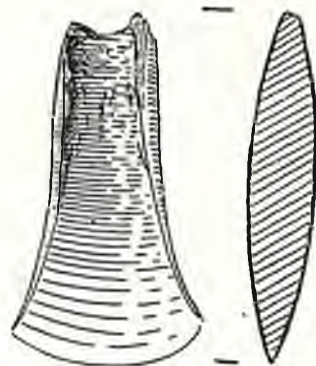
Ryc. 46. Iwno, pow. szubiński. Grób 8. Ceramika. 1/3 w. n. — Fig. 46. Iwno, distr. de Szubin. Tombe No 8. Vases. 1/3 gr. nat.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: Muzeum w Berlinie.

Literatura: W. Antoniewicz, Archeologia Polski, str. 74, fig. 13, ryc. 36—44. — Brunner, Funde von Iwno, Zeitschr. f. Ethn. 1905, str. 899—912. — Holter, Das frühbronzezeitl. Gräberfeld von Schmirtenau, Kreis Flatow, Praehist. Zeitschr. XXIII 1932, s. 332. — J. Kostrzewski, Badania archeologiczne w Wierzenicy, Zapiski Muzealne, zesz. 4—5, str. 35. — J. Kostrzewski, Cmentarzysko z końca epoki kamiennej i początku brązu w Grobii str. 28—29. — J. Kostrzewski, Ziemia. 1922, str. 55. — J. Kostrzewski, Młodsza epoka kamienna w Polsce, Wiad. Arch. t. IX, str. 271—2. — J. Kostrzewski, I, II i III okres brązu, Przegl. Arch. t. IV, str. 5. — J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania wczesnej ep. brązu, Wiad. Arch. t. XIII, str. 79 i 92, ryc. 4—5. — J. Kostrzewski, Od mezolitu... str. 198, tabl. 62, ryc. 12. — J. Kostrzewski, Pradzieje Polski, str. 74. — L. Kozłowski, Wielkopolska w epoce kam., Przegl. Arch. r. 1920, z. 1—2, str. 27, ryc. 3, nr 1—2, 6, 8—9. — L. Kozłowski, Młodsza epoka kamienna w Polsce, str. 38, tabl. VI, ryc. 8, 10, 12 i 13. — L. Kozłowski, Wcz., st. i śr. epoka brązu w Polsce, str. 31—33 (zalicza tu mylnie do kultury iwieńskiej przedmioty kultury grobskiej i unietyckiej). — S. Nosek, Zagadnienie Prasłowiańszczyzny. Światowit, t. XIX, str. 94—96.

Izbica Kujańska pow. kolski.

Ryc. 47. Izbica Kujańska, pow. kolski. Siekierka brązowa. 2/3 w. n. — Fig. 47. Izbica Kujańska, distr. de Koło. Hache en bronze. 2/3 gr. nat.

Rodzaj znaleziska: luźne, w torfowisku.

Inwentarz: krótka, dość szeroka siekierka brązowa o rozszerzonym ostrzu. Obuch dawniej złamany i naprawiony przez powtórne rozklepanie. Brzegi lekko podniesione. Wymiary: dłg. 6,5, szer. 1,6—3,6, grub. od 0,1 do 1,2 cm (ryc. 47).

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1951:690.

Literatura: E. Wiatrolik, Dwie siekierki wczesno-brązowe z wschodniej Wielkopolski. Przegl. Arch. t. IX, str. 329, rys. 1.

Jaroszewo pow. żniński.

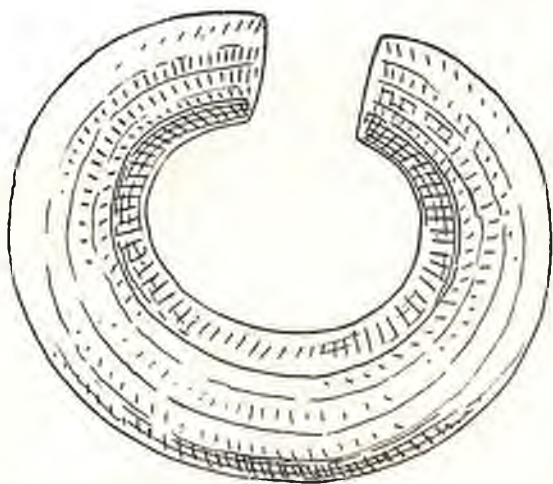
Rodzaj znaleziska: wyorane w r. 1911.

Inwentarz: duża, gruba bransoleta facetowana o powierzchni gładkiej. Wymiary: 13,5×11,5, grub. 3—4 cm (ryc. 48).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. 1918:4.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... wyd. II, str. 48, rys. 125, przyp. 177. — J. Kostrzewski, Nowe nabytki działu prehist. Muz. T. P. N. Przegl. Arch. t. I, str. 60, rys. 5. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem... Przegl. Arch. t. II, str. 194, rys. 36. — J. Kostrzewski, Wytwórczość metalurgiczna Przegl. Arch. t. IX, str. 181, rys. 9. — S. Kurnatow-

Ryc. 48. Jaroszewo, pow. żniński. Bransoleta brązowa facetowana. 1/2 w. n. — Fig. 48. Jaroszewo, distr. de Żnin. Bracelet facetté en bronze. 1/2 gr. nat.

ski, Dwa skarby z wczesnego okresu brązowego. Przegl. Arch. t. VIII, str. 336. — W. Maas, Zur vorgeschichtlichen Besiedlung des Posener Landes. — Mannus t. XIX, str. 110. — W. Maas, Mapy osadnictwa... Przegl. Arch. t. III, str. 141, mapa B.

Junczewo pow. żniński.

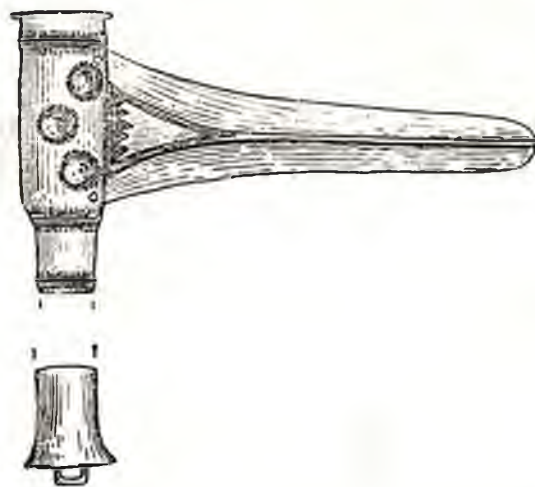
Rodzaj znaleziska: luźne w torfowisku w głęb. 2 m.

Inwentarz: berło sztyletowe z rękojeścią drewnianą zakończoną brązowym prostym okuciem, na którego końcu umieszczone jest kwadratowe uszko. Głównia zaopatrzona obustronnie w trzy stożkowe pseudo-nity, zdobione u podstawy ornamentem w postaci kresiek. Dwa rzeczywiste nity łączą ostrze z obuchem. Grzbiet obucha płaski. Górą i dołem zdobia obuch grupy poprzecznych żłobków z rzędami krótkich kresiek biegnących po ich stronach zewnętrznych. Ostrze długie, na końcu zaokrąglone, środkiem biegnie wąskie żeberko rozszerzające się ku nasadzie w trójkąt zdobiony po brzegach pasami biegnącymi równolegle. Przy nasadzie trójkąta 5 zakreskowanych ukośnie trójkątów. Rękojeść drewniana okręcona była brązową taśmą (ryc. 49).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy. H. G. 705 (okaz zaginął).

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolski... wyd.

Ryc. 49. Junczewo, pow. żniński. Berło sztyletowe. ok. 1/3 w. n. — Fig. 49. Junczewo, distr. de Żnin. Hache-poignard en bronze. Env. 1/3 gr. nat.

II, str. 247, przyp. 169. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem... Przegl. Arch. t. II, str. 194. — Kossinna, Meine Reise nach West- und Ostpreussen... Mannus, t. IX, str. 158. — W. Maas,

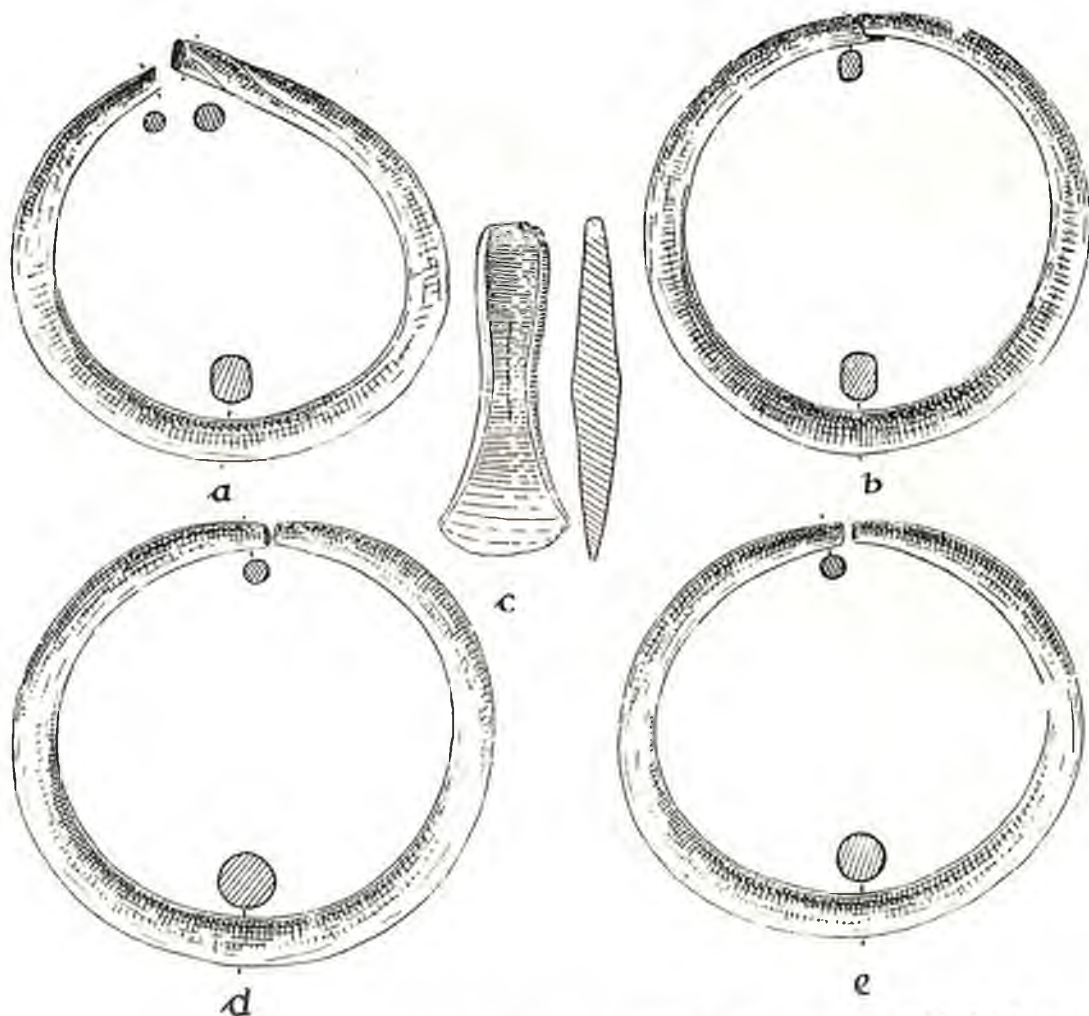

Fig. 50. Kaźmierz, distr. de Szamotuły. a.—b. et d.—e. Naramienniki brązowe. c. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 50. Kaźmierz, distr. de Szamotuły. a.—b. et d.—e. Brassards en bronze, c. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Zur vorgesch. Besiedlung, Mannus, t. XIX, str. 110.
— W. Maas, Mapy osadnictwa... Przegl. Arch. t. III
str. 141. — Montelius, Die Chronologie... str. 28.
— Zeitschrift der Hist. Gesellsch. t. IV, 20 f.

Kaźmierz pow. szamtuolski.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz:

Pierwotnie w skład skarbu wchodziło: 6 naramienników, 1 maszynnik i 1 płaska siekierka, z tego zachowały się 4 naramienniki i siekierka. Zapewne z tegoż skarbu pochodzą 2 przedmioty, opisane wyżej (str. 40) jako znalezione w Gorszewicach.

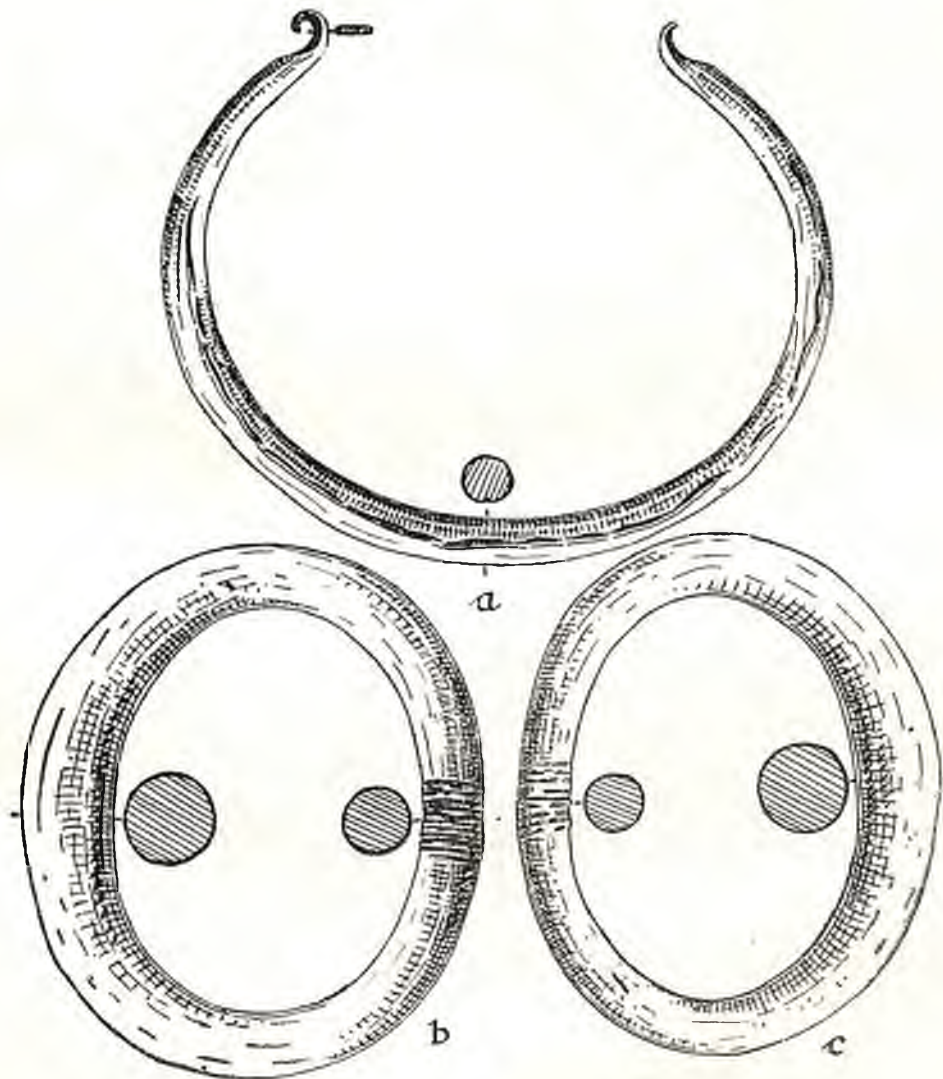
splaszczony. Wymiary: $10,9 \times 10,2$, grub. 0,6—1 cm. wys. 0,7—0,9 cm (ryc. 50 a).

Mała brązowa siekierka z podniesionymi brzegami, zwężona w środku, z rozszerzonym ostrzem. Wymiary: dłg. 8,6, szer. 1,8—1,4—3,4, grub. 0,3—1,1—0,2 cm (ryc. 50 e).

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. 1939:107 a—e.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... str. 248, przyp. 178. — J. Kostrzewski, Z badań nad osadnictwem... Przegl. Arch. t. II, s. 194. — Kossinna. Die indo-germanische Frage... Zeitschr. f. Ethn. r. 1902, s. 190. — W. Maas, Mapy osadnictwa... P. A. III, s. 141, mapa B.

Ryc. 51. Kokorzyn, pow. kościański. Skarb brązowy. a. Naszyjnik, b.—c. Naramienniki. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 51. Kokorzyn, distr. de Kościan. Dépôt en bronze. a. Collier, b.—c. Brassards. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

1—2. Dwa naramienniki brązowe o zwężających się końcach, kształtu okrągłego, niezdobione, w przekroju okrągłe. Wymiary: 1) $12 \times 11,3$ cm, grub. 0,7—1,1, 2) $11,7 \times 10,5$, grub. 0,5—0,9 cm (ryc. 50 c—d).

3. Kolisty naramiennik brązowy ze zwężonymi końcami zachodzącymi nieco na siebie, w przekroju lekko splaszczony. Wymiary: $11,3 \times 11,4$, grub. 0,6—1, wys. 0,5—0,8 cm (ryc. 50 b).

4. Brązowy naramiennik okrągły, z jednym ramieniem urwanym i skreconym, w przekroju lekko

Kokorzyn pow. kościański.

Położenie: na pagórku.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz: Skarb zawierał 4 naramienniki owalne i 4 naszyjniki, z tego zachowały się:

1. Naramiennik brązowy, owalny, gruby, nieco splaszczony o zwężających i stykających się końcach, ozdobionych 5-ma poprzecznymi żłobkami. Wymiary: $13,6 \times 11,4$, grub. 1,5—2, wys. 1,4—1,9 cm (ryc. 51 b).

2. Naramiennik brązowy, owalny, gruby o zwężających i stykających się końcach, ozdobiony 4-ma słabo zaznaczonymi poprzecznymi żłobkami. Wymiary: 13,3×10,5, grub. 1,2—2,0 cm (ryc. 51 c).

3. Naszyjnik brązowy z końcami rozklepanymi na płasko i zwiniętymi w uszka. Wymiary: 16,6×14,3 grub. 0,2—1,0 cm (ryc. 51 a).

Kultura: unietycka.

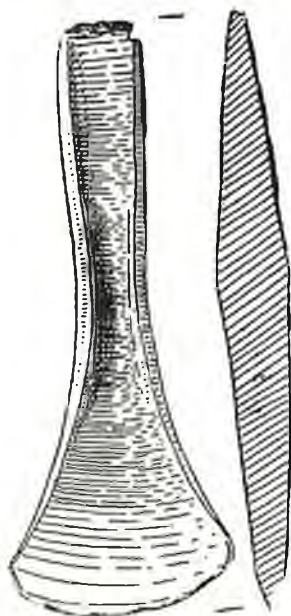
Zbiory: M. A. P. 1939 : 104 b—d.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska II, str. 248, przyp. 176—8. — J. Kostrzewski, Z badań... P. A. t. II, s. 195. — Kossinna, Die indo-germanische Frage. Zeitschr. f. Ethn. 1902, s. 190. — Kossinna, Abhandlungen u. Berichte... Magdeburg 1928, s. 284. — W. Maas, Mapy osadnictwa... P. A. t. III, s. 141. — Zakrzewski, Der Depotfund von Kokorzyn, Antiqua, 1891, s. 3—4, tabl. II, 1—3. — Nachrichten über deutsche Altertumsfunde 1892, s. 50.

Kościan pow. kościański (okolica).

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: brązowa siekierka z podniesionymi brzegami, w środku zwężona, posiada małe wgłębienie. Ostrze tępe, rozszerzone na końcu w niesy-

Ryc. 52. Okolica Kościana. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 52. Environs de Kościan. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

metryczne półkole. Wymiary: dłg. 14,5, szer. 2,1—1,8—5,4, grub. 0,3—1,7—0,2 cm (ryc. 52).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. H. G. 443.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska II, str. 246, przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań... P. A. t. II, str. 196.

Kościelec pow. inowrocławski.

Rodzaj znaleziska: znalezione w czasie budowy kolei.

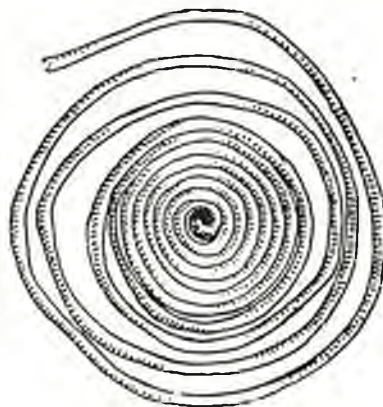
Inwentarz: Brązowy sztylet płaski z otworami do nitów, z tych dwa całe i dwa rozerwane.

Literatura: Archiwum prywatne prof. J. Kostrzewskiego.

Kuźnica Bobrowska pow. kępiński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: spiralka z brązowego, cienkiego drutu, nieco skręconego, zwinięta w 10 zwojów. Wymiary: 4,7×4,2 (ryc. 53).

Ryc. 53. Kuźnica Bobrowska, pow. kępiński. Spirala brązowa. W. n. — Fig. 53. Kuźnica Bobrowska, distr. de Kępno. Spirale en bronze. Gr. nat.

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr ?

Lipa pow. chodzieski.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: siekierka: brązowa z niskimi brzegami.

Kultura: grobska II.

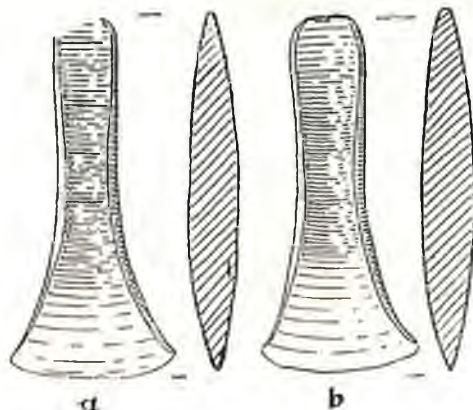
Zbiory: Muzeum w Berlinie nr II 10790.

Literatura: Blume, Vor- und frühgeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Prov. Posen, str. 23, nr II, 10790. — Crüger, Ueber die im Reg. Bez. Bromberg aufgefundenen Altertümer. Mainz 1872, s. 20. — J. Kostrzewski, Z badań... P. A. t. II, s. 193. — W. Maas, Mapy osadnictwa... P. A. t. III, s. 141. — Sadowski, Wykaz zabytków... s. 57. — Schwartz, Materialien... s. 3.

Łabiszyn pow. szubiński.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz: Ze znalezionych trzech siekierok zachowały się dwie małe, krótkie siekierki o wąskich obuchach. Jedna ma obuch zakończony półkolisto,

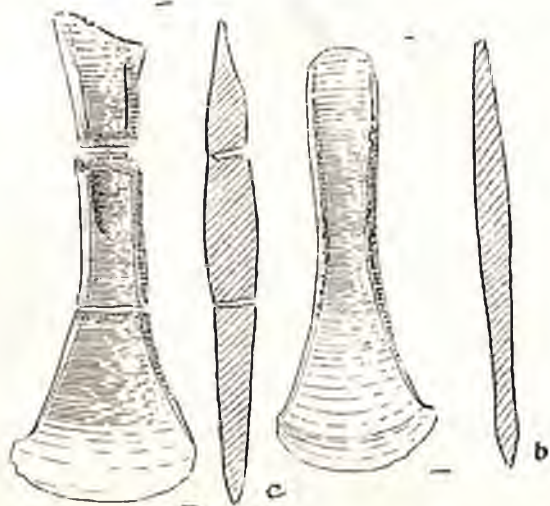
Ryc. 54. Łabiszyn, pow. szubiński. 2 siekierki brązowe ze skarbu. 1/2 w. n. — Fig. 54. Łabiszyn, distr. de Szubin. 2 haches en bronze d'un dépôt. 1/2 gr. nat.

jest nieco grubsza i szersza. Wymiary: dłg. 8,5, szer. 1,8—1,6—3,7, grub. 0,2—1,2—0,1 cm (ryc. 54 b). Druga ma obuch prosty, jest nieco węższa. Wymiary: dłg. 8,6, szer. 14,—4, grub. 0,2—1,1—0,1 cm (ryc. 54 b).

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. 1939 : 112 b—c.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska II, str. 246, przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań... P. A. t. II, s. 194. — W. Maas, Mapy... P. A. s. 141.

Ryc. 55. Łęka Mała, pow. gostyński. Dwie siekierki brązowe ze skarbu. 1/2 w. n. — Fig. 55. Łęka Mała, distr. de Gostyń. Deux haches en bronze d'un dépôt. 1/2 gr. nat.

Łęka Mała pow. gostyński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: Brązowa siekierka z lekko podniesionymi brzegami, zwężona w środku, ostrze szerokie.

nieco podniesione na bokach, na brzegu rozklepane. Wymiary: dłg. 12, szer. 1,9—1,7—14,5, grub. 0,3—0,1 (ryc. 55 b).

Siekierka druga zachowana w trzech fragmentach, zwężona w środku, posiada obuch rozszerzony, wgłębienie w środku trzonka i ostrze silnie rozszerzone, na końcu rozklepane. Wymiary: dłg. 14, szer. 2,5—2,8—5,2, grub. 0,2—1,5 cm (ryc. 55 a).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1939 : 133 a—b.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... str. 246, przyp. 151 — J. Kostrzewski Z badań... P. A. t. II, s. 196. — W. Maas, Mapy... P. A. III, s. 141.

Łęki Małe pow. kściański.

Stanowisko:

Połączenie: na pograniczu doliny Obry i wysoczyzny, na zachód od rzeczki Mogilnicy, na terenie pól należących administracyjnie do Łęk Małych i Wilańska.

Badania: przypadkowo w czasie rozwożenia kurhanów znaleziono sztylet typu unietyckiego i prawdopodobnie szpilę uszatą. Systematyczne badania podjęto po raz pierwszy w r. 1934. Akademickie Koło Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego z Poznania pod kier. dr Z. Rajewskiego dokonało częściowego rozkopania kurhanu II.

W r. 1953 Muzeum Archeologiczne w Poznaniu przeprowadziło badania kurhanu I, w r. 1955 zbadało ono kurhan III, a w r. 1956 kurhan IV.

Rodzaj znaleziska: cmentarzysko kurhanowe, w skład którego wchodziło pierwotnie co najmniej 14 kurhanów. Z tej liczby do dziś zachowały się cztery całe (ryc. 56) i jeden częściowo. Biegają rzędem z zachodu na wschód. Odległość między nimi wynosi od 16 do 30 m. Rozmiary poszczególnych są następujące: kurhan I — średn. 24 m, wys. 4,6 m, kurhan II — średn. 30 m, wys. 3,88 m, kurhan III — średn. 30 m, wys. 3,08 m, kurhan IV — średn. 45 m, wys.

a

b

c

d

Ryc. 56. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhany I, II, III i IV. — Fig. 56. Łęki Małe, distr. de Kościan. Les tumulus No I, II, III et IV.

4,38 m. Wszystkie kurhany są kopulaste, zbudowane z ziemi i kamieni.

Kurhan I, posiada w przybliżeniu kształt odcińka kuli. Jest najbardziej stromy z zachowanych kurhanów. Nasyp kurhanu składa się z drobnopiezarnistego piasku z domieszką gliny. Na powierzchni glina występuje w większej ilości, dzięki czemu nasyp jest górą bardziej zwarty i twardy. Dolne partie są bardziej piaszczyste. U podstawy nasypu biegnie dość gruba pozioma warstwa gliny (grub. 15 do 20 cm). Pod nią występuje warstwa piasku sięgająca aż do calca. W górnej części nasypu natrafiono na skupiska skorup, kości zwierzęcych, węgielków i luźne skorupy. W dolnej części nasypu znajdowało się 6 konstrukcji kamiennych.

Grób A. położony w centrum kurhanu. Obudowę zewnętrzną tworzyły kamienie układające się w nieregularny pierścień o wymiarach 4,5×4 m. Pierścień ten znajdował się po zewnętrznej stronie właściwego grobu wkopanego w calec, wylepionego i po-

Ryc. 57. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan I. Grób centralny A. — Fig. 57. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tombe centrale A dans le tumulus No I.

krytego w górnej części warstwą gliny. Właściwy grób zbudowany był z dużej ilości kamieni układających się kilkoma warstwami (ryc. 57) i tworzących rodzaj kopuły. Między dolnymi warstwami kamieni występowało zmuszające drewno, które w części północnej zachowało się jeszcze w formie kłód, o kierunku z półn.-wsch. na płd. zach. Analiza wykazała, że mamy do czynienia wyłącznie z drewnem dębowym. Wśród kamieni II-giej warstwy we wschodniej części znaleziono dwa naczynia, włożone jedno w drugie. Obok nich naczynie trzecie mniej więcej na tym samym poziomie. W południowej części znaleziono skorupy dużego naczynia. W warstwie drewna znaleziono skupisko przedmiotów metalowych. Powyżej nich znaleziona została siekierka brązowa również otoczona drzewem. W skład skupiska przedmiotów metalowych wchodziło berło sztyletowe ułożone równoległe do biegu kłód drzewnych, po jego wschodniej stronie leżała brązowa

szpila, obok ostrze małego sztyleciku, pod głównią berła sztyletowego złota spiralka. Na płn. od berła sztyletowego znaleziono naczynie 5, nieco poniżej skorupy naczynia 6. Na płd. od berła sztyletowego leżały dwie kości długie o kierunku płn.-płd. We wschodniej części komory grobowej, zupełnie odosobnione, leżały dwa naramienniki brązowe, które znajdowały się w dość grubej warstwie zmuszającego drewna. Ostatnia warstwa kamieni koncentrowała się w 2 skupiskach w części wsch. i zach. komory. Dno komory wylepione było, podobnie jak i ściany, gliną. Nie stwierdzono tutaj żadnych śladów konstrukcji drewnianych.

Inwentarz:

Grób A.

Naczynie 1, o szerokim otworze, wychylonym silnie na zewnątrz brzegu, brzuścu w przybliżeniu dwustożkowatym, zaokrąglonym załomie i dość dużym, płaskim dnie. Jedno małe uszko pionowe umieszczone na załomie brzuśca. Gлина jasno-brunatna, wewnątrz nieco ciemniejsza, tłusta z drobną domieszką kwarcu i miki. Wymiary: wys. 9,4, otwór 17,5, średn. 15, dno 7,5 cm (ryc. 58 d).

Naczynie 2, o szerokim otworze, wychylonym na zewnątrz brzegu, wysokiej szyjce, brzuścu o ostrym załomie, umieszczonym w dolnej części naczynia, dno małe i płaskie. Na załomie brzuśca uchwyt w postaci dwóch spiczastych guzków. Gлина jasnobrunatna, w przełomie ciemniejsza, z domieszką drobnej miki i kwarcu. Wymiary: otwór 12,1, średn. 9,2, wys. 8, dno 4 cm (ryc. 58 b).

Naczynie 3, fragment dna i dolnej części naczynia z brzuścem zaokrąglonym. Gлина jasnobrunatna, powierzchnia gładzona, silnie zniszczona. Wymiary: dno 9 (ryc. 58 f).

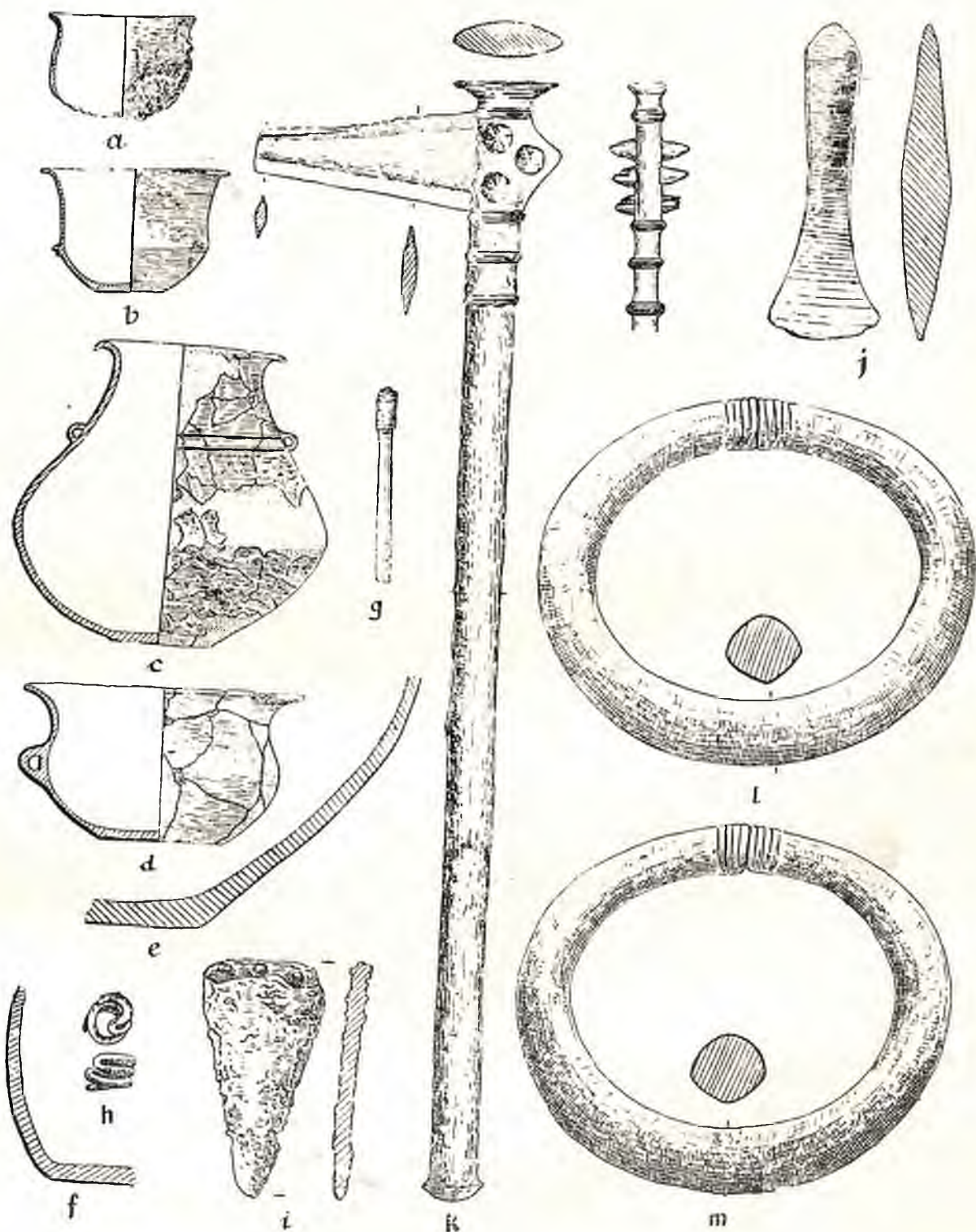
Naczynie 4, duże z mocno zwężoną szyjką, brzegiem silnie wychylonym na zewnątrz i baniastym brzuścem dość nisko położonym. Na granicy brzuśca i szyjki dwie poziome, równoległe listwy, zaopatrzone w dwa przeciwległe, pionowe uszka. Powierzchnia górna, aż do listw, gładzona. Gлина koloru ciemnobrunatnego. Wymiary: w przybliżeniu wys. 40, otwór 25, dno 15, średn. brzuśca 40 cm (ryc. 58 c).

Naczynie 5, małe z szerokim otworem, wychylonym na zewnątrz brzegiem, zaokrąglonym nieco brzuścem, w dolnej części zniszczone. Fragmenty dna wskazują na możliwość istnienia nóżek. U nasady szyjki umieszczone poziomo dwa spiczaste guzki. Gлина brunatna z jasnymi i ciemnymi plamami. Dolna część chropowata, górą gładka. Domieszka kwarcu i miki. Wymiary: otwór 9,5, średn. 8,5, wys. 6,5 (ryc. 58 a).

Naczynie 6. Fragment dolnej części naczynia o zaokrąglonym lekko brzuścu. Gлина koloru ciemnobrunatnego z domieszką piasku (ryc. 58 e).

Metale. Smukła siekierka brązowa, zwężona w środku z trójkątnie zakończonym trzonkiem i rozszerzonym łukowato ostrzem. Brzegi podniesione, w środku słabo zaznaczająca się piętka. Wymiary: dłg. 10,1, szer. 1,8—1,4—3,6, grub. 0,2—1,5—0,5 cm (ryc. 58 j).

Brązowe berło sztyletowe z metalową ręką. Głównia trójkątna z szerokim, płaskim żeberkiem środkowym, rozszerzającym się ku nasadzie. Grzbiet obucha zakończony trójkątnie. Obuch posiada z każ-

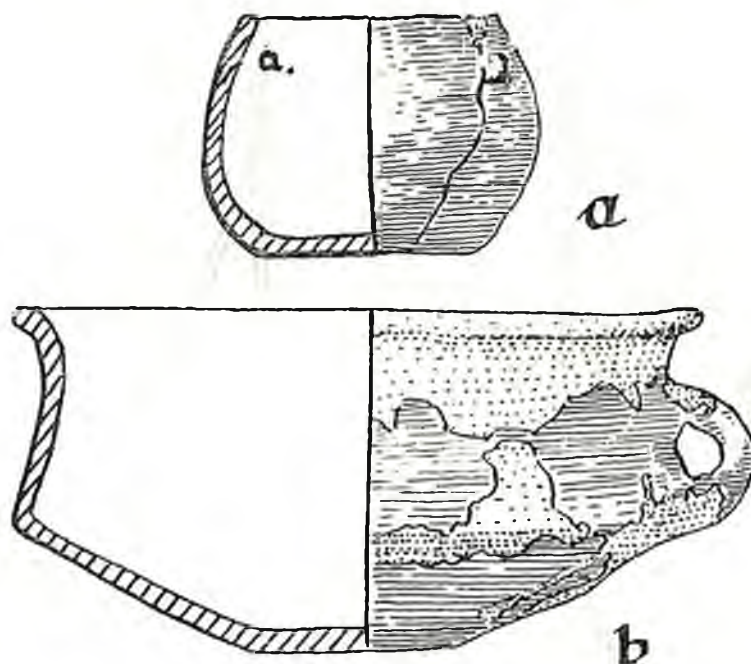
Ryc. 58. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan I. Zawartość grobu centralnego A. a.—f. Ceramika, g. Szpila brązowa, h. Złota ozdoba spiralna, i. Głownia sztyletu brązowego, j. Siekierka brązowa, k. Brązowe berło sztyletowe, l.—m. Naramienniki brązowe. a. b. d. i k. w $\frac{1}{4}$, c. w $\frac{1}{8}$, e.—j. i l.—m. w $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 58. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No 1. Contenu de la tombe centrale A. a.—f. Vases en argile, g. Épingle en bronze, h. Pendeloque en or, i. Poignard en bronze, K. Harhe-poignard, l.—m. Brassards en bronze. a., b. d. et k. en $\frac{1}{4}$, c. en $\frac{1}{8}$, e—j et l.—m en $\frac{1}{2}$ gr. nat.

dej strony po trzy stożkowate pseudo-nity, dość silnie zniszczone. Górą zakończony jest owalną tarczką dość znacznie wystającą, poniżej której biegnie pasmo poprzecznych żeber. Podobne trzy pasma zdobią górną część rękojeści. Brązowa rękojeść, owalna w przekroju, zakończona jest w dolnej części półkulistą gałką. Rękojeść jest pusta w środku i złączona z obuchem za pomocą drewnianego rdzenia. Drewno to jest starannie wygładzone i równo na końcu ucięte. W miejscu złączenia przypada ostatnie pasmo żeber. Na rękojeści, z jednej strony wi-

tworzą większe skupisko od strony wschodniej, od strony zachodniej zaś występują pojedynczo. Wewnątrz znaleziono dwa naczynia gliniane.

Naczynie 1. Małe beczułkowate naczynko grubej roboty o wybrzuszonej dolnej części i płaskim dnie. Górą umieszczony mały, płaski guzek. Powierzchnia jasnobrunatna. Wymiary: otwór 3, dno 5, wys. 5,5, średn. 8 (ryc. 59 a).

Naczynie 2, szerokootworowe o ostrym załomie brzuśca w przybliżeniu dwustożkowatego, powyżej którego umieszczone jest pionowe ucho. Brzeg silnie

Ryc. 59. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan I. Grób B, a—b. Naczynia. 1/2 w. n. — Fig. 59. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No 1. Tombe B. a—b. Vases. 1/2 gr. nat.

doczne były odciski tkaniny. Wymiary: dłg. głowni 72,5, dłg. ostrza 6, szer. 6 cm (ryc. 58 k).

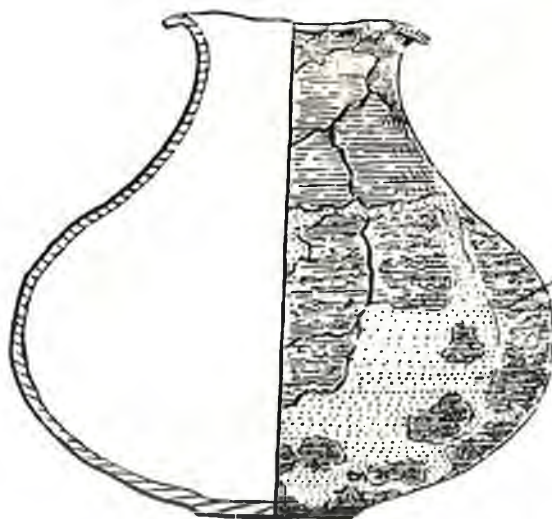
Szpila brązowa typu cypryjskiego o główce w postaci spiralnie zwiniętego drutu. Szpila złamana. Wymiary: dłg. 11, grub. 0,5 (ryc. 58 g).

Brązowe małe ostrze sztyletu, kształtu trójkątnego posiada u nasady po obu stronach trzy nity. Powierzchnia silnie zniszczona. Wymiary: dłg. 8,5, szer. 4, grub. 0,3—0,6 cm (ryc. 58 i).

Dwa naramienniki brązowe owalne, grube o stykających się końcach ozdobionych czterema poprzecznymi żłobkami. Wymiary: pierwszy 14×12, grub. 2,2, drugi 14,2×12, grub. 2,1 (ryc. 58 l—m).

Spiralka złota z trzech zwojów z ostatnim zwojem powrotnym z dość grubego drutu, spłaszczonego od wewnątrz. Końce cieńsze i tępo ucięte. Wymiary: 1,3×1,4, grub. 0,4, waga 9 g. (ryc. 58 h).

Grób B. Położony na wschodnim skraju kurhanu, zbudowany z dwóch warstw kamieni, przedzielonych cienką warstwą gliny. Górą nakryty dużym kamieniem, poniżej którego układają się nieregularnie drobne kamienie. Dolna warstwa o wymiarach 1×1,2 m układa się w kształt podłużny. Kamienie

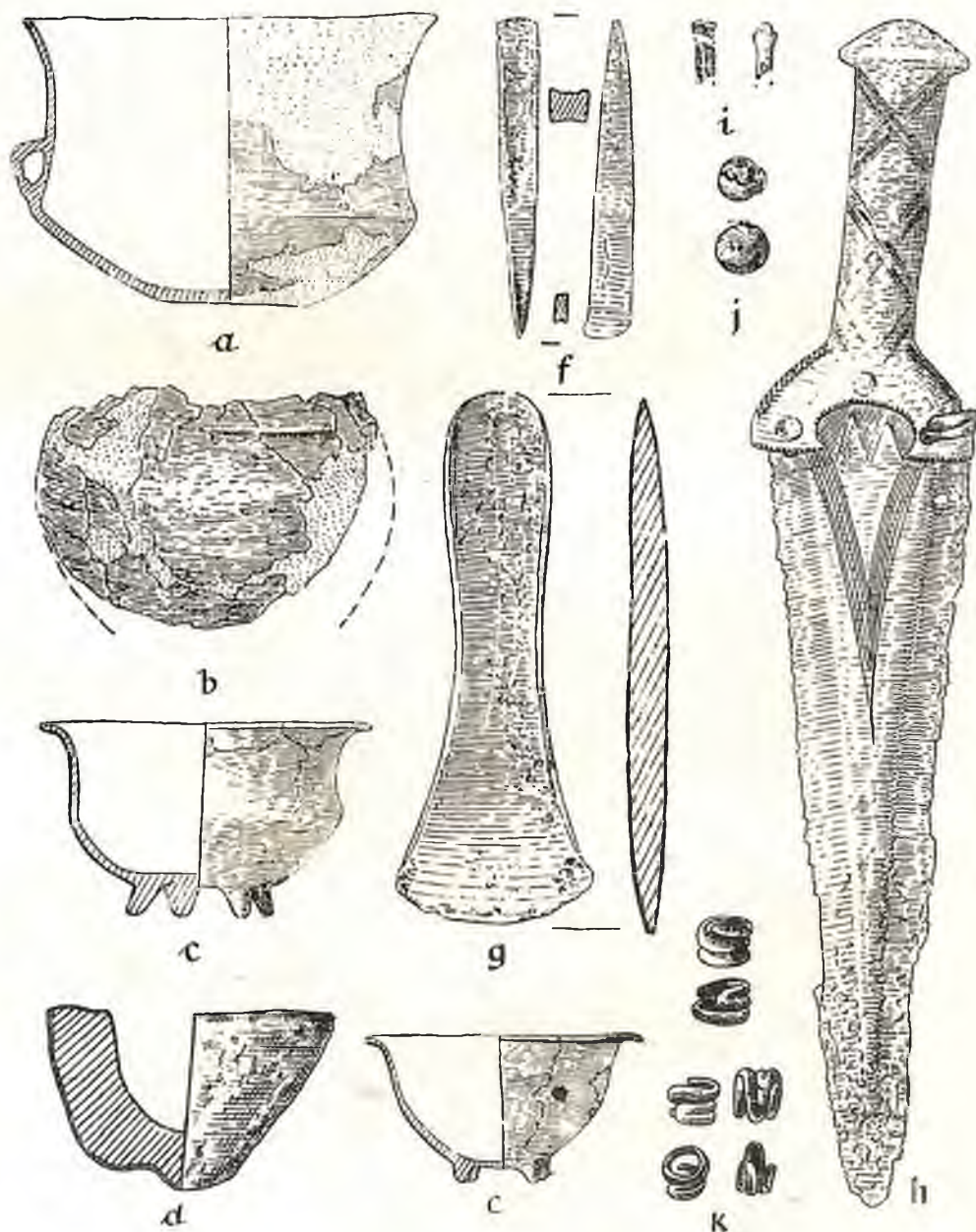

Ryc. 60. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan I. Grób C. Naczynie. Ok. 1/4 w. n. — Fig. 60. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No 1. Tombe C. Vase. Env. 1/4 gr. nat.

wywnięty na zewnątrz. Wymiary: otwór 16,2, dno 7, wys. 18, średn. brzuśca 16 (ryc. 59 b).

Grób C, położony w zachodniej części kurhanu, składa się z trzech bruków kamiennych, przedzielonych warstwami piasku i gliny. Kształt podłużny, nieregularny. Największe wymiary 2,5×2 m. We wschodniej części kamienie tworzą bardziej zwarte skupisko. Pod drugim brukiem na południowym skraju znaleziono duże naczynie z mocno zwężoną szyjką, brzegiem silnie wychylonym na zewnątrz, baniastym brzuścem. Powierzchnia górna gładzona, dolna chropowata ze śladami gładzenia. Głina jasno-brunatna z domieszką piasku, grubego kwarcu i miki. Wymiary: wys. 38, otwór 22, średn. brzuśca 41, dno 12,5 (ryc. 60).

Grób D, położony na zachód od środka kurhanu, na pld.-wsch. od grobu C. Zbudowany z bruków kamiennych kształtu prostokątnego. W środku ilość kamieni była mniejsza. Największe rozmiary bruku 3×2,5 m. Prawie wszystkie zabytki koncentrują się w pld.-wsch. rogu ostatniej warstwy kamieni, na przestrzeni 1 m. Najwyżej znaleziono naczynie 1, wewnątrz którego leżały dwa kamienie. Opodal znajdowały się naczynia 2 i 3, na północ od nich naczynie 4. We wschodniej części grobu leżał brązowy sztylet otoczony drewnem, którego włókna biegły równoległe do kierunku szkieletu. Na zachód od niego również w drewnie znaleziono dłuto brązowe i siekierkę. Na północ od nich dwie szpile brązowe podobież otoczone drewnem. Najbliżej środka znaleziono trzy

Ryc. 61. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan I. Zawartość grobu D. a.—e. Ceramika, f. Dłuto brązowe, g. Siekierka brązowa, h. Sztylet brązowy, i. Ułamki szpil brązowych, j. Paciorki bursztynowe, k. Złote ozdoby spiralne. a., c., e. w 1/4, b. w 1/2, d., f.—k. w 1/2 w. n. — Fig. 61. Łęki Małe, Tumulus No. I. Contenu de la tombe D. a., c., e. Vases, f. Ciseau en bronze, g. Hache en bronze, h. Poignard en bronze, i. Fragments des épingles en bronze, j. Perles en ambre, k. Pendeloques en or. a., c., e. en 1/4, b. en 1/2, d. f.—k. en 1/2 gr. nat.

złote spiralki i dwa paciorki bursztynowe oraz resztki zębów. Wszystkie te drobne przedmioty otoczone były małymi kamieniami, układającymi się w kształt „skrzynki“. Przy południowym skraju grobu znaleziono naczynko 5.

Naczynie 1. Fragment dużego naczynia z baniastym brzuścem, posiadającym na granicy szyjki i brzuśca listwę o przekroju trójkątnym. Brzusiec chropowaty ze śladami obmazywania, szyjka gładzona. Głina brunatna z domieszką kwarcu i miki. Wymiary: średn. brzuśca ok. 40, grub. ścian 1,3 cm (ryc. 61 b).

Naczynie 2. Mała głęboka misa na 4-ch nóżkach z szerokim, wywiniętym na zewnątrz brzegiem i półkulistą częścią dolną. Powierzchnia gładzona, koloru jasno-brunatnego. Głina z domieszką miki i kwarcu. Wymiary: wys. 7,6, otwór 14,8, średn. brzuśca 10,5, dno 4,5 (ryc. 61 e).

Naczynie 3, z wysoką zwężoną w środku i rozszerzoną lekko ku górze szyjką, ostrym załomem, czę-

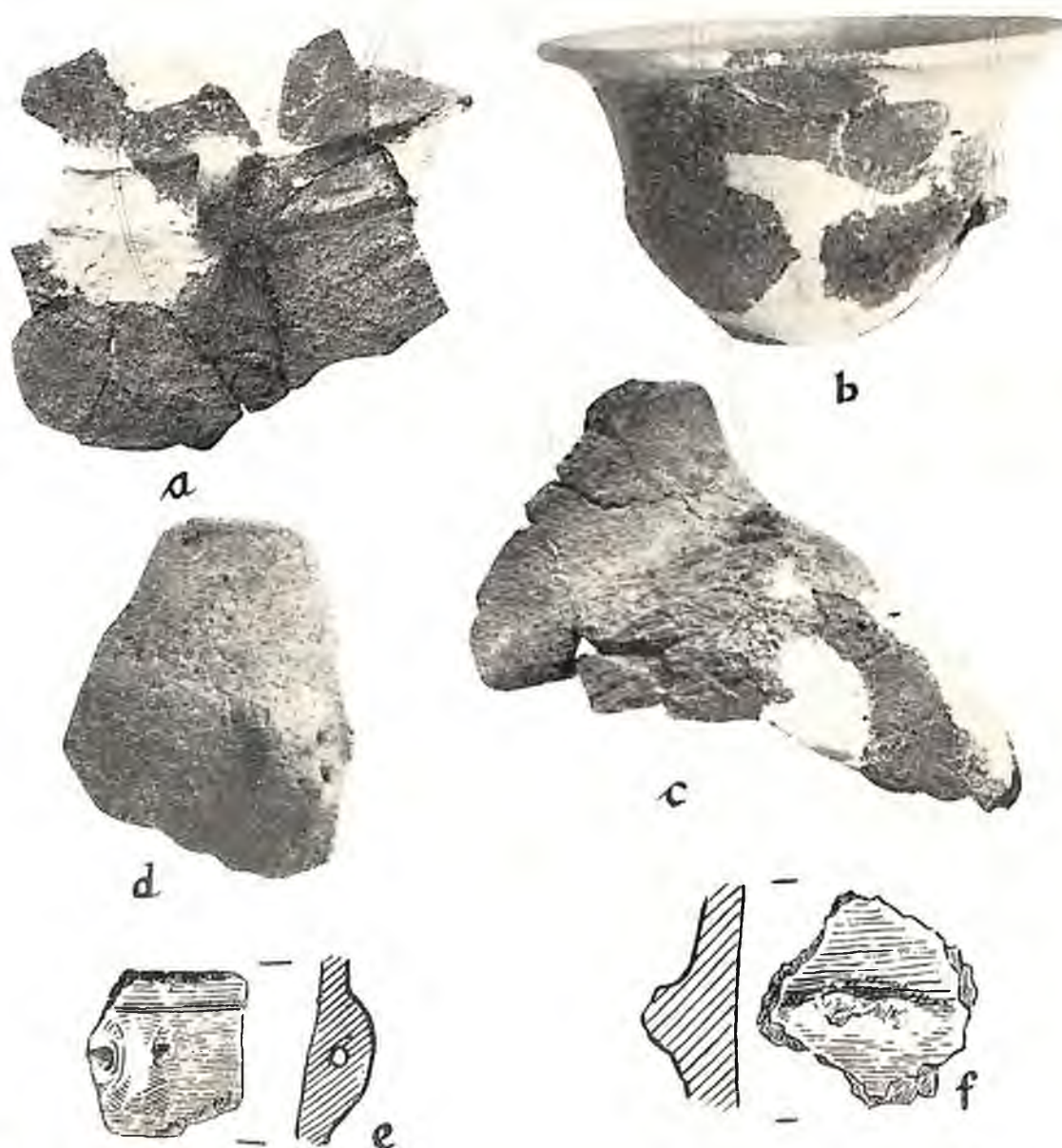
ścią dolną półkulistą i płaskim dnem. Ponad załomem pionowe ucho. Powierzchnia ciemnobrunatna. Głina z domieszką kwarcu i miki. Wymiary: wys. 15, otwór 21,5, średn. brzuśca 20, dno 8 (ryc. 61 a).

Naczynie 4, szerokootworowe, z wywiniętym na zewnątrz brzegiem i brzuścem w przybliżeniu dwustożkowatym, zaokrąglonym na załomie, na 4-ch nóżkach. Głina koloru ciemnobrunatnego z drobną domieszką miki. Wymiary: wys. 10,2, otwór 16,8, średn. brzuśca 13,5, dno 7,5, wys. nóżek 2,5 cm (ryc. 61 c).

Naczynie 5. Małe naczynko z wklęsłym dnem, kształtu lejkowatego, z niewypalanej gliny. Ścianki grube. Wymiary: wys. 4,5, otwór 7, grub. ścianki 1,5 cm (ryc. 61 d).

Małe dłutko brązowe z przeciwnymi, lekko rozszerzonymi ostrzami. Z jednej strony płaskie, z drugiej dość znaczne wgłębienie dla trzonka. Wymiary: dłg. 8,2, szer. ostrza 1,2, obucha 1 cm (ryc. 61 f.)

Siekierka płaska brązowa o łukowato rozszerzonym

Ryc. 62. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan I. a.—b. Skupisko I. Fragmenty naczyń. c. Skupisko II. Fragment naczynia. d. Skupisko III. Fragmenty naczyń. e.—f. Fragmenty naczyń znalezionych luźno. a.—d. w 1/2 w. n., e.—f. w w. n. — Fig 62. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No. I. a.—b. Amas No. I. Vases. c. Amas No. II. Fragment de vase. d. Amas No. III. Fragment de vase. e.—f. Fragments de vases. Trouvailles isolées. a.—d. en 1/2, le reste en gr. nat.

ostrzu, lekko zwężona w środku. Wymiary: dłg. 14, szer. 2,7—2,2—5,2, grub. 1 cm (ryc. 61 g).

Sztylet brązowy z metalową rękojeścią, zakończoną górą półkulistą galką. Dolna część rękojeści łukowata posiada wykrój owalny. Rękojeść połączona z klingą za pomocą trzech nitów, z których jeden zastąpiony został przy naprawie kawałkiem drutu. Trzonek rękojeści zdobiony krzyżującymi się pasami wypełnionymi ornamentem jodełkowym. Wykrój i dolna część rękojeści zdobiona drobnymi, pionowymi kreskami, a grzbiet dolnej części rękojeści ornamentem jodełkowym. Klinga posiada w środku płaskie żeberko, rozszerzające się ku nasadzie, ozdobione trójkątem złożonym z kilku równoległych linii, zwróconym podstawą ku rękojeści. W wykroju ostrze zdobią trzy ukośnie zakreskowane trójkąty. Wymiary: dłg. 31, rękojeść 11, szer. ostrza 5,4, rękojeści 2 cm (ryc. 61 h).

Ułamki dwóch szpil unietyckich, uszaty. Główka pierwszej szpili posiada w swej dolnej części trzy poprzeczne, słabo widoczne żeberka. Trzonek szpili drugiej zdobiony jest ornamentem jodełkowym. Wymiary: grub. 0,4—0,6, dłg. w przybliż. 9 cm (ryc. 61 i).

Spiralki złote. Trzy złote spiralki o zwoju powrotnym. Druć okrągły od wewnątrz spłaszczony, o końcach zwężonych i tępo uciętych. Wymiary: 1) Średn. $1,3 \times 1$, grub. 0,3, waga 7 g. 2) Średn. $1,4 \times 1,2$, grub. 0,35, waga 6,6 g. 3) Średn. $1,1 \times 1,1$, grub. 0,25, waga 4,2 g. (ryc. 61 k).

Paciorki bursztynowe. Dwa okrągłe paciorki bursztynowe z otworkiem na wylot. Jeden zachowany dobrze, drugi częściowo. Wymiary: 1) Średn. 1,3. 2) Średn. 1,1 cm (ryc. 61 j).

Bruk kamienny E. W zachodniej części kurhanu znaleziono dwuwarstwowy bruk o nieregularnym kształcie. Wschodni jego skraj podchodził pod grób C. Żadnych zabytków ani kości w obrębie tegoż bruku nie znaleziono.

Bruk kamienny F, również w zachodniej części kurhanu. Składał się z dwóch skupisk kamieni, nieregularnie rozrzuconych. Również i tutaj nie znaleziono żadnych zabytków.

Skupiska skorup.

Skupisko 1. W IV ćwiartce, rozrzucone w trzech większych skupieniach leżały skorupy dwóch naczyń:

Naczynie 1. Ułamki dużego baniastego naczynia o zwężonej szyjce, u której nasady znajdowały się poziome listwy zaopatrzone w dwa pionowe ucha. Górna część gładzona, dolna chropowata, obmazywana. Głina brunatna z dużą domieszką miki i kwarcu (ryc. 62 a).

Naczynie 2. Małe naczynie z szerokim otworem, wywiniętym silnie na zewnątrz brzegiem i załomem w połowie wysokości, na którym umieszczona jest mała, pozioma listewka. Głina koloru jasnobrunatnego z domieszką miki i kwarcu. Wymiary: wys. 8,5 dno 5,5, otwór 8,5 (ryc. 62 b).

Skupisko 2. W IV ćwiartce znaleziono naczynie kuliste o niskiej cylindrycznej szyjce, niewychylonym na zewnątrz brzegu. Powierzchnia gładzona, u nasady szyjki nieregularny guzek. Dolna część naczynia chropowata. Głina koloru brunatnego z grubą domieszką kwarcu i miki. Wymiary: średn. ok. 18 cm, grub. ścianki 0,9 cm (ryc. 62 c).

Skupisko 3. W ćwiartce I, nad północnym skrajem grobu A znaleziono ułamki naczynia, posiadającego listwę. Głina szaro-brunatna, z grubą domieszką kwarcu i miki. (ryc. 62 f).

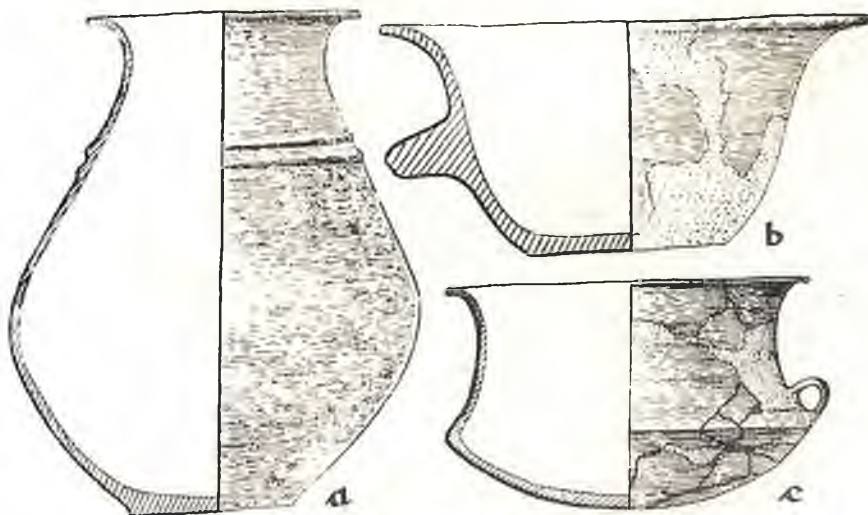
Luźno znaleziono:

Skorupę z odcinkiem krawędzi i uszkiem pionowym, umieszczonym na załomie brzusca. Brzusiec beczułkowaty. Głina od koloru popielatego do ceglastego (ryc. 62 d).

Fragment naczynia o pionowym uszku. Głina jasnobrunatna (ryc. 62 e).

Skupiska kości zwierzęcych.

W części środkowej i północnej nasypu natrafiono na 9 skupisk kości zwierzęcych. Najdalej na północ znaleziono fragment szczęki. W części północnej kurhanu znaleziono duże skupisko składające się z fragmentów czaszek i szczęk zwierzęcych oraz drobnych, zupełnie rozłożonych kości. Materiał kostny składa się ze szczątków czaszek krowy, konia, świni i owcy (liczebność poszczególnych okazów wynosi: 7 koni, 7 krów, 3 świni i 2 owce).

Ryc. 63. Łęki Małe, pow. kościański. Ceramika z kurhanu II. a. w $\frac{1}{4}$, b.—c. w $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 63. Łęki Małe, distr. de Kościan. Vases du tumulus No. II. a. en $\frac{1}{4}$, b.—c. en $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Kurhan II. Kształtu kopulastego, spłaszczony. Nasyp kurhanu składał się z warstwy piasku. Poniżej nasypu znajdował się grób centralny zbudowany z kamieni, tworzących rodzaj owalnej komory. Kamienie ułożone były nieregularnie, tworząc większe i mniejsze skupiska. Między kamieniami znalezione zostały zabytki w postaci trzech naczyń. Naczynie 1. Duże o baniastym brzuścu, wysokiej szyjce zwężającej się ku górze i następnie rozszerzającej się w silnie wywiniętą na zewnątrz krawędź. Brzusiec posiada powierzchnię chropowatą, obmazywaną. Szyjka gładzona. Na pograniczu szyjki i brzuśca dwie poziome, równoległe listwy. Głina koloru brunatnego z domieszką kwarcu i miki. Wymiary: otwór 23, wys. 38, dno 11,2, średn. brzuśca 32 cm (ryc. 63 a).

Naczynie 2 z ostrym załomem, wysoką szyjką, zwężoną w środku i silnie wywiniętym na zewnątrz brzegiem. Dolna część w kształcie odcinka kuli, ponad załomem wysokie, taśmowate uszko. Głina brunatna z domieszką kwarcu i miki. Wymiary: otwór 18,25, średn. brzuśca 19, wys. 12 cm (ryc. 63 c).

Naczynie 3 z szerokim otworem, z silnie wywiniętym na zewnątrz brzegiem i płaskim dnem. W środku wysokości mały, poziomy sęczek. Głina brunatna z domieszką piasku. Wymiary: otwór 12,5, dno 5, wys. 6 cm (ryc. 63 b).

Kurhan III, zbadany w r. 1955, publikuje M. Piaszykowska (por. niżej w niniejszym VII tomie Fontes).

Kurhan V. Kształtu kopulastego. zawierał wewnątrz kamienie. W czasie uprawy tego terenu wyorano ułamki naczyń, które się nie zachowały.

Kurhan VI, zniszczony przez budowę toru kolejowego. Znalaziono szpilę uszatą i sztylet, który znajdował się do 1939 r. w szkole w Wilanowie. Brązowa szpila uszata w M. A. P. Wymiary: dłg. 7,8 cm (ryc. 64).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. zabytki z kurhanu I — nr kat. 1953: 440—452, z kurhanu II — nr 1933: 1103—1105, z kurhanu VI — nr 1939: 148.

Literatura: Bartkowski, Fontes IV, 77. — A. Knapowska, Z otchłani wieków R. XXII. — J. Kostrzewski, Sprawozd. F. A. U. 1934, nr III, 25. — J. Kostrzewski, Od mezolitu... str. 198 i 196, tabl. 62, rys. 3, 4, 5. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, ryc. 105. — J. Kostrzewski, Wiad. Arch. t. VIII, str. 92. — J. Kostrzewski, Wiad. Arch. t. VIII, str. 92. — J. Kostrzewski, Przegl. Arch. t. II, str. 171. — J. Kostrzewski, ilustracja Polska, Poznań 1934, nr 5. — J. Kostrzewski, Pradzieje Polski, str. 72, tabl. VI, ryc. 4 i 7. — Kowalenko, Grody i osadnictwo grodowe, Poznań 1938, str. 251. — L. Kozłowski, Wcz. st. i śr. ep. brązu, str. 24. — M. Piaszykowska — S. Kurnatowski, Fontes Archaeologici Posnanienses t. IV, str. 43. — Potkański, Pisma pośmiertne t. I, str. 448. — Schumacher, Mannus-Bibliothek nr 36, Lipsk 1924, str. 41. —

Schwartz, Materialien... Nachtr. III, 1881, str. 7—8. — Schwartz, Gräberfunde von Wolkowo und Wierschccin, Zeitschrift f. Ethn. 1882, str. 562. — Z otchłani wieków 1943, z. 1, str. 14. — Przegl. Arch. t. II, str. 108 i 189.

Mechnacze pow. międzychodzki.

Położenie: w ogrodzie p. Dziubaka na głęb. 15—20 cm.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: mała brązowa siekierka z lekko podniesionymi brzegami, o zaokrąglonym obuchu i ostrzu. Powierzchnia zniszczona, koloru brunatno-zielonego. Wymiary: dłg. 9 cm, szer. 1,8—3,5, grub. 0,1—1,4 (ryc. 65).

Kultura: grobska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1955: 1.

Ryc. 65. Mechnacze, paw. śremski. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 65. Mechnacze, distr. de Śrem. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Międzychód (okolica).

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: mała brązowa siekierka ze słabo podniesionymi brzegami i ułamanym częściowo ostrzem. Wymiary: dłg. 8,2, szer. 1,6—1,4—3,4 cm, grub. 0,4—1,1—0,1 cm (ryc. 66).

Kultura: grobska II lub I.

Zbiory: M. A. P. 1929: 966.

Ryc. 66. Okolice Międzychodu, Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 66. Environs de Międzychód. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Ryc. 64. Łęki Małe (Wilanowo). powiat kościański. Kurhan VI. szpila uszata. w. n. — Fig. 64. Łęki Małe (Wilanowo), distr. de Kościan. Tumeulus No. VI. Épingle en bronze. Gr. nat.

str. 24. — M. Piaszykowska — S. Kurnatowski, Fontes Archaeologici Posnanienses t. IV, str. 43. — Potkański, Pisma pośmiertne t. I, str. 448. — Schumacher, Mannus-Bibliothek nr 36, Lipsk 1924, str. 41. —

Mirosławice pow. mogileński.

Położenie: pld.-zach. skraj pola nr 3.

Rodzaj znaleziska: skarb znaleziony w r. 1909.

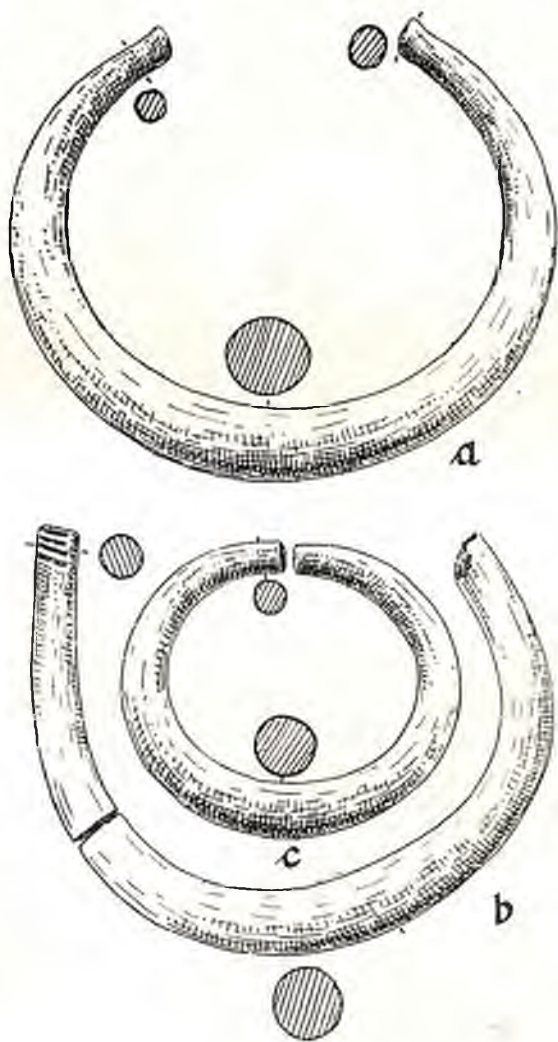
Inwentarz: naramiennik brązowy z ułamanymi końcami. Jeden posiada ornament w postaci poprzecznych żłobków. Wymiary: $13,2 \times 13,9$, grub. 1—1,6, wys. 1,2—1,6 (ryc. 67 b).

Brązowy naramiennik lity o końcach zwężonych i lekko odgiętych. Wymiary: $14 \times 12,5$, grub. 0,7—1,8 (ryc. 67 a).

Brązowa bransoleta kształtu owalnego o zwężonych, prawie stykających się końcach. Wymiary: $8,6 \times 8$, grub. 0,6—1,2 (ryc. 67 c).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. 1950: 256—258.

Ryc. 67. Mirosławice, pow. mogileński. Ozdoby brązowe ze skarbu. 1/2 w. n. — Fig. 67. Mirosławice, distr. de Mogilno, Parure en bronze d'un dépôt. 1/2 gr. nat.

Literatura: A. Witkowska, Wykaz nabytków Muz. Arch. Pozn. za rok 1950, *Fontes Praeh.* t. II, s. 292.

Modliborzyce pow. inowrocławski.

Badania: w r. 1932 w czasie badania przez prof. Zakrzewskiego cmentarzyska neolitycznego natrafiono na jeden grób z I okr. brązu.

Rodzaj znaleziska: grób szkieletowy (nr 4).

Inwentarz: grób zniszczony, bez kamieni, zawierał kości długie szkieletu oraz 7 naczyń (ryc. 68 a).

Naczynie 1, dość duże z szerokim otworem, wywiniętym na zewnątrz brzegiem, dwustożkowatym brzuścem z zaokrąglonym załomem, u nasady szyjki dwa delikatne żeberka. Gлина koloru brunatnego, tłusta z drobną domieszką. Wymiary: otwór 16, wys. 12,5, dno 8, średn. (ryc. 68 c).

Misa na 4-ch nóżkach, płytka o prostych ściągach. Gлина tłusta, barwy brunatnej o jaśniejszych odcieniach. Wymiary: otwór 18,25, wys. 5,4, dno 8 cm (ryc. 68 d).

Naczynie 3, dość duże z szerokim otworem, wywiniętym na zewnątrz brzegiem i brzuścem w przybliżeniu kulistym.

Naczynie 4, nieduże, smukłe z wyodrębnioną, wychyloną na zewnątrz szyjką i słabo zarysowanym brzuścem.

Naczynie 5, kubek bez wyodrębnionej szyjki i brzuśca, z małą listewką poziomą pod krawędzią.

Naczynie 6, małe naczynko z szerokim otworem, małym dnem i guzkiem poniżej krawędzi.

Fragmenty naczyń o wychylonych na zewnątrz szyjkach (ryc. 68 c) i fragmenty mis.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1953: 123 a, b (reszta znajdowała się niegdyś w Muzeum w Inowrocławiu).

Literatura: M. Kowiańska, Przyczynek do poznania... *Przegl. Arch.* t. VIII, s. 323, rys. 2—3. — Notatki prywatne Z. Zakrzewskiego w Archiwum Muz. Pozn.

Mrowino pow. poznański.

Rodzaj znaleziska: skarb, znaleziony w r. 1874.

Inwentarz: dwa brązowe naramienniki pełne i dwa wypełnione gliną.

Naramiennik 1, gruby, owalny o zwężających i prawie stykających się końcach, poprzecznie żłobkowanych. Wymiary: $13,3 \times 10,9$, grub. 1—1,5, wys. 1—1,8 (ryc. 69 a).

Naramiennik 2, gruby, owalny o zwężających się końcach, prawie stykających się, ozdobionych poprzecznymi żłobkami. Wymiary: $13,1 \times 11$, grub. 1—1,5, wys. 1—1,8 cm (ryc. 69 d).

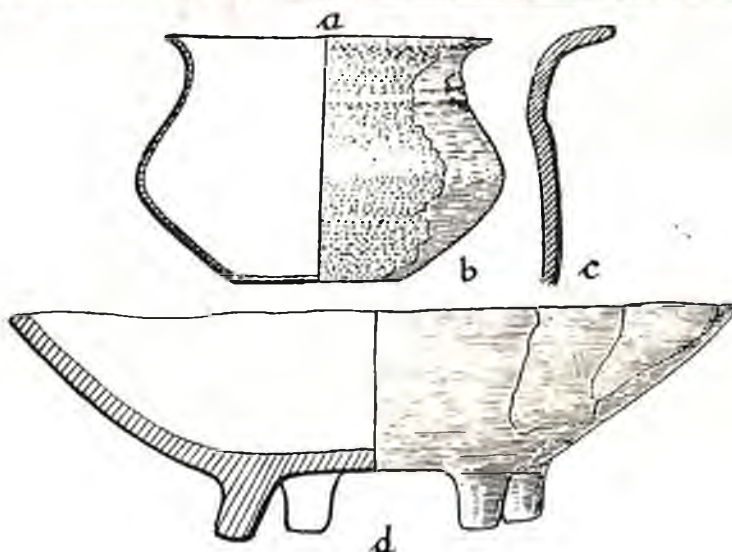
Naramiennik 3, owalny, cieńszy z okrągłej sztabki, o zwężonych, nie stykających się końcach. Wewnątrz wypełniony gliną. Wymiary: $13,3 \times 9,5$, grub. 0,9—1,2, wys. 1,1—1,6 cm (ryc. 69 c).

Naramiennik 4, owalny, cieńszy o zwężonych, nie stykających się końcach, wewnątrz wypełniony gliną. Wymiary: $12,7 \times 9,9$, grub. 0,9—1,2, wys. 1,1—1,5 (ryc. 69 b).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr. kat. H. G. 1346—1349.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, str. 248, przyp. 178—9. — J. Kostrzewski, Z badań... *Przegl. Arch.* t. II, s. 195. — Kossinna, Die indogermanische Fr. *Zeitschr. f. Ethn.* 1902, s. 190. — W. Maas, Mapy... *Przegl. Arch.* t. III, s. 141. — Zenkteler, Ein Beitrag zu den Ausgrabungen in der Prov. Posen, s. 22.

Ryc. 68. Modliborzyce, pow. inowrocławski. a. Grób 4, b., d. Naczynia. $\frac{1}{3}$ w. n., c. Profil naczynia w $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 68. Modliborzyce, distr. de Inowrocław. a. Tombe No. 4, b., d. Vases, c. Profil d'un vase. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Nacław pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: skarb znaleziony w r. 1944.

Inwentarz: Naszyjnik brązowy z jednym końcem okrągło zakończonym, drugim odgiętym na zewnątrz w formie uszka. Zachowany w dwóch fragmentach. Wymiary: $17,5 \times 14$, grub. 0,2—1 (ryc. 70 b).

Naszyjnik 2, z końcami zwiniętymi w uszka. Wymiary: $18,5 \times 16$, grub. 0,2—1 cm (zachowany w trzech fragmentach) (ryc. 70 a).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1944 : 234—5.

Nadziejewo pow. średzki.

Rodzaj znaleziska: z grobu (?)

Inwentarz: Kubek ostro profilowany, z szerokim otworem, nieco na zewnątrz wywiniętym brzegiem i dość silnie zaznaczonym załomem brzuśca, w dolnej części zaokrąglonym. Ponad załomem brzuśca umie-

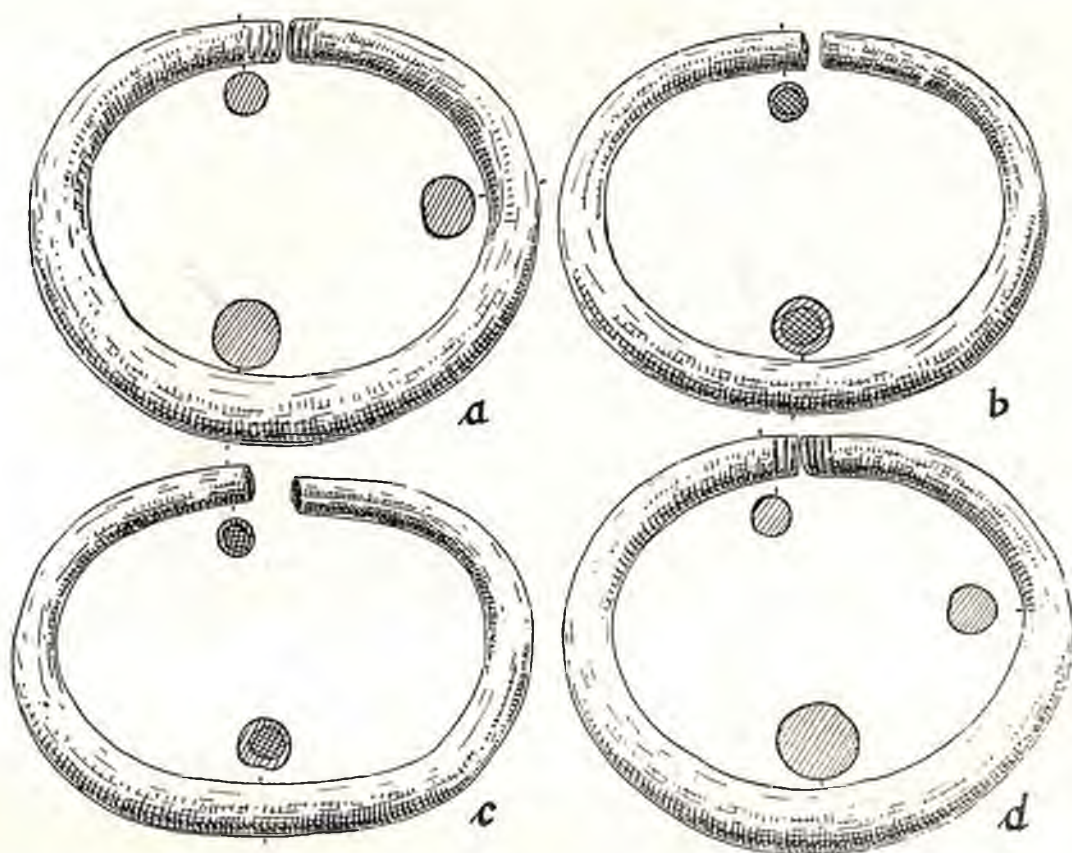
szczone pionowe ucho. Glina tłusta, koloru brunatnego. Wymiary: otwór 12, wys. 10 (ryc. 71 a).

Naczynie wazowate z niską częścią dolną i wysoką, cylindryczną szyjką. Brzeg wywinięty na zewnątrz. Glina ciemnobrunatna, tłusta. Wymiary: otwór 17, dno 5,5, wys. 11, średn. brzuśca 17,5 cm (ryc. 71 b).

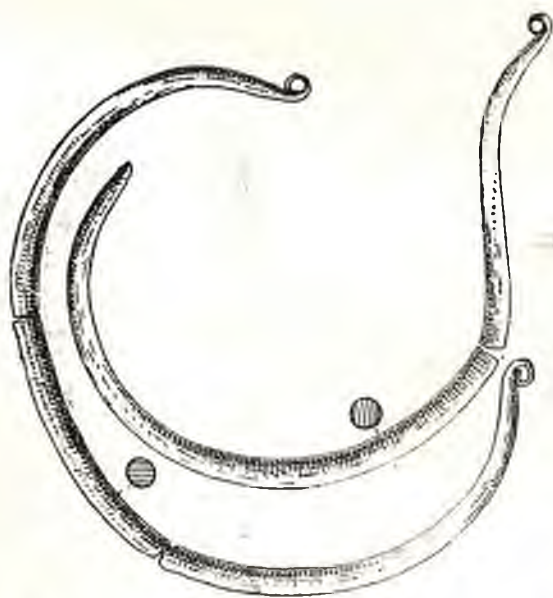
Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1910: 139—140.

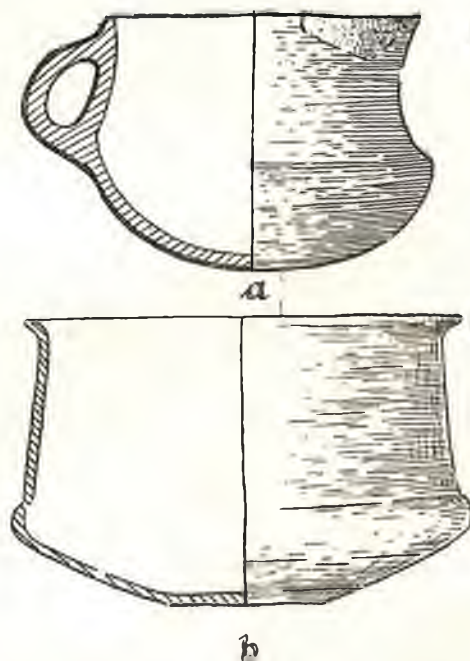
Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska II, s. 43, ryc. 101. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 190, rys. 37. — J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania... Wiad. Arch. XIII, s. 92. — J. Kostrzewski, Prehistoria... str. 196. — Antoniewicz, Archeologia Polski, s. 75, tb. XIV, 36. — Blume, Voru. frühgesch. ... s. 75, nr 983, tb. 3. — L. Kozłowski, Wcz., st. i śr. ep. brązu w Polsce, s. 25. — W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 141. — Nosek, Zagadnienie... Światowit t. XIX, s. 92.

Ryc. 69. Mrowino, pow. poznański. Skarb brązowy. a.—d. Naramienniki $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 69. Mrowino, distr. de Poznań. Dépôt. a.—d. Brassards en bronze. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Ryc. 70. Nacław, pow. kościański. Naszyjnik brązowy ze skarbu. $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 70 Nacław, distr. de Kościan. Colliers en bronze d'un dépôt $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Ryc. 71. Nadziejewo, pow. średzki. Naczynia z grobu (?) $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 71. Nadziejewo, distr. de Środa. Vases d'une tombe (?) $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Nagórniki pow. żniński.

Stancowisko: 1.

Położenie: na polu Feliksa Menclewicza.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: brązowa siekierka z podniesionymi brzegami i prosto uciętym obuchem.

Kultura: iwieńska.

Zbiory M. A. P. nr inw. 1938: 182 (okaz zaginął).

Nowydwór pow. kościański.

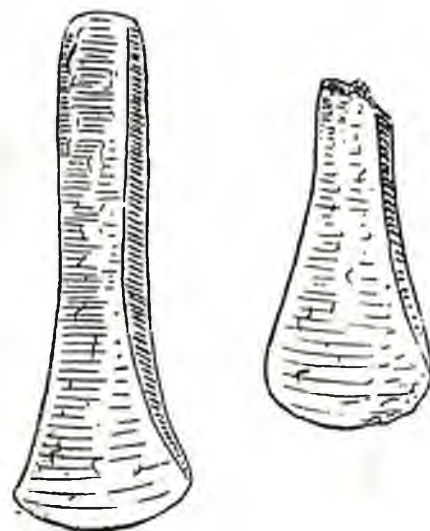
Rodzaj znaleziska: skarb w naczyniu glinianym?

Inwentarz: skarb składał się z następujących ozdób:

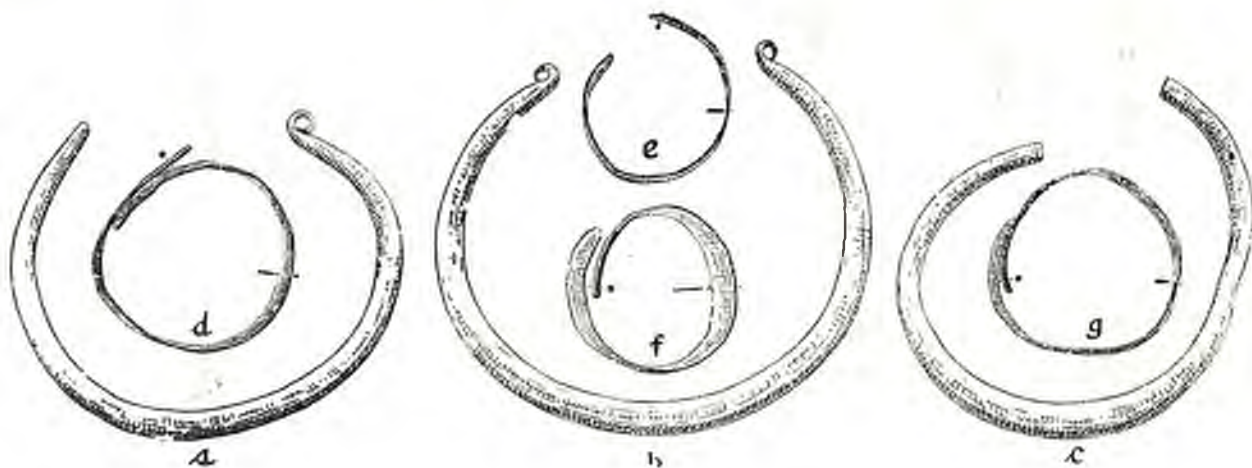
Naszyjnik brązowy z końcami zwiniętymi w uszka. Wymiary: 15,2×13,7, grub. 1 cm (ryc. 72 b).

Naszyjnik brązowy, niewielkich rozmiarów z jednym końcem zwiniętym w uszko, drugim zaokrąglonym. Wymiary: 13,6×12, grub. 0,5—0,8 cm (ryc. 72 a).

Naramiennik owalny, z niegrubego, okrągłego drutu, zwężonego ku końcom. Jeden koniec odgięty. Wymiary: 11,9×13,5, grub. 0,6—1,2, wys. 0,8—1,3 cm (ryc. 72 c).

Ryc. 73. Oborniki, m. pow. Siekierki brązowe 1/2 w. n. — Fig. 73. Oborniki, Haches en bronze. 1/2 gr. nat.

Ryc. 72. Nowydwór, pow. kościański. Skarb brązowy a.—b. Naszyjniki. c. Naramienniki. d.—g. Zausznice 1/3 w. n. — Fig. 72. Nowydwór, distr. de Kościan. Dépôt, a.—b. Colliers en bronze, c. Brassard en bronze, d.—g. Boucles d'oreilles en bronze. 1/3 gr. nat.

Zausznica 1 z płaskiej taśmy brązowej, z jednym końcem w postaci okrągłego, nierozklepanego drutu. Wymiary: 6,8×7, grub. 0,2, szer. 0,5 (ryc. 72 d).

Zausznica 2, wymiary: 6,5×6,2, grub. 0,1, szer. 0,6 cm (ryc. 72 g).

Zausznica 3, wymiary: 5,9×5, grub. 0,2, szer. 1,0 cm (ryc. 72 f).

Zausznica 4, wymiary: 5,3×5, grub. 0,1, szer. 0,7 cm (ryc. 72 e).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr 1939: 111 a—c, 1939: 220, 1901: 502—504.

Literatura: Ankieta Koehlera z 1886 r., w której wymienia 7 „wielkich obręczy brązowych, klin koprowy i ciężarek gliniany, znalezione w urnie na cmentarzysku”. — Koehler, Fundorte v. Schläfenringen in der Prov. Posen, Verhandlungen... 1896, s. 251 (autor prostuje starszą mylną wiadomość z Ver-

handlungen 1882, s. 562, że nie były to kabłączki skroniowe, ale duże pierścienie). — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 248, przyp. 176, 178 i 185. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II. s. 196. — J. Kostrzewski, Prehistoria... s. 197, tb. L×III, 9. — Kossinna, Abhandlungen und Berichte aus dem Magdeburg. Mus. f. Natur- und Heimatkunde (Beiträge zur Bronzezeit im mittleren Elbgebiet) 1928, s. 283.

Oborniki pow. obornicki.

Położenie: w zagajeniu miejskim.

Rodzaj znaleziska: grób?

Inwentarz: dwie płaskie siekierki (ryc. 73).

Kultura: grobska II.

Zbiory: Witta w Wernigerode.

Literatura: Blume, Vor- u. frühgesch. str. 69, nr 783—4. Blume wymienia obie siekierki jako pochodzące z grobu. Pod nr 786 zaś podaje sztylet brązowy

pochodzący również z Obornik. Niektórzy, sztylet ten zaliczali do inwentarza grobu z Obornik. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. J. II, s. 189 (autor pisze, że prawdopodobnie wszystkie trzy przedmioty pochodzą z jednego grobu. — L. Kozłowski, Wcz., st. i śr. ep. brązu w Polsce, s. 33 (wszystkie trzy przedmioty, a także znalezione osobno naczynie zalicza do kultury iwieńskiej oraz przyjmuje, że znalezione zostały wszystkie w jednym grobie). — W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 141.

Oborniki pow. obornicki.

Położenie: w zwirowisku.

Rodzaj znaleziska: grób (?) znaleziony w r. 1909.

Inwentarz: małe naczynie z baniastym brzuścem, małym wyodrębnionym dnem i rozszerzającą się przy otworze szyjką. Gлина koloru jasnobrunatnego z drobną domieszką piasku. Wymiary: otwór 7,5 cm, dno 3, wys. 9 cm (ryc. 74).

Ryc. 74. Oborniki, m. pow. Naczynie gliniane. 1/2 w. n. — Fig. 74. Oborniki. Vase en argile. 1/2 gr. nat.

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. 1909: 1173.

Literatura: Kozłowski, Wcz., st. i śr. ep. brązu... str. 33. — Nosek, Zagadnienie Prasłow... Światowit, t. XIX, s. 103—4. W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 141.

Orchowo pow. mogileński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

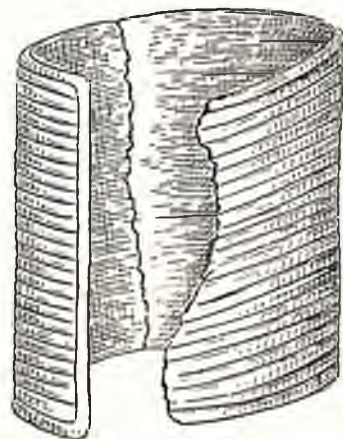
Inwentarz: bransoleta mankietowata, żebrowana od strony zewnętrznej, od wewnętrznej gładka. Brzegi obramowane jednym, ciągłym żeberkiem. Złożona z dwóch fragmentów. Wymiary: wys. 6,4, grub. 0,2 cm (ryc. 75).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. 1939: 128.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkowolska... II, s. 48, przyp. 183. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. IV, s. 7. — J. Kostrzewski, Groby grzebalne z pocz. ep. brąz. w Wielkopolsce. Roczn. T. P. N. XLIII, s. 196, przyp. 2. — J. Kostrzewski, Prehistoria ziem... t. LXIII, 8. — Kossinna, Die indogermanische Fr. Zeitschr. f. Ethn. 1902, s. 191, przyp. 6. — Kossinna, Die illyrische, die german. u. die keltische Kultur... Mannus VII, s. 96 i 103, przyp. 4. — L.

Kozłowski, Wcz., st. i śr. ep. brązu... s. 24. — W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 141. — Montelius, Die Chronologie... s. 36 i 45, przyp. 2 i 5. — Album zabytków... 1. s. 12, t. XV, 5. — Słownik geograf. VII, s. 576.

Ryc. 75. Orchowo, pow. mogileński. Bransoleta brązowa. 2/3 w. n. — Fig. 75. Orchowo, distr. de Mogilno. Bracelet en bronze. 2/3 gr. nat.

Ostrów pow. inowrocławski.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: brązowy sztylet bez rękojeści z 4-ma otworami do nitów.

Kultura: iwieńska.

Literatura: Archiwum pryw. J. Kostrzewskiego. — J. Kostrzewski, I, II i III okr. ep. brązu... Przegl. Arch. t. IV, s. 9. — Katalog wystawy zabytków przedhist. ze zbiorów pryw. Poznań, 1927, s. 51, nr 786.

Pamiętkowo pow. obornicki.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: naramiennik owalny, o średn. 13,5 cm. Zbiory: M. A. P. (zb. T. P. N.).

Kultura: grobska II.

Ryc. 76. Pierwoszewo, pow. szamotulski. a. Naramiennik brązowy, b, c. Szpkie brązowe. 1/2 w. n. — Fig. 76. Pierwoszewo, distr. de Szamotuły, a. Brassard en bronze, b—c. Épingles en bronze. 1/2 gr. nat.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... str. 248, przyp. 178. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 195. — W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 141.

Pierwoszewo pow. szamotulski.

Rodzaj znaleziska: ?

Inwentarz: brązowy naramiennik owalny z niegrubego drutu, zwężonego ku stykającym się końcom. W przekroju lekko spłaszczony. Wymiary: 11,9×10,8, grub. 0,5—1, wys. 0,4—0,9 cm (ryc. 76 a).

Górna część szpili brązowej o dużej główce. Wymiary: dłg. 4,2, średn. główki 1,5, grub. trzonka 0,3 (ryc. 76 b).

Górna część szpili brązowej z główką dwustożkową. Powierzchnia silnie zniszczona. Wymiary: dłg. 5,9, średn. główki 1,3, grub. trzonka 0,5 (ryc. 76 c).

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. 1939: 102 a—b, 1939: 236.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 249, przyp. 186. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl.

ków poziomych, przecinanych pionowymi. Ponadto między liniami znajduje się ornament w postaci kółek (ryc. 77 e—f).

3. Dwie skorupki z gliny jasnobrunatnej z ciemnymi plamami.

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1927: 883—5.

Stanowisko: VIII.

Badania: Badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w r. 1927.

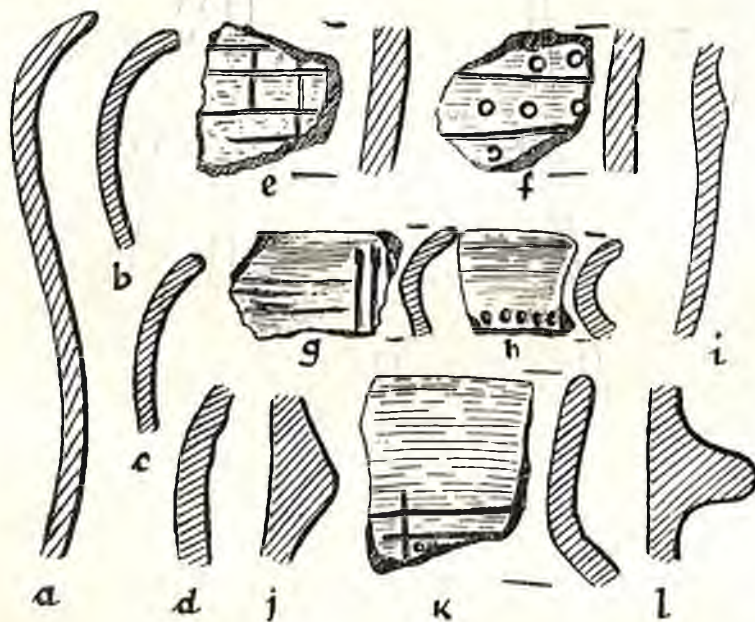
Inwentarz:

1. Skorupa z dwustożkowatym brzuścem i brzegiem wywiniętym na zewnątrz. Gлина brunatna z odcieniami jasnymi, tłusta z domieszką kwarcu.

2. Jedna skorupa z brzegiem lekko wywiniętym na zewnątrz z gliny schudzonej.

3. Skorupy naczyń z prostą szyjką (ryc. 77 k).

4. Ułamki naczyń z szyjką wychyloną na zewnątrz, u nasady szyjki żłobki. Ornament w postaci poziomych, równoległych kresek, dolków i guzików. Gлина

Ryc. 77. Pietrzyków, pow. koniński. Ułamki naczyń 2/3 w. n. — Fig. 77. Pietrzyków, distr. de Konin. Fragments de vases. 2/3 gr. nat.

Arch. t. II, s. 172, przyp. 24. — W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 141.

Pietrzyków pow. koniński.

Stanowisko: IV.

Położenie: wschodnia część wydmy, przy topolach.

Badania: Badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w r. 1927.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: ułamek górnej części naczynia tulipnowatego, o rozchylonej na zewnątrz szyjce. U nasady szyjki słabo widoczne żłobki (ryc. 77 a).

2. Cztery skorupy koloru jasno-brunatnego z domieszką grubego kwarcu. Ornament w postaci żłob-

tłusta z domieszką piasku koloru jasnobrunatnego (ryc. 77 g—h).

5. Skorupa brunatno-czerwona z ornamentem w postaci pionowych kresek.

6. Skorupy naczyń o wychyloną na zewnątrz brzegu, z małym guzkiem poniżej krawędzi. Gлина tłusta koloru brunatnego.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1927: 964—966.

Pięczkowo pow. średzki.

Położenie: na południe od wsi.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: mała brązowa siekierka zwężona w środku, rozszerzona przy ostrzu. Ostrze i obuch

nadłamaną. Brzgi lekko podniesione. Powierzchnia zniszczona. Wymiary: dłg. 10, szer. 1,5—1,7—3,8, grub. 0,2—0,9 cm (ryc. 78).

Kultura: unietycka.

Zbiory M. A. P. 1899 : 850.

Ryc. 78. Pięczkowo, pow. średzki. Siekierka brązowa. 2/3 w. n. — Fig. 78. Pięczkowo, distr. de Środa. Hache en bronze. 2/3 gr. nat.

Piotrkowice pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz: naramiennik brązowy, gruby, owalny, o zwężonych końcach ozdobionych poprzecznymi żłobkami. Wymiary: 14×11, grub. 1,5—2, wys. 1,9—2,5 cm (ryc. 79 a).

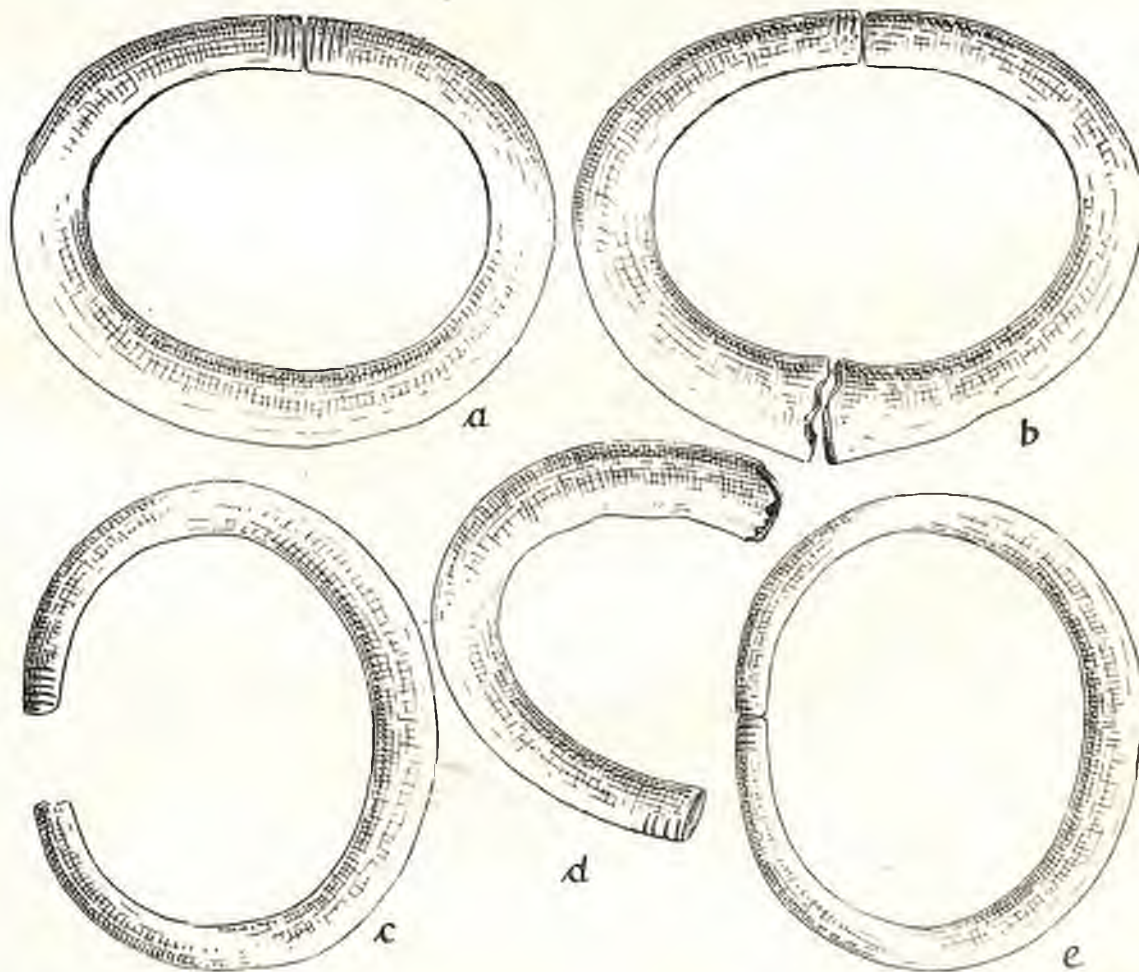
2. Naramiennik owalny z cieńszej sztabki brązowej o zwężonych, stykających się końcach poprzecznie żłobkowanych. Wymiary: 12,9×10,6, grub. 0,8—1,5, wys. 0,9—1,7 cm (ryc. 79 e).

3. Owalny naramiennik brązowy z niegrubej sztabki o zwężonych końcach. Jeden koniec ułamany, drugi poprzecznie żłobkowany. Wymiary: 13,1×10,7, grub. 0,9—1,6, wys. 1—1,7 cm (ryc. 79 c).

4. Połowa naramiennika owalnego, pustego wewnątrz, o końcach poprzecznie żłobkowanych. Wymiary: 8,3×10,4, grub. 1,5—2 (ryc. 79 d).

5. Naramiennik owalny, wewnątrz pusty, z końcami zwężającymi się. Jeden koniec lekko żłobkowany. Naramiennik w środku przełamany (przecięty ostrym narzędziem). Wymiary: 15,4×11,9, grub. 1,5—3, wys. 1,8—2,5 cm (ryc. 79 b).

Kultura: unietycka.

Ryc. 79. Piotrkowice, pow. kościański. Skarb brązowy. Naramienniki (b. i d. wewnątrz puste), 1/2 w. n. — Fig. 79. Piotrkowice, distr. de Kościan. Dépôt. Brassards (b. et d. creux). 1/2 gr. nat.

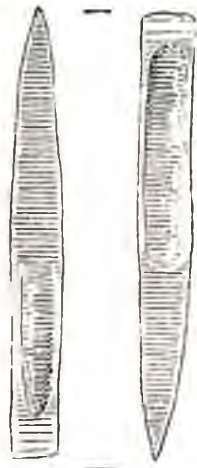
Zbiory: M. A. P. 1939 : 152 a—e.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 248, przyp. 178—9. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 195. — W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 141. — Polnische Korrespondenz 1885 nr 9.

Płastowo pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: długie, wąskie dłućko brązowe z ostrzami przeciwległe umieszczonymi. Płaszczyzny przy ostrzu wgłębione. Wymiary: dłg. 10,8, szer. 0,1—1,1 (ryc. 80).

Ryc. 80. Płastowo, pow. kościański. Dłućko brązowe. 2/3 w. n. — Fig. 80. Płastowo, distr. de Kościan. Ciseau en bronze. 2/3 gr. nat.

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1913: 11.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 246, przyp. 158. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 195. — J. Kostrzewski, Z badań nad przeszłością przeddziejową Wielkopolski. Zapiski Muzealne 1, s. 26, rys. 32 b. — W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 141.

Poniec pow. gostyński.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz:

1. Duża, płaska siekierka brązowa z lekko podniesionymi brzegami, o silnie rozszerzonym, lekko łukowatym ostrzu (z jednej strony nadłamanym). Obuch ułamany. Wymiary: dłg. 34, szer. 5,2—16 (ryc. 81 a).

2. Tarczka ozdobna z białego brązu o części górnej półkolistej, dolnej trójkątnej. W środku silnie łukowato z obu stron zwężona. W środku posiada dwa stożkowate pseudo-nity zakończone z przeciwnej strony uszkiem. Zdobiona jest dwoma żeberkami i żłobkiem między nimi, biegnącymi dokoła brzegu. Podobny ornament umieszczony poprzecznie znajduje się powyżej i poniżej nitów. Wymiary: dłg. 16, szer. najw. 12 (ryc. 81 c).

3. Górna część sztyletu brązowego z rękojeścią metalową, wewnątrz pustą, zakończoną górą płaską, wystającą na zewnątrz płytką, dołem mającą pół-

kolisty wykrój w kształcie $\frac{3}{4}$ koła. Klinga przymocowana za pomocą trzech nitów. W górnej części rękojeści dwa nity umieszczone poprzecznie łączące obie połowy rękojeści. Klinga płaska, zdobiona w wykroju podwójnym ornamentem jodełkowym, umieszczonym poprzecznie. Wzdłuż brzegów biegnie pasmo złożone z 5-ciu linii. Wymiary: dłg. 13,8, szer. trzonka od 2,2 do 4, dół rękojeści 5,6, ostrza 3,9—5,3 cm (ryc. 81 b).

4. Górna część sztyletu z rękojeścią metalową zakończoną górą płaską, wystającą tarczką, dołem półkolistą zakończoną, z wykresem w kształcie $\frac{3}{4}$ koła. Klinga przymocowana trzema nitami. Ostrze płaskie. W wykreju ornament w postaci dwóch pasm poziomych, ukośnie zakratkowanych. Wzdłuż brzegów klingi biegną podwójne pasma złożone z trzech linii. Wymiary: dłg. 11, szer. 2,5—3,4, dół rękojeści 5,5 (ryc. 81 d).

5. Górna część sztyletu z brązową rękojeścią zakończoną górą płaską, wystającą tarczką, dołem półkolistą z dużym, owalnym wykresem. Z ostrza zachował się jedynie ułamek w wykreju, ozdobiony pasmami poziomymi na przemian ukośnie zakreskowanymi. Wymiary: dłg. 10,0, szer. 2,1 do 3,3, dół rękojeści 6,7 cm (ryc. 81 g). Klinga połączona jest z rękojeścią za pomocą dwóch nitów.

6. Ostrze sztyletu brązowego z 6 otworami do nitów. Na ornament składają się dwa trójkąty złożone z kilku równoległych linii, biegnących równolegle do brzegów. Trójkąty te podstawą zwrócone są ku górze. Wymiary: dłg. 10,7, szer. najw. 4,9, grub. 0,5—0,3 (ryc. 81 f).

7. Ostrze brązowego sztyletu ze śladami czterech otworów do nitów. Wymiary: dłg. 9,5, szer. 3,2, grub. 0,5—0,2 (ryc. 81 e).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1939 : 91 a—d, 1939 : 144 a—b.

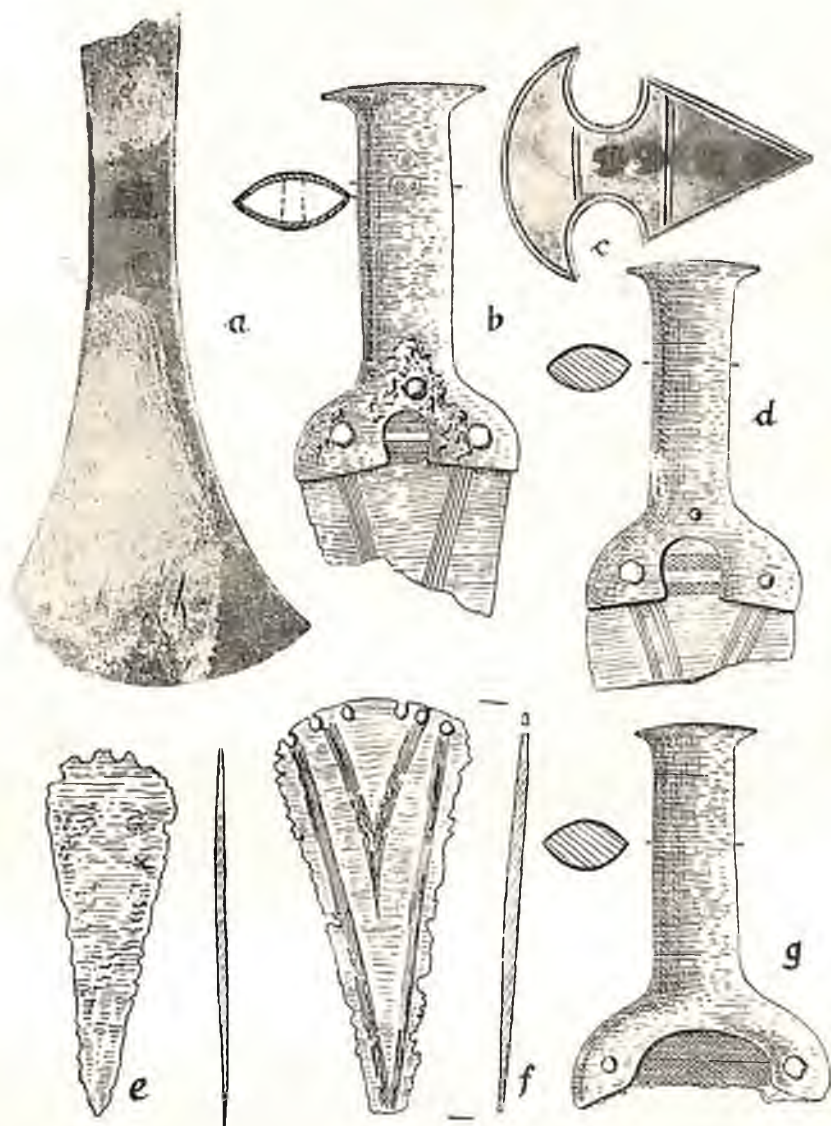
Literatura: B. Erzepki, Skarb z Granowa. Zapiski Archeologiczne Pozn. 1, s. 14—5. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 44, ryc. 111 i 124, s. 247 i nast., przyp. 156, 161, 163, 179, 181. — J. Kostrzewski, Pradzieje Polski, str. 197, tabl. VI, 6. — J. Kostrzewski, Prehistoria... t. LXIII, 16. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 8, rys. 27 i s. 196. — Kossinna, Die indogerman. Frage... Zeitschr. f. Ethn. 1902, s. 193. — Montelius, Die Chronologie... s. 37, nr 7, rys. 86. — Sadowski, Wykaz zabytków... s. 29. — Seger, Schmuckschilde der frühen Bronzezeit, Altschlesien 1, s. 76. — M. R. Witanowski, Materiały do mapy archeol... Światowit V, s. 210. — Album zab. prehist... 1, t. XVII, 1—7. — Kronika Gostyńska seria IV, z. 8, tabl. I, 1—9. — Katalog Muzeum im. Lubomirskich 1889, s. 15, nr 139. — Słownik geogr. VIII, str. 769.

Poznań miasto.

Położenie: na wzgórzu winiarskim.

Rodzaj znaleziska: grób, odkryty w r. 1937 podczas prac przy planowaniu wzgórza.

Inwentarz: na głęb. 85 cm pod powierzchnią ziemi grób zbudowany z kamieni częściowo łupanych. Pomiędzy nimi znaleziono naczynie. Ziemia w środku czarna z resztkami węgla drzewnego.

Ryc. 81. Poniec, pow. gostyński. Skarb brązowy. a. Siekierka, b., d.—g. Sztylety, c. Tarczka ozdobna. a., c. w $\frac{1}{3}$ w. n. reszta w $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 81. Poniec, distr. de Gostyń. Dépôt en bronze. a. Hache, b., d.—g. Poignards, c. Plaque ornemental. a., c. en $\frac{1}{3}$, le reste en $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Naczynie szerokootworowe o wydatnym, zaokrąglonym brzuścu i płaskim dnie. Na granicy brzuśca i szyjki biegnie poziome żeberko przerwane w jednym miejscu poziomym, taśmowatym uchem. Gлина brunatna w jaśniejsze plamy, schudzona drobną domieszką piasku. Wymiary: otwór 13,1, średn. brzuśca 15, wys. 10 cm (ryc. 82).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P.

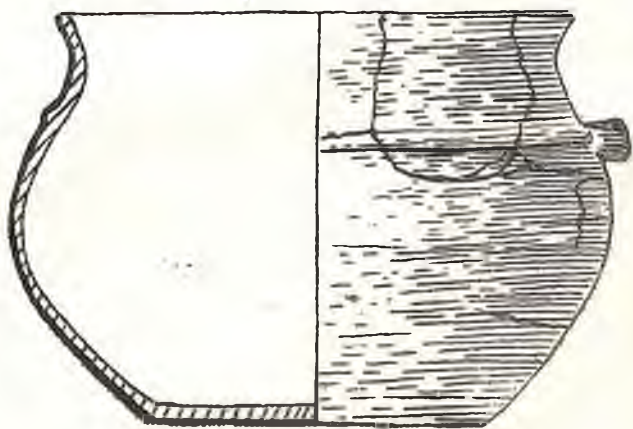
Literatura: M. Kowiańska, Przyczynek do poznania wcz. ep. brąz., Przegl. Arch. t. VIII, s. 323, rys. 4.

Przysieka Polska pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: skarb wykopano w 1886 r. w czasie orki.

Inwentarz: między kamieniami, na głęb. 1,85 m znalezione zostały.

1 Siekierka brązowa z lekko podniesionymi brze-

Ryc. 82. Poznań, (Wzgórze Św. Wojciecha). Naczynie gliniane, $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 82. Poznań, (Colline St. Adalbert.). Vase en argile. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

gami i rozszerzonym ostrzem półkolistym. Wymiary: dłg. 12, szer. 1,8—4,5, grub. 0,1—1,8—0,2 cm (ryc. 83a).

2. Dłutko brązowe o ostrzach równoległych, lekko rozszerzonych. Brzegi podniesione. Dłutko w części środkowej rozszerzone. Wymiary: dłg. 12,1, szer. 1,3—1,1—1,8, grub. 0,1—1 cm (ryc. 83d).

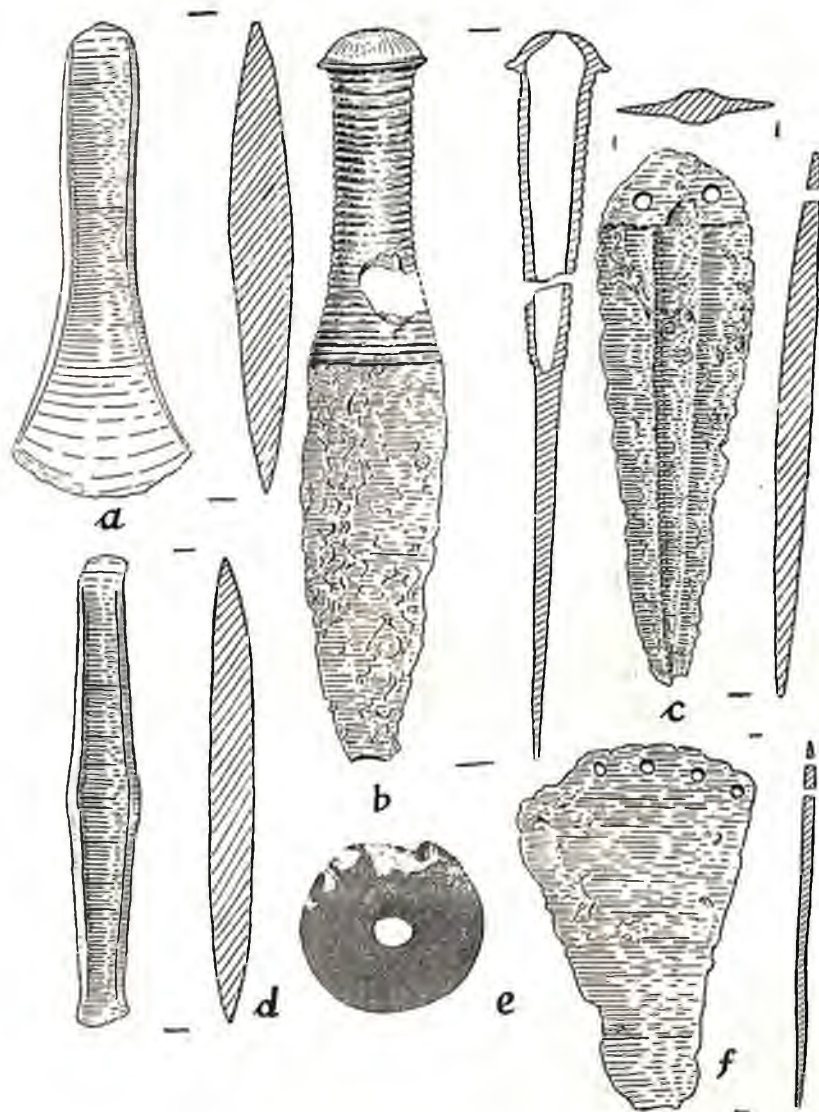
3. Sztylet brązowy odlany razem z rękojeścią, pustą wewnątrz, zakończoną półkulisto, poprzecz-

6. Krążek bursztynowy, płaski, okrągły z otworem w środku. Kolor zielonkawy. Wymiary: średn. 8,8, grub. 0,6—0,8 cm (ryc. 83e).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1939 : 98 a—f.

Literatura: Erzepki, Wykopisko z Polskiej Przysieki, Zapiski Arch. Pozn. s. 27—8, tb. IX, 1—5. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, str. 246 i nast., ryc. 116, 117, przyp. 151, 158, 161 i 165. — J. Ko-

Ryc. 83. Przysieka Polska, pow. kościański. Skarb brązowy. a. Siekierka, b.—c. i f. Sztylety, d. Dłuto, e. Pociorek bursztynowy. a.—d. i f. w $\frac{1}{2}$ w. n., e. w $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 83. Przysieka Polska, distr. de Kościan. Dépôt. a. Hache en bronze, b.—c. et f. Poignards, d. Ciseau, e. Perle d'ambre. a.—d. et f. en $\frac{1}{2}$, e. en $\frac{2}{3}$ gr. nat.

nie żebrowaną. Ostrze płaskie i w przybliżeniu owalne. Wymiary: dłg. 18,2, szer. rękojeści 2—2,3, szer. ostrza 1—3,6, grub. ostrza 0,6 cm (ryc. 83b).

4. Brązowa klinga sztyletu, płaska z żeberkiem w środku, z dwoma otworami do nitów. Wymiary: dłg. 13,7, szer. 0,9—3,8, grub. 0,1—0,9 (ryc. 83c).

5. Brązowa klinga sztyletu, płaska, kształtu trójkątnego z ułamanym końcem, z 6-ma otworami do nitów (z tych dwa zniszczone). Wymiary: dłg. 9,2, szer. 1,2—6, grub. 0,2 cm (ryc. 83f).

strzewski, Prehist. ziem polskich, tabl. LXIII, ryc. 4, 6 i 11. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 7, rys. 21. — Montelius, Die Chronologie... s. 36—7, rys. 71. — O. Uentze, Die frühbronzezeitl. triangulären Vollgriffdolche... s. 53, tb. XLVIII, 120. — Album zab. preh. II, s. 7, tb. XXI, 1—6.

Przysieka Stara pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: mała brązowa bransoleta owalna, o nie

stykających się końcach. Powierzchnia zniszczona.
Wymiary: $7,9 \times 6,7$, grub. $0,5-1$ cm (ryc. 84).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. 1909:158.

Literatura: Blume, Aus der Prov. Posen, Mannus III., s. 292

Rakoniewice pow. wolsztyński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: płaska siekierka brązowa.

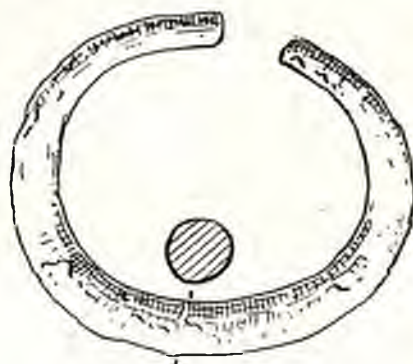
Literatura: Akta Muzeum Wielkopolskiego. —
J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 195.

Rosko pow. czarnkowski.

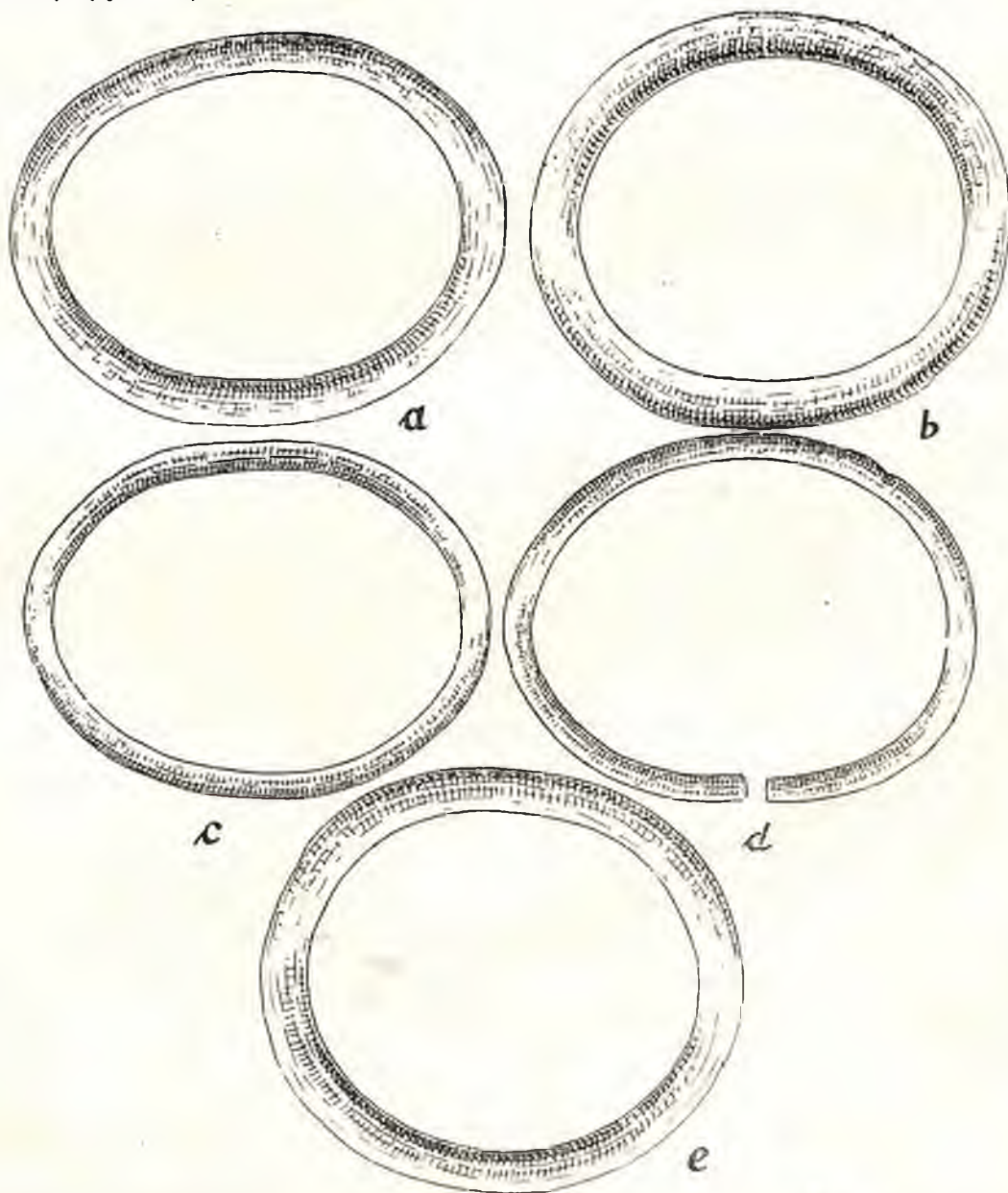
Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz: pięć naramienników z grubej sztabki brązowej:

1. Naramiennik zamknięty z okrągłej, grubej sztabki brązowej kształtu owalnego. Wymiary: $13 \times 10,4$, grub. $1,1$ (ryc. 85a).

Ryc. 84. Przysieka Stara, pow. kościański. Bransoleta brązowa. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 84. Przysieka Stara, distr. de Kościan. Bracelet en bronze. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Ryc. 85. Rosko, pow. czarnkowski. Skarb brązowy. Naramienniki. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 85. Rosko, distr. de Czarnków. Dépôt. Brassards en bronze. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

2. Owalny naramiennik brązowy zamknięty. Wymiary: 12,8×11,2, grub. 1,2 cm (ryc. 85b).

3. Owalny naramiennik brązowy zamknięty z cieńszej sztabki. Wymiary: 12,4×9,6, grub. 0,7 (ryc. 85e).

4. Owalny naramiennik brązowy z okrągłej sztabki, z końcami nie stykającymi się. Wymiary: 12,5×10, grub. 0,6 cm (ryc. 85d).

5. Naramiennik brązowy owalny z grubej sztabki, zamknięty. Wymiary: 12,8×11,5, grub. 1,1 cm (ryc. 85c).

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P.

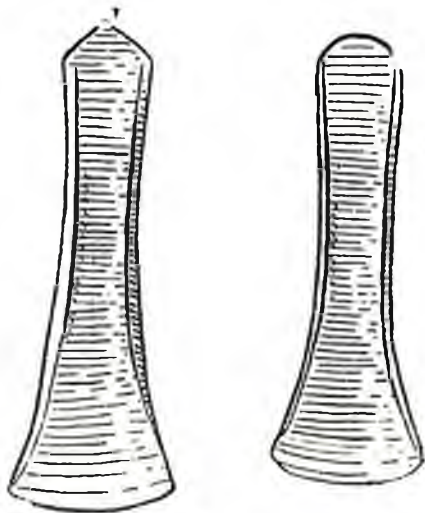
Literatura: Cofciana, Skarb brązowy z Roska... Przgl. Arch. t. VIII, s. 39, rys. 4a (fotografie tych naramienników zaliczono mylnie do skarbu z V okr. brązu). — J. Kostrzewski, Sprawozd. P. A. U. t. XLVI, str. 245 (autor podaje tu w wątpliwość przynależność ich do skarbu z V okr. brązu i przydziela je do I, jako znalezione osobno)

R z e c z y c a pow. inowrocławski.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz: skarb. Zawierał:

1. Brązową siekierkę z podniesionymi brzegami, rozszerzonym ostrzem i trójkątnie zakończonym obu-

Ryc. 86. R z e c z y c a, pow. inowrocławski. Siekierki brązowe ze skarbu. $\frac{1}{2}$ w n. — Fig. 86. R z e c z y c a, distr. d'Inowrocław. Haches en bronze d'un dépôt. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

chem. Wymiary: dłg. 12, szer. 2—1,6—4 cm (ryc. 86a).

2. Siekierkę brązową z rozszerzonym łukowato ostrzem i takimż obuchem z podniesionymi brzegami. Wymiary: dłg. 11, szer. 2—1,4—3,6 cm (ryc. 86b).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: niegdyś Muz. T. P. N. Jedna została skradziona w r. 1918, druga zaginęła w czasie wojny.

Literatura: J. Kostrzewski, Z badań... Przgl. Arch. s. 194. — Prumers, Die Geschichte Kujaviens. Zeitschr. d. Hist. Ges. Posen XXV 1910, s. 3. — Album zab. preh. II, s. 9, tb. XXIII, 1 i 3.

R z e s z y n e k pow. mogileński.

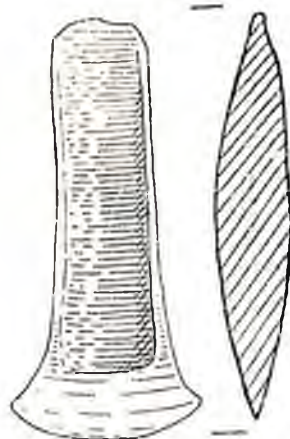
Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: mała brązowa siekierka o prostym obuchu i rozszerzonym ostrzu z prostokątnym pogłębieniem na obu powierzchniach. Wymiary: dłg. 8,2, szer. 1,8—3,5, wys. 0,1—1,8 (ryc. 87).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. 1910 : 267.

Literatura: Antoniewicz, Zbiór wykopalisk w Muz. Starożytn. im. W. Tarczyńskiego w Łowiczu, Wiad. Arch. t. VII, s. 123, przyp. 2 (mylnie zalicza ją do II okresu brązu). — Blume, Vor- u. frühg. Alt. s. 72, nr 830. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 246, przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań... Przgl. Arch. t. II, s. 194. — Der Kreis Hohensalza 1911, s. 6.

Ryc. 87. R z e s z y n e k, pow. mogileński. Brązowa siekierka. $\frac{2}{3}$ w n. — Fig. 87. R z e s z y n e k, distr. de Mogilno. Hache en bronze. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

S k a r b i e n i c e pow. szubiński.

Rodzaj znaleziska: grób.

Inwentarz: grób skrzynkowy zbudowany z płyt kamiennych zawierał:

1. Długą, smukłą siekierkę brązową typu łopatkowatego o długim, wąskim trzonku z lekko podniesionymi brzegami. Ostrze spłaszczone, zaokrąglone. Na ostrzu ornament w postaci wsuwanych w siebie łuczków. Koniec obucha nadłamany. Boki lekko facetowane. Wymiary: dłg. 23,2, szer. 1,5—1,2—3,6, grub. 0,4—0,7—0,1 cm (ryc. 88d).

2. Płaską siekierkę brązową, zwężoną w środku, rozszerzoną lekko przy łukowatym ostrzu. Wymiary: dłg. 13,8, szer. 1,7—1,4—4, grub. 0,8 cm (ryc. 88e).

3. Tłoczek brązowy o jednym końcu spiczastym, drugim dłutowatym, w środku czworograniasty. Wymiary: dłg. 12,8, szer. 0,1—0,4—0,6 cm (ryc. 88b).

4. Małe dłutko brązowe o ostrzach równoległych. Wymiary: dłg. 10, szer. 0,9—1,1—0,7 cm (ryc. 88c).

5. Dwie bransolety spiralne, jedna zachowała się w formie wyprostowanego pręta o długości 25,2 cm (ryc. 88a).

6. Dwie zausznice złote.

7. Płaski krążek bursztynowy i kilka kawałków bursztynu.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr 1939 : 108 a—d. Nie zachowały się: siekierka (108b) oraz bransoleta spiralna brązowa, dwie złote zausznice i bursztyny.

Literatura: Katalog d. Ausstellung... Berlin 1880, s. 377, nr 158 i 166. — J. Kostrzewski, Wielkopolska, str. 42, ryc. 107, 109, 115, przyp. 143 i 158. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 189. — J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania... Wiad. Arch. XIII, s. 85 i 82. — J. Kostrzewski, Wytwórczość... Przegl. Arch. t. IX, s. 182, rys. 10. — J. Ko-

archeol., Światowit V, s. 212. — Album zabytków... 1, tb. XVII. 8—12. — Słownik geograf. t. X, s. 648. — Zeitschr. f. Ethn. 1904, s. 570, 23.

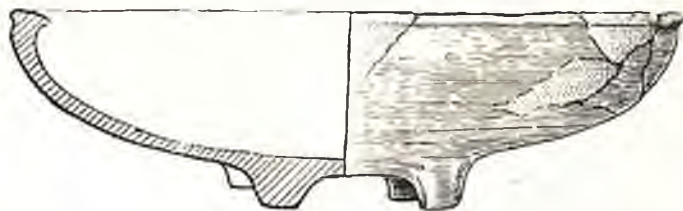
Słopanowo pow. szamotulski.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: misa płytka, szerokokotworowa o spłaszczonej krawędzi z wgłębieniem poniżej. Misa posiada cztery nóżki dość szerokie. Głina tłusta, jasnobrunatna. Wymiary: otwór 38. wys. 11. nóżki 2 cm (ryc. 89).

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. nr 1940 : 1276.

Ryc. 89. Słopanowo, pow. szamotulski. Misa gliniana. 1/4 w n. — Fig. 89. Słopanowo, distr. de Szamotuly. Ecuelle en argile. 1/4 gr. nat.

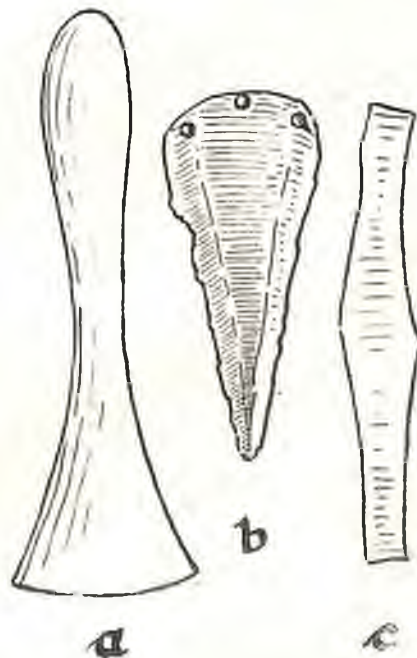
Słupy pow. szubiński.

Rodzaj znaleziska: skarb.

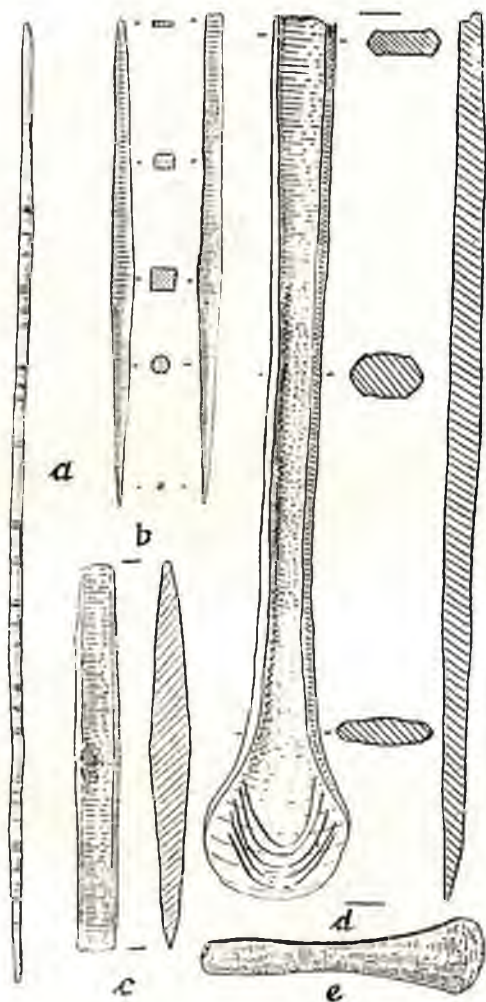
Inwentarz: trójkątna głownia sztyletu (ryc. 90a).

2. Dłuto podwójne o równoległych ostrzach, rozszerzone w środku (ryc. 90c).

3. Siekierka brązowa zwężona w środku o rozszerzonym ostrzu (90 b).

Ryc. 90. Słupy, pow. szubiński. Skarb brązowy (według niedokładnego rysunku). a. Siekierka. b. Ostrze sztyletu, c. Dłuto. a—c. ok. 1/2 w n. — Fig. 90. Słupy, distr. de Gubin. Dépôt (d'après un dessin inexact), a. Hache, b. Poignard, c. Ciseau, tout en bronze. a—c. Env. 1/2 gr. nat.

Ryc. 88. Skarbienice, pow. żniński. Grób. a. Pret brązowy z rozprostowaną bransoletą. b. Tłoczek. c. Dłutko. d—e. Siekierki. a—d. 1/2 w n., e. w 1/4 w n. — Fig. 88. Skarbienice, distr. de Żnin. Contenu d'une tombe. a. Bracelet redressé, b. Poinçon, c. Ciseau, d—e. Haches. Tout en bronze. a—d. en 1/2, e. en 1/4 gr. nat.

strzewski, Groby grzebalne... Rocznik T. P. N. XLIII, s. 195—6. — L. Kozłowski, Wcz., st. i śr. ep. brąz... s. 30—1. — Lissauer, Die prähistorischen Denkmäler der Prov. Westpreussen... Lipsk 1887, s. 73, nr 29. — W. Maas, Mapy... Przegl. Arch. t. III, s. 140. — Montelius, Die Chronologie... s. 220. — Sadowski, Wykaz zabytków... s. 53, tb. V, rys. 2—4 (niedokładnie). — Sadowski, Drogi handlowe greckie i rzymskie, s. 66—67. — Schwartz, Materialien... s. 5. — Witanowski, Materiały do mapy

Kultura: iwieńska.

Zbiory: Gab. arch. U. J. w Krakowie.

Literatura: Chantre, *Armes et objets de parure du cabinet de l'Université Jaguellone à Cracovie. Matériaux pour l'histoire primitive de l'homme* IX (1878), z. 3, s. 127, rys. 74. — Erzepki, *Skarb z Granowa*, *Zapiski Arch. Pozn.*... 1, s. 15. — J. Kostrzewski, *Wielkopolska*... II, str. 246—247, przyp. 151, 153, 161. — J. Kostrzewski, *Z badań*... *Przegl. Arch.* t. II, s. 193. — Sadowski, *Wykaz zabytków prehist.*... s. 54. — Szembek, J., *Sprawozdanie o rozbiórce chemicznym niektórych zabytków brązowych ze zbioru uniwersyteckiego*. *Zbiór wiadomości do antropol. krajowej* — 1, s. 66. — *Rozprawy i sprawozd. z posiedzeń wydz. lit. Ak. Um.* t. VI, s. 22.

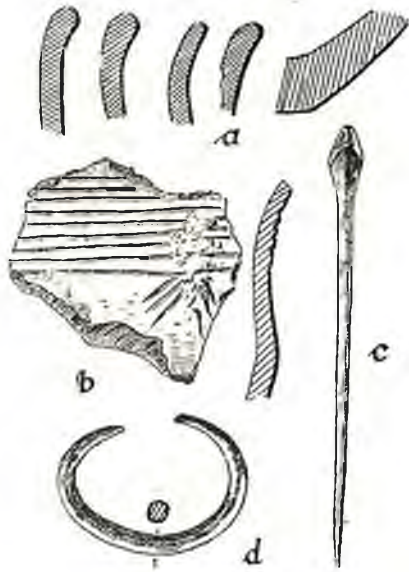
Srebrnagóra pow. żniński.

Położenie: pole dworskie nr 7.

Stanowisko: 1

Rodzaj znaleziska: z grobów, odkrytych w r. 1935.

Inwentarz: w stosie kamieni na głęb. 30—40 cm znaleziono skorupy naczynia tulipanowatego z ornamentem w postaci 9 poziomych żłobków. W jednym miejscu poniżej nich zwieszają się frędzlowato linie ukośne. Gлина koloru jasno-brunatnego, wewnątrz ciemna z domieszką kwarcu (ryc. 91b).

Ryc. 91. Srebrnagóra, pow. żniński. Z grobów płaskich. a. Ułamki naczyń, b. Bransoletka brązowa, c. Szpila brązowa, $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 91. Srebrnagóra, distr. de Żnin. Trouvailles provenant de tombes plates. a. Fragments de vases, b. Bracelet en bronze, $\frac{1}{2}$ gr. nat.

2. Szpila brązowa z końcem rozklepanym i zwinętym w rurkę. Wymiary: dłg. 12,5, grub. trzonka 0,4 (ryc. 91c).

3. Trzy małe bransoletki z cienkiego drutu o nie stykających się końcach kształtu owalnego. Wymiary: $4,9 \times 3,5$, grub. 0,2—0,5 (ryc. 91 d).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. 1939 : 36, 200a, 254 i 422.

Srebrnagóra, pow. żniński.

Stanowisko: 1.

Badania: J. Kostrzewskiego w r. 1936.

Rodzaj znaleziska: ze zniszczonych grobów.

Inwentarz:

1. Skorupy naczyń z brzegami wywiniętymi na zewnątrz. Gлина jasno-brunatna, sucha z domieszką kwarcu (ryc. 91a).

2. Ułamki naczyń o zaokrąglonym brzegu z ornamentem w postaci płytkich poziomych żłobków. Gлина jasno-brunatna z domieszką kwarcu.

3. Węgielki drzewne.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr 1936 : 1405—08.

Literatura: Kočka, *Dwa nowe stanow. kult. iwieńskiej w powiecie żnińskim*, *Przyczynki do pradziejów Polski zach. Poznań* 1937, str. 17. — J. Kostrzewski, *Prehistoria ziem*... s. 199—200. — S. Nosek, *Zagadnienie Prasłow.*... *Światowit* XIX, s. 97—93.

Starkowo pow. wolsztyński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: naramiennik owalny.

Kultura: unietycka.

Literatura: J. Kostrzewski, *Wielkopolska*... II, str. 248, przyp. 178. — J. Kostrzewski, *Z badań*... *Przegl. Arch.* t. II, s. 195. — Kossinna, *Die indogermanische Frage*... *Zeitschr. f. Ethn.* 1902, s. 190.

Stęszew pow. poznański.

Rodzaj znaleziska: skarb, odkryty przy kopaniu torfu.

Inwentarz: na głęb. 1,2 m pod powierzchnią ziemi znaleziono 5 bransolet brązowych (ryc. 92).

1. Bransoleta brązowa z końcami zwężonymi i odgiętymi na zewnątrz. Sztabka od wewnątrz spłaszczona. Wymiary: $6,4 \times 5,5$, grub. 0,6—0,25.

2. Bransoleta brązowa z końcami zwężonymi i słabo odgiętymi na zewnątrz. Sztabka spłaszczona od wewnątrz. Wymiary: $6,5 \times 5,6$, grub. 0,4—0,7.

Ryc. 92. Stęszew, pow. poznański. Skarb brązowy. Bransolety, $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 92. Stęszew, distr. de Poznań. Dépôt. Bracelets en bronze. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

3. Bransoleta brązowa z grubszej sztabki w przekroju okrągłej o końcach zwężonych. Wymiary: $6,5 \times 5,1$, grub. $0,5-0,8$.

4. Bransoleta brązowa z końcami zwężonymi, spłaszczona od środka. Wymiary: $6,5 \times 5,4$, grub. $0,45-0,7$.

5. Bransoleta brązowa z okrągłej sztabki o zwężonych końcach. Wymiary: $6,2 \times 5,3$, grub. $0,45-0,5$. Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1941:109.

Literatura: S. Kurnatowski, Dwa skarby z wczesnego okresu brązowego... Przegl. Arch. t. VIII, 334.

Strzelce pow. mogileński.

Stanowisko: II.

Położenie: grób wtórny w kurhanie neolitycznym nr I.

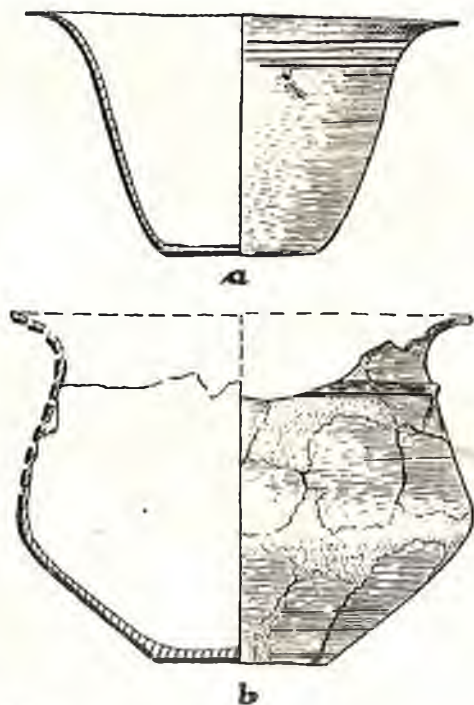
Badania: Muz. Arch. w Poznaniu w r. 1952.

Rodzaj znaleziska: grób.

Inwentarz: grób zbudowany z polnych kamieni ułożonych w kształt podłużnego obwarowania. Wewnątrz znajdował się szkielet skurczony, twarzą zwrócony na płd.-wschód. Przy nogach leżały dwa naczynia.

1. Naczynie tulipanowate o szerokim, wywiniętym na zewnątrz brzegu. Poniżej krawędzi cztery poziome, równoległe żłobki i ślad po niezachowanym guzku. Głina koloru brunatnego. Wymiary: otwór $16,5$, dno 6 , wys. $9,5$ cm (ryc. 93 a).

2. Naczynie dwustożkowate z zaokrąglonym brzuścem i silnie na zewnątrz wywiniętym brzegiem. U nasady szyjki biegną trzy poziome żłobki, przerwane małym guzkiem, od którego w dół rozchodzą się dwie ukośne kreski. Głina koloru ciemnobrunat-

Ryc. 93. Strzelce, pow. mogileński. Naczynia z grobu, $\frac{1}{4}$ w. n. — Fig. 93. Strzelce, distr. de Mogilno. Vase d'une tombe. $\frac{1}{4}$ gr. nat.

nego bez domieszki. Wymiary: otwór 18 , dno $6,5$, wys. 14 , średn. brzuśca 18 cm (ryc. 93 b).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1952:795—797.

Strzydzew pow. jarociński.

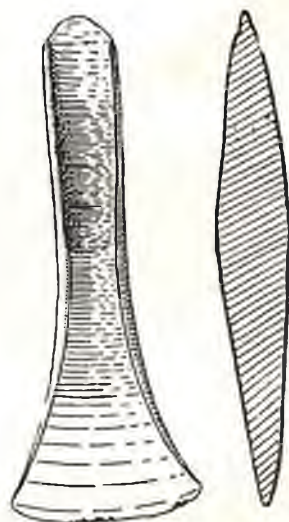
Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: mała płaska siekierka brązowa ze słabo podniesionymi brzegami i ostrzem lekko rozszerzonym. Wymiary: dłg. $9,2$, szer. $1,6-3,2$, grub. $0,1-1,1-0,2$ cm (ryc. 94).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1939:109.

Literatura: Blume, Vor- und frühgeschichtl. Alt. s. 132, nr 24 i 93. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 246, przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 196.

Ryc. 94. Strzydzew, pow. jarociński. Siekierka brązowa. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 94. Strzydzew, distr. de Jarocin. Hache en bronze. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Sulęcinek pow. średzki.

Stanowisko: 1.

Położenie: (na terenie neolitycznej osady), wydma w odległości 1 km od stacji.

Inwentarz: drobne skorupki z gliny schudzonej z domieszką piasku, barwy jasno-brunatnej. Ornament w postaci zygzaków i kreski poziomych.

Dwie skorupy górnej części naczynia z wychylnym na zewnątrz brzegiem. Głina z domieszką piasku i tłuczonych, białych muszelek. Kolor gliny jasnobrunatny.

Zbiory: M. A. P. 1948:81 i 86.

Sulęcinek pow. średzki.

Stanowisko: 2.

Położenie: wydma leżąca na płn. od Borowa.

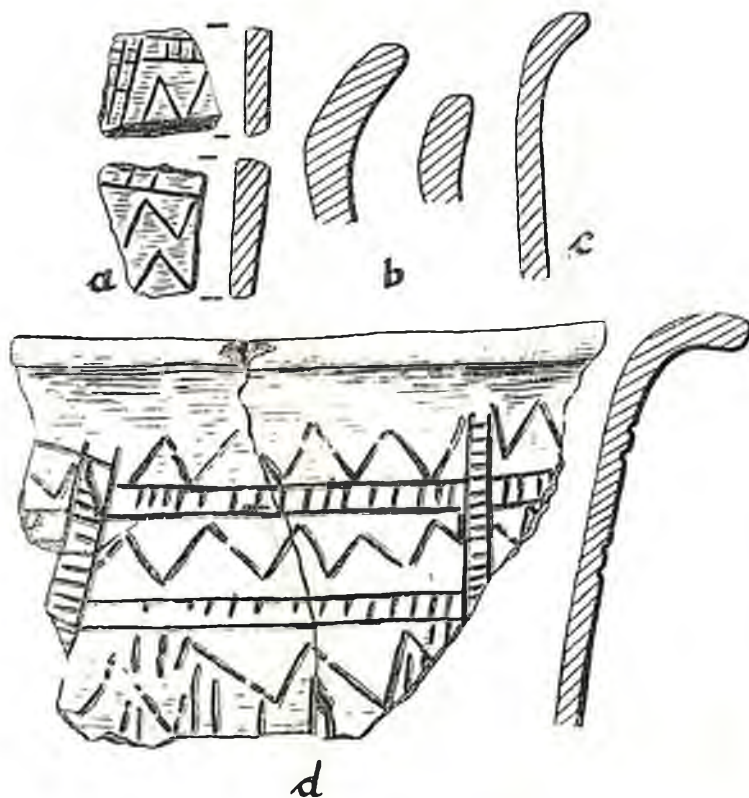
Inwentarz: ułamek górnej części naczynia z krawędzią, wywiniętą na zewnątrz. Ornament w postaci kilku pasm poziomych, pionowo zakreskowanych, między którymi biegną linie zygzakowate. Głina tłusta, koloru jasnobrunatnego (ryc. 95 a, d).

Ułamki naczyń z gliny tłustej z domieszką grubych ziaren piasku i muszelek, koloru jasno-brunatnego (ryc. 95b—c).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1948:2006—2007.

Literatura: M. Kłówniańska: Przyczynek do poznania wcz. ep. brąz. Przegl. Arch. t. VIII, s. 323, rys. 5,9.

Ryc. 95. Sulęcinek, pow. średzki. Ułamki naczyń. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 95. Sulęcinek, distr. de Środa. Fragments de vases. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Szadłowice pow. inowrocławski.

Rodzaj znaleziska: grób (?) znaleziony w r. 1952.

Położenie: na cmentarzu katolickim.

Inwentarz: grób zbudowany z kamieni zawierał:

1. Naczynie beczułkowate o wywiniętej lekko na zewnątrz krawędzi. Na granicy brzośca i szyjki ornament w postaci trzech poziomych żłobków wykonanych bardzo niestarannie. Gлина ciemno-brunatna z domieszką miki. Wymiary: otwór 9,5, dno 5, wys. 9,5, średn. brzośca 10,5 (ryc. 96a).

2. Małe kościane szydło, o powierzchni wygładzonej. Wymiary: dłg. 5,5, szer. 2,5 (ryc. 96b).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: Muz. w Bydgoszczy.

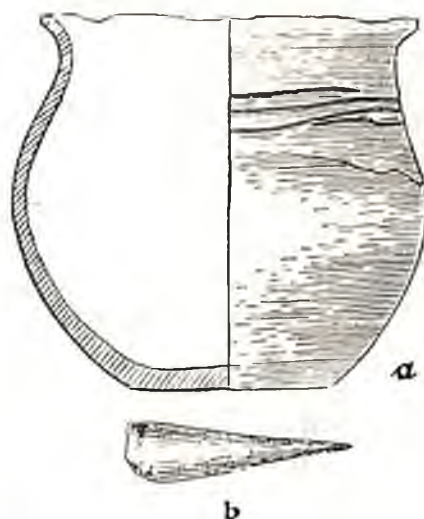
Literatura: Archiwum Muz. w Bydgoszczy.

Szamocin (?) pow. chodzieski.

Rodzaj znaleziska: skarb (?) złożony pierwotnie z 3 siekieriek brązowych.

Inwentarz: siekierka brązowa z rozszerzonym ostrzem i podniesionymi brzegami. Wymiary: dłg. 11,7, szer. 1,9—1,7—4,3, grub. 0,1—1,2 cm (ryc. 97).

Kultura: iwieńska.

Ryc. 96. Szadłowice, pow. żniński. a. Naczynie, b. Szydło kościane. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 96. Szadłowice, distr. de Żnin. a. Vase, b. Alène en os. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1939:151b.

Literatura: Blume, Vor- u. frühgesch. Alt. s. 62, nr 636—8. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, str. 246, przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 166 ryc. 20. — J. Kowalenkowa: Nowe nabytki... Przegl. Arch. t. II, 113, ryc. 9.

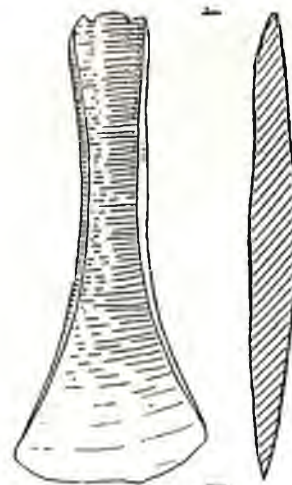
Szarlej pow. inowrocławski.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: naczynie dwustożkowate z zaokrąglonym brzoścem i wywiniętym na zewnątrz brzegiem. U nasady szyjki trzy poziome żłobki, poniżej których w jednym miejscu umieszczone są frędzlowate linie. Gлина brunatna z domieszką piasku. Wymiary: otwór 13, dno 6,5, wys. 13,2, średn. brzośca 15 (ryc. 98).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1922:24.

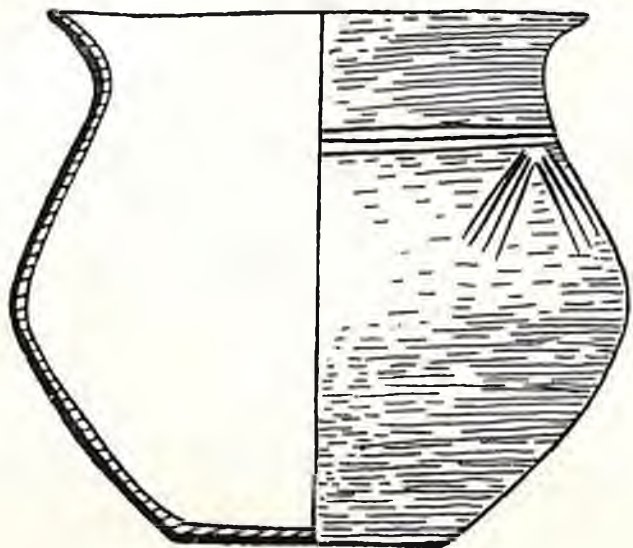
Ryc. 97. Szamocin, pow. chodzieski. Siekierka brązowa. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 96. Szamocin, distr. de Chodzież. Hache en bronze. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Literatura: J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania... Wiad. Arch. t. XIII, s. 78, rys. 2. — S. Nosek, Zagadnienie prasłowiańszczyzny... Światowit XIX, s. 98.

Szczepankowo pow. szamotulski.

Rodzaj znaleziska: skarb znaleziony ok. r. 1880.

Inwentarz: naramiennik brązowy, owalny ze zwęż-

żającymi się i stykającymi końcami, poprzecznie żłobkowanymi. Od wewnątrz lekko facetowany. Wymiary: $12,5 \times 10,2$, grub. $0,7-1,5$ (ryc. 99a).

2. Naramiennik brązowy, owalny ze zwężającymi i prawie stykającymi się końcami, poprzecznie żłobkowanymi. Wymiary: $12,5 \times 10,3$, grub. $0,8-1,5$ (ryc. 99b).

3. Brązowy naramiennik owalny, o nieco zwężonych, nie stykających się końcach, wewnątrz wypełniony rdzeniem glinianym. Od strony wewnętrznej spłaszczony. Wymiary: $12,5 \times 11,2$, grub. $1,2-1,9$, wys. $1,7-2,3$ (ryc. 99c).

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. 1920 : 135, 137 i 139.

Szczepankowo pow. szamotulski.

Położenie: w żwirowisku.

Rodzaj znaleziska: skarb, tworzący może całość z poprzednio opisanymi naramiennikami.

Inwentarz: w naczyniu glinianym znajdowały się:

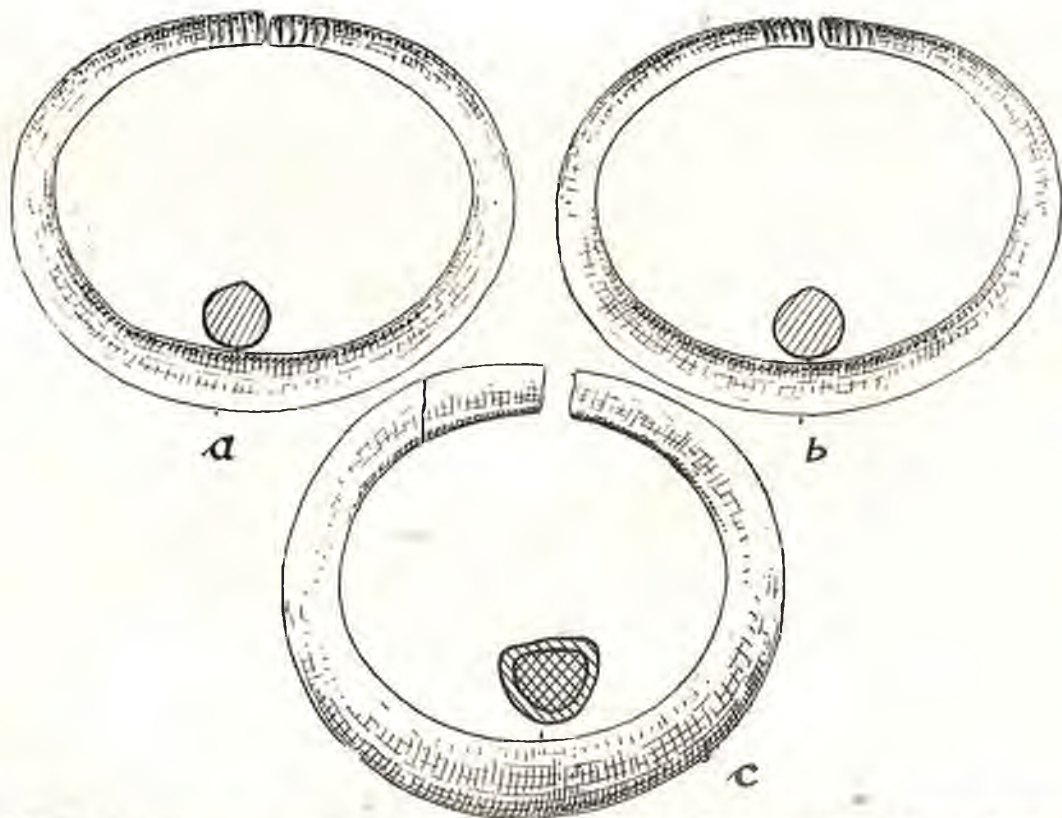
1. Naszyjnik brązowy z końcami zwiniętymi w uszka. Wymiary: $15 \times 13,5$, grub. $0,1-1,1$ (ryc. 100c).

2. Brązowy naramiennik owalny z lekko zwężonymi i stykającymi się końcami, poprzecznie żłobkowanymi. Wymiary: $12,9 \times 11,2$ grub. $0,9-1,7$ cm (ryc. 100b).

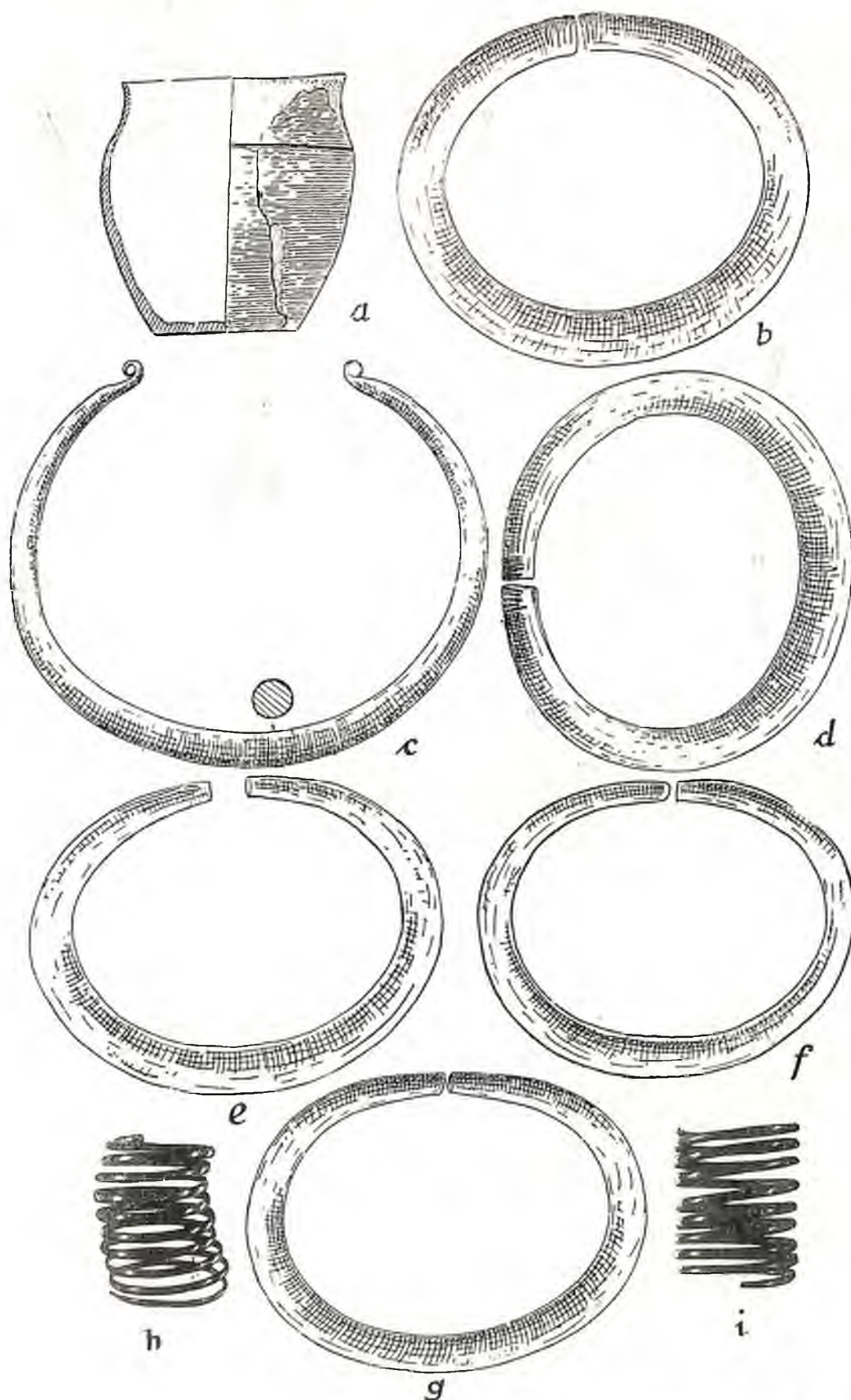
3. Brązowy naramiennik owalny z niegrubej sztabki o zwężonych końcach. Wymiary: $12,1 \times 9,5$, grub. $0,6-1,2$ (ryc. 100g).

4. Brązowy naramiennik owalny z lekko zwężonymi i stykającymi się końcami, poprzecznie żłobkowanymi. Wymiary: $13 \times 11,2$, grub. $1-1,7$ cm (ryc. 100d).

Ryc. 97. Szarlej, pow. inowrocławski. Naczynia gliniane $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 97. Szarlej, distr. d'Inowrocław. Vase en argile. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Ryc. 99. Szczepankowo, pow. szamotulski. Skarb brązowy nr. I. Naramienniki z jądrem glinianym. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 99. Szczepankowo, distr. de Szamotuly. Dépôt No. I. Brassards à noyau en argile. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Ryc. 100. Szczepankowo, pow. Szamotuły. Skarb brązowy nr II. a. Naczynie gliniane, b., d.—g. Naramieniki, c. Naszyjnik. h.—i. Bransolety spiralne. a. w $\frac{1}{4}$, b.—g. w $\frac{1}{2}$, h.—i. w $\frac{1}{3}$ w. n. Fig. 100. Szczepankowo, distr. de Szamotuły Dépôt No. II. a. Vase, b. et d.—g. Brassards en bronze, c. Collier en bronze, h.—i. Bracelets spirals en bronze. a. en $\frac{1}{4}$, b.—g. en $\frac{1}{2}$, h.—i. en $\frac{1}{3}$ gr. nat.

5. Brązowy naramiennik owalny z końcami zwężonymi i nie stykającymi się. Wymiary: 12,7×10,1, grub. 0,6—1,6 (ryc. 100 e).

6. Brązowy naramiennik owalny ze zwężonymi i prawie stykającymi się końcami. Wymiary: 12,4×9,6, grub. 0,7—1,2 (ryc. 100f).

7. Bransoleta spiralna z taśmy brązowej, spłaszczonej od wewnątrz, od strony zewnętrznej wypukłej. Wymiary: Wys. 8,9, średn. 6,9, grub. taśmy 0,3, szer. 0,6 (bransoleta składa się z 8½ zwojów) (ryc. 100h).

8. Bransoleta spiralna z taśmy brązowej, spłaszczonej od wewnątrz, od zewnątrz wypukłej. Wymiary: wys. 9, średn. 6,6, grub. taśmy 0,3, szer. 0,6 cm (bransoleta składa się z 9 zwojów) (ryc. 100i).

9. Naczynie gliniane kształtu beczułkowatego ze zwężającą się lekko szyjką, u której nasady biegnie poziomy żłobek. Wymiary: otwór 14,5, dno 9, średn. brzuśca 16, wys. 16,5 cm (ryc. 100a).

Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1912 : 247—253.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, str. 248, przyp. 176, 178—9, 182, rys. 123, 126 i 130. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 195. — J. Kostrzewski, Prehistoria ziem... t. LXIII, 2, 3. — Lissauer, Prähist. Denkmäler... 1887, s. 77, nr 25. — Schwartz, Materialien... III, s. 10, nr 10. — Wilanowski, Materiały do mapy... Światowit VI, s. 154. — Słownik Geograf... II, s. 842. — Aus dem Posener Lande 1912, str. 378 i 472 (tabl.).

Szczepidło pow. koniński.

Stanowisko: 4.

Badanie: powierzchniowe J. Kostrzewskiego w r. 1949.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: dwie skorupy naczynia zdobione ornamentem poziomych, równoległych żłobków, między

Ryc. 101. Szczepidło, pow. koniński. Stan. 4. Skorupy naczyń. 1/2 w. n. — Fig. 101. Szczepidło, distr. de Konin. Tessons. 1/2 gr. nat.

którymi biegną małe, okrągłe dołki. Gлина tłusta z domieszką kwarcu, koloru jasno-brunatnego (ryc. 101).

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1949 : 940b.

Szczepidło pow. koniński.

Stanowisko: 10.

Badania: powierzchniowe A. Studzińskiego w r. 1953.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: górna część naczynia od wewnątrz gładzonego, od strony zewnętrznej zdobionego nieregul-

arnymi dołkami. Gлина tłusta bez domieszki, koloru brunatnego.

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1953 : 39.

Szczodrowo pow. kościański.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz: ze znalezionych w skarbie dwóch naszyjników i czterech naramienników zachowały się:

1. Naszyjnik brązowy z końcami zwiniętymi w uszka (jeden koniec nieco utracony). Wymiary: 12,5×14,3, grub. 0,1—1,1 (ryc. 102a).

2. Naszyjnik brązowy z jednym końcem zwiniętym w uszko (utracony) drugim zaostrozonym. Wymiary: 12,75×14,5, grub. 0,1—1,3 (ryc. 102b).

3. Brązowy naramiennik owalny ze zwężonymi i stykającymi się końcami, poprzecznie żłobkowanymi. Wymiary: 12,5×10,2, grub. 0,6—1,2 (ryc. 102c).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr 1908 : 826—828.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, str. 248, przyp. 176 i 178. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 195. — Kossinna, Die indogerm. Frage... Zeitschr. f. Ethn. 1902, s. 190. — Kossinna, Abhandlungen u. Berichte... s. 284. — Montelius, Die Chronologie... s. 37, nr 5. — Prähist. Blätter, 1894, s. 20—23, t. IV—VI. — Kaiser-Friedrich-Museum in Posen. Jahresbericht 1908, s. 9. — Mannus t. I, 1908, s. 138. — Nachrichten über deutsche Altertumsf. 1892, s. 50.

Szelejewo pow. żniński.

Stanowisko: 2.

Rodzaj znaleziska: grób, odkryty w 1938 r. przy pracach drenarskich.

Inwentarz: grób na głęb. 1,5 cm zawierał kości ludzkie, skorupy kubka złożonego przy piersiach zmarłego oraz w głowach leżącą szpilę.

1. Skorupy naczynia z poziomą listewką, z której zwieszają się pionowe żłobki. Gлина koloru brunatnego, schudzona przez drobną domieszkę piasku (ryc. 103a).

2. Szpila kęściana z ułamanym końcem, główką płaską kształtu trapezowatego z okrągłym otworem w środku. Powierzchnia gładzona. Wymiary: dłg. 4,6, główka — szer. 1—1,2, grub. 0,3—0,5 cm (ryc. 103b).

Kultura: iwieńska.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1937 : 760 i 1938 : 154—155.

Literatura: J. Kostrzewski, Pradzieje... str. 74—5. — J. Kostrzewski, Prehist. ziem... s. 199, mapa 6, s. 197. — S. Nosek, Zagadnienie Prasłowiańszczyzny Światowit XIX, s. 98.

Śmielów pow. jarociński.

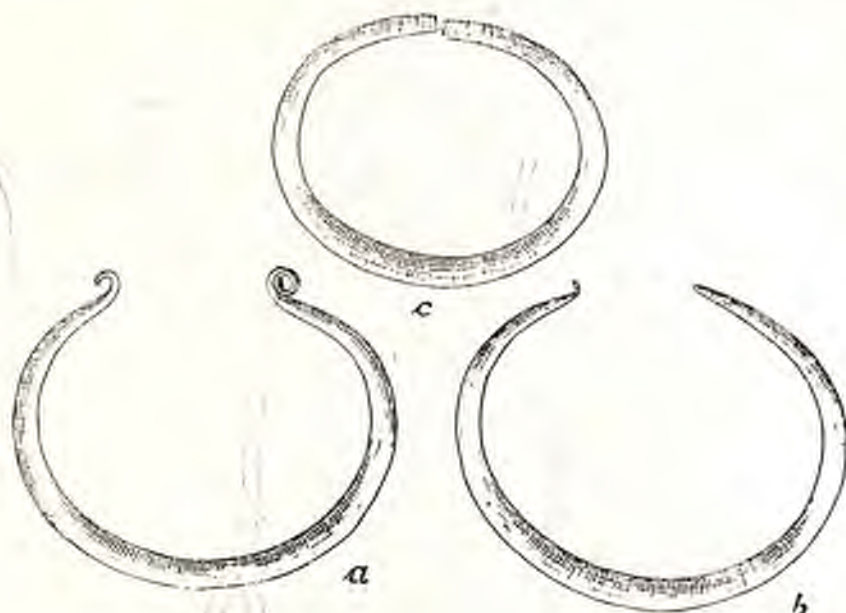
Położenie: znaleziono na łące.

Rodzaj znaleziska: luźne.

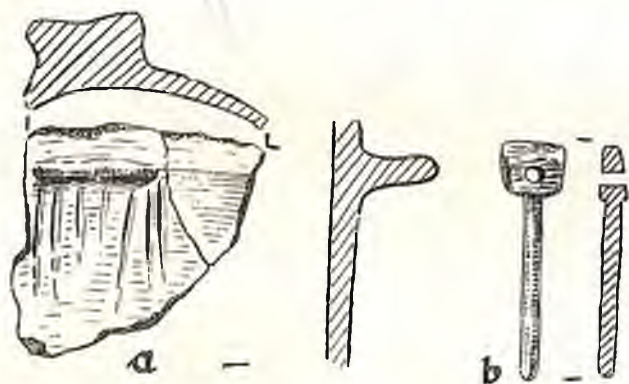
Inwentarz: siekierka brązowa z podniesionymi brzegami, zwężona w środku, z lekko rozszerzonym, łukowatym ostrzem. Koniec obucha posiada otworek rozerwany (ryc. 104). Drugi otwór wykonano, robiąc analizę chemiczną.

Kultura: unietycka.

Literatura: Archiw. pryw. J. Kostrzewskiego. — Album zab. pozn. t. I, tabl. XVIII.

Ryc. 102. Szczodrowo, pow. kościański. Skarb brązowy. a.—b. Naszyjniki, c. Naramiennik. $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 102. Szczodrowo, distr. de Kościan. Dépôt. a.—b. Colliers en bronze. c. Brassard en bronze. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Ryc. 103. Szelejewo, pow. żniński. Z grobów. a. Ułamek naczynia, b. Szpila kościana. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 103. Szelejewo, distr. de Żnin. Trouvailles provenant d'une tombe. a. Fragment de vase, b. Épingle en os. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Ryc. 104. Śmielów, pow. jarociński. Siekierka brązowa, ok. $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 104. Śmielów, distr. de Jarocin. Hache en bronze. Env. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Środa pow. średzki (okolica).

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: mały, brązowy, płaski sztylecik brązowy, kształtu trójkątnego z wyodrębnionym, zaokrąglonym uchwytem. Przekrój daszkowaty. Wymiary: dłg. 7,1, szer. 0,9—2,2, grub. 0,2 cm (ryc. 105).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1934:64.

Środa pow. średzki.

Rodzaj znaleziska: skarb, znaleziony przez robotników przy budowie.

Inwentarz:

1. Berło sztyletowe z rękojścią drewnianą (niezaciowaną), zakończoną dołem tulejkowatym metalowym okuciem. Ostrze wydłużone, w przekroju

daszkowate, zakończone okrągło, ozdobione u nasady ornamentem w postaci trójkąta złożonego z dwóch linii, u którego nasady biegną cztery ukośne, zakreśkowane trójkąty. Obuch, ozdobiony obustronnie trzema stożkowatymi nitami otoczonymi kreskami zakończony jest górą płaską tarczką, poniżej której biegną poprzeczne żłobki z rzędami krótkich, pionowych kresiek. Podobny ornament zdobi dolną część obucha. Grzbiet obucha płaski, zdobiony ukośnymi kreskami. Ostrze złączone z obuchem za pomocą dwóch rzeczywistych nitów. Wymiary: dłg. obucha 10, szer. 2,8—3,9—5 cm, dłg. ostrza 16,5, szer. 5 cm (ryc. 106a).

2. Owalny naramiennik brązowy z końcami zwężonymi, stykającymi się, poprzecznie żłobkowanymi. Wymiary: 11×10, grub. 1—1,2 cm (ryc. 106b).

3. Bransoleta spiralna.

Kultura: unietycka.

Zbiory: nigdyś w Muz. Wielkopolskim, nr inw. 1909:429 (zabytki zaginęły).

Literatura: Blume, Vor- u. frühgesch. Alt. s. 74, nr 884—885. — J. Kostrzewski, Wielkopolska II, str. 48, przyp. 172, ryc. 122 i tabl. I. — J. Kostrzewski, Z badań... Przgl. Arch. t. II, s. 196. — J. Kostrzewski, Prehistoria ziem... tb. LXIII, 1. — J. Kostrzewski, Wytwórczość... Przgl. Arch. t. IX, s. 179, rys. 6. — Kossinna, Abhandlungen u. Berichte... s. 284.

Świątkowo pow. żniński.

Rodzaj znaleziska: luźne na polu.

Inwentarz: brązowy sztylet z metalową rękojeścią zakończoną górą płaską, lekko wystającą tarczką (uszkodzoną), dołem zakończoną półkolisto. Rękojeść połączona z ostrzem za pomocą 8 nitów. Ostrze płaskie, kształtu trójkątnego, bardzo zniszczone i złamane. Na ornament składają się dwa rzędy trójkątów wsuniętych, złożonych z kilku linii. Trójkąty zwrócone są podstawą do rękojeści. Wymiary: dłg. 32,4, szer. rękojeści od 2,7—2—8,4 cm, szer. ostrza 6,7—1 cm (ryc. 107).

Kultura: iwieńska.

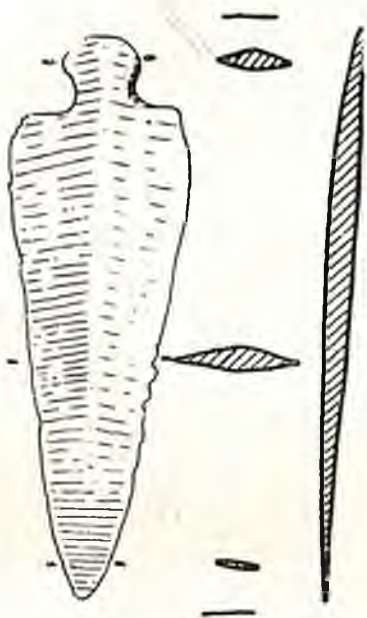
Zbiory: M. A. P. nr inw. 1939:117.

Literatura: Hockenbeck, Zeitschr. der Hist. Gesellsch. IX, s. 407. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 247, przyp. 163. — J. Kostrzewski, Z badań... Przgl. Arch. t. II, s. 194, mapa 6. — Lissauer, Prähist. Denkmäler... 1887, s. 75. — W. Maas, Mapy... Przgl. Arch. t. III, s. 140. — Montelius, Die Chronologie... s. 106. — Schwartz, Materialien... 1, s. 11. — Witanowski, Materiały do mapy... Światowit VI, s. 154. — Mannus, t. XIX, s. 110. — Słownik geogr... t. XI, s. 639. — Zapiski Arch. Pozn. s. 14.

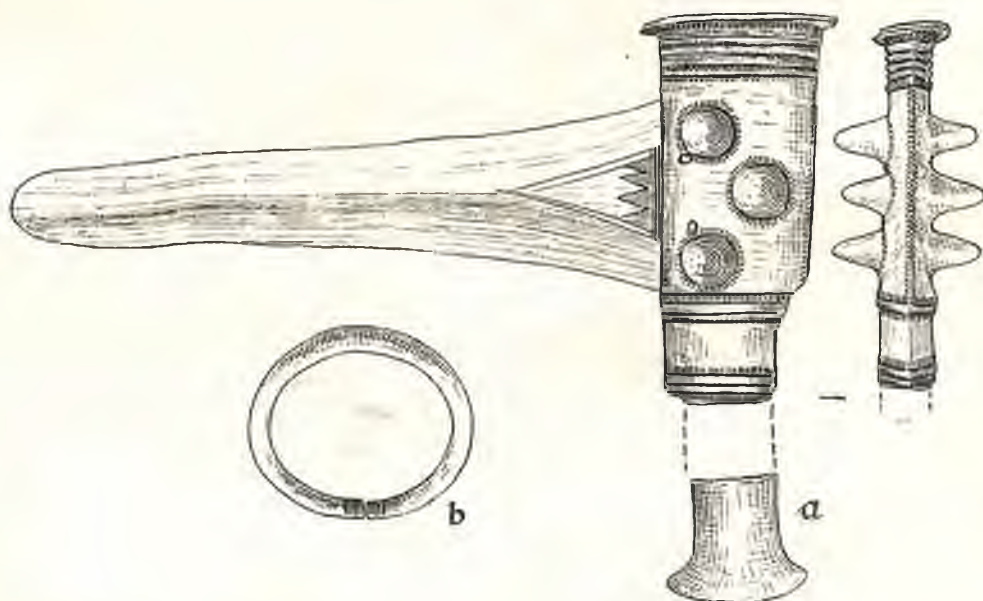
Tarnówko pow. mogileński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

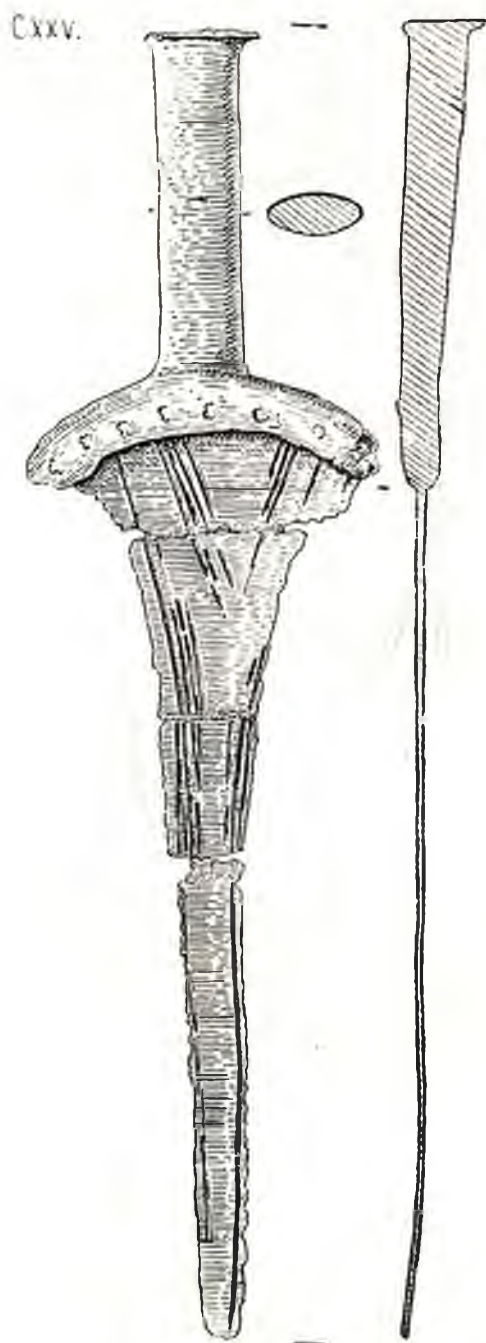
Inwentarz: siekierka brązowa z lekko podniesionymi brzegami, o rozszerzonym ostrzu, zwężona w środku. Wymiary: dłg. 10,8, szer. 1,9—4,9, grub. 0,2—1,5 (ryc. 108).

Ryc. 105. Okolica Środy. Sztylet brązowy. W. n.
Fig. 105. Environs de Środa. Poignard en bronze.
Gr. nat.

Ryc. 106. Środa, m. pow. Część skarbu brązowego. a. Górna i dolna część berła sztyletowego. b. Naramiennik.
a. w 1/2 w. n., b. w 1/4 w. n. — Fig. 106. Środa. Partie d'un dépôt. a. Hache — poignard, b. Brassard. a. en 1/2
b. en 1/4 gr. nat.

Ryc. 107. Świątkowo, pow. żniński. Sztylet brązowy. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 107. Świątkowo, distr. de Znín. Poignard en bronze. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Kultura: iwieńska (?)

Zbiory: M.A.P. nr inw. 1939: 105.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... str. 246, przyp. 151 (pod miejscowością Tarnówek). — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 194.

Tworkowo pow. obornicki.

(Wieś nie istniejąca obecnie, wcielona do placu ćwiczeń wojskowych w Biedrusku).

Rodzaj znaleziska: skarb, odkryty w torfowisku.

Inwentarz:

1. Sztylet brązowy z metalową rękojeścią, zakończony górą płaską, lekko wystającą tarczką. Dołem

Ryc. 108. Tarnówko, pow. mogileński. Siekierka brązowa. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 108. Tarnówko, distr. de Mogilno. Hache en bronze. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

zakończony półkolisto. Wykrój owalny. Rękojeść z głownią połączona jest za pomocą 2 nitów, trzy dalsze są tylko ozdobą. Powierzchnia ostrza zdobiona dwoma trójkątami złożonymi z linii, wsuniętych w siebie i podstawą zwróconymi ku rękojeści. Koniec ostrza ułamany. Wymiary: dłg. 27 cm (ryc. 109 a).

2. Brązowy naszyjnik z końcami zwiniętymi w uszka, zgięty (ryc. 109 b).

3. Owalny naramiennik brązowy z końcami zwiniętymi i zachodzącymi na siebie (rys. 109d).

4. Brązowa spiralna bransoleta z wąskiej taśmy, pogięta (ryc. 109 c).

Kultura: grobska II.

Zbiory: fotografia w M.A.P.

Literatura: J. Kostrzewski, I, II i III okr. ep. brąz. Przegl. Arch. t. IV, s. 9. — Waga, Nieopisane skarby brąz. z Wielkopolski, Przegl. Arch. t. IV, s. 242, r. 1.

Ryc. 109. Tworkowo, pow. obornicki. Skarb brązowy. a. Sztylet, b. Naszyjnik, c. Pogięta bransoleta spiralna, d. Naramiennik. $\frac{1}{4}$ w. n. — Fig. 109. Tworkowo, distr. d'Oborniki. Dépôt. a. Poignard, b. Collier, c. Braccélet spiral déformé, d. Brassard. $\frac{1}{4}$ gr. nat.

Wąsosz pow. szubiński.

Położenie: na piaszczystym wzgórzu właściciela majątku.

Rodzaj znaleziska: skarb znaleziony w r. 1891.

Inwentarz: w skład skarbu wchodziły:

1. Siekierka brązowa z podniesionymi brzegami i zwężona w środku. Obuch półkolisto zakończony. Ostrze rozszerzające się. Boki siekierki facetowane. Wymiary: dłg. 11,4, szer. 1,9—1,7—4,1, grub. 0,2—1,9 cm (ryc. 110b).

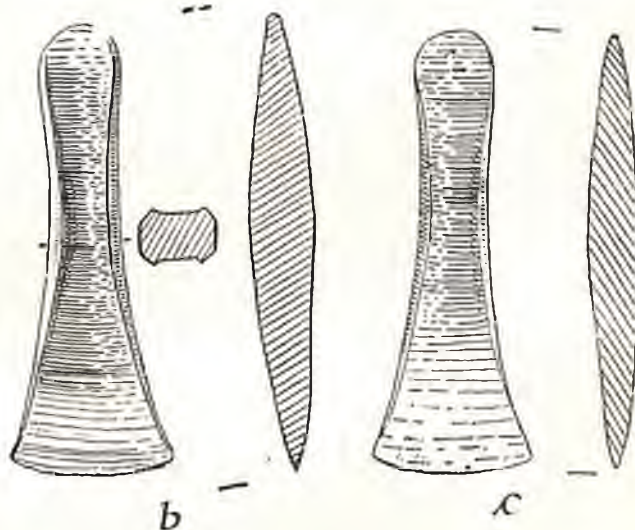
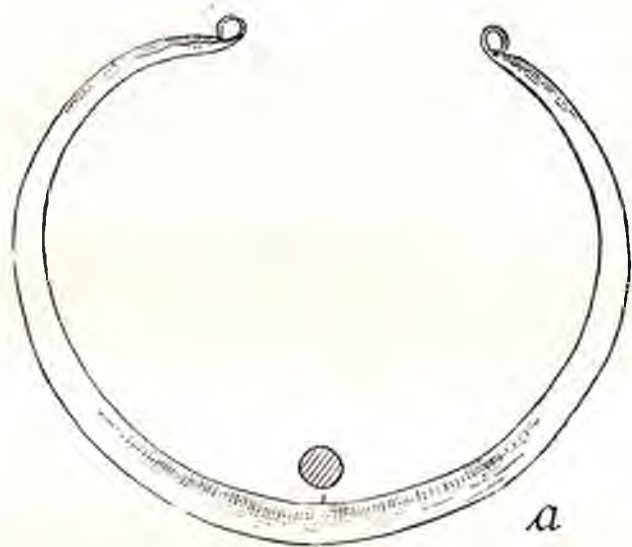
2. Siekierka (opis na podstawie kopii) z podniesionymi brzegami, obuchem półkolistym i ostrzem rozszerzonym. Wymiary: dłg. 11, szer. 2—1,8—4, grub. 0,24 cm (ryc. 110c).

3. Dłuto brązowe o ostrzach naprzeciwległe umieszczonych, posiadające na powierzchni lekkie wgłę-

14. Gruby brązowy pierścień z $1\frac{1}{2}$ zwoju grubej sztaby. Wymiary: średn. 5,9 cm.

15—18. Cztery małe pierścienie: 15. Mały, masywny, w przekroju okrągły, o końcach zwężających się, z $2\frac{2}{3}$ zwoja. Wymiary: średn. 3,4, wys. 1,3 cm. 16. Jak wyżej, z urwanym końcem. 17. Mała, masywna brązowa spiralka z $1\frac{1}{4}$ zwoju, od wewnątrz płaska, od zewnątrz okrągła, na końcu zwężona. Wymiary: średnica 4 cm. 18. Mała, masywna spiralka z $1\frac{1}{2}$ zwoju, od wewnątrz płaska, od zewnątrz okrągła, na końcach zwężona. Zniszczona i przełamana. Wymiary: średn. 4—5 cm.

19—22. Cztery zwoje z brązowej taśmy: 18 i 19. Dwie spirale z $4\frac{1}{2}$ zwoju taśmy brązowej, o zwężonym końcu. Wymiary: średn. 4,5, grub. 0,2 cm (ryc. 111 b). 20 i 21. Dwie spirale z $1\frac{1}{2}$ zwoju taśmy brązowej,

Ryc. 110. Wąsosz, pow. szubiński. Część skarbu. a. Naszyjnik brązowy, b.—c. Siekiery brązowe. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 110. Wąsosz, distr. de Szubin. Partie d'un dépôt a. Collier en bronze, b.—c. Haches en bronze. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

bień dla trzonka i zaczątek piętki. Wymiary: dłg. 13, grub. 3,5 (ryc. 111g).

4. Naszyjnik brązowy z końcami zwiniętymi w uszka. Wymiary: 13,6×15,5, grub. 0,1—1 cm (ryc. 110a).

5—9. Pięć owalnych naramienników brązowych. Nr 5 — o zwężających się końcach, nie stykających się, żłobkowanych. Wymiary: 10,7×7,8 (ryc. 111d). 6. — owalny, zwężony na końcach prawie stykających się i żłobkowanych. 7 — owalny, masywny, o końcach grubych, niestykających się. Wymiary: 11,2×8,7. 8 — Masywny, z końcami prawie stykającymi się. Wymiary: 10×7,8. 9 — jak poprzedni.

10—13. Cztery owalne bransolety: 10. — masywna, owalna, bransoleta z pionowo ściętymi zwężonymi końcami. Wymiary: 5,5×4,5 (ryc. 111i). 11. — masywna, owalna, o końcach silnie zwężonych, wewnątrz płaska, zewnątrz zaokrąglona. Wymiary: 5,8×4 cm (ryc. 111k). 12. — Masywna, owalna, o końcach mocno zwężonych. W przekroju okrągła. Wymiary: 4,5×3,6 cm (ryc. 111h). 13. — podobna do poprzedniej tylko większa.

zwężone w jednym końcu. Obie złamane. Wymiary: grub. 0,1—0,2 cm.

23—24. Dwie płytki brązowe, gładkie z dwoma otworami. Wymiary: średn. 5,4, grub. 0,2 cm.

25. Zausznica członkowata ze złotej blachy z haczykiem do zawieszania, ozdobiona w środku 6-ma poprzecznymi żeberkami. Wymiary: dłg. 8,1, szer. 2,1 cm (ryc. 111c).

26—30. Pięć bransolet ze złotego drutu, płaskiego, o zwężonych końcach z $1\frac{1}{4}$ zwoju. Wymiary: 25. 5,7×6,2, szer. drutu 0,4 (ryc. 111a). 26. 5,1×5,6, szer. 0,4. 27. 5,4×5,3, szer. 0,4. 28. 5,2×5,4, szer. 0,4. 29. 3,2×3,1, szer. 0,4.

31—41. Jedenaście paciorków bursztynowych i ułamków bursztynu. M. in. dwa nieregularne, czworoboczne, płaskie, cztery kształtu wrzecionowatego z podwójnym przewierceniem, sześć okrągłych z otworem (ryc. 111f).

42—67. Dwadzieścia sześć spiralnych, rurkowatych paciorków z brązowej taśmy o różnej ilości zwojów (ryc. 111e).

Kultura: iwieńska.

Ryc. 111. Wąsosz, pow. Szubin. Skarb a. i c. Złote kolczyki, b. Spiralne zwoje brązowe, d. Naramiennik brązowy, e. Paciorki spiralne brązowe, f. Paciorki bursztynowe, g. Dłuto brązowe, h.—k. Bransolety brązowe, a. i c. w w. nat., b., d.—f. i h.—k. w $\frac{1}{2}$, g. w $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 111. Wąsosz, distr. de Szubin. Dépôt. a. et c. Boucles d'oreilles en or, b. Anneaux spirals en bronz, d. Brassard en bronze, e. Perles spirales en bronze, f. Perles d'ambre, g. Ciseau en bronze, h.—k. Bracelets en bronze. a. et c. en $\frac{1}{2}$, b. d.—f. et h.—k. en $\frac{1}{2}$, g. en $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy nr 1019 a—z (zaginęły) i M. A. P. nr H. G. 447 i 1630.

Literatura: Guttman, Steinkistengräber u. Gesichtsurne bei dem Dorfe Eichenhein und Depotfund bei Wonsosz — Nachrichten über deutsche Altertumsfunde... 1892, s. 47—8. — J. Kostrzewski, Wielkopolska, str. 49, 246 i 248, ryc. 113 i 127. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 167, rys. 2⁹ i 127. — J. Kostrzewski, Prehistoria ziem... tb. LXIII, 13 i 14. — Kossinna, Die indogerm. Frage... Zeitschr. f. Ethn... 1902, s. 190. — Kossinna, Abhandlungen... s. 284. — L. Kozłowski, Wcz., st. i śr. ep. brąz... s. 31. — Montelius, Die Chronologie... s. 35—6, nr 2, rys. 84—5. — Schmidt, Geschichte der Hist. Gesellsch. f. den Netzdistr. zu Bromberg... Hist. Monatsblätter... 1891, s. 193. — Der Depotfund von Wonsocz... Jahrbuch d. Hist. Gesellsch. f. d. Netzdistr. 1892, s. 108—112, tb. 1, rys. 1—5, s. 113, nr 7 i 134, nr 29. — Verhandlungen... 1902, 182.

Weronikopol pow. kępiński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: złoty kolczyk z 1½ zwoju grubego, okrągłego drutu o końcach rozchylających się (ryc. 112).

Ryc. 112. Weronikopol, pow. kępiński. Kolczyk złoty. W. n. — Fig. 112. Weronikopol, distr. de Képno. Boucle d'oreille en or. Gr. nat.

Kultura: unietycka.

Zbiory: niegdyś Muz. Wielkopolskie nr 1904:179 (zabytek zaginął w czasie wojny).

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska II, s. 48—49, ryc. 129. — J. Kostrzewski, Przegl. Arch. t. II. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 166, rys. 25 i s. 190. — J. Kostrzewski, Prehistoria ziem... s. 197. — L. Kozłowski, Wcz., st. i śr. ep. brąz... s. 25.

Wierzenica pow. poznański.

Położenie: cmentarzysko na „Żaliku“, na cmentarzu ciałopalnym kultury pomorskiej i szkieletowym wczesnośredniowiecznym.

Badania: J. Kostrzewskiego w r. 1918.

Rodzaj znaleziska: grób szkieletowy nr 18.

Inwentarz: na głęb. 40 cm grób zbudowany z kamieni o nieregularnie podłużnym kształcie (95×50 cm). Wewnątrz znaleziono kości długie oraz dwa naczynia.

1. Naczynie kształtu workowatego z wychylonym na zewnątrz brzegiem. Poniżej krawędzi mały okrągły guzek. Głina tłusta z domieszką większych kawałków kwarcu, koloru brązowego z jasnymi odcieniami. Wymiary: otwór 9,5, wys. 9,5, dno 5,5, średn. brzuśca 9,2 (ryc. 113 a).

2. Naczynie tulipanowate z ostro wychyloną na

zewnątrz szyjką. Głina tłusta koloru jasnobrunatnego. Wymiary: otwór 8, dno 4, wys. 6 (ryc. 113 b).

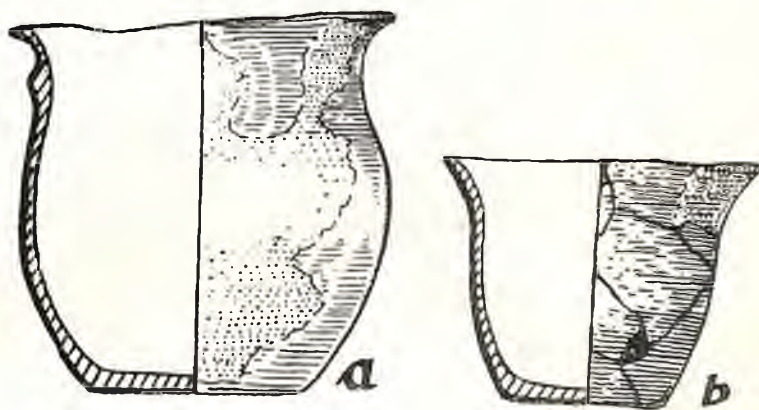
Kultura: grobska II.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1918: 29.

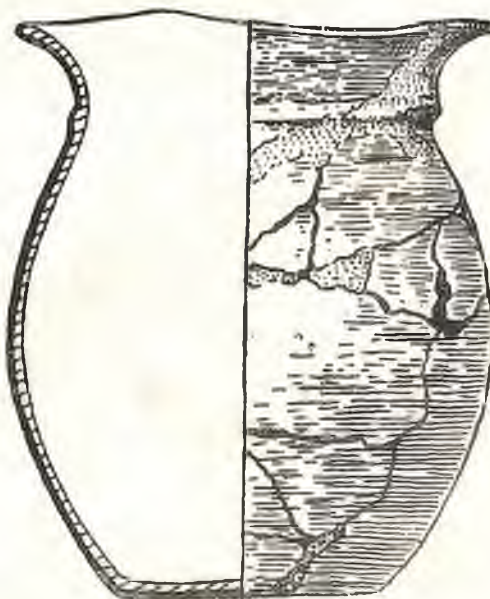
Literatura: J. Kostrzewski, Badania archeologiczne w Wierzenicy w pow. poznańskim wschodnim. Zapiski Muzealne zesz. 4—5, s. 32, rys. 3—5. — J. Kostrzewski, I, II i III okr. ep. brąz... Przegl. Arch. t. IV, s. 5. — J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania... Wiad. Arch. t. XIII, s. 92. — J. Kostrzewski, Cment. z końca ep. kam... s. 26. — S. Nosek, Zagadn. Prasłow... Światowit. XIX, s. 104—5. — L. Kozłowski, Wielkopolska w epoce kamiennej... Przegl. Arch. t. I, r. 2—3, s. 27. — L. Kozłowski, Wcz. st. i śr. ep. brąz... s. 33.

Wilanowo pow. kościański.

patrz Łęki Małe pow. kościański, kurhan nr VI.

Ryc. 113. Wierzenica, pow. poznański. Ceramika z grobu, 1/2 w. n. — Fig. 113. Wierzenica, distr. de Poznań. Vases provenant d'un tombe. 1/2 gr. nat.

Ryc. 114. Wietrzychowice, pow. kolski. Naczynie gliniane. 1/2 w. n. — Fig. 114. Wietrzychowice, distr. de Koło. Vase en argile. 1/2 gr. nat.

Wietrzychowice pow. kolski..

Położenie: w neolitycznym grobie kujawskim.

Badania: W. Kersten.

Rodzaj znaleziska: luźne.

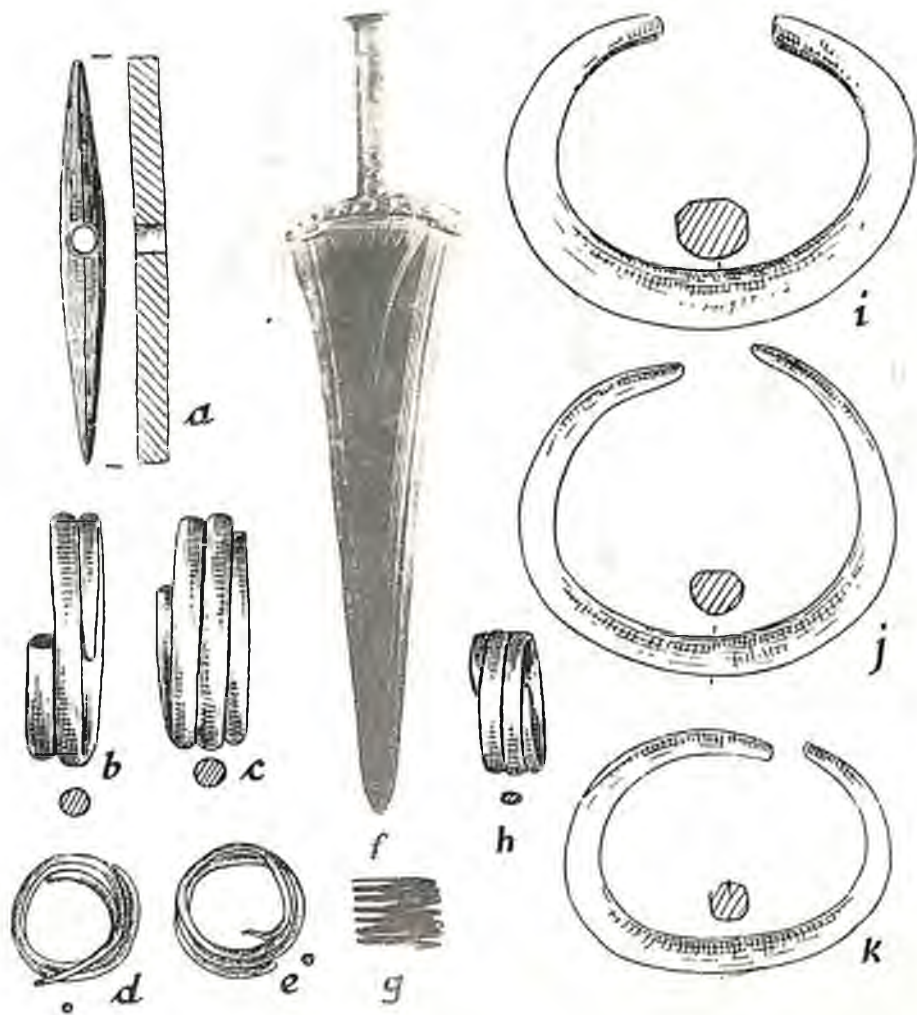
Inwentarz: naczynie kształtu workowego, o szyjce wywiniętej silnie na zewnątrz. U nasady szyjki słabo widoczne, płaskie żeberko. Gлина tłusta, koloru brunatnego. Wymiary: otwór 12,25, dno 6,5, wys. 15 (ryc. 114).

Kultura: iwieńska.

Zbiczry: M A. P. nr kat. 1941: 1577.

11 guzków imitujących nity. Ostrze trójkątne, płaskie, zaokrąglone na końcu. Wzdłuż brzegów ostrza biegnie rowek uzupełniony czterema liniami. W górnej części ostrza duży trójkąt złożony z kilku linii, podstawą zwrócony w kierunku rękojeści. Podstawę cmawianego trójkąta zdobi sześć ukośnie zakreskowanych trójkątów, opartych podstawami o poprzeczne pasmo wypełnione ornamentem jodełkowym. Wymiary: dłg. 60 cm, szer. rękojeści 4,5, czers. ostrza 16,5 (ryc. 115 f).

4. Siekierka brązowa.

Ryc. 115. Wojcieszyn, pow. szubiński. Część skarbu brązowego. a. Brązowy toporek podwójny, b.—c. Brązowe bransolety spiralne, d.—e. i g.—h. Pierścionki spiralne, f. Mieczczyk brązowy. i.—k. Brązowe bransolety, a. w $\frac{2}{3}$, b.—e. i h.—k. w $\frac{2}{3}$, f. w $\frac{1}{6}$, g. w $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 115. Wojcieszyn, distr. de Szubin. Partie d'un dépôt. a. Hache double en bronze, b.—c. Bracelets spirals en bronze, d.—e. et g.—h. Anneaux-spirals, f. Poignard en bronz, i.—k. Bracelets en bronze. a. en $\frac{2}{3}$, b.—e. et h.—k. en $\frac{2}{3}$, f. en $\frac{1}{6}$, g. en $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Wojcieszyn pow. szubiński.

Rodzaj znaleziska: skarb.

Inwentarz:

1—2. Dwa toporki podwójne, brązowe, o ostrzach równoległych z otworem okrągłym w środku. Wymiary: 1. dłg. 23 cm; 2. dłg. 14,2 cm (ryc. 115 a).

3. Mieczczyk brązowy z metalową rękojeścią. zakończony górą płaską, wystającą tarczką. W dolnej części rękojeści występują trzy guzki naśladujące nity. Podstawa rękojeści płasko-łukowata, zaopatrzona w

5—8. Cztery bransolety brązowe: 5. — nieduża, owalna, o zwężonych, niestykających się końcach W przekroju lekko facetowana. Wymiary: 7,5×6, grub. 0,6—1,2 cm (115 i).

6. Mała bransoleta owalna z cieńszej sztabki o zwężonych końcach, od wewnątrz spłaszczona. Wymiary: 6,9×6, grub. 0,5—0,9 cm (ryc. 115 j). 7. — mała bransoleta owalna z cieńszej sztabki o zwężonych, niestykających się końcach. Wymiary: 6,1×4,7, grub. 0,2—0,6 cm (ryc. 115 k). 8. — nie zachowała się.

9—12. Cztery bransolety spiralne. 9. — Bransoleta z $2\frac{1}{2}$ zwojów z okrągłego drutu, zwężonego przy końcach. Wymiary: $4,3 \times 4,2$, grub. 0,4 cm (ryc. 115 c).

14. Bransoleta z okrągłego drutu, z 2 zwojów. Jeden koniec zwężony, drugi ułamany. Wymiary: średn. 4,2, grub. 0,4 (ryc. 115 b).

13—16. Cztery brązowe pierścionki. 13. Pierścionek z $2\frac{1}{2}$ zwoju spłaszczonego drutu o końcach zwężonych. Wymiary: $2,4 \times 2,5$, grub. 0,1, szer. 0,3 (ryc. 115 h). 14. Pierścionek z cienkiego okrągłego drutu brązowego z 7 zwojów. Wymiary: $2,4 \times 2,3$, grub. 0,1—0,2 cm (ryc. 115 g). 15—16. Dwa pierścionki spiralne z cienkiego, okrągłego drutu (ryc. 115 d—e).

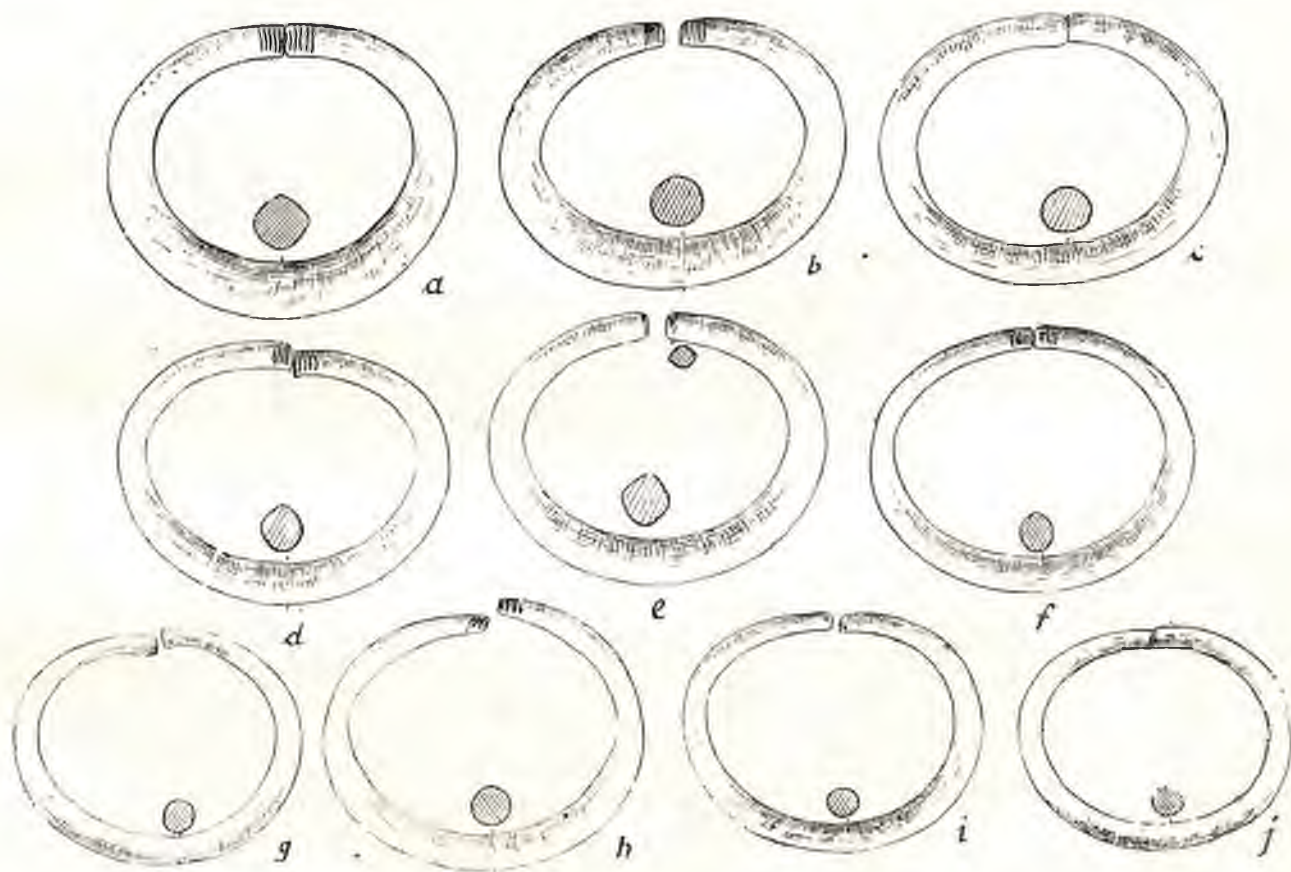
17—36. Dwadzieścia owalnych naramienników:

nieco końcami, poprzecznie żłobkowanymi, stykającymi się. Wymiary: $13 \times 10,5$, grub. 1—1,6 cm (ryc. 116 d).

22. Owalny naramiennik brązowy z końcami zwężonymi, poprzecznie żłobkowanymi. Jedno ramie lekko odgięte. Wymiary: $13 \times 11,2$, grub. 0,6—1,5 cm (ryc. 116 h).

23. Owalny naramiennik brązowy z końcami zwężonymi, poprzecznie żłobkowanymi, stykającymi się. W przekroju lekko spłaszczony. Wymiary: $11,7 \times 10,5$, grub. 0,8—1,9 (ryc. 116 f).

24. Brązowy naramiennik owalny z końcami lekko zwężonymi, nie stykającymi się. W przekroju okrągły. Wymiary: $12 \times 9,8$, grub. 0,6—1,1 cm (ryc. 116 g).

Ryc. 116. Wojcieszyn, pow. szubiński. Naramienniki brązowe ze skarbu. $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 116. Wojcieszyn, distr. de Szubin. Brassards provenants d'un dépôt. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

17. Gruby brązowy naramiennik owalny z końcami zwężonymi, stykającymi się, poprzecznie żłobkowanymi. Wymiary: $14,1 \times 11,5$, grub. 1,5—2,2 (ryc. 116 a).

18. Owalny naramiennik brązowy ze zwężonymi, nie stykającymi się, poprzecznie żłobkowanymi końcami. Wymiary: 14×11 , grub. 1—2 cm (ryc. 116 b).

15. Naramiennik brązowy owalny z końcami zwężonymi, nie stykającymi się. W przekroju lekko facetowany. Wymiary: $13,5 \times 11$, grub. 1, —1,7 (ryc. 116 e).

20. Owalny naramiennik brązowy ze stykającymi się, zwężonymi końcami, w przekroju okrągły. Wymiary: $13,7 \times 11$, grub. 1,2—1,8 (ryc. 116 c).

21. Owalny naramiennik brązowy ze zwężonymi

25. Owalny naramiennik brązowy ze zwężonymi końcami, nie stykającymi się. W przekroju okrągły. Wymiary: $11,7 \times 9,5$, grub. 0,6—1,1 cm (ryc. 116 i).

26. Naramiennik owalny brązowy ze stykającymi się końcami. W przekroju okrągły. Wymiary: $10,8 \times 8,9$ cm, grub. 0,7—1,0 cm (ryc. 116 j).

27—36. nie zachowały się.

37—56. Dwadzieścia rurkowatych paciorków spiralnych z drutu brązowego. Nie zachowały się.

Kilka paciorków bursztynowych. Nie zachowały się.

Kultura: iwieńska.

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy, nr 366—370 b,

872 a—b i 873 (do dziś zachowało się: 10 naramienników brązowych, 3 bransolety i 4 spiralki).

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska, str. 246, przyp. 159, str. 248, przyp. 177—8, rys. 112. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 167, rys. 30 i s. 193. — J. Kostrzewski, Prehist. ziem... t. LXIII, 10 i 12. — Kossinna, Die indogerman. Frage... Zeitschr. f. Ethn... 1902, s. 190. — Kossinna, Zur älteren Bronzezeit... Mannus III, s. 318. — Köhler, Grabfunde von Dłużyn... Verhandlungen d. Berl. Anthropol. 1883, s. 166, nr 12. — Lissauer, Die prähist. Denkmäler... s. 4, nr 34. — Montelius, Die Chronologie... s. 35, nr 1, rys. 82—3 i s. 107, przyp. 1 (mylnie zalicza do skarbu naczynie kultury łuzyckiej). — Schmidt, Geschichte der Hist. Gesellsch... Hist. Monatsblätter... 1905, s. 177. — Jahrb. d. Hist.

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy, nr inw. 2029 (zabytki zaginęły).

Literatura: A. Garbowski i K. Wesołowski: Zagadnienia metalurgii kultury trzcinieckiej (Materiały Starożytne t. I, tabl. LVIII (mylnie traktowano naczynia jako zespół z zabytkami brązowymi z II okresu epoki brązu). J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania... Wiad. Arch. t. XIII, s. 81—2 i 92, rys. 6—7. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 199. — J. Kostrzewski, I, II i III okr. ep. brąz... Przegl. Arch. t. IV, s. 5. — J. Kostrzewski, Prehist. ziem... s. 199. — L. Kozłowski, Młodsza epoka kamienna w Polsce... s. 38. — L. Kozłowski, Wcz., st. i śr... s. 48, t. IV, 5—6. Schulze, Grab- u. Depotfunde der Periode II der Bronzezeit... Mannus, VIII, s. 248—9, rys. 4—5 (tu mylnie zaliczono do II okr. epoki brązu).

Ryc. 117. Wojdał, pow. inowrocławski. Ceramika z grobów. Ok. $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 117. Wojdał, distr. de Inowrocław. Vases provenants de tombes. Env. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Gesellsch. f. d. Netzedistrikt 1886, s. 10, nr 366 i 1891, s. 101, nr 15.

Wojdał pow. inowrocławski.

Położenie: w żwirowisku.

Rodzaj znaleziska: luźne, znalezione w r. 1891.

Inwentarz: głęboka misa na 4-ch krótkich nóżkach, u dołu lekko rozszerzonych, ozdobiona trzema poziomymi, równoległymi wałkami (ryc. 117 a).

Kultura: iwieńska

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy, nr inw. 895 (zabytek zaginął).

Wojdał pow. inowrocławski.

Rodzaj znaleziska: luźne, znalezione w r. 1906.

Inwentarz:

1. Naczynie dzwonowate z dwustożkowatym, zaokrąglonym brzuścem i szyjką silnie wychyloną na zewnątrz. W górnej części brzuśca dwa pasma poczwórnych linii poziomych, a między nimi pasmo zygzakowe z trzech linii. Między dwiema dolnymi liniami poziomymi umieszczone są krótkie pionowe kreski (ryc. 117 b). Wymiary: wys. 14,3, otwór 10,6, dno 5,5 cm.

2. Naczynie tulipanowate z silnie wywiniętym na zewnątrz brzegiem, w górnej części zdobione pięcioma liniami poziomymi, poniżej których, w jednym miejscu, zwieszają się frędzlowato rozchodzące się linie ukośne. Wymiary: wys. 10,6, dno 3,6, otwór 12 (ryc. 117 c).

Kultura: iwieńska.

Zaborowo pow. leszczyński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: brązowa szpila, tzw. cypryjska, z główką z 5 zwojów cienkiego drutu owijającego również trzonek. Wymiary: dłg. 13, szer. główki 0,9, grub. trzonka 0,3—0,6 cm (ryc. 118).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1939: 149.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, str. 43, ryc. 104. — J. Kostrzewski, Prehist. ziem... s. 196, t. LXV, 11. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 190 i 218, rys. 17. — J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania... Wiad. Arch. t. XIII, s. 91—2. — S. Nosek, Zagadn. Prasłow... Światowit XIX, s. 92.

Zbąszyń pow. nowotomyski.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: brązowy sztylet z metalową rękojeścią zakończoną górą półkolistą gałką, lekko wystającą. Dołem rękojeść zakończona podstawą łukowatą o dużym owalnym wykroju. Trzonek rękojeści poprzecznie żeberkowany. Ostrze trójkątne posiada w środku żeberko (brzeg ostrza ma w jednym miejscu

Ryc. 118. Zaborowo, powiat leszczyński. Szpila brązowa. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 118. Zaborowo, distr. de Leszno. Épingle en bronze. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

pilkowate nacięcia, wykonane zapewne przez znalazcę). Wymiary: dłg. 18,5 (ryc. 119).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr 1912: 211 (nie zachował się).

Literatura: J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 129. — Aus dem Posener Lande 1912, s. 570. — Archiw. pryw. J. Kostrzewskiego.

Ryc. 119. Zbąszyń, pow. nowotomyski. Sztylet brązowy. $\frac{1}{4}$ w. n. — Fig. 119. Zbąszyń, distr. de Nowy Tomyśl. Poignard en bronze. $\frac{1}{4}$ gr. nat.

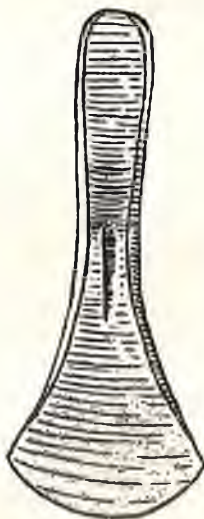
Zmyślona pow. kępiński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: siekierka brązowa, zwężona w środku, z lekko podniesionymi brzegami, z rozszerzonym łukowato ostrzem. Obuch zaokrąglony. W środku małe, podłużne wgłębienie. Wymiary: dłg. 10,8 cm (ryc. 120).

Kultura: unietycka.

Zbiory: Muzeum we Wrocławiu nr 12: 96.

Ryc. 120. Zmyślona, pow. kępiński. Siekierka brązowa. Ok. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 120. Zmyślona, distr. de Kępno. Hache en bronze. Env. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Literatura: Blume, Katalog Pos. Ausstel... s. 34, nr 12, 96, tb. IV. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 346, przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 96. — Seger, Schlesische Fundchronik... Schlesiens Vorzeit — VII, s. 247.

Zerków pow. jarociński.

Położenie: w ogrodzie piekarza Wosia, na głęb. 50 cm.

Rodzaj znaleziska: luźne, znalezione przez właściciela w 1932 r.

Inwentarz: złoty pierścionek o zwoju powrotnym z $2\frac{1}{4}$ zwoju złotej taśmy, od wewnątrz spłaszczonej, od zewnątrz wypukłej, o przekroju daszkowatym. Wymiary: średn. ok. 2 cm, wys. ok. 1,4 cm, szer. taśmy ok. 0,3 cm (ryc. 121).

b

Ryc. 121. Zerków, pow. jarociński. Złoty pierścionek spiralny. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 121. Zerków, distr. de Jarocin. Anneau-spirale en or. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Kultura: unietycka.

Zbiory: okaz zaginął w czasie wojny.

Literatura: J. Kostrzewski, Prehistoria ziem... s. 197, tb. LXII, 2. Z otchłani wieków, IX, 1934, z. 1, s. 15. — Przewodnik po Dziale przedhist. Poznań, 1935, tb. VII.

Miejscowości nieznane — Wielkopolska.

nr 1 (pow. śremski)

Inwentarz: dwa owalne naramienniki: jeden z grubego drutu poprzecznie żłobkowatego, drugi cieńszy. Prawdopodobnie wewnątrz puste.

Kultura: ?

Zbiory: Gabinet arch. U. J. Kraków nr 732—733.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska II, str. 248, przyp. 178—179. — Montelius, Chronologie... str. 45, przyp. 7. — Zeitschr. f. Ethn. 1902, str. 190. — Undset, Das erste Auftreten d. Eisens, str. 79, tb. XII, 19 (mówi mylnie o rdzeniu żelaznym zamiast glinianym).

872 a—l i 873 (do dziś zachowało się: 10 naramienników brązowych, 3 bransolety i 4 spiralki).

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska, str. 246, przyp. 159, str. 248, przyp. 177—8, rys. 112. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 167, rys. 30 i s. 193. — J. Kostrzewski, Prehist. ziem... t. LXIII, 10 i 12. — Kossinna, Die indogerman. Frage... Zeitschr. f. Ethn... 1902, s. 190. — Kossinna, Zur älteren Bronzezeit... Mannus III, s. 318. — Köhler, Grabfunde von Dluzyn... Verhandlungen d. Berl. Anthrop. 1883, s. 166, nr 12. — Lissauer, Die prähist. Denkmäler... s. 4, nr 34. — Montelius, Die Chronologie... s. 35, nr 1, rys. 82—3 i s. 107, przyp. 1 (mylnie zalicza do skarbu naczynie kultury lużyckiej). — Schmidt, Geschichte der Hist. Gesellsch... Hist. Monatsblätter... 1905, s. 177. — Jahrb. d. Hist.

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy, nr inw. 2029 (zabytki zaginęły).

Literatura: A. Garbowski i K. Wesołowski: Zagadnienia metalurgii kultury trzcinieckiej (Materiały Starożytne t. I, tabl. LVIII (mylnie traktowano naczynia jako zespół z zabytkami brązowymi z II okresu epoki brązu). J. Kostrzewski, Przyczynki do poznania... Wiad. Arch. t. XIII, s. 81—2 i 92, rys. 6—7. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 199. — J. Kostrzewski, I, II i III okr. ep. brązu... Przegl. Arch. t. IV, s. 5. — J. Kostrzewski, Prehist. ziem... s. 199. — L. Kozłowski, Młodsza epoka kamienna w Polsce... s. 38. — L. Kozłowski, Wcz., st. i śr... s. 48, t. IV, 5—6. Schulze, Grab- u. Depotfunde der Periode II der Bronzezeit... Mannus, VIII, s. 248—9, rys. 4—5 (tu mylnie zaliczono do II okr. epoki brązu).

Ryc. 117. Wojdał, pow. inowrocławski. Ceramika z grobów. Ok. $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 117. Wojdał, distr. de Inowrocław. Vases provenants de tombes. Env. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Gesellsch. f. d. Netzedistrikt 1886, s. 10, nr 366 i 1891, s. 101, nr 15.

Wojdał pow. inowrocławski.

Położenie: w zwirowisku.

Rodzaj znaleziska: luźne, znalezione w r. 1891.

Inwentarz: głęboka misa na 4-ch krótkich nóżkach, u dołu lekko rozszerzonych, ozdobiona trzema poziomymi, równoległymi wałkami (ryc. 117 a).

Kultura: iwieńska

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy, nr inw. 395 (zabytek zaginął).

Wojdał pow. inowrocławski.

Rodzaj znaleziska: luźne, znalezione w r. 1906.

Inwentarz:

1. Naczynie dzwonowate z dwustożkowatym, zaokrąglonym brzuścem i szyjką silnie wychyloną na zewnątrz. W górnej części brzuśca dwa pasma poczwórnych linii poziomych, a między nimi pasmo zygzakowe z trzech linii. Między dwiema dolnymi liniami poziomymi umieszczone są krótkie pionowe kreski (ryc. 117 b). Wymiary: wys. 14,3, otwór 10,6, dno 5,5 cm.

2. Naczynie tulipanowate z silnie wywiniętym na zewnątrz brzegiem, w górnej części zdobione pięcioma liniami poziomymi, poniżej których, w jednym miejscu, zwieszają się frędzlowato rozchodzące się linie ukośne. Wymiary: wys. 10,6, dno 3,6, otwór 12 (ryc. 117 c).

Kultura: iwieńska.

Zaborowo pow. leszczyński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: brązowa szpila, tzw. cypryjska, z główką z 5 zwojów cienkiego drutu owijającego również trzonek. Wymiary: dłg. 13, szer. główki 0,9, grub. trzonek 0,3—0,6 cm (ryc. 118).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1939: 149.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, str. 43, ryc. 104. — J. Kostrzewski, Prehist. ziem... s. 196, t. LXV, 11. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 190 i 218, rys. 17. — J. Kostrzewski, Przyczynek do poznania... Wiad. Arch. t. XIII, s. 91—2. — S. Nosek, Zagadn. Prasłow... Światowit XIX, s. 92.

Zbąszyń pow. nowotomyski.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: brązowy sztylet z metalową rękojeścią zakończoną górą półkolistą gałką, lekko wystającą. Dołem rękojeść zakończona podstawą łukowatą o dużym owalnym wykroju. Trzonek rękojeści poprzecznie żebrowany. Ostrze trójkątne posiada w środku żeberko (trzech ostrza ma w jednym miejscu

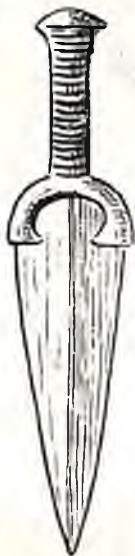
Ryc. 118. Zaborowo, powiat leszczyński. Szpila brązowa. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 118. Zaborowo, distr. de Leszno. Épingle en bronze. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

pilkowate nacięcia, wykonane zapewne przez znalazcę). Wymiary: dłg. 18,5 (ryc. 119).

Kultura: unietycka.

Zbiory: M. A. P. nr 1912: 211 (nie zachował się).

Literatura: J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 129. — Aus dem Posener Lande 1912, s. 570. — Archiw. pryw. J. Kostrzewskiego.

Ryc. 119. Zbąszyń, pow. nowotomyski. Sztylet brązowy. $\frac{1}{4}$ w. n. — Fig. 119. Zbąszyń, distr. de Nowy Tomyśl. Poignard en bronze. $\frac{1}{4}$ gr. nat.

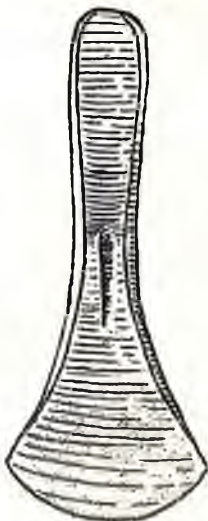
Zmyślona pow. kępiński.

Rodzaj znaleziska: luźne.

Inwentarz: siekierka brązowa, zwężona w środku, z lekko podniesionymi brzegami, z rozszerzonym łukowato ostrzem. Obuch zaokrąglony. W środku małe, podłużne wgłębienie. Wymiary: dłg. 10,8 cm (ryc. 120).

Kultura: unietycka.

Zbiory: Muzeum we Wrocławiu nr 12: 96.

Ryc. 120. Zmyślona, pow. kępiński. Siekierka brązowa. Ok. $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 120. Zmyślona, distr. de Kępno. Hache en bronze. Env. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

Literatura: Blume, Katalog Pos. Ausstel... s. 34, nr 12, 96, tb. IV. — J. Kostrzewski, Wielkopolska... II, s. 346, przyp. 151. — J. Kostrzewski, Z badań... Przegl. Arch. t. II, s. 96. — Seger, Schlesische Fundchronik... Schlesiens Vorzeit — VII, s. 247.

Żerków pow. jarociński.

Położenie: w ogrodzie piekarza Wosia, na głęb. 50 cm.

Rodzaj znaleziska: luźne, znalezione przez właściciela w 1932 r.

Inwentarz: złoty pierścień o zwoju powrotnym z $2\frac{3}{4}$ zwoju złotej taśmy, od wewnątrz spłaszczonej, od zewnątrz wypukłej, o przekroju daszkowatym. Wymiary: średn. ok. 2 cm, wys. ok. 1,4 cm, szer. taśmy ok. 0,3 cm (ryc. 121).

a

b

Ryc. 121. Żerków, pow. jarociński. Złoty pierścień spiralny. $\frac{2}{3}$ w. n. — Fig. 121. Żerków, distr. de Jarocin. Anneau-spirale en or. $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Kultura: unietycka.

Zbiory: okaz zaginął w czasie wojny.

Literatura: J. Kostrzewski, Prehistoria ziem... s. 197, tb. LXII, 2. Z otchłani wieków, IX, 1934, z. 1, s. 15. — Przewodnik po Dziale przedhist. Poznań, 1935, tb. VII.

Miejscowości nieznane — Wielkopolska.

nr 1 (pow. śremski)

Inwentarz: dwa owalne naramienniki: jeden z grubego drutu poprzecznie żłobkowatego, drugi cieńszy. Prawdopodobnie wewnątrz puste.

Kultura: ?

Zbiory: Gabinet arch. U. J. Kraków nr 732—733.

Literatura: J. Kostrzewski, Wielkopolska II, str. 248, przyp. 178—179. — Montelius, Chronologie... str. 45, przyp. 7. — Zeitschr. f. Ethn. 1902, str. 190. — Undset, Das erste Auftreten d. Eisens, str. 79, tb. XII, 19 (mówi mylnie o rdzeniu żelaznym zamiast glinianym).

nr 2

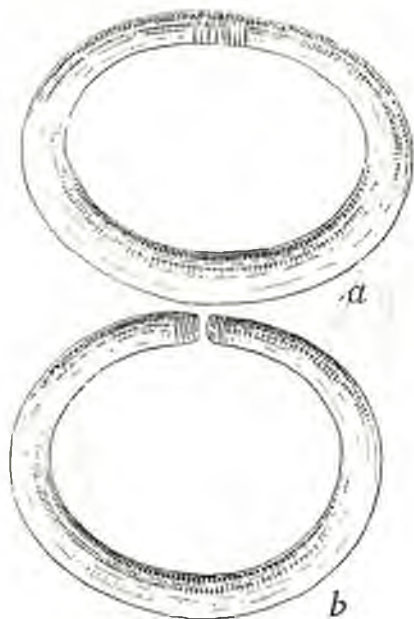
Inwentarz: Dwa brązowe naramienniki z końcami zwężonymi, poprzecznie żłobkowanymi. Naramienniki kształtu owalnego. Wymiary: a) $13,4 \times 10,4$, grub. 1,1—1,8; 2) $12,5 \times 10,6$, grub. 1—1,5 cm (ryc. 122).

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P.

nr 3

Inwentarz: trzy naramienniki owalne, otwarte, zdobione na końcach poprzecznymi żłobkami (mały % cyny).

Ryc. 122. Miejscowość nieznana. Brązowe naramienniki. $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 122. Localité inconnue. Brassards en bronze. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Kultura: ?

Zbiory: Ongiś Muzeum Narodowe w Rapperswilu A. II 75—77 obecnie P. M. A. w Warszawie.

Literatura: Antiqua 1885, str. 160, tb. XXXV, ryc. 2—3. — Demetrykiewicz, Spraw. A. U. 1916, str. 3—4 — Przegl. Arch. t. II, str. 196.

nr 4

Inwentarz: cztery naszyjniki brązowe z końcami rozklepanymi i zwiniętymi w uszka. Wymiary: a) $16,2 \times 14,2$, grub. 0,1—1 cm, b) $15 \times 13,5$, grub. 0,1—1,1 cm; c) $16 \times 13,5$, grub. 0,2—1,2 cm; d) $15 \times 12,7$, grub. 0,1—1,1 cm (ryc. 123 a—d).

Naramiennik owalny ze stykającymi się zwężonymi nieco końcami, poprzecznie żłobkowanymi. Wymiary: $13,8 \times 11,4$, grub. 1,2—2,2 cm (ryc. 123 c).

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P.

nr 5

Inwentarz: brązowy naszyjnik z końcami rozklepanymi i zwiniętymi w uszka, kształtu okrągłego. Wymiary: $13 \times 13,5$, grub. 0,1—1 cm (ryc. 124).

Kultura: ?

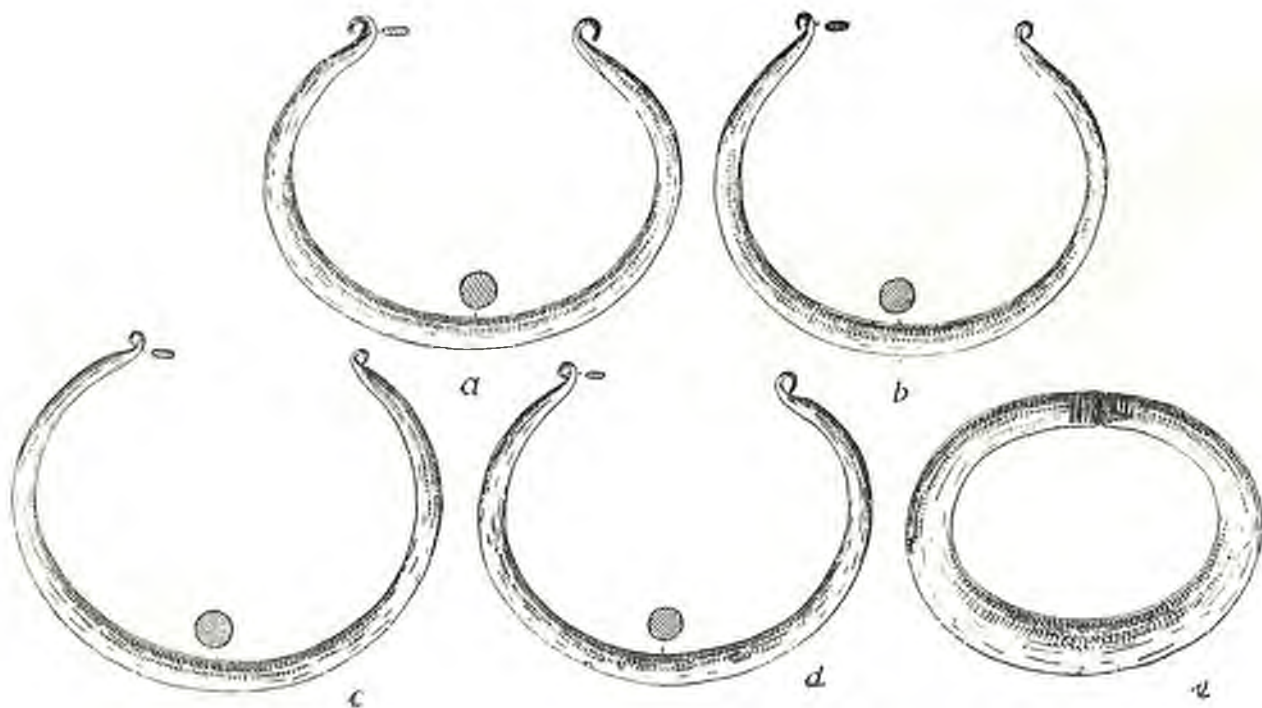
Zbiory: M. A. P., nr inw. 1945: 132.

nr 6

Inwentarz: Brązowe berło sztyletowe.

Kultura: ?

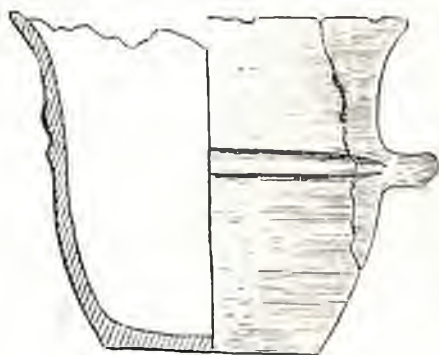
Literatura: Montelius, Chronologie... str. 28 (podaje z okolicy Poznania). — Jahrbuch d. Ver. f. Meckl. Gesch. r. 26, str. 142. — J. Kostrzewski, Przegl. Arch. t. II, str. 196.

Ryc. 123. Miejscowość nieznana. a.—d. Naszyjniki brązowe z uszkami, e. Naramiennik. $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 123. Localité inconnue. a.—d. Colliers, e. Brassard. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Ryc. 124. Miejsowość nieznana. Naszyjnik brązowy $\frac{1}{3}$ w. n. — Fig. 124. Localité inconnue. Collier en bronze. $\frac{1}{3}$ gr. nat.

Ryc. 126. Miejsowość nieznana. Naczynie gliniane. $\frac{1}{4}$ w. n. — Fig. 126. Localité inconnue. Vase en argile. $\frac{1}{4}$ gr. nat.

nr 7

Inwentarz: brązowy sztylet z brązową rękojeścią, odlany razem z ostrzem. Górna część rękojeści posiada lekko wypukłą płytkę z wystającymi końcami. Dolna część rękojeści, rozszerzona nieco, z wykrojem w kształcie $\frac{3}{4}$ koła, posiada cztery pseudo-nity. Ostrze płaskie, ułamane. Wymiary: dłg. 15,9, szer. rękojeści 3,5—4,1, grub. 0,1—0,9 (ryc. 125).

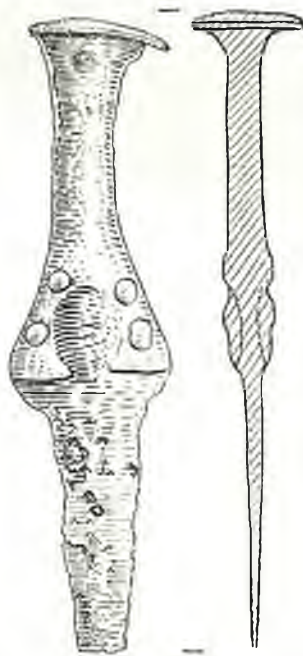
Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1927: 440.

Literatura: Kat. wystawy zab. przedh. Poznań 1927, str. 15, nr 144, tb. II.

nr 8

Inwentarz: brązowy sztylet z metalową rękojeścią składającą się z dwóch części, połączonych za pomocą

Ryc. 125. Miejsowość nieznana. Sztylet brązowy, $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 125. Localité inconnue. Poignard en bronze. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

nitów, umieszczonych w liczbie trzech w dolnej części rękojeści, łączących równocześnie ostrze z rękojeścią oraz jednego w górnej części trzonka. Górna część rękojeści zakończona owalną, wystającą płytką, dołem rozszerzona półkolisto, o wykroju w kształcie $\frac{3}{4}$ koła. Rękojeść posiadała wewnątrz prawdopodobnie rdzeń drewniany, o czym świadczą ślady drewna widoczne w miejscu połączenia obu połówek rękojeści. Ostrze płaskie, ozdobione pasmami linii biegnących równoległe do jego brzegów, a w wykroju poziomym pasmem wypełnionym ornamentem jodełkowym. Wymiary: dłg. 13,8, szer. 3,9—5,7 (ryc. 127).

Kultura: ?

Zbiory: Ogiński Muzeum Narodowe w Rapperswilu, obecnie P. M. A. w Warszawie.

Literatura: Antiqua 1885, str. 158, tabl. XXXIII, 5. — Demetrykiewicz, Sprawozd. A. U. 1916 z czerwca, str. 3—4. — Montelius, Chronologie... str. 103. — J. Kostrzewski, Przegl. Arch. t. II, str. 196.

Ryc. 127. Miejsowość nieznana. Sztylet brązowy, $\frac{1}{2}$ w. n. — Fig. 127. Localité inconnue. Poignard en bronze. $\frac{1}{2}$ gr. nat.

nr 9

Inwentarz: brązowy sztylet odlany razem z rękojeścią, bez śladów nitów.

Kultura: ?

Zbiory: dawniej Muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie.

Literatura: Archiw. pryw. J. Kostrzewskiego.

nr 10

Inwentarz: ułamek siekierki brązowej. Zachowana część górna z zaokrąglonym obuchem i podniesionymi brzegami. Wymiary: dłg. 4,7, szer. 1,7, grub. 0,9 cm (ryc. 128).

Ryc. 128. Miejsowość nieznana. Górna część siekierki brązowej. 1/2 w. n. — Fig. 128. Localité inconnue. Tête d'une hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr kat. 1901: 486.

nr 11

Inwentarz: ułamek siekierki brązowej zachowany w dolnej części, o lekko podniesionych brzegach i ostrzu rozszerzonym. Wymiary: dłg. 6, szer. 2,1—5,3, grub. 0,1—1,3 cm (ryc. 129).

Kultura: ?

Zbiory: M. A. P. nr inw. 1940: 100.

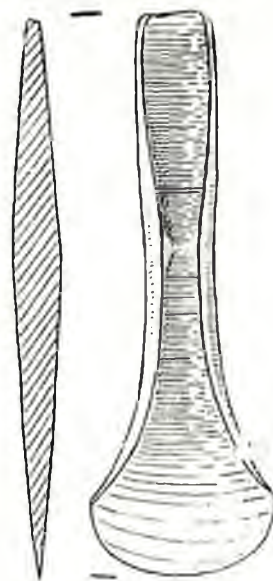
Ryc. 129. Miejsowość nieznana. Dolna część siekierki brąz. 1/2 w. n. — Fig. 129. Localité inconnue. Partie inférieure d'une hache en bronze. 1/2 gr. nat.

nr 12

Inwentarz: siekierka brązowa z podniesionymi brzegami, zwężona w środku, z początkową piętą oraz z rozszerzonym półkolisto ostrzem. Wymiary: dłg. 14,1, szer. 1,75—1,7—4,5, grub. 0,2—1,25 cm (ryc. 130).

Kultura: ?

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy.

Ryc. 130. Miejsowość nieznana. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 130. Localité inconnue. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

Literatura: Jahrb. f. d. Netzedistr. 1891, str. 100, nr 1.

nr 13

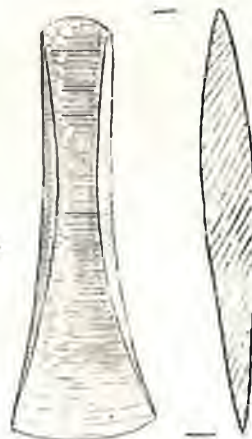
Inwentarz: siekierka brązowa z podniesionymi brzegami, zwężona w środku, o rozszerzonym lekko ostrzu. Wymiary: dłg. 11, szer. 1,6—3,6, grub. 1,25 cm (i31).

nr 14

Inwentarz: naczynie tulipanowate z płaskim dnem, wychyloną nieco krawędzią. W połowie brzuśca dwa poziome żeberka, przerwane listwą. Głina brunatna, wewnątrz ciemniejsza z domieszką kwarcu. Wymiary: otwór 10, dno 5,5, wys. 8,5 (ryc. 126).

Kultura: ?

Zbiory: Muzeum w Bydgoszczy.

Ryc. 131. Miejsowość nieznana. Siekierka brązowa. 1/2 w. n. — Fig. 131. Localité inconnue. Hache en bronze. 1/2 gr. nat.

ANALIZA PRZEDMIOTÓW

Ceramika kultury unietyckiej

Ceramika kultury unietyckiej z terenów Wielkopolski znana jest z niewielu znalezisk wyłącznie grobowych. Niestety nie znamy dotąd ani jednej osady. Stąd oczywiście określenie ceramiki jest dość wycinkowe i nie dające takiego obrazu całości jak na innych terenach.

Niezależnie od tego posiadamy jednak na tę niewielką liczbę dość dużo różnych form, wśród których możemy wyróżnić dwie zasadnicze grupy: naczynia grubej roboty, tzw. zasobowe, oraz bardziej wytworne i staranniej robione stołowe.

1. Unietyckie naczynia zasobowe z terenu Wielkopolski znamy jedynie z Łęk Małych w pow. kościańskim. Nie znajdowano ich wyłącznie w samej komorze grobowej, ale występowały przede wszystkim w warstwach wyższych, nad komorą czy niedaleko niej. Czasem składano je w otoczeniu kamieni. Przypuszczać można, że umieszczano je w mogile w czasie jej sypania, być może po uczcie na cześć zmarłego, prawdopodobnie z jedzeniem czy jego resztkami.

Ceramika zasobowa z wszystkich kurhanów z Łęk Małych jest bardzo podobna. Charakteryzuje ją przede wszystkim ta sama jakość gliny, z grubą domieszką ziarn piasku i kwarcu oraz słaby wypał, prawdopodobnie ze względu na dużą grubość ścianek. Mają one z reguły duże rozmiary, a formę zasadniczo niezmienną: wąskie szyjki o silnie wywiniętej na zewnątrz krawędzi i powierzchni gładkiej, oraz duże baniaste, chropowate brzuśce. Jedyną różnicę stanowi dodanie lub brak jednej czy dwóch listew w górnej części brzuśca, umieszczenie na granicy szyjki i brzuśca małego, taśmowatego uszka oraz rozmiary wydętności brzuśca.

Z Wielkopolski, poza wyżej wymienionymi, nie znam więcej egzemplarzy. Natomiast na Śląsku we Wrocławiu-Grabiszynie znaleziono dość podobne, tak kształtem jak wielkością naczynie grobowe¹⁷⁾. Jest to jedyny okaz występujący w grobie. Poza tym bowiem — wyłączając Łęki Małe — spotykamy naczynia te wyłącznie w osadach. W Niemczech Środkowych¹⁸⁾ są one dość częste i stanowią bliską analogię w kształcie, wielkości, jak i szczegółach wykończenia (uszek i listew). Naczynia zasobowe czeskie nie są już tak podobne. Mają tylko równie chropowatą powierzchnię brzuśca, a szyjkę, która jest bardzo niska, gładką, czasem oddzieloną listwą czy guzkami¹⁹⁾. Chronologia tych naczyń jest nieustalona, chropowaty bowiem

brzusiec i gładzona szyjka występują nie tylko u naczyń z pierwszego okresu epoki brązu²⁰⁾.

2. Unietycką ceramikę stołową znamy zaledwie z kilku miejscowości, jednakże reprezentuje ona stosunkowo dużą ilość różnych form. Do najtypowszych form tej kultury należą kubki szerokootworowe z ostrym załomem, wywiniętą na zewnątrz szyjką i dolną częścią półkulistą. Na załomie brzuśca posiadają małe taśmowate uszko. Największą ilość (6 szt.) znaleziono w Łękach Małych (kurhan 1, gr. D, nac. 3, gr. B, nac. 2, gr. A, nac. 1, kurh. II, nac. 2, kurh. III, gr. B, nac. 1 i 2). Poza tym posiadamy jeszcze jedno takie naczynie pochodzące z grobu z Nadziejewa. Wszystkie te naczynia wykazują, obok wyżej wymienionych ogólnych cech, pewne drobne różnice. I tak naczynie 2 z kurh. II (ryc. 63 c) i naczynie 3 z gr. D z kurh. I (ryc. 61 a), dalej oba naczynia z kurh. III (gr. B) mają bardzo wysokie szyjki i stosunkowo krótki brzusiec, bardzo ostro wyodrębniony, natomiast naczynie 1 z grobu A (ryc. 58 d) ma szyjkę dość krótką a załom brzuśca jest zaokrąglony. Podobnie krótką szyjkę posiadają naczynie 2 z gr. B, kurh. I (ryc. 59 c) i okaz z Nadziejewa (ryc. 71 a), gdzie dodatkowo uszko jest większe i położone nieco wyżej niż u wyżej opisanych. Obecnie przechodzę do bliższych szczegółów dotyczących poszczególnych naczyń.

Naczynie 1 z grobu A, w kurh. I (ryc. 58 b) nie posiada zupełnie bliskich analogii. Należy do typu klasycznych kubków unietyckich, ze względu jednak na szeroki otwór, większy od brzuśca, powołując się na typologię Neumanna, możemy zaliczyć je do młodszej fazy kultury unietyckiej²¹⁾.

Naczynie 2 z grobu B (ryc. 59 b). Naczynia tej formy spotykamy głównie w kulturze unietyckiej Niemiec Środkowych. Należą one według Neumanna do fazy środkowej²²⁾.

Naczynie 3 z grobu D (ryc. 61 a) jest typem ceramicznym występującym często w kulturze unietyckiej na terenie Czech²³⁾, natomiast w Niemczech nieznane. Mamy tam wprowadzić podobne naczynia, nie stanowią jednak najbliższej analogii²⁴⁾. Podobne naczynie, jednak niezupełnie identyczne — ma bowiem krawędzie bardziej rozchylone i niższą szyjkę — mamy z kurhanu II (ryc. 63 c). Ten typ naczyń należy do środkowej fazy kultury unietyckiej²⁵⁾.

Naczynie z Nadziejewa (ryc. 71 a) charakterystyczne jest dla końcowej fazy kultury unietyckiej. Mander, omawiając ceramikę czeską, przydziela ten typ również do okresu młodszego, zwracając przy tym uwagę, że forma ta nie występuje w Czechach, lecz w Niemczech Środkowych²⁶⁾.

Znacznie rzadsze, bo zaledwie w liczbie dwóch, posiadamy naczynia unietyckie na nóżkach (ryc. 61, c, e). Oba pochodzą z Łęk Małych z kurh. I (na-

¹⁷⁾ „Schlesiens Vorzeit” N. F. t. IV, 1907, s. 3, rys. 3.

¹⁸⁾ Mają kulisto-brzechate brzuśce, szyjkę lekko wygiętą, gładką, odgraniczoną od chropowatego brzuśca listwami i są zaopatrzone nieraz w uszko (G. Neumann: Die Entwicklung der Aunjetitzer Keramik in Mitteleuropa, „Prähist. Zeitschr.” t. XX, s. 93—97).

¹⁹⁾ Naczynia czeskie mają prostą i krótką szyjkę, na ornament składają się guzki. J. Filip: Pradzieje Czechosłowacji. Poznań, 1951, t. XV, 14—16). Podobne naczynia spotykamy w osadzie unietyckiej w Marefach („Pravěk” 1927—1928, t. II, 5, 7) oraz w Ďablicach („Památky Archeolog.” XLI, 1936—38, s. 123, ryc. 1, 2). Na podstawie analogii możemy ustalić również bliższą chronologię ceramiki z Wielkopolski.

²⁰⁾ G. Neumann: op. c. str. 97.

²¹⁾ G. Neumann: op. c. str. 76, t. 1.

²²⁾ H. E. Mander: Versuch einer Gliederung der Aunjetitzer Kultur in Mitteleuropa („Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”. Halle, t. XXXVII 1953, str. 26, mapa 4.

²³⁾ H. E. Mander: op. c. str. 226.

²⁴⁾ G. Neumann: op. c. str. 78.

²⁵⁾ J. Filip: op. c. str. 216—8.

²⁶⁾ G. Neumann: op. c. t. IV, 9 i VII, 4. — H. E. Mander: op. c. str. 202 i 226, mapa 4.

czynnie 2 i 4 z gr. D). Różnią się one od siebie tym, że pierwsze naczynie ma podobnie ostro zaznaczony załom brzuśca jak wyżej wymienione naczynia, podczas gdy drugie naczynie przypomina raczej głęboką miseczkę na nóżkach. Oba mają, jak tamte, brzegi mocno wywinięte na zewnątrz.

Jakkolwiek spotyka się w kulturze unietyckiej podobne naczynia na nóżkach²⁷⁾, nie należą one do częstych i ścisłej analogii do nich nie znam.

Ciekawe są kubki zaopatrzone w małe guzki czy listewki. Należą do nich naczynie 2 i 5 z gr. A (ryc. 58 a—b), naczynie 1 ze skupiska I z kurh. I (ryc. 62 b), naczynie 3 z kurh. II (ryc. 63 b) i naczynie 2 z gr. B z kurh. III. Trzy z nich mają kształt podobny do naczyń opisanych na początku, mianowicie posiadają brzusiec z ostrym załosem, dwa następne formą swoją przypominają naczynie miseczkowate Nr 2 z gr. D (ryc. 61 a). Podobne kubki spotykamy w Niemczech środkowych²⁸⁾ oraz na Śląsku²⁹⁾. Według Neumanna należą one do młodszej fazy kultury unietyckiej. Naczynie 3 z kurh. II (ryc. 63 b), jakkolwiek jest zbliżone formą do unietyckich naczyń z środkowych Niemiec, Czech i Śląska³⁰⁾, nie posiada zupełnie ścisłej analogii. Według Neumanna umieszczenie guzka w dolnej części naczynia pozwala je zaliczyć do młodszej fazy³¹⁾.

Do dość częstych form kultury unietyckiej należą naczynia z jednym uszkiem poziomym. Jedno takie naczynie znaleziono na terenie Wielkopolski — w Poznaniu (ryc. 82). Jest to typowe naczynie unietyckie, spotykane często na terenie Niemiec środkowych, datowane przez Neumanna na starszą fazę tej kultury³²⁾.

Również w jednym egzemplarzu posiadamy naczynie wazowate, znalezione w grobie w Nadziejewie. Nie należy ono do naczyń częstych, niemniej spotykamy takie na terenie środkowych Niemiec, gdzie według Neumanna należą do najmłodszej fazy kultury unietyckiej³³⁾.

Na koniec na uwagę zasługują dwa małe naczynka znalezione w kurh. I w Łękach Małych. Pierwsze z nich, zachowane tylko w fragmencie (ryc. 62 d) ma prawie dwustożkowaty kształt i zaopatrzone jest w małe pionowe uszko. Jest to typ należący podług Neumanna³⁴⁾ do starszych form spotykanych w Czechach i środkowych Niemczech. Podobne nieco naczynie znaleziono na cmentarzysku w Grobi II w grobie 7 (nacz. 1).

Odosobniony typ reprezentuje również naczynko beczułkowate, zaopatrzone w mały, płaski guzek z gr. B w kurh. I (ryc. 59 a). Spotykamy ten typ dość

często w kulturze unietyckiej tak w fazie starszej jak i młodszej³⁵⁾.

Ciekawe z uwagi na prymitywną technikę wykonania, jest naczynko z niewypalanej gliny z Łęk Małych (ryc. 61 d). Jedyną analogią do niego może być naczynie znalezione w Turynii³⁶⁾.

Jeżeli chodzi o materiał, z jakiego wykonane są naczynia stołowe kultury unietyckiej, stwierdzić można, że na ogół mają wszystkie glinę dość tłustą zmieszaną z ziarnami kwarcu oraz zawierają dość znaczną ilość miki, czego u naczyń z innych okresów nie spotykamy. Powierzchnię, w odróżnieniu od poprzedniej grupy, mają wszystkie starannie gładzoną i wypaloną. Zebrawszy ogólnie powyższe dane stwierdzić można, że ceramika unietycka z Wielkopolski wykazuje dość bliski kontakt z terenem właściwej kultury unietyckiej w Czechach i Niemczech środkowych. Że jednak były to wytwory rodzime, powstałe jedynie pod silnymi wpływami stamtąd, potwierdzają pewne formy naczyń nie posiadające analogii.

Jak analiza wykazała, większość form naczyń unietyckich stołowych w Wielkopolsce, to okazy młodsze.

Ceramika grupy iwieńskiej

Ceramika typu iwieńskiego nie posiada tak bogatego asortymentu form jak unietycka. Jest za to, w porównaniu z tamtą, proporcjonalnie obficie reprezentowana. Znamy ją przeważnie z grobów, w jednym wypadku z osady oraz z kilku luźnych znalezisk. Wśród tej ceramiki można również wydzielić od naczyń stołowych naczynia zasobowe, znane (wprawdzie w bardzo minimalnej ilości) z osady w Biskupinie.

Są to przeważnie fragmenty, które swymi wymiarami i jakością gliny upoważniają do takiego rozróżnienia. Narzuca się tu przede wszystkim podobieństwo do naczyń zasobowych unietyckich z Łęk Małych. Naczynia unietyckie z osad posiadają, jak widzimy, szyjki wywinięte na zewnątrz oraz listwy na szyjce. Nie jest to jednak cecha charakterystyczna tylko tych naczyń. Przeglądając materiał z drugiego okresu epoki brązu zauważamy, że naczynia zasobowe kultury trzcinieckiej posiadają również listwy poniżej brzegu³⁷⁾, często wychylonego na zewnątrz. Nasze naczynia różnią się od nich jednak tym, że nie mają zgrubiałych i ściętych brzegów.

2. Wśród naszych stołowych ceramiki iwieńskiej wyróżnić możemy zasadnicze trzy typy:

a) Do pierwszych zaliczyć można naczynia kształtu dzwonowatego o dwustożkowatej części dolnej i łagodnym załomie brzuśca, zwężonej

²⁷⁾ G. Neumann: op. c. t. I, 1.

²⁸⁾ G. Neumann: op. c. t. I, 16.

²⁹⁾ Z Głogowa („Schlesiens Vorzeit” t. IV, str. 4, rys. 11).

³⁰⁾ J. Filip: op. c. t. I, 15. — G. Neumann: op. c. t. I, XII, 21 i tabl. IV.

³¹⁾ G. Neumann: op. c. str. 84, t. I, 14.

³²⁾ G. Neumann: op. c. str. 80, t. I, 11—14.

³³⁾ G. Neumann: op. c. str. 76 i 77, t. I, VIII, 4.

³⁴⁾ G. Neumann: op. c. t. I, XII, 6. — H. E. Mandera podaje spis na str. 225, 232—3, typ a, b. — Michels: Aunjetitzer Siedlung von Burgdorf („Die Kunde” Hannover, r. 7, 1939, str. 139, rys. 4).

³⁵⁾ G. Neumann: op. c. str. 73, t. I, VII, rys. 19, 26, 31. — Winkler: Zur Herkunft der Aunjetitzer Keramik. Mannusbibliothek, 22, 1922, str. 139, t. I, rys. 78, 80, 89. — Stocky: Čechy v době bronzové, t. I, str. 6. — „Altschlesien”: t. I, t. XXXV, 4, t. II, t. II, 2, t. III, str. 20, rys. 6.

³⁶⁾ Por. art. G. Eichhorna w „Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde” N. F. XV, 1907, s. 106 ryc. 152.

³⁷⁾ A. Gardawski: Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w miejsc. Lubna pow. Sieradz („Wiad. Arch.” t. XVIII, t. II).

szyjce i krawędzi bardzo silnie wygiętej na zewnątrz. Są one zawsze zdobione bogatym ornamentem rytym, w postaci pasm poziomych oraz zygzaków i kresiek pionowych czy ukośnych, rozchodzących się promieniście z jednego punktu. Naczynie te posiadają poza tym małe plastyczne guzki: okrągłe lub pionowe guzki podłużne. Czasem posiadają tylko plastyczne poziome żeberka, jak np. naczynie z Modliborzyc. Naczynia tego typu znamy z Iwna (cztery egzemplarze ryc. 43, 44 c, 45 a i 46 a). Modliborzyc (ryc. 68), Strzelc (ryc. 93 b), Szarleja (ryc. 98) i Szadłowic (ryc. 96). Przypominają formą naczynia kultury pucharów dzwonowatych, z tą różnicą, że ostatnie nie mają brzegu tak silnie wywiniętego na zewnątrz. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że puchary dzwonowate sięgały aż do powiatu nieszawskiego³⁸⁾, możemy przypuścić, że mamy tu do czynienia z naśladownictwem form przewodnich tej neolitycznej kultury³⁹⁾. Jeszcze jeden element w tego rodzaju naczyniach wskazuje na związki z neolitem. Jest to ornament w postaci linii poziomych i zygzaków. Podobne motywy, tylko wykonane inną techniką, spotykamy u sznurowców nadodrzańskich⁴⁰⁾. Także guzki mogą być dziedzictwem sznurowców zachodnich⁴¹⁾, przyczem guzki w ceramice sznurowej są bardziej ostre, natomiast w grupie iwieńskiej są płaskie i okrągłe.

b) Drugi typ ceramiki iwieńskiej to małe pucharki tulipanowate ze słabo wypukłym lub prawie doniczkowatym brzuścem i szerokim otworem z silnie na zewnątrz wywiniętą krawędzią. I te pucharki mają podobnie zdobioną część powierzchni ornamentem rytym i plastycznym. Trudno wiązać tę formę bliżej z prostymi pucharkami sznurowców, jakkolwiek są do nich częściowo podobne⁴²⁾. Nasze pucharki mają brzeg bardzo silnie wywinięty na zewnątrz, a guzek podłużny, pionowy. Ornament może być, podobnie jak u poprzednich naczyń, naśladownictwem zdobnictwa sznurowców⁴³⁾. Nową więc cechą jest wywinięty brzeg oraz pionowy guzek, jaki częściej spotykamy u naczyń z Iwna (ryc. 44 a, 46 b, d). Naczynia tego typu spotykamy w Iwnie w grobie 3, nac. 1 (ryc. 44 a—b), gr. 7, nac. 2 (ryc. 45), gr. 8, nac. 2 i 3 (ryc. 46 b, d), a poza Iwnem znamy je z Modliborzyc, Strzelc (ryc. 93) i Wojdala (ryc. 117 c), a poza tym Dążną w pow. wyrzyskim⁴⁴⁾.

c) Ostatnia z kolei forma przewodnia tego typu to misy na nóżkach (ryc. 44 d, 45 c, 46 c, 68 i 117 a). Są one nieco zróżnicowane. Misy iwieńskie posiadają na ogół dość charakterystyczne wgłębienie poniżej krawędzi (Iwno, gr. 7, nac. 4 i 3), czasem małe uszko (ryc. 45) względnie są zupełnie proste, bez żadnych

wybrzuszeń i mają ornament w postaci poziomych linii rytych czy plastycznych (ryte — Iwno, gr. 3, nac. 5, plastyczne — Wojdał nac. 1). Na ogół misy iwieńskie posiadają nóżki dość wysokie, walcowate, a jedynym wyjątkiem jest misa z Wojdala (ryc. 117 a) oparta na nóżkach krótkich i ku dołowi lekko rozplaszczonych.

Misy na nóżkach są znane w pierwszym okresie brązu w kulturze unietyckiej. Są tam jednak rzadkie⁴⁵⁾ i analogii do tej formy szukać raczej należy w neolicie. W kulturze pucharów dzwonowatych występują między innymi właśnie misy na nóżkach, jako jedna z typowych form ceramicznych tej kultury⁴⁶⁾.

Do kultury iwieńskiej należą też zapewne naczynia beczułkowate z wygiętym na zewnątrz brzegiem z Wietrzychowic, w pow. kolskim (ryc. 114) i Szadłowic, w pow. wrocławskim (ryc. 96). Gliną swą i techniką wykonania ceramika upodabnia się do unietyckiej. Zawiera dość tłustą glinę z domieszką drobnego kwarcu i miki. Jeżeli pominiemy naczynia zasobowe, to powierzchnia jej jest gładka i delikatna.

Chronologię ceramiki iwieńskiej trudniej określić niż ceramiki unietyckiej, ponieważ kultura ta ma charakter lokalny. Analiza ceramiki wykazała bliskie nawiązania do neolitycznych kultur. W grę wchodzi tu ceramika sznurowców zachodnio-polskich oraz kultury pucharów dzwonowatych. Ważnym jest dla nas fakt, że ceramika iwieńska łączy w sobie pewne cechy występujące dotąd w dwóch odrębnych grupach. Ponieważ zaś obie kultury, tak sznurowców, jak i pucharów dzwonowatych, są kulturami końcowego neolitu, siłą rzeczy ceramika iwieńska, będąca rezultatem wpływu obu tych kultur, musi być od nich młodsza. Poza tym ceramika ta wykazuje pewne swoiste cechy, z którymi nie spotkaliśmy się poprzednio. Takimi cechami są odmienna technika wykonania ornamentu rytowego i plastycznego, jak przesadnie wywinięty na zewnątrz brzeg, spotykane u wszystkich naczyń. Trudne jest w tym wypadku nawiązanie do ceramiki unietyckiej, kształty bowiem są dość odrębne, jakkolwiek obie grupy ceramiki wywodzą się z tych samych kultur⁴⁷⁾.

Niemniej nie ma wątpliwości co do przynależności tejże ceramiki do I okresu epoki brązu. Świadczą o tym znaleziska przedmiotów brązowych, nawiązujących do form znanych w kulturze unietyckiej.

W Srebrnejgórze obok skorup iwieńskich znaleziono szpile brązowe i także bransoletki. W Śmiardowie,

³⁸⁾ J. Kostrzewski: Prehistoria ziem polskich, str. 191. — K. Jażdżewski: Ślady kultury pucharów dzwonowatych na Kujawach („Z otchłani wieków” 1937, str. 83—94).

³⁹⁾ J. Kostrzewski: Prehistoria ziem polskich, t. 60. — J. Kostrzewski: Pradzieje Polski, str. 62, rys. 14.

⁴⁰⁾ T. Waga: Kultura nadodrzańskiej ceramiki sznurowej w Wielkopolsce, Poznań 1931, t. V, 2, X, 2, 3, 8, XI, 2, 9 i XII.

⁴¹⁾ J. Kostrzewski: Pradzieje... t. IV, 2, 3. — T. Waga: op. c. t. X, 1, 2, 7, XII, 4.

⁴²⁾ T. Waga: op. c. t. X, 1.

⁴³⁾ T. Waga: op. c. t. X, 7.

⁴⁴⁾ „Wiad. Arch.” t. XIII, str. 78.

⁴⁵⁾ G. Neumann: op. c. t. II, 5 i XII, 23. Autor zalicza je do okresu późniejszego, str. 85. — „Schlesiens Vorzeit”, t. IV, str. 3, rys. 4. — J. Schránil: Die Vorgeschichte Bömens und Mährens. Berlin-Lipsk, 1928, t. XXI, 16.

⁴⁶⁾ J. Kostrzewski, Pradzieje... rys. 14, 2. — Tenże: Prehistoria ziem pol. t. 60, 2. — K. Jażdżewski: op. c. rys. 5c. — W Czechach znam np. identyczną misę z podobnym ornamentem (Stocky: Pravek země české... t. CXIX, rys 19).

⁴⁷⁾ Por. G. Neumann: Die Entwicklung der Aunjetitzer Keramik in Mitteldeutschland (Praehist. Zeitschr. XX, 1929) i Tenże: Die Gliederung der Glockenbecherkultur in Mitteldeutschland (Tamże) — G. Engel: Bilder aus der Vorzeit an der mittleren Elbe, cz. II, str. 202 i 205.

w pow. złotowskim⁴⁹⁾ natrafiono na cmentarzysko, w którym obok naczyń typu iwieńskiego znaleziono również zabytki metalowe kultury unietyckiej. Przynależność więc ceramiki iwieńskiej do pierwszego okresu brązu nie ulega wątpliwości, a bliskie pokrewieństwo z ceramiką neolityczną pozwala nawet przypuszczać, że ceramika iwieńska jest starsza od ceramiki unietyckiej na terenie Wielkopolski, która, jak widzieliśmy wyżej, zawiera u nas przeważnie formy młodsze lub pochodzące z środkowej fazy tej kultury.

Ceramika grupy grobskiej I

Ceramika grobska I jest w Wielkopolsce reprezentowana jedynie przez jedno cmentarzysko w Grobi I i wyodrębniona została jako osobny typ ceramiczny z pierwszego okresu brązu ze względu na odmienność form w stosunku do spotykanych w Wielkopolsce form unietyckich czy iwieńskich. Dotychczas znamy więc wyłącznie ceramikę grobową.

Formy naczyń są dość zróżnicowane. Szczególnie charakterystyczne są dwie formy:

a) Pierwsza to duże amfory z płasko-kulistym brzuścem i wąską, cylindryczną szyjką, z silnie wywiniętą na zewnątrz krawędzią i uszkiem na największej wydętości. W górnej części brzuśca posiadają one ornament. Z Wielkopolski znamy dwa takie naczynia. Jedno znaleziono w grobie 1, drugie w grobie 3 na cmentarzysku w Grobi I. Poza Wielkopolską zupełnie podobne naczynia znaleziono w Swarżnicach w pow. zielonogórskim⁵⁰⁾, różniące się od naszych nieco wyższym położeniem uszka. Pewne nawiązania do tej formy naczyń wykazuje amfora z Brodów, w pow. żarskim⁵¹⁾. Inne naczynie odpowiadające kształtem zupełnie naszej amforze, chociaż niezdobione, pochodzi z okolic Halberstadtu⁵²⁾. Przez Neumana zostało ono zaliczone do kultury unietyckiej⁵³⁾. Omawiane naczynia nawiązują do neolitycznych amfor turyńskiej kultury ceramiki sznurowej⁵⁴⁾, posiadających również ornament ograniczony w górnej części brzuśca i układający się podobnie pionowymi pasami. Nasze amfory różnią się jednak od turyńskich silnie wychyloną na zewnątrz szyjką i posiadaniem jednego tylko uszka, gdy u sznurowców występują one zawsze w liczbie dwóch.

b) Drugim typem grupy grobskiej I, reprezentowanym w czterech egzemplarzach, w Grobi I, są misy z charakterystycznym wgłębieniem poniżej krawędzi, jakie zaobserwowaliśmy już w ceramice

iwieńskiej, i małym uszkiem sznurowym (ryc. 29 d i 31 a) zdobione nieraz ornamentem paznokciowym. Płytkie misy o małych, sznurowych uszkach spotykamy już w neolicie zachodnio-polskiej grupie ceramiki sznurowej⁵⁵⁾. Brak im jednak ornamentu paznokciowego, który, jak widzieliśmy, występuje tu specjalnie często, oraz nie posiadają charakterystycznego wgłębienia poniżej krawędzi.

Ornament paznokciowy spotykamy także u innych naczyń typu grobskiego I. Posiadają go amfora z gr. 3 (ryc. 30 a), nacz. z gr. 4 (ryc. 31 b) i zachowane tylko ułamkowo naczynia z gr. 3 (ryc. 30 b), 4 i 12.

Na uwagę zasługuje jeszcze jeden typ: misa z gr. 8, posiadająca cztery małe nóżki (ryc. 32 b). Jest to jedyne tego rodzaju naczynie w Grobi I. Wprawdzie fragment z gr. 3 (ryc. 30 c) nasuwa przypuszczenie, że i tu mamy do czynienia z nóżką. Jest ona jednak zupełnie innego kształtu. Z misami na nóżkach z tego okresu spotykaliśmy się już w ceramice typu iwieńskiego. Są one jednak wyraźnie odmienne od omawianych. Tamte są długie, smukłe, ku dołowi rozszerzone na zewnątrz, podczas gdy tu nóżki są krótkie i guzowate.

c) Z kolei ciekawymi formami, ze względu na brak wszelkich nawiązań do neolitu, jak i do naczyń współczesnych, są naczynia znalezione w grobach: 1 (ryc. 29 b), 4 (ryc. 31 b) i 5 (ryc. 32).

Pierwsze z nich posiada dość wysoką, prostą szyjkę, zakończoną silnie wywiniętą na zewnątrz krawędzią, zaokrąglony wydłużony brzusiec oraz w górnej jego części ornament paznokciowy.

Drugie to rodzaj czarki o dwustożkowatym, zaokrąglonym brzuścu z małym sznurowym uszkiem na załomie, zdobione jednym rzędem dołków paznokciowych. Brzeg silnie wywinięty na zewnątrz oraz ornament łączy oba naczynia. Ostatnim jest niewielkie naczynie o prostej budowie, z lekko zaokrąglonym brzuścem, zwężające się ku otworowi.

Wszystkie te naczynia stanowią zupełnie nowe i swoiste formy ceramiki typu grobskiego I. Natomiast pozostałe małe naczynie z grobu 4 (ryc. 31 c) posiadają bliskie analogie wśród naczyń unietyckich w Saksonii⁵⁶⁾.

Gлина u wszystkich naczyń jest dość tłusta, najczęściej schudzona drobnymi ziarnami piasku. Kolor ma brunatny. W porównaniu z unietycką nie zawiera miki.

Jeśli chodzi o wykonanie, stwierdzić należy, że naczynia te są zrobione dość starannie.

Ceramika grobska I wyrosła na podłożu neolitycznym. Przejęła ona pewne cechy z ceramiki sznurowej a jednocześnie pozostawała pod wpływem kultury unietyckiej. Posiada ona ponadto pewne cechy, jak np. silnie wywinięty brzeg wspólne wszystkim naczyniom z I okresu epoki brązu. Przynależność tej ceramiki do I okr. brązu wydaje się niewątpliwa. Analogiczne do niej naczynia z grobów z Biegen i Swarżenic⁵⁷⁾ znalezione zostały z przedmiotami brązowymi, ściśle datującymi. M. in. więc i na tej pod-

⁴⁹⁾ Fr. Holter: Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Schmirtenau („Prähist. Zeitschrift“ XXIII, 1932, str. 332). Między innymi znaleziono tu sztylety i szpile uszate typu unietyckiego.

⁵⁰⁾ E. Petersen: Neue Funde der ältesten Bronzezeit aus dem nördlichen Schlesien („Altschlesien“, t. III, str. 11). W grobach tych znaleziono również ułamki drugiego podobnego naczynia.

⁵¹⁾ W. Böhm: Die ältere Bronzezeit in der Mark Brandenburg, t. VI, 22.

⁵²⁾ G. Neumann: op. c. t. III, 18.

⁵³⁾ A. Stöcký: Pravěk země české (věk kamenný) Praha, 1926, t. LXXII, 2 i LXXVIII, 2. — G. Eichhorn: op. c. t. II, 19.

⁵⁴⁾ T. Waga: op. c. t. XI, 8.

⁵⁵⁾ W. Grünberg: Frühbronzezeitliche Steinkistengräber („Sachsens Vorzeit“ 1939, str. 39, rys. 6).

⁵⁶⁾ W. Böhm: op. c. str. 4. — E. Petersen: Neue Funde... str. 11.

stawie całe cmentarzysko w Grobi I uznane było już uprzednio za wczesno-brązowe⁵⁶⁾.

Wydaje się dość prawdopodobne, że ceramika ta, posiadająca dużo styczności z neolitem, jest podobnie jak iwieńska, starsza od unietyckiej na naszych terenach.

Ceramika grupy grobskiej II

Znacznie bogatsza w znaleziska od powyższej, ale równocześnie najuboższa ze wszystkich grup pod względem różnorodności typów, jest ceramika grupy grobskiej II. Obejmuje dość duży obszar, sięgając ku północy aż do Pomorza. Z Wielkopolski znamy ją z Grobi, Obornik, Wierzenicy i Szczepankowa.

Charakteryzują ją zasadniczo dwie formy, słabo nieraz odróżniające się od siebie.

a) Dwustożkowate lub beczułkowate naczynia niewielkich rozmiarów, zaopatrzone czasem w małe, sznurowe uszka w górnej części (ryc. 36 a—b) oraz naczynia doniczkowate lub workowate, słabo profilowane, z brzegiem nieraz nieco na zewnątrz wygiętym. Do naczyń dwustożkowatych i beczułkowatych (ryc. 36 a—b) nie posiadamy ścisłych analogii z okresu I epoki brązu gdziekolwiek. Rozwinęły się one — być może — z neolitycznych naczyń o esowatym profilu z dwoma naprzeciwległymi uszkami, jakie spotykamy u sznurowców zachodnio-polskich⁵⁷⁾.

Nieco odmienne jest słabo profilowane naczynie ciuuszne z gr. 7 (ryc. 38 a), do którego zbliżają się niektóre naczynia unietyckie spotykane w środkowych Niemczech⁵⁸⁾ oraz pewne okazy znajdowane na Pomorzu⁵⁹⁾. Drugi rodzaj naczyń, który nazwać by można workowatymi, nawiązuje do ceramiki sznurowej⁶⁰⁾. Do tego typu należą naczynia z Grobi II (ryc. 34, 37 b i 39) oraz naczynia z Obornik (ryc. 74) i Wierzenicy (ryc. 113). Jedno z naczyń z Wierzenicy posiada na granicy brzuśca i szyjki mały, płaski guzek, przypominający podobne guzki, spotykane u naczyń grupy iwieńskiej.

c) Żadnych ścisłych analogii ni nawiązań z neolitem nie mają naczynia z Grobi II (ryc. 35 a) oraz z Szczepankowa (ryc. 100 a). Wszystkie naczynia grupy grobskiej II łączy wspólna cecha w postaci zupełnego braku wszelkiego ornamentu. Głina na ogół jest chuda, barwy jasno-brunatnej.

Podobnie jak ceramika typu grobskiego I, omawiana ceramika wykazuje dość duże nawiązania do form neolitycznych. W grę wchodzi tu wyłącznie dziedzictwo kultury ceramiki sznurowej. Obok tego spotkać tu możemy pewne analogie do niektórych form ceramicznych kultury unietyckiej, co nie jest

dziwne, ponieważ wiemy, że na ceramikę unietycką oddziaływały poprzedzające ją kultury neolityczne, między innymi i kultura ceramiki sznurowej.

Pewna odrębność form ceramiki pozwala nam na uznanie samodzielnego charakteru grupy grobskiej II.

Zaznaczone wyżej związki z neolitem i kulturą unietycką pozwalają nam na datowanie ceramiki grobskiej II do pierwszego okresu brązu podobnie jak typu grobskiego I. Bliskie związki z neolitem nasuwają przypuszczenie, że ta ceramika jest prawdopodobnie starsza od ceramiki unietyckiej z południowej Wielkopolski.

Ceramika z znalezisk luźnych

Pozostaje na koniec pewna ilość luźno znalezionych ułamków naczyń, które budzą pewne wątpliwości pod względem chronologicznym. Wykazują one dużo cech wspólnych z naczyniami wczesnobrązowymi, ale równocześnie mają nawiązania do drugiego okresu brązu. Za przynależnością do pierwszego okresu przemawiałyby ich glina, która jest ilusta i ma domieszkę drobnego piasku, kwarcu a także i miki. Specjalnie ostatnia domieszka jest typowa dla gliny naczyń z pierwszego okresu epoki brązu. Ponadto naczynia te posiadają wszystkie mniej lub więcej na zewnątrz wywinięte krawędzie. Wreszcie niektóre występujące u nich wątki zdobnicze w postaci zygzaków między liniami poziomymi jakie widzimy na skorupach z Sulęcinka (ryc. 95 a, d) znamy z naczyń z Iwna czy Baranowa. Występujący na tych samych skorupach ornament w postaci poziomych pasm linii pionowo zakreskowanych, spotykamy również na skorupach z Białobrzegu (ryc. 41) i Pietrzykowa, w pow. konińskim (ryc. 77). Wykazują one tym ornamentem bliskie nawiązania do poznanego wyżej naczynia z Wojdala (ryc. 117 b). Niektóre elementy zdobnictwa skorup z Długiej Wsi, Brzeźna, Szczepidła i Białobrzegu, w pow. konińskim przemawiają za nawiązaniem ich do drugiego okresu brązu, gdzie w kulturze trzcinieckiej często spotykamy motyw zdobniczy w postaci rzędów nakłuć między liniami poziomymi⁶¹⁾. Dowodem stosowania takiego ornamentu w pierwszym okresie brązu jest naczynie z Janowic, pow. Aleksandrów Kujawski.

Analiza przedmiotów metalowych

Narzędzia

W porównaniu z neolitem, gdzie stykaliśmy się z dużą ilością i znaczną różnorodnością narzędzi wykonywanych czy to z krzemienia, czy kamienia, a z pewnością i z innych materiałów, które się dziś nie zachowały, posiadamy z omawianego okresu tak minimalną ich ilość, że należy przypuścić, iż używano w tym czasie obok narzędzi brązowych nadal narzędzi krzemiennych i kamiennych⁶²⁾. Wyróżnienie jednak tych narzędzi pochodzących z I okresu epoki brązu jest na razie niemożliwe. Pierwsze na-

⁵⁶⁾ J. Kostrzewski: Cmentarzyska z końca epoki kamiennej i początku epoki brązowej w Grobi pow. Międzybóże („Muzeum Wielkopolskie” r. II, Poznań 1926). — J. Kostrzewski: Prehistoria ziem pol. str. 200—201. Tenże: Pradzieje Polski. Poznań 1949, s. 74—75. — Wł. Antoniewicz: Archeologia Polski. Warszawa, 1928, str. 74. — S. Nosek: Zagadnienie Prasłowiańszczyzny („Światowit”, t. XIX, s. 100—102).

⁵⁷⁾ T. Waga: op. c. t. X, 5 i XII, 6.

⁵⁸⁾ G. Neumann: op. c. t. XII, 6 i 19.

⁵⁹⁾ Jako analogie do naczyń beczułkowatych z Grobi II przytaczają niektórzy naczynia z Płoni, w pow. szczecińskim. („Monatsblätter, Szczecin 1904, str. 4, rys. 5. — Pomorze Zachodnie t. I, Poznań, 1949, str. 70).

⁶⁰⁾ T. Waga: op. c. t. XI, 12.

⁶¹⁾ Por. ceramikę z Łubnej (A. Gardawski w „Wiad. Arch.” t. XVIII).

⁶²⁾ Z terenu Wielkopolski nie mamy na to dowodów z wyjątkiem całkowicie nieregularnych odlupków krzemiennych z Grobi I i II.

rzędzia metalowe, wykonane z miedzi, a później z brązu, posiadały kształt bardzo podobny do krzemienych, były ich naśladownictwem.

W interesującym nas okresie najliczniejszą grupę narzędzi reprezentują siekierki, obok nich rzadziej występują dłuta, szydła, tłoczki oraz toporki podwójne.

Siekierki

Pierwsze siekierki miedziane, których prototypem były neolityczne, krzemienne, były zupełnie płaskie i dość szerokie⁶³⁾. Z czasem górna ich część się zwęża, a ostrze rozszerza się. Do takich najstarszych okazów możemy zaliczyć dwie siekierki z Obornik, Skarbienic oraz Łęk Małych (gr. D).

Później brzegi części górnej i środkowej dla lepszego utrzymania rękojeści podnoszą się nieco. Siekierki z lekko podwyższonymi brzegami są najczęstszym narzędziem spotykanym w pierwszym okresie epoki brązu. Należą przeważnie do typu dawniej zwanego typem saskim⁶⁴⁾, dziś unietyckim. Występują najliczniej w centrum kultury unietyckiej, a więc na Śląsku (przeszło 70 egz.), w Czechach⁶⁵⁾ oraz w Niemczech (w Saksonii, Turynii i Brandenburgii⁶⁶⁾). W Wielkopolsce znane są w 50 egz.

Jeśli chodzi o bliższe szczegóły odnoszące się do ich kształtu, to zaznaczyć trzeba, że różnicują się tak w ukształtowaniu ostrza jak i trzonka. Na ogół siekierki posiadają ostrza szerokie, półkoliste⁶⁷⁾, inne zaś są lekko rozszerzone i posiadają ostrza proste i krótkie⁶⁸⁾. Czasem dodatkowo są ostrza rozklepane, jak np. u siekier z Drewna czy Łęk Małych.

Obuch przeważnie bywa zakończony trójkątnie lub półkolisto. Na Zachodzie i w Czechach częściej spotykamy zakończenie tępe. Obuch prosty posiadają u nas siekierki z Dzieraw, Kościana, Międzychodu, Nagórnik, Nowego Młyna i Pięczkowa. Siekierki z Drewna oraz Śmiełowa posiadają lekkie wgłębienie w obuchu, które świadczy, że są one importem z Italii⁶⁹⁾.

Siekierka z Antonin posiada słabo widoczny zaćątek piętki, jaki spotykamy jeszcze w Łękach Małych, w kurhanie I (gr. A). Okazy te należą do młodszej fazy pierwszego okresu brązu. Z poza Wielkopolski najbliższą analogię do nich stanowi siekierka z Głogowa⁷⁰⁾. Posiadają one bowiem w środku rodzaj stopnia, który początkowo jest słabo widoczny, z czasem zmienia się w silny sto-

pień, zwany piętką, która zjawia się dopiero w drugim okresie brązu⁷¹⁾.

Siekierka z Rzeszynka posiada pewne cechy charakterystyczne dla późniejszego typu północno-niemieckiego⁷²⁾.

Z Wielkopolski mamy trzy siekierki posiadające małe, podłużne wgłębienia, zwężające się na końcach (Drewno, Łęki Małe, Zmysłona). Stanowią one — być może — zapowiedź siekier z piętką sercowatą⁷³⁾.

Wszystkie powyżej omówione siekierki mają dość długie, smukłe trzonki i jedynie siekierka z Izbicy Kujawskiej jest mała i krótka, skrócona bowiem została wórnio po złamaniu.

Ciekawym wyjątkiem wśród siekier jest siekiera z Ponieca, która różni się od reszty nie kształtem, ale swymi rozmiarami. Jest to jedyny okaz tego rodzaju tak w Wielkopolsce, jak i gdzie indziej. J. Kostrzewski przypuszcza, że siekiera ta nie była używana w praktycznym życiu, ale stanowiła godło władzy lub mogła być symbolem kultu religijnego⁷⁴⁾.

Do rzadkich okazów należy też odcobniony okaz siekierki łopatkowej, znalezionej w grobie w Skarbienicach. Siekierka łopatkowata stanowi import z południowego zachodu, zapewne z Szwajcarii i stąd przyjęła się jej nazwa typu szwajcarskiego. Poza typową formą charakteryzuje je swoisty ornament⁷⁵⁾.

Analogiczne okazy spotykamy często w Niemczech środkowych, w Czechach oraz na Śląsku⁷⁶⁾. Dowodem przeżywania się tych form jest niezdobiona siekierka łopatkowata znaleziona w skarbie z drugiego okresu brązu w Czeszewie pow. wągrowiecki⁷⁷⁾. Siekierka łopatkowata mogła przypuszczalnie również dobrze pełnić funkcję dłutka.

Dłutka

Dłutka są narzędziem znacznie rzadszym w tym czasie. Mają one swoje prototypy w zupełnie prostych dłutkach miedzianych, jakie znamy z Przysieczy pow. opolski⁷⁸⁾.

Wszystkie znane nam dłutka posiadają „ostrze pracujące” z obu końców, tj. są zawsze obustronne. Różnią się jednak między sobą odmiennym układem ostrzy względem siebie. Jedne mają ostrza równoległe. Takimi są dłutka z Przysieki Polskiej, Skarbienic i Słupów. Drugie posiadają ostrza przeciw-

⁶³⁾ C. Montelius: *D. Chronologie der ältesten Bronzezeit*. Braunschweig, 1900, str. 123.

⁶⁴⁾ A. Lissauer w „*Zeitschr. für Ethnologie*” 1904, str. 546.

⁶⁵⁾ J. Schráníl: *Studie...* str. 64. — Tenże: *Vorgeschichte...* t. XXIII, 4, 7. — J. Filip: *Pradzieje...* t. 27, 1, 3, 5.

⁶⁶⁾ W. Bohm: op. c. t. I, 2, 4, 8 i 12. — C. Engel: op. c. str. 223. — O. Montelius: op. c. rys. 95—6. — C. Schuchhardt: *Vorgeschichte von Deutschland*. Berlin 1943, str. 116.

⁶⁷⁾ Antonin, Granowo, Rzeczyca, Strzyżew, Tarnówko, Wąsosz.

⁶⁸⁾ Dąbrówka, Dzierawy, Izbica Kujawska, Kościan, Międzychód, Pięczkowo, Oborniki, Śmiełów, Szamocin i Zmysłona.

⁶⁹⁾ O. Montelius: *La civilisation primitive en Italie*. Stockholm, 1895, t. 27, 3—4, 8, 11—12.

⁷⁰⁾ J. Kostrzewski: *Pradzieje...* t. VI, r. 5.

⁷¹⁾ J. Kostrzewski: op. c. t. VII, r. 11.

⁷²⁾ J. Kostrzewski: *Prehistoria ziem pol.* t. LXV, r. 7.

⁷³⁾ J. Kostrzewski: *Pradzieje...* str. 78, r. 1. Ogniwem łączącym obie fazy może być siekierka znaleziona na Śląsku w Górcie (O. Montelius: *Chronologie* ryc. 88) posiadająca dość znaczne wgłębienie zbliżone już do siekierki typu czeskiego z piętką lejkowatą z II okresu epoki brązu.

⁷⁴⁾ J. Kostrzewski: *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych* wyd. II, str. 44, przyp. 156.

⁷⁵⁾ O. Montelius: *D. Chronologie der ältesten Bronzezeit*. Braunschweig, 1900, str. 43.

⁷⁶⁾ Ze Śląska znam 6 egzemplarzy. Poza tym por. J. Filip: *Pradzieje...* t. 27, r. 4. — J. Schráníl: *Vorgeschichte...* t. XXIII.

⁷⁷⁾ Por. „*Przegl. Arch.*” t. VI, str. 255, ryc.

⁷⁸⁾ J. Kostrzewski: *Wytwórczość metalurgiczna w Polsce* („*Przegl. Arch.*” t. IX, str. 178).

elgłe. Są to np. okazy z Łęk Małych (kurh. I, gr. D). Płastowa i Wąsosza.

Dłutka są głównie wyrobem kultury unietyckiej⁷⁹⁾.

Podobnie jak u sickierek, można tu zaobserwować rozwój i pewną chronologię. Starsze są proste i płaskie. Do takich zaliczyć możemy dłutko ze Skarbień. Natomiast reszta dłutek, jak z Łęk Małych, Płastowa, Przysieki Polskiej, Słupów i Wąsoszy należą do okazów młodszych. Posiadają bowiem w części środkowej małe, podłużne wgłębienie (Płastowo), zmieniające się z czasem w rodzaj stopnia (Wąsosz, Łęki Małe), a dalej podniesione, z razu lekko, potem silnie brzegi (Łęki Małe, Przysieka Polska, Wąsosz i Płastowo).

Jeśli weźmiemy pod uwagę ich funkcję jako narzędzi żłobiących i drażących, możemy przypuścić, że rękojeść drewniana, podobnie jak i dziś, była u nich prosta, nie zaś zgięta, jak u sickierek. Dłutek zapewne używano nie tylko do wyrobu i obróbki przedmiotów drewnianych, ale i metalowych jako narzędzi cyzelerskich.

Tłoczki

Tłoczek znaleziony w jednym tylko egzemplarzu w Wielkopolsce w grobie w Skarbieńcach należy według Grünberga do typu starszego o formie szpilowatej⁸⁰⁾. Najbliższą analogią do niego posiadamy w okazach z kurhanu w Leubingen i w Burk.

Toporki

Pozostają na koniec do omówienia dwa toporki z podwójnym ostrzem, pochodzące ze skarbu znalezionego w Wojcieszynie. Na ogół uważane są one za młotki, czy rodzaj toporków⁸¹⁾. Z Wielkopolski nie znamy więcej okazów podobnych poza wymienionymi. Natomiast liczniej reprezentowane są one na Śląsku⁸²⁾, dalej w Saksonii, Turynii i Brandenburgii⁸³⁾, ale dochodzą też do Pomorza⁸⁴⁾. Wszystkie przytoczone analogie posiadają jednak powierzchnię podłużnie żebrowaną. Najbliższą analogią do naszego okazu jest niezdobiony toporek z Dieskau (w okolicy Halle nad Saalą)⁸⁵⁾.

Analiza broni

Dotychczas znamy z I okresu epoki brązu wyłącznie broń brązową. Jednakże przypuszczać należy, że używana w neolicie broń kamienna, w postaci krze-

miennych sztyletów, grołów oszczepów, grocików strzał oraz kamiennych toporków bojowych stosowana była również i później obok broni metalowej, która nie mogła tak szybko wyprzeć jej z użycia. Dowody, że tak było istotnie, posiadamy z Pomorza i Śląska⁸⁶⁾.

Sztylety

Najpospolitszą formą broni brązowej I okresu były sztylety. Używano sztyletów małych bez rękojeści brązowej, nieco większych, zaopatrzonych już przeważnie w metalową rękojeść, wreszcie wielkich sztyletów, a raczej już mieczyków, różniących się od poprzednich zasadniczo tylko rozmiarami.

Wszystkie sztylety posiadają ostrza trójkątne. Wygląd ich, zwłaszcza największych, jest trochę ciężki i niezgrabny ze względu na nadmierną szerokość podstawy ostrza. Dopiero w drugim okresie brązu ostrze to się wydłuża, zwęża i przybiera normalną u sztyletów lub mieczy smukłość⁸⁷⁾.

Prototypem metalowych sztyletów były neolityczne ostrza kamienne, doskonale obrobione. Takie krzemienne ostrze, lekko daszkowate, zostało znalezione w Płatkow pow. lubuski⁸⁸⁾.

Najstarsze sztylety metalowe spotykamy w Europie środkowej w grobach kultury pucharów dzwonowatych⁸⁹⁾. Takie małe, trójkątne, płaskie sztyleciki znane są w Italii, Hiszpanii, Francji i Niemczech⁹⁰⁾. Nie mają one nigdy rękojeści brązowej, lecz oprawiano je w trzonki drewniane, kościane lub rogowe.

Do tego najstarszego typu sztyletów zaliczyć możemy kilka okazów z Wielkopolski, pochodzących z grobów, skarbów lub ze znalezisk luźnych. Znamy je z kurhanu I w Łękach Małych (ryc. 581) oraz ze skarbów z Przysieki Polskiej (ryc. 81 e), Słupów i Ponieca, wreszcie znaleziono taki okaz luźno w Bystrzku (ryc. 14).

Oczywiście nie wszystkie, wyliczone powyżej, sztylety musiały reprezentować najstarszą fazę rozwoju tej broni. Jak wykaże późniejsza analiza skupu, występują one też i później. Świadczy to o tym, że typologicznie najstarsze typy przeżywają się nadal obok coraz doskonalszych form.

Niewątpliwie młodszym okazem jest znany złoty sztylecik z Inowrocławia, o czym świadczy obok kształtowego materiału również jego ornament. Najstarsze bowiem okazy są pozbawione ornamentu.

Childe'm (The Danube in Prehistory 1929, str. 243) przypuszcza, że stanowią formę surowca.

⁸⁰⁾ Na cmentarzysku w Śmiardowie, w pow. złotowskim na Pomorzu znaleziono obok zabytków metalowych, typowych dla kultury unietyckiej (również i przedmioty krzemienne jak groty laurowate i małe grociki do strzał o prostokątnym wcięciu u podstawy. (Fr. Holter: Das frühbronzezeitliche Gräberfeld...). Na Śląsku zaś znaleziono na cmentarzysku kultury unietyckiej w Białobrzeżu, w pow. strzelińskim toporek kamienny. („Schles. Vorzeit” N. F. VI, 5, str. 13, ryc. 15—19 i 28—29).

⁸¹⁾ J. Kostrzewski: Wielkopolska... III wyd., str. 86—7, rys. 193—6.

⁸²⁾ A. Götze: Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler des Kreises Lebus, Berlin 1920, str. 49. Okaz podobny znaleziono w Neuhoft (Bohm: op. c. str. 14).

⁸³⁾ J. Schráníl: Studie... str. 70.

⁸⁴⁾ W. Bohm: op. c. str. 14. — J. Schráníl: zalicza je do doby przedunietyckiej (Studie... str. 70). — J. Kostrzewski: Z badań nad osadnictwem... s. 167. — W. Grünberg: op. c. str. 37, rys. 7. — Zupełnie podobny okaz znaleziono w Leubingen w Saksonii.

⁷⁹⁾ J. Schráníl: Studie... str. 66.

⁸⁰⁾ W. Grünberg: op. c. str. 46.

⁸¹⁾ J. Kostrzewski: Wielkopolska II, str. 45. Por. Carl Althin: Eine Aunjetitzer Streitaxt aus Schonen („Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum”. Lund, 1954, s. 406—411).

⁸²⁾ Z Głogowa i z Karczowa („Altschlesien” t. VI, str. 172, tbl. VII, r. 2).

⁸³⁾ G. Kossinna w „Zeitschrift f. Ethnol.” 1902, str. 194—5. — W. Bohm: op. c. t. 5, 7—9. — Jahresschr. f. d. Vorgesch. d. sächs-thür. Länder”, t. IV, t. 1, r. 2—3.

⁸⁴⁾ Z powiatu świeckiego (Sturms: D. ältere Bronzezeit im Ostbaltikum, t. 3 f).

⁸⁵⁾ Carl Althin: op. c. str. 409, r. 2. Autor stwierdza tu, że forma ta nie ma żadnej łączności z kamiennymi toporami, ale powstała niezależnie od nich. Ze względu na jej duże rozmiary i dość niepraktyczny kształt (mały otwór, żłobki) nie przypuszcza, aby toporki te stanowiły narzędzie i były prototypem późniejszych toporków bałtyckich (E. Sturms: op. c. str. 33), natomiast za

Jak wyżej powiedziałem, najstarsze sztylceki nie posiadają rękojeści metalowych. Wyjątkiem jest tu niewielkich rozmiarów sztylecik znaleziony w okolicach Środy (ry. 105), zakończony u podstawy małym, wyraźnie wyodrębnionym uchwytem. Jedyną analogią doń znam z miejscowości Jederitz w Brandenburgii, jakkolwiek, uchwyt jego nie jest tak silnie zaznaczony⁹¹⁾.

Młodsze sztylety zdobywają metalową rękojeść, najczęściej bogato zdobioną. Poza tym różnicują się na szereg regionalnych typów o charakterystycznych cechach. Podziałem ich zajął się Otto Uentze. Dysponując dużym materiałem przeprowadził on analizę całości, zbadał ich zasięgi, technikę i chronologię.

Jednym z najbogatszych jest typ unietycki. Charakteryzuje się on płaską klingą, pustym, złożonym z dwóch części trzonkiem, zakończonym dołem półkolisto, z wykojem w kształcie $\frac{3}{4}$ koła. Tego rodzaju sztylety są bogato zdobione. Do powyższej grupy należą na terenie Wielkopolski sztylety ze skarbow z Granowa (ryc. 25 g), Tworkowa oraz cztery sztylety z Ponieca (ryc. 81 b, d i f—g). Według Uentze'go zasadniczo na terenie unietyckiej kultury okazy te należą do starszej fazy. Zalicza je tak on z względu na bliskie podobieństwo z okazami włoskimi⁹²⁾. Głównia sztyletu 4 z Ponieca (ryc. 81 f) należy do typu unietyckiego, jakkolwiek ornamentem swoim nawiązuje do odmiany nadodrzańsko-nadłabskiej. To samo dotyczy też główki sztyletu z Granowa (ryc. 25 i). Jest to także typ unietycki, o bardzo rzadko spotykanym ornamencie. Jedyną analogię do niego znam z terenu Czech⁹³⁾.

Dość rozwinięty jest z kolei drugi bogaty typ, według Uentze'go nazwany nadodrzańsko-nadłabskim, posiadający nawet swoje warianty. Charakteryzuje się on płaską, trójkątną klingą, pustą wewnątrz rękojeścią, o zakończeniu dolnym płasko-łukowatym i wykoju owalnym. Należą do niego dwa sztylety (ryc. 25 f, h) oraz dwa mieczyki (ryc. 25 a i e) ze skarbu z Granowa.

Z kolei należy jeszcze zwrócić uwagę na typ malchiński powstały w Niemczech północnych. Według Uentze'go należy z Wielkopolski do niego sztylet ze skarbu z Przysieki Polskiej (ryc. 83 b). Typ ten charakteryzuje się przede wszystkim odmiennym kształtem trzonka, poprzecznie żebrowanego, wewnątrz pustego i zakończonego gałką półkulistą. Montelius przyjmuje, że ornament trzonka w postaci równoległych poziomych żeberek powstał jako naśladownictwo obwijania rękojeści sznurem⁹⁴⁾. Sztylety te często odlano razem z rękojeścią, czasem zaś głównia ich posiada w środku wąskie żeberko. Obie te cechy spotykamy u naszych sztyletów. Do grupy tej zaliczyć jeszcze można sztylet ze Zbąszynia (ryc. 119) oraz sztylet z miejscowości niezna-nej (ryc. 125). Są one odlane razem z rękojeścią. Pierwszy ma żebrowaną rękojeść, czym przypomina sztylet z Ponieca, drugi zaś odlany w całości naśladuje wykrój rękojeści oraz nity dość wiernie w od-

lewie. Jego analogię stanowić może sztylet z Prusowa, w pow. wejherowskim⁹⁵⁾.

Wreszcie w Łękach Małych w kurh. I (ryc. 61 h) znaleziono sztylet, do którego bliskiej analogii nie znamy. Klinga należy do typu sztyletów saskich, charakteryzujących się szerokim, płaskim żeberkiem w środku i dekoracją w jej górnej części⁹⁶⁾. Analogią do ostrza naszego sztyletu jest klinga z Hitzdorf w Saksonii⁹⁷⁾. Natomiast rękojeść przedstawia się bardziej skomplikowanie. Saskie sztylety nie mają takiego zakończenia górnego, które charakteryzuje typ malchiński w Niemczech północnych⁹⁸⁾. Za nawiązaniem do tego typu przemawiałby również ornament rękojeści, występujący często na sztyletach malchińskich⁹⁹⁾. Różnica jednak z tym ostatnim typem polega na tym, że rękojeść naszego sztyletu nie stanowi całości z ostrzem (co jest charakterystyczne dla typu malchińskiego) oraz nie posiada ścisłej analogii w ornamentyce. Na Śląsku¹⁰⁰⁾ znaleziono sztylet bardzo podobny do naszego okazu pod względem kształtu, nie posiadający jednak ornamentu na rękojeści.

Z szeregu sztyletów znalezionych luźno niewątpliwie najciekawszym jest złoty sztylet z Inowrocławia. Stanowi on jedyny okaz tego rodzaju w Wielkopolsce. W Niemczech przedmioty ze złota są znacznie częstsze. Spotykamy tu takie wyroby złote, jak siekierki, bransolety czy szpile¹⁰¹⁾. Ornament naszego sztyletu nie należy do rzadkości. Jest nawet dość pospolity i spotykany tak u sztyletów unietyckich, jak i saskich, czy nadodrzańsko-nadłabskich. W Wielkopolsce podobny ornament posiadają sztylety z Granowa, Łęka Małych, Ponieca, Świątkowa i Tworkowa.

Mieczyki

Przy grupie nadodrzańsko-nadłabskiej wspominałam o mieczykach z Granowa. Jest to druga z kolei forma broni w tym czasie, a dalszy egzemplarz mieczyka znalazł się w Wojcieszynie (ryc. 115 f). Omalowane mieczyki różnią się od sztyletów swoimi znacznymi rozmiarami, sięgającymi nieraz do 60 cm (Wojcieszyn). Na osobne podkreślenie zasługują one z tego względu, że są zaczątkiem nowego typu broni.

Berła sztyletowe

Na szczególną uwagę zasługuje bardzo charakterystyczny rodzaj broni, występujący jedynie w pierwszym okresie brązu, mianowicie berła sztyletowe. Pochodzenie i geneza berła sztyletowych jest rozmaicie interpretowana. Niektórzy uczeni twierdzą, że powstały one w Hiszpanii, stamtąd przeszły na północ¹⁰²⁾. Inni zaś twierdzą, że początki ich śledzić

⁹⁵⁾ E. Stürms: op. c. t. 5, rys. c.

⁹⁶⁾ O. Uentze: op. c. str. 60.

⁹⁷⁾ O. Uentze: op. c. t. 48, rys. 122.

⁹⁸⁾ O. Uentze, op. c. str. 53—4.

⁹⁹⁾ O. Uentze: op. c. t. 43, 104 c-e i tabl. 45, 108, 109, 111.

¹⁰⁰⁾ W Kotli, w pow. glogowskim („Altschlesien" t. III, str. 7, r. 1).

¹⁰¹⁾ W kurhanach w Helmsdorf i Leubingen.

¹⁰²⁾ H. Schmidt: Der Bronzefund von Canena. „Prähist. Zeitschr." t. I, str. 126—127. — Ebert: Reallexikon der Vorgeschichte t. I, str. 298, hasło „Aunjetitzer Kultur". — J. Schránil: Studie... str. 73. — J. Lechler: The beginning of the bronze age and the

⁹¹⁾ W. Böhm: op. c. t. 1, 7.

⁹²⁾ O. Uentze: Die frühbronzezeitlichen triangulären Vollgriffdolche, Berlin, 1938, str. 41.

⁹³⁾ O. Uentze: op. c. t. 26, rys. 62 b.

⁹⁴⁾ O. Montelius: op. c. ryc. 60.

można w Irlandii, a na poparcie tego podają wielką liczbę znalezionych tam berel sztyletowych¹⁰³). W Hiszpanii mamy do czynienia z całym ciągiem rozwojowym berel, od ich najprymitywniejszych form z krzemienia, aż do ostrzy brązowych, oprawianych jednak wyłącznie w rękojeści drewniane¹⁰⁴). Nie spotykamy tu już młodszych form, jakie znamy w Europie zachodniej i północnej. W Irlandii berla sztyletowe zjawiają się dopiero wówczas, gdy w Hiszpanii przeszły już swoje etapy rozwojowe. Okazy irlandzkie nie posiadają również rękojeści metalowych, wykonywanych z materiału organicznego, które przymocowywano stożkowatymi nitami pierścieniowatymi, jakie spotykamy w podobnej formie jako czystą ozdobę u berel sztyletowych środkowoeuropejskich. W Saksonii — Turyngii powstały berla sztyletowe z półkolistym obuchem, w Brandenburgii zaś odmiana z trójkątnym obuchem, reprezentowana u nas jako import z zachodu w 1 egz. z Granowa (ryc. 24 c) i w jednym z Łek Małych (ryc. 58). U pierwszego okazu rękojeść była drewniana, drugi zaopatrzony jest w rękojeść brązową, podobnie jak berło sztyletowe typu wielkopolskiego z Inowrocławia (ryc. 41). Berla z rękojeścią metalową należą najprawdopodobniej do najmłodszych okazów¹⁰⁵). Najbliższą analogią do berla sztyletowego z Łek Małych, odlanego w dwóch częściach, stanowią okazy z Stubbendorf w Meklemburgii i z Arnt w Skanii¹⁰⁶).

W Wielkopolsce powstała miejscowa odmiana berel sztyletowych z obuchem zakończonym prosto. Oprócz prostego obucha odmianę tę charakteryzuje bogaty ornament, składający się często z ukośnych kresiek dookła obwodu obucha oraz dokoła stożkowatych nitów, poza tym zaś z kilku linii rytych czy żeberek biegnących wzdłuż ostrzy. Berla te przeważnie miały drewniane rękojeści, czasem okrócone brązową taśmą (Junczewo), tylko okaz z Inowrocławia miał rękojeść brązową osobno odlaną. Należą do tej odmiany berla z Granowa (ryc. 24 c), Inowrocławia (ryc. 41) (posiada tylko ornament na ostrzu), Junczewa (ryc. 49) i Srody (ryc. 106 a). Poza Wielkopolską znamy jedynie 1 egz. na Litwie z Wielony (por. mapkę 5).

Brązowe ostrza berel sztyletowych znalezione luźno można wyróżnić od sztyletów tym, że na główni nie znać śladów typowego wykroju, zaznaczających się u sztyletów w odmiennym spatynowaniu. Na tej podstawie można uznać głównię z Łuszczewa, w pow. aleksandrowskim na Kujawach¹⁰⁷) za część berla sztyletowego. Byłby to jedyny znany u nas okaz bez obucha metalowego.

Funkcja berel jest dwójako interpretowana. Jedni

uważają je za broń¹⁰⁸), inni za godło władzy¹⁰⁹). Być może, że pierwotnie służyły jako broń. Wynikało to by z ich genezy¹¹⁰). Prawdopodobnie z czasem stały się symbolem władzy, pełniąc funkcję pierwotną tylko w pewnych wypadkach, za czym przemawiałoby istnienie ostrza. Potwierdzeniem niejakim tego przypuszczenia byłby fakt, że rzeczywiście berla sztyletowe nie są częstym zjawiskiem i że znajduje się je przeważnie w bogatych grobach (Łęki Małe, Leubingen, Helmsdorf) lub w skarbach o licznych inwentarzu (Granowo, Środa).

Ozdoby

O ile wśród narzędzi i broni niewiele zauważamy typów, to nieco większa różnorodność panuje wśród ozdób.

Naszyjniki

Naszyjniki z grubej sztaby okrągłej z końcami zwinętymi w uszka należą do najpospolitszych ozdób występujących w pierwszym okresie brązu. Ojczyzną ich były zapewne Węgry¹¹¹), skąd rozeszły się po całym obszarze Europy środkowej. Ogólnie znane są w Czechach, na Śląsku, w Saksonii, Turyngii i Brandenburgii i zajmują głównie teren kultury unietyckiej¹¹²). Ponadto spotykamy je w Italii, a nawet pojedyncze egzemplarze w Egipcie¹¹³). Jakkolwiek naszyjniki występują tylko w pierwszym okresie epoki brązu, przeżywają się czasem jeszcze w drugim, czego dowodem jest skarb z Arnimsheim w pow. Templin¹¹⁴). W Wielkopolsce znamy je w 24 egz. Przeznaczenie naszyjników jest przedmiotem gorącej dyskusji. Przypisuje się im dwójaką funkcję. Jedni uważają je za ozdoby, inni za formę surowca w rodzaju „grzywni“¹¹⁵). Spotyka się je najczęściej w skarbach, rzadziej zaś w grobach. Jest faktem niezaprzeczonym, że „grzywny“ na terenie Węgier, Moraw i Czech występują bardzo licznie w skarbach¹¹⁶), podczas gdy w grobach są

¹⁰³) J. Lechler i O'Riordain nazywają je halbardami.

¹⁰⁴) J. Kostrzewski: Wielkopolska II, s. 47. — Ebert: Reallexikon t. I, str. 298.

¹⁰⁵) W porównaniu z lekkimi i poręcznymi sztyletami, zaopatrzonymi w drewniane czy kościane trzonki, późniejsze berla z metalową rękojeścią były zbyt ciężkie.

¹⁰⁶) J. Schráníl: Studie... str. 14. — J. Kostrzewski: Z badań... s. 167. — J. Kostrzewski: Wielkopolska II, s. 50.

¹⁰⁷) J. Filip: Pradzieje... s. 215. — J. Schráníl: Studie... s. 14—5. — Vorgeschichte... s. 111. — J. Kostrzewski: Z badań... s. 167. — W. Böhm: op. c. s. 19. — C. Engel: op. c. s. 223, r. 126. — Na Śląsku znamy je w 72 egz. — O. Mertins: Urgeschichte Schlesiens. Wrocław 1906, str. 47 i „Schlesiens Vorzeit“ N. F. t. VI, str. 297.

¹⁰⁸) Por. O. Montelius: op. c. str. 126. — „Germania“ r. 17, 1933 z. 2, s. 91—94.

¹⁰⁹) W. Böhm: op. c. t. 16, 23.

¹¹⁰) E. Jílková: Formy suroviny ve starší době bronzové („Archeol. Rozhledy“ IV, 1952, s. 136—143). — W. Böhm: op. c. s. 19. — J. Filip: Pradzieje... s. 215. — O. Mertins: op. c. s. 47. — J. Schráníl: Studie... s. 14—5. — J. Schráníl: Vorgeschichte... s. 111.

¹¹¹) Na Węgrzech np. znaleziono w jednym skarbie 1000 egz., na Morawach w ilościach od 80—600 sztuk, w Czechach w Sulejowicach 191 (W. Böhm: op. c. s. 191 — J. Filip: Pradzieje... s. 219).

halberd, „Bulletin 14. American School of Prehistoric Research“ 1938, s. 26. — J. Kostrzewski: Wielkopolska II, s. 47.

¹⁰³) O'Riordain: The halberd in bronze age-Europe, Oxford, 1937. — W. Witter: Die Ausbeutung der mitteldeutschen Bodenschätze in der frühen Metallzeit, Lipsk, 1938.

¹⁰⁴) H. Schmidt: op. c. str. 124—125.

¹⁰⁵) O. Montelius: op. c. str. 94.

¹⁰⁶) O. Montelius: op. c. ryc. 73.

¹⁰⁷) Por. „Pamiętnik Fizyograficzny“. Warszawa t. XXI (1913), dział V, t. VII, 16.

rzadkością¹¹⁷). Na poparcie hipotezy, że były to „grzywny“ podała Jilkowa wynik analizy chemicznej, która wykazała, że naszyjniki występujące w skarbach mają na ogół tylko 1 do kilku % cyny, podczas gdy inne przedmioty znalezione z nimi zawierały jej większą ilość¹¹⁸). Przyznaje ona jednak, że część tych naszyjników była używana jako ozdoby. Przeciwno koncepcji „grzywny“ wysunął już wątpliwości J. Kostrzewski, twierdząc, że naszyjniki te, przynajmniej na naszych terenach, stanowią ozdobę, nie zaś formę surowca¹¹⁹).

Naramienniki

Licznie reprezentowane są też w Wielkopolsce naramienniki owalne. Na ogół uważane są one za ozdobę ramion, a większe i cięższe okazy za nago-lenniki. Niektórzy przypisują im również funkcje form surowca¹²⁰), czemu stanowczo sprzeciwił się J. Kostrzewski¹²¹), zwracając m. i. uwagę na to, że część odlana jest naokoło rdzenia glinianego. Naramienniki te występują specjalnie często na centralnym obszarze kultury unietyckiej¹²²) a licznie spotykają się też na terenie Polski, skąd znamy ich przeszło 100 egz., z czego przeszło 60 przypada na Wielkopolskę, a niemal cała reszta na Śląsk¹²³).

Z Wielkopolski znamy ten typ wykonany jeszcze z czystej miedzi w postaci zamkniętych naramienników z Piotrkowa, w pow. szubińskim, jakie były nadal w użyciu w pierwszym okresie brązu okazy z Roska (ryc. 85 a—c i e)¹²⁴). Większość okazów ma jednak końce zwężone, stykające się z sobą, zazwyczaj poprzecznie żłobkowane. Przeżywają się one jednak jeszcze w okresie drugim, czego dowodem są podobne naramienniki znalezione w skarbie z II okr. ep. brązu z Ponieca w pow. gostyńskim¹²⁵).

U niektórych naramienników końce się krzyżują z sobą (Granowo, ryc. 26 f, k i Tworkowo, ryc. 109 d) lub zachodzą na siebie (Grobia II, ryc. 37 c), zapewne jest to jednak wynik późniejszego zniekształcenia przez znalazców.

Na ogół naramienniki są zrobione z metalowej sztabki, a więc są wewnątrz pełne. Znacznie rzadsze są okazy odlane naokoło rdzenia glinianego: Granówko (ryc. 27), Piotrkowice (ryc. 79 b, d k), Mro-

wino (ryc. 69 b—c) i Szczepankowo (ryc. 99 c). Postępowano tak nieraz dla oszczędzenia cennego metalu, jak też dla zmniejszenia ciężaru ozdoby.

Bransolety owalne

Ozdobą przedramienia były bransolety owalne o dość szeroko rozstawionych końcach¹²⁶). Bransolety te są tylko wyjątkowo tak grube i wielkie jak okaz facetowany z Jaroszewa (ryc. 48). Bliską analogią do niej stanowi bransoleta z Galemose (Jutlandia¹²⁷). Zazwyczaj są one mniejsze, również facetowane, jakie znamy z Wielkopolski z wielu miejscowości¹²⁸). Analogię do nich znamy m. in. ze Śląska i z Brandenburgii¹²⁹). Poza tym spotykamy także okazy małe, wykonane z cienkiej, okrągłej sztabki z końcami zaostrozonymi, do jakich należą np. okazy ze Srebrnejgóry (ryc. 91 d), z Wojcieszyna (ryc. 115 j—k), z Wąsosz (ryc. 111 i, k). Ze względu na małe rozmiary są to zapewne bransolety dziecięce. Takie małe bransolety występują najliczniej na Śląsku¹³⁰), a poza tem rzadziej w Brandenburgii oraz w Czechach¹³¹).

Pewną odmianą ich są bransolety z Przysieki Starej (ryc. 84) i z Wąsosz (ryc. 111 i). Posiadają one również niefacetowane boki, są niewielkie i cienkie, ale mają końce tępe i są większych rozmiarów. Na koniec pozostają jeszcze małe bransolety, wykonane z niegrubej sztabki okrągłej, od wewnątrz spłaszczonej z końcami lekko odgiętymi na zewnątrz, jakie znamy ze Stęszewa (ryc. 92). Jest to typ bransolet dość często spotykany w kulturze unietyckiej, najczęściej występujący w Czechach, stąd zwany czeskim¹³²), dalej w Saksonii, Turynii¹³³) i Brandenburgii¹³⁴).

Seeger zalicza bransolety z odgiętymi końcami do fazy młodszej I okresu epoki brązu. Stanowią one formę przejściową do bransolet II okresu epoki brązu¹³⁵).

Bransolety spiralne

Dość powszechną w tym czasie ozdobą rąk są również bransolety spiralne z kilku zwojów cienkiego drutu, znane z Wielkopolski z kilku miejscowości¹³⁶). Bransolety spiralne są dziedzictwem eneolitu, w którym spotykamy podobne okazy mie-

¹¹⁷) J. Schránil: Studie... s. 14.

¹¹⁸) E. Jilkova: op. c. str. 136—143. — J. Schránil: Vorgeschichte... s. 111.

¹¹⁹) J. Kostrzewski: Wytwórczość... s. 180.

¹²⁰) O. Mertins, Seger, La Baume i i.

¹²¹) J. Kostrzewski: Wytwórczość. (Przegl. Arch. t. IX, z. 2, s. 180—181).

¹²²) Ebert: Reallexikon I, s. 264. — G. Kossinna: Beiträge zur Bronzezeit im mittleren Elbgebiet („Abhandlungen und Berichte aus d. Museum für Natur- und Heimatkunde und dem Naturwissenschaftlichen Verein“ t. V, 1928, s. 283—287). Poza Polską spotykamy je na terenie Saksonii i Turynii, w Czechach, głównie na terenie położonym na południe od linii Berlin-Frankfurt. Na północ od niej występują sporadycznie (Bohm: op. c. s. 18).

¹²³) J. Kostrzewski: Z badań nad osadnictwem... str. 168. — J. Kostrzewski: Wytwórczość... s. 179.

¹²⁴) Warto by przeprowadzić jeszcze analizę tych naramienników. Można by wówczas stwierdzić, czy, o ile zawierają minimalny % cyny, są bezpośrednią kontynuacją miedzianych okazów eneolitycznych.

¹²⁵) „Album zabytków przedhist. W. Ks. Pozn.“ t. I, t. XVI, rys. 1—8.

¹²⁶) Nie jest wyłączone, że są one wyrobem miejscowym (por. J. Kostrzewski: Wytwórczość... str. 180, przyp. 18).

¹²⁷) O. Montelius: op. c. rys. 148.

¹²⁸) Z Mirosławic, Wąsosz, Wojcieszyna. Z poza Wielkopolski znamy je z Radziejowa, w pow. aleksandrowskim na Kujawach.

¹²⁹) W. Bohm: op. c. t. 3, — Ze Śląska znam je np. z Górki.

¹³⁰) W. Bohm: op. c. s. 20.

¹³¹) W. Bohm: op. c. t. 3, 1. — „Památky Archeologické“, 1939, t. VII, 15.

¹³²) Por. S. Kurnatowski: Dwa skarby z wczesnego okresu brązowego („Przegl. Arch.“ VIII, 1948—49, s. 337).

¹³³) W. A. V. Brunn: Vier frühe Metallfunde aus Sachsen und Anhalt („Prähist. Zeitschr.“. 1949/50, str. 256, rys. 1—7).

¹³⁴) W. Bohm: op. c. t. 6, rys. 7 i 11.

¹³⁵) Ebert: Reallexikon t. I, s. 264.

¹³⁶) Z Grodziska Wlkp., Środy, Skarbienic, Szczepankowa, Tworkowa, Wąsosz i Wojcieszyna.

dziane¹³⁷). Trwają one w głąb drugiego okresu epoki brązu, czego dowodem są spiralne bransolety znalezione w kulturze trzcinieckiej¹³⁸). Poza Wielkopolską dość często spotyka się je na Śląsku¹³⁹), w Czechach¹⁴⁰) oraz w Niemczech¹⁴¹).

Bransolety mankietowate

Według niektórych uczonych¹⁴²) rozwinęły się one z eneolitycznych, miedzianych bransolet spiralnych. Można jednak przyjąć też inną interpretację, że ich prototypem były neolityczne naramienniki ko-

szane¹⁴³). Bransolety mankietowate są rozpowszechnione zwłaszcza na północy. Zasięg ich jest szeroki, obejmujący teren Czech, Śląska, Saksonii, Brandenburgii, Meklemburgii i dochodzący na północy aż do Zelandii¹⁴⁴). Z Wielkopolski znamy tylko 2 okazy: 1 egz. z Orchowa, w pow. mogileńskim (ryc. 75) i 1 z Granówka, w pow. kościańskim (ryc. 27).

Najstarsze bransolety mankietowate są żebrowane i zamknięte. Żebrowanie ich jest równe na obu powierzchniach. Młodsze okazy są otwarte a żebrowanie występujące tylko na powierzchni zewnętrznej nie dochodzi do samego brzegu, który jest gładki lub zaopatrzony w pionowe żebrko. Do tej odmiany należą nasze bransolety wielkopolskie¹⁴⁵).

Pierścionki

Z Wielkopolski znamy je z cmentarzyska w Grobi I i II, dalej ze skarbów z Wąsoszy i Wojcieszyna. Są dość często spotykana ozdobą w I okresie epoki brązu, szczególnie na Śląsku¹⁴⁶). Pierścionki z wyżej wymienionych miejscowości w Wielkopolsce nie są identycznego kształtu. Posiadają 1,5—4,5 zwojów i wykonane są bądź z płaskiego (Wąsosz, Wojcieszyn — 1 egz) lub wypukłego drutu (Grobia, Wojcieszyn). Niektóre są małe (Wojcieszyn, Grobia I) i z cienkiego drutu, drugie zaś duże i grube (Wojcieszyn, Grobia II, Wąsosz).

Małe pierścionki miedziane występują już w grobach neolitycznych¹⁴⁷).

Spiralne rurki brązowe

W pierwszym okresie brązu jest to dość często spotykana ozdoba. Znamy ją z Wielkopolski z kilku miejscowości (Gorszewice, Wojcieszyn i Wąsosz).

¹³⁷) Por. okazy ze skarbu miedzianego z Rudek, w pow. szamotulskim.

¹³⁸) Np. z Łubnej w pow. sieradzkim A. Gardawski: op. c. rys. 8 z mogiły 4.

¹³⁹) Znane np. w 7 egz. z Pilszcha, w pow. głubczyckim („Schles. Vorzeit” VI, str. 315, ryc. 1—3) i z Wrocławia-Szczytnik (tamże str. 310, ryc. 2).

¹⁴⁰) J. Schrānil: Studie... t. IV, 2, 3.

¹⁴¹) W. Bohm: op. c. t. 4. — O. Montelius: op. c. rys. 76.

¹⁴²) Np. J. Kostrzewskiego: Wielkopolska wyd. III, s. 68.

¹⁴³) Wiad. Arch. t. XX, z. I, str. 75, t. XVI.

¹⁴⁴) Ebert: Reallexikon t. I, s. 264. — O. Mertins: op. c. s. 47. — J. Filip: Pradzieje... s. 212, rys. 36. — J. Schrānil: Studie... s. 51. — J. Schrānil: Vorgeschichte... t. XXIII, 29. — W. Bohm: op. c. s. 23, t. 4, rys. 3, 6. — O. Montelius: op. c. rys. 77.

¹⁴⁵) J. Schrānil: Vorgeschichte... t. XXIII, 31 — 32.

¹⁴⁶) Z Domasławic, Wojkowic... patrz „Przegl. Arch.” t. II, str. 191.

¹⁴⁷) Np. z Przysieczy, w pow. opolskim.

Spotykamy je jednak już w neolicie¹⁴⁸), ale występują też jeszcze w drugim okresie epoki brązu. Stały się one zapewne rodzajem paciorków i wraz z bursztynami tworzyły części kolii¹⁴⁹).

Kolczyki

Najczęstszy typ kolczyków składa się z cienkiego drutu, od połowy długości rozklepanego na płaski pasek (ryc. 72 d—g). Seger uważa go za charakterystyczny dla kultury unietyckiej¹⁵⁰). Ze znanych mi analogii wymienić mogę podobne kolczyki ze Śląska¹⁵¹), z Małopolski¹⁵²) i z Wołynia¹⁵³). W Wąsoszu, w pow. szubińskim znaleziono 5 podobnych kolczyków złotych (ryc. 111 a). Od przytoczonych wyżej analogii różnią się nasze okazy jedynie brakiem ornamentu. Podobny, ale znacznie mniejszy kolczyk złoty, do połowy druciany, od połowy taśmowaty, znaleziono w Gnieźnie (ryc. 18).

Ze złota wykonane są też dwa dalsze typy kolczyków. Jedne składają się z półtora do 2³/₄ zwojów drutu spiralnie związanego, przy czym w dwóch trzecich długości zmienia się kierunek skręcenia. Te kolczyki o zwoju powrotnym mają drut przeważnie od środka rozplaszczony, od zewnątrz wypukły i na końcach zwężony. Takie kolczyki posiadamy z kurhanów I i II w Łękach Małych (ryc. 58 h i 61 k), a w tejże miejscowości w kurh. III (gr. B) znaleziono również dwa podobne kolczyki spiralne, jednakże znacznie mniejszych rozmiarów i wykonane z cieniutkiego drutu.

Nieco odmienny jest złoty kolczyk z Żerkowa (ryc. 121), wykonany z taśmy o przekroju trójkątnym, oraz mały kolczyk z 1³/₄ zwoju grubego drutu, ścienionego przy końcu znalezionego w Weronikopolu (ryc. 112).

Drugi typ reprezentowany u nas jedynie przez 1 egz., znaleziony w skarbie w Wąsoszu, to podłużny przedmiot z cienkiej blaszki w kształcie członka, zdobionej w środku kilkoma pionowymi żeberkami i zaopatrzony u góry w haczyk (ryc. 111 c).

Złote spiralki są ozdobą występującą przez cały okres pierwszego brązu, a nawet przeżywają się i w drugim okresie¹⁵⁴). Ojczyzną złotych spiralek o zwoju powrotnym są kraje nad środkowym Dunajem¹⁵⁵). Nie są one rzadkością w grobach unietyckich¹⁵⁶). Nai-

¹⁴⁸) J. Kostrzewski: Pradzieje... str. 35. — J. Kostrzewski: Wielkopolska wyd. II, str. 88.

¹⁴⁹) J. Kostrzewski: Wielkopolska wyd. III, str. 85.

¹⁵⁰) Ebert: Reallexikon t. I, s. 264.

¹⁵¹) J. Kostrzewski: Pradzieje... s. 74, t. VI, 16. — H. Seger: w „Altschlesien” t. I, s. 77, rys. 41.

¹⁵²) W. Antonowicz: op. c. t. XIV, rys. 23. — L. Kozłowski: Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu... s. 27, t. I, 15.

¹⁵³) Ze Stubla (W. Antoniewicz: op. c. rys. 26).

¹⁵⁴) Świadczą o tym znaleziska z Łubnej w pow. sieradzkim (A. Gardawski: op. c. t. V, r. A—C).

¹⁵⁵) O. Olshausen w „Zeitschr. f. Ethnol. — Völkerkunde” 1896, s. 481. — W. Bohm: op. c. s. 24.

¹⁵⁶) Bardzo często spotykamy je w grobach czeskich (J. Schrānil: Studie... s. 56. — J. Schrānil: Vorgeschichte... t. XXII, 29. — J. Filip: Pradzieje... s. 211, rys. 33, 1. Dalej spotykamy je w grobach „książęcych” w Saksonii — Turynii w Leubingen i Helmsdorf i w grobach płaskich w Burk (H. E. Mander: op. c. s. 207. — W. Grünberg: op. c. s. 47), w Brandenburgii (W. Bohm: op. c. s. 24) oraz na Śląsku (O. Mertins: op. c. s. 44, rys. 73. — „Schles. Vorzeit N. F. II. s. 23).

częstsze są ze złota, ale naśladowano je nieraz w brązie lub cynie¹⁵⁷⁾.

Funkcja ich jest rozmaicie interpretowana. Przeważnie uważa się je za ozdobę skroni, włosów, czy też uszu — często bowiem znajdowano je przy głowie nieboszczyka¹⁵⁸⁾.

Kolczyki z Weronikopola i Żerkowa są importem z Siedmiogrodu¹⁵⁹⁾. Jest to ozdoba występująca najczęściej w południowo-wschodniej Europie i Azji Mniejszej, nierzadka na Węgrzech, Morawach, Czechach, a sięga aż na Kaukaz¹⁶⁰⁾. Pojedyncze egzemplarze znaleziono na Ukrainie¹⁶¹⁾, w Niemczech¹⁶²⁾, a nawet w Troi¹⁶³⁾.

Kolczyk z Wąsoszki natomiast, jest innego pochodzenia. Najbliższą analogię stanowią kolczyki znalezione w Irlandii¹⁶⁴⁾.

Złoto pojawia się u nas równocześnie z brązem¹⁶⁵⁾. Od początku jest bardzo cennym kruszcem używanym niemal wyłącznie do wyrobu ozdób. Pomijając bogate pokłady pozaeuropejskie¹⁶⁶⁾, zwróć uwagę na najważniejszy dla nas ośrodek, jakim był Siedmiogród. Stąd, jak widzimy, większość złotych ozdób przybyło do nas. Drugim ośrodkiem ważnym dla Europy zachodniej, interesującym nas w jednym wypadku są bogate złoża złota w Irlandii.

Szpile

Szpile występujące na naszym terenie w pierwszym okresie epoki brązu, z wyjątkiem kościanej szpili z Szelejewa, wykonane są z brązu. Wszystkie są niewielkich rozmiarów, zazwyczaj zaopatrzone są w uszka czy otwory w główce lub poniżej, celem zabezpieczenia ich przed zgubieniem. Służyły one do spinania szat, zamiast później wprowadzonych zapinek.

Szpile uszate typu unietyckiego reprezentowane u nas w trzech egzemplarzach (Łęki Małe, ryc. 61 i, i 64) posiadają główkę rozszerzającą się stożkowato ku górze, zakończoną półkolistym uszkiem. Są one rodzimym wyrobem kultury unietyckiej¹⁶⁷⁾, znanym w Czechach¹⁶⁸⁾, w Niemczech¹⁶⁹⁾ oraz na Śląsku¹⁷⁰⁾. Dalej ku północy są bardzo rzadkie¹⁷¹⁾. Z dwóch szpil z kurh. I, jedna posiada trzy żeberka poprzeczne, druga zaś jest bogato zdobiona na trzonku ornamentem jodełkowym. Do drugiej z tych szpil

mamy bliską analogię w bogatych kurhanach książęcych w Saksonii i Turynii¹⁷²⁾ oraz w jednym po-jedynczo znalezionym okazie z Niemiec półn.¹⁷³⁾. Szpile z wojowów, zwane „cypryjskimi“ pochodzą ze wschodnich obszarów nad Morzem Śródziemnym¹⁷⁴⁾ i występują często na obszarze kultury unietyckiej, szczególnie w Czechach¹⁷⁵⁾. Na Śląsku znamy je w dwóch egzemplarzach z Domasławic, w pow. wrocławskim. Z Wielkopolski znamy je z dwóch egzemplarzy z Zaborowa, w pow. leszczyńskim (ryc. 118) oraz z Łęk Małych (ryc. 58 g).

Szpile z kulistą, skośnie przekłutą główką znamy z 2 egz. z Gorszewic (ryc. 22 a—b), a dalszy okaz z główką stożkową znaleziono nad Gopłem (ryc. 19 a). Jest to rodzimy typ kultury unietyckiej.

Drugi okaz z nad Gopła ma główkę stożkową nieprzekłutą (ryc. 19 b). Poza tym znamy z Pierwszewska w pow. szamotulskim dwie uszkodzone szpile bez otworów, jedną z główką kulistą (ryc. 76 b), drugą dwustożkową (ryc. 76 c), do których nie znalazłam analogii. Są one — być może — wyrobem miejscowym. Jakkolwiek nie posiadamy dotąd z Wielkopolski form odlewniczych z I okresu epoki brązu, to jednak istnienie miejscowej odmiany brzoł sztyletowych i rodzime pochodzenie owalnych naramienników brązowych popiera możliwość miejscowego pochodzenia tych szpil.

Szpile z przekłutą szyjką reprezentowane są u nas przez jeden egz. z Baranowa. Szpile tego rodzaju są powszechnie znane na Cyprze¹⁷⁶⁾ i stąd wywodzą się ich odmiany, z których jedną reprezentuje nasza szpila. Na pld. obok Cypru sięgają aż do Egiptu, Syrii, Palestyny i Troi¹⁷⁷⁾. Później przechodzą na teren kultury unietyckiej, gdzie trwają dość długo.

Szpile z główką rurkową stanowią również jeden z przewodnich typów kultury unietyckiej¹⁷⁸⁾. Z Wielkopolski znamy je tylko ze Srebrnej-góry. Są one bardzo rozpowszechnione w Czechach, a rzadziej występują na Śląsku i w Brandenburgii¹⁷⁹⁾.

Szpila kościana z Szelejewa stanowi jedyny okaz tego rodzaju. Jest to typ unietycki, występujący niezwykle rzadko¹⁸⁰⁾. Szpile kościane znane są już

¹⁵⁷⁾ J. Kostrzewski: Z badań... str. 191, nr. 33 (z brązu). — O. Montelius: op. c. rys. 205 (z cyny).

¹⁵⁸⁾ Por. Szombathy: Die Flachgräber von Gemeinlebarn, Wien 1929, str. 70.

¹⁵⁹⁾ Ebert: Reallexikon t. I, s. 264.

¹⁶⁰⁾ J. Schráníl: Studie... s. 57. — J. Kostrzewski: Wielkopolska II, s. 48. — H. Schmidt: Troia, Mykena, Ungarn (Zeitschr. f. Ethn. 1904, str. 618—621).

¹⁶¹⁾ W. Jackowicz.

¹⁶²⁾ Np. w Helmsdorf.

¹⁶³⁾ H. Schmidt: Troia... rys. 12.

¹⁶⁴⁾ A. Evans: L'âge du bronze. Instruments, armes et ornements de la Grande Bretagne et l'Irlande. Paris 1882, s. 426, rys. 492.

¹⁶⁵⁾ J. Kostrzewski: Wielkopolska II, str. 42.

¹⁶⁶⁾ Jak np. egipskie w Nubii.

¹⁶⁷⁾ J. Schráníl: Studie... s. 37.

¹⁶⁸⁾ J. Filip: Pradzieje... s. 112. — J. Schráníl: Studie... s. 38—40.

¹⁶⁹⁾ J. Schráníl: op. c. s. 10. — W. Grünberg: op. c. s. 45.

¹⁷⁰⁾ O. Mertins: op. c. s. 44. — J. Kostrzewski: Wielkopolska II, s. 43.

¹⁷¹⁾ W. Bohm: op. c. s. 20.

¹⁷²⁾ C. Engel: op. c. str. 213, rys. 125. — „Zeitschr. f. Ethn.“ 1902, str. 197, rys. 29. — „Zeitschr. d. Vereins f. Thüring. Geschichte 1907, s. 109, rys. 155. — W. Grünberg: op. c. str. 35.

¹⁷³⁾ O. Montelius: op. c. rys. 284.

¹⁷⁴⁾ M. i. znaleziono takie szpile w Egipcie (O. Montelius: op. c. str. 145, rys. 358a). — Ohnefalsch-Richter: Kypros, die Bibel und Homer. Berlin, 1899, str. 281. — A. Götze: Troia und Ilion... s. 356, rys. 1—3.

¹⁷⁵⁾ J. Schráníl: Studie... s. 34.

¹⁷⁶⁾ J. Schráníl: Studie... str. 36.

¹⁷⁷⁾ W Egipcie znaleziono trzy szpile, z tych jedna złota (J. Schráníl: Studie... rys. 6, 1—3). Znanie są również w Palestynie i Syrii (Ohnefalsch-Richter: op. c. str. 334) i jeden egz. z Troi (A. Götze: Troia... str. 357, rys. 296).

¹⁷⁸⁾ Ebert: Reallexikon t. I, str. 262.

¹⁷⁹⁾ J. Schráníl: Studie... s. 48, r. 7, 8, 14, 15.

J. Schráníl: Vorgeschichte t. XXII. — J. Filip: Pradzieje... t. 18, 20. — W. Bohm: op. c. str. 22. — O. Mertins: op. c. str. 44.

¹⁸⁰⁾ J. Filip: Pradzieje... t. 18, 9.

w neolicie¹⁸¹⁾ i stanowią w pierwszym okresie epoki brązu formę najstarszą¹⁸²⁾.

Tarczka ozdobna

Ozdcbę tę znamy w pierwszym okresie brązu tylko w 1 egz. z Wielkopolski. Posiada ona bliskie analogie w Brandenburgii, skąd znamy 2 podobne okazy z Falkenwalde¹⁸³⁾, różniące się od naszej tarczki tym, że nie posiadają tak głębokiego wcięcia w części środkowej. Jeszcze bliższą jest tarczka z Kumiałtowiec, w pow. gubińskim mająca zupełnie podobny kształt, tylko bardziej uproszczony ornament. Podobny do naszej tarczki okaz znamy również z Marwedel w Hanowerze. Według Segera tarczki te rozwinęły się z płytek kutych pierwotnie z blachy, jakie znamy ze Śląska, z Siedlec w pow. lubińskim i z Bartoszewa w pow. strzelińskim¹⁸⁴⁾. Ogniwnem zaś pośrednim między nimi miała być według niego tarczka ze Staro-Bydżowa w Czechach.

Niewątpliwie tarczki te stanowiły ozdobę stroju¹⁸⁵⁾ noszoną zapewne na piersi. Nasza tarczka stanowi najmlodsze ogniwo w rozwoju tych ozdób. Za poparciem tego wniosku przemawia również fakt, że wykonana została z białego metalu, jak bowiem wiadomo, przedmioty zawierające dużą ilość cyny są młodsze¹⁸⁶⁾.

PRZEDMIOTY BURSZTYNOWE

Przedmioty bursztynowe znajdujemy w formie paciorków lub bryłek surowca w skarbach (Wąsosz, Przysieka Polska) czy w grobach (Skarbienice, Łęki Małe).

Paciorki bursztynowe występują w rozmaitej formie: kulistej, podłużnej, trapezowatej lub w kształcie spłaszczonego krążka i są zawsze przekłute.

Z Wielkopolski znamy je z kilku miejscowości¹⁸⁷⁾. W Łękach Małych (ryc. 61 j) wszystkie paciorki są kuliste, niewielkich rozmiarów. W skarbie w Wąsoszu (ryc. 111 f) znalazły się dwa paciorki w kształcie płytek trapezowatych, do których najbliższą analogię stanowią paciorki z Burk na Łużycach¹⁸⁸⁾, dalej małe, płaskie, okrągłe okazy o dużym otworze, do których również analogię znajdujemy w tejże miejscowości (w gr. 10 i 13). Rzadszy typ stanowią okazy podługowate z Wąsosz, będące może miniaturami toporków. Poza tymi są jeszcze znane w tym czasie wisiorki

w postaci dużych, płaskich krążków bursztynowych. Znalaziono taki okaz w grobie w Skarbienicach i w skarbie w Przysiece Polskiej (ryc. 83 e). Podobne wisiorki znamy już z neolitu.

Bursztyn przybywał do nas z obszarów północnych, gdzie znajdowany był w wielkich ilościach na wybrzeżu Jutlandii oraz w Sambii i na Mierzei Kurońskiej, gdzie pracownie bursztynu znane były już od neolitu. W początku epoki brązu bursztyn był bardzo rozpowszechniony. W Czechach stwierdzono np., że znajduje się on w 71° grobów kultury unietyckiej¹⁸⁹⁾. Prawdopodobnie był on surowcem wymienianym za przybywający z południa surowiec lub gotowe przedmioty metalowe. Znajdowanie na naszych terenach nie tylko przedmiotów gotowych, ale również bryłek surowca może przemawiać za poglądem, że nasze ziemie pośredniczyły w handlu bursztynem.

WNIOSKI

I. Osadnictwo na terenie Wielkopolski.

Naniesione na szczegółową mapę znaleziska z pierwszego okresu brązu wykazują, że blisko 75° stanowisk z tego czasu występuje w pobliżu naturalnych zbiorników wodnych: rzek, oraz jezior (por. mapę 1). Ustalenie związku osadnictwa z rodzajem gleb jest dość utrudnione ze względu na brak dokładnych map glebowych całego terenu Wielkopolski. Posługując się mapą zamieszczoną w książce Kowalenki¹⁹⁰⁾ zaobserwowano, że większość stanowisk obejmuje gleby urodzajne, wśród których na pierwsze miejsce wysuwają się gleby gliniaste i piaszczysto-gliniaste oraz piaszki naglinowe. Duża ilość stanowisk Wielkopolski środkowej występuje właśnie na wyżej omówionych glebach ciężkich.

Jeszcze wyraźniej zaznacza się to w odniesieniu do Wielkopolski póln.-wsch. (górny i środkowy bieg Noteci), gdzie stanowiska skupiają się na kujawskich czarnoziemach i średnio urodzajnych glebach Pałuk. Wśród znanych nam 93 stanowisk tylko jedno stanowi osadę. Natomiast reszta dzieli się na znaleziska grobowe, skarby i w większości znaleziska luźne.

Trudno oczywiście przy takiej sytuacji określić typ osad omawianego okresu. Jedyna osada z Biskupina, według dotychczasowej interpretacji uznana za rodzaj majdanu dla bydła, nie rozwiązuje absolutnie kwestii. Kompletny brak znalezisk z osad narzuca pytanie, czy mamy tu do czynienia z rezultatem specjalnego rodzaju osadnictwa (w formie wyżej wymienionej) czy też jest to wynikiem ograniczenia się badań przeważnie do poszukiwań powierzchniowych.

II. Kultury

Kultura unietycka w Wielkopolsce

Zasięg. Na podstawie znalezisk ceramicznych tej kultury można stwierdzić, że kultura unietycka obejmowała obszar póln. Wielkopolski. Najdalej wy-

¹⁸¹⁾ O. Montelius: op. c. rys. 285—6. — G. Kossinna: w „Zeitschr. f. Ethn.” XXXV, 1902, str. 195 i XXXIX, 1907, str. 793. — J. Kostrzewski: Pradzieje... str. 73.

¹⁸²⁾ J. Filip: Pradzieje... s. 211.

¹⁸³⁾ W. Böhm: op. c. str. 24, tabl. 2 i 7.

¹⁸⁴⁾ H. Seger: Schmückschilde der frühen Bronzezeit („Altschlesien” t. I, str. 76, rys. 45—9).

¹⁸⁵⁾ J. Kostrzewski: Wielkopolska II, s. 49. — J. Kostrzewski: Pradzieje... s. 74. — J. Kostrzewski: Prehistoria... str. 197.

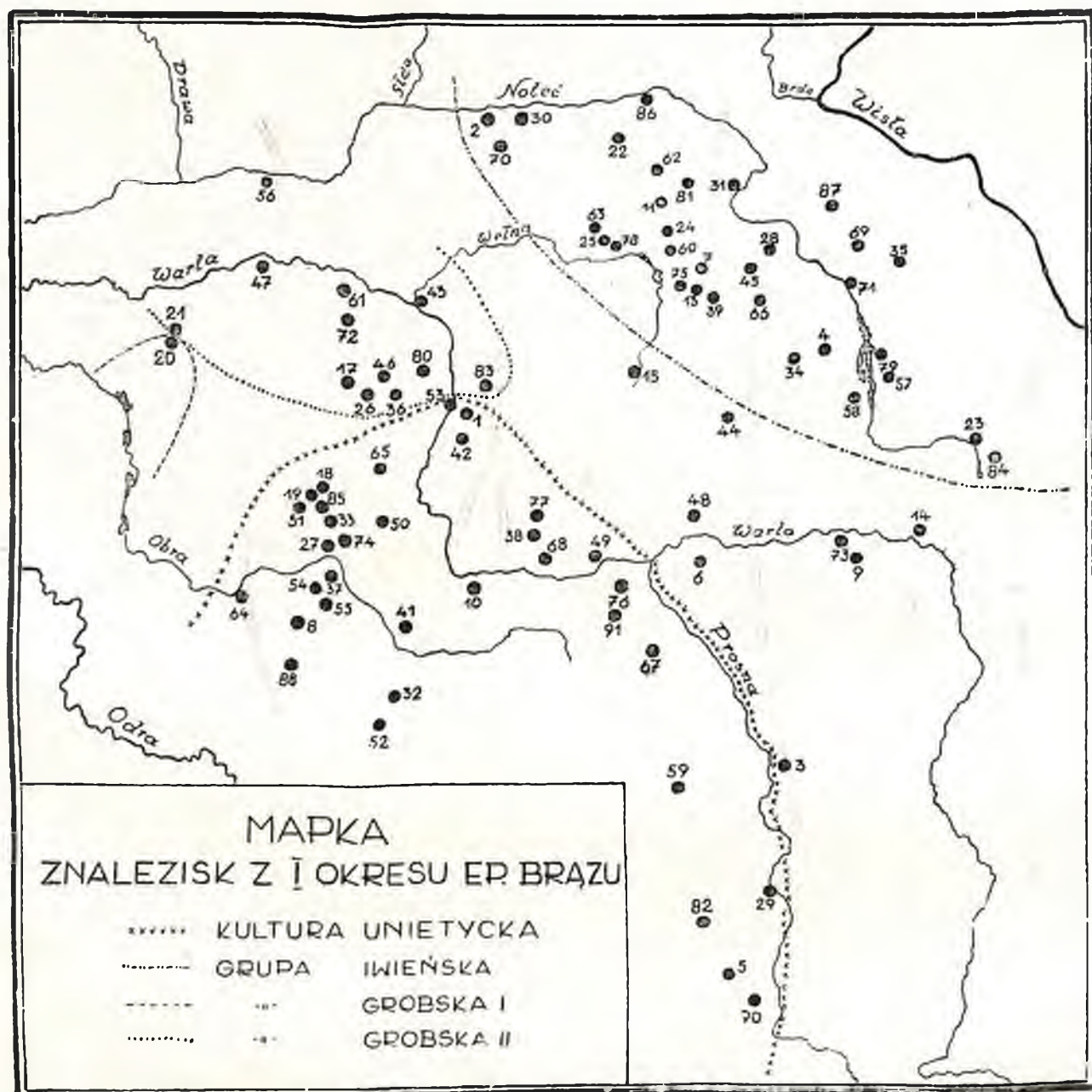
¹⁸⁶⁾ J. Filip: Pradzieje... s. 215. — G. Kossinna (Mannus t. III, 1911, s. 316). — J. Schráníl: Studie... s. 51. — J. Schráníl: Vorgeschichte... s. 111.

¹⁸⁷⁾ Poza Łękami Małymi znaleziono je w grobie w Skarbienicach oraz w skarbach w Przysiece Polskiej i Wąsoszu.

¹⁸⁸⁾ „Sachsens Vorzeit...” 1939, str. 37, rys. 7. (z gr. 13).

¹⁸⁹⁾ J. Filip: Pradzieje... str. 213.

¹⁹⁰⁾ W. Kowalenko: Grody i osadnictwo grod. w Wielkopolsce wczesnohistorycznej. Poznań, 1938.

Mapka I
CARTE DES TROUVAILLES DU PREMIER ÂGE DU BRONZE EN GRANDE POLOGNE

xxx civilisation d'Unétice, -.-.- civilisation d'Iwno, -.-.- civilisation de Grobia I, ... civilisation de Grobia II.

MAPA ZNALEZISK Z I OKRESU EPOKI BRĄZU W WIELKOPOLSCIE

1. Antonin pow. Poznań, 2. Antoniny pow. Chodzież, 3. Baldoń pow. Kalisz, 4. Baranowo pow. Inowrocław, 5. Baranów pow. Kępno, 6. Białobrzegi pow. Konin, 7. Biskupin pow. Żnin, 8. Bojanowo Stare pow. Kościan, 9. Brzeźno pow. Konin, 10. Bystrzek pow. Śrem, 11. Dąbrówka Słupska pow. Szubin, 12. Długa Wieś pow. Kalisz, 13. Drewno pow. Żnin, 14. Dzierawy pow. Kolo, 15. Gniezno pow. Gniezno, 16. Gopło pow. Mogilno, 17. Górzewice pow. Szamotuły, 18. Granowo pow. Nowy Tomyśl, 19. Granówko pow. Kościan, 20. Grobla I pow. Międzychód, 21. Grobla II pow. Międzychód, 22. Iwno pow. Szubin, 23. Izbica Kujawska pow. Kolo, 24. Jaroszewo pow. Żnin, 25. Junczewo pow. Żnin, 26. Kaźmierz pow. Szamotuły, 27. Kokorzyń pow. Kościan, 28. Kościelec pow. Inowrocław, 29. Kuźnica Bobrowska pow. Kępno, 30. Lipa pow. Chodzież, 31. Łabiszyn pow. Szubin, 32. Łęka Mała pow. Gostyń, 33. Łęki Małe pow. Kościan, 34. Mirosławice pow. Mogilno, 35. Modliborzyce pow. Inowrocław, 36. Mrowino pow. Poznań, 37. Naclaw pow. Kościan, 38. Nadziejewo pow. Środa, 39. Nagórniki pow. Żnin, 40. Nowy Dwór pow. Kościan, 41. Nowy Młyn pow. Poznań, 42. Oborniki pow. Oborniki, 43. Orchowo pow. Mogilno, 44. Ostrów pow. Inowrocław, 45. Pamiłkowo pow. Oborniki, 46. Pierwszewo pow. Szamotuły, 47. Pietrzyków pow. Konin, 48. Piętkowo pow. Środa, 49. Piotrkowice pow. Kościan, 50. Piastowo pow. Kościan, 51. Poniec pow. Gostyń, 52. Poznań-miasto, 53. Przysieka Polska pow. Kościan, 54. Przysieka Stara pow. Kościan, 55. Rosko pow. Czarnków, 56. Rzeczyca pow. Inowrocław, 57. Rzeszynek pow. Mogilno, 58. Sadowie pow. Ostrów, 59. Skarbenice pow. Żnin, 60. Słopanowo pow. Szamotuły, 61. Słupy pow. Szubin, 62. Srebrnagóra pow. Żnin, 63. Starkowo pow. Wolsztyn, 64. Stęszew pow. Poznań, 65. Strzelce pow. Mogilno, 66. Strzdzew pow. Jarocin, 67. Sulęcinek pow. Środa, 68. Szadłowice pow. Inowrocław, 69. Szamocin pow. Chodzież, 70. Szarlej pow. Inowrocław, 71. Szczepankowo pow. Szamotuły, 72. Szczepidło pow. Konin, 73. Szczodrowo pow. Kościan, 74. Szelejewo pow. Żnin, 75. Śmiełów pow. Jarocin, 76. Środa, 77. Świątkowo pow. Żnin, 78. Tarnówko pow. Mogilno, 79. Tworkowo pow. Poznań, 80. Wąsosz pow. Szubin, 81. Weronikopol pow. Kępno, 82. Wierzenica pow. Poznań, 83. Wietrzychowice pow. Kolo, 84. Wilanowo pow. Kościan, 85. Wojcieszyn pow. Szubin, 86. Woźdal pow. Inowrocław, 87. Zaborowo pow. Leszno, 88. Zbąszyń pow. Nowy Tomyśl, 89. Zmyślona pow. Kępno, 90. Zerków pow. Jarocin.

suniętym na płn. punktem jest Poznań. Na zachodzie dochodzi kultura ta do środkowego biegu Obry. Na wschodzie przekracza prawy brzeg Warty między Pcznaniem a ujściem Prosną, biegnąc w kierunku pld. wzdłuż Prosną. Obejmuje więc dzisiejsze powiaty: pld. część powiatu poznańskiego, powiat nowotomyski i część wolsztyńskiego, następnie pow. kościański, leszczyński, śremski, średzki, jarociński, pleszewski, gostyński, krotoszyński, rawicki, ostrowski, ostrzeszowski i kępiński (zob. mapki 1 i 4).

Mapka II

CARTE DES DÉPÔTS DU PREMIER ÂGE DE BRONZE
EN GRANDE POLOGNE

SKARBY I OKRESU BRĄZU

1. Granowo pow. N. Tomyśl, 2. Kaźmierz pow. Szamotuły, 3. Korczyn pow. Kościan, 4. Łabiszyn pow. Szubin, 5. Mirosławice pow. Mogilno, 6. Mrowino pow. Poznań, 7. Naclaw pow. Kościan, 8. Nowy Dwór pow. Kościan, 9. Pierwoszewo pow. Szamotuły, 10. Piotrkowice pow. Kościan, 11. Poniec pow. Gostyń, 12. Przysieka Polska pow. Kościan, 13. Rosko pow. Czarneków, 14. Słupcy pow. Szubin, 15. Stęszew pow. Poznań, 16. Szczepankowo pow. Szamotuły, 17. Szczodrowo pow. Kościan, 18. Środa pow. Środa, 19. Tworowo pow. Oborniki, 20. Wąsosz pow. Szubin, 21. Wojcieszyn pow. Szubin, 22. Bojanowo Stare pow. Kościan, 23. Rzezyca pow. Inowrocław.

Groby.

Ludność kultury unietyckiej chowała swych zmarłych w płaskich grobach zbudowanych z kamieni polnych (Granówko) lub łupanych (Poznań), często na dość znacznej głębokości (Poznań). Obok tego wznosiła duże kurhany znane nam dotąd z jednej tylko miejscowości (Łęki Małe). Kurhany, w liczbie kilkunastu, tworzyły zwarte cmentarzysko, na którym ciągnęły się mniej więcej jednym ciągłym szeregiem. Na podstawie zbadanych dwóch mogił można wnioskować jak je budowano. Zmarłego chowano w grobie, zbudowanym z dużej ilości kamieni, układających się w kilka warstw, czasami dodatkowo posiadającym konstrukcję drewnianą, i starannie wylepionym gliną, poczym usypywano nad nim potężnych rozmiarów nasyp ziemny. W jednym z kurhanów natrafiono na większą ilość grobów.

Wypożenie grobów unietyckich było bardzo różne. Obok zupełnie ubogich (Poznań 1 naczynie, Nadziejewo 2 naczynia. Granówko 2 przedmioty metalowe, Łęki Małe grób B i C — 2 i 1 naczynie), spotykamy groby o niezwykle bogatym i urozmaiconym inwentarzu (Łęki Małe, grób A i D).

Panującym cbrządkiem było chowanie zmarłych niespalonych.

Chronologia i pochodzenie kultury unietyckiej

Z analizy znalezisk kultury unietyckiej na terenie Wielkopolski i ich inwentarza wynika brak nawiązań z poprzednim okresem. Odnosi się to zarówno do ceramiki, przedmiotów metalowych, jak i niektórych form grobów. Równocześnie zauważyć można przewagę form pochodzących z młodszego okresu. Powyższe pozwala przypuszczać, że kultura unietycka na terenie Wielkopolski nie jest wytworem rodzimym, ale pojawiła się nieco później, w okresie, kiedy na południu przeżywała swój okres rozkwitu. Do tej pory nierozstrzygniętą jest kwestia, czy mamy tu do czynienia z migracją, czy też z wynikiem ożywionych kontaktów kulturowych, szczególnie bliskich z grupą kultury unietyckiej Niemiec środkowych, za czym przemawiają w dużej ilości formy ceramiki oraz zwyczaj sypania kurhanów. Raczej jednak należy się liczyć z przybyciem nowej grupy ludności.

Grupa iwieńska w Wielkopolsce

Zasięg. Naniesione na mapę znaleziska ceramiczne wyznaczają dość ściśle zasięg omawianej grupy. Obejmuje ona całe górne i część środkowego dorzecza Noteci, zajmując tereny dzisiejszych powiatów: części powiatu chodzickiego, powiaty szubiński, zniński, inowrocławski, mogileński i płn. część pow. kolskiego.

Groby

Ludność iwieńska chowała swych zmarłych niespalonych w grobach płaskich, zbudowanych w przeważnej części z kamieni (Iwno, Strzelce. Szadłowice), rzadziej w grobach nieobwarowanych (Modliborzyce, Iwno, Szelejewo). Na obudowanie grobów składały się różnej ilości kamienia polne, układające się w nieregularny kształt (w większości wypadków). Odrębny typ przedstawia grób zbudowany z dużych płyt kamiennych, tworzących rodzaj skrzyni (Skarbienice).

Przeważna część znanych nam grobów tej ludności to znaleziska pojedyncze. Jedynie w Iwnie mamy do czynienia z cmentarzyskiem. Jest ono bardzo małe, obejmuje zaledwie cztery groby. Bliższych szczegółów o układzie wzajemnym grobów na tym cmentarzysku nie znamy.

Chronologia i pochodzenie grupy iwieńskiej

Grupa iwieńska reprezentuje rodzimą kulturę powstałą na podłożu kultur poprzedniego okresu (kultury pucharów dzwonowatych i ceramiki sznurowej) i rozwiniętą pod silnym wpływem panujących

w I okr. brązu i stojących na wysokim poziomie kultur południowych oraz zachodnich.

Początek jej jest niewątpliwie starszy od pojawienia się kultury unietyckiej na naszych terenach. Trwa przez cały I okr. brązu.

Grupa grobska II w Wielkopolsce

Zasięg. Rozmieszczone na mapie znaleziska ceramiczne grupy grobskiej II wyznaczają jej zasięg, obejmujący obszar dolnego biegu Warty, gdzie styka się na pld. z kulturą unietycką. Głównie koncentruje się na lewym brzegu Warty. Na półn. przekracza Neteć. Zajmuje więc póln. część powiatu poznańskiego, powiaty: obornicki, szamotulski, międzychodzki i czarnkowski.

Mapka III
CARTE DES TOMBES DU PREMIER ÂGE DU BRONZE
EN GRANDE POLOGNE

▲ civilisation d'Unétice, ● civilisation d'Iwno, ○ civilisation de Grobia I, ◻ civilisation de Grobia II.

GROBY I OKRESU BRĄZU

1. Górszewice pow. Szamotuły, 2. Granówko pow. Kościan,
3. Grobia I pow. Międzychód, 4. Grobia II pow. Międzychód,
5. Iwno pow. Szubin, 6. Łęki Małe pow. Kościan, 7. Modliborzyce pow. Inowrocław, 8. Nadziejewo pow. Środa, 9. Oborniki pow. Oborniki, 10. Poznań pow. Poznań, 11. Skarbienice pow. Znin, 12. Srebrnagóra pow. Znin, 13. Strzelce pow. Mogilno, 14. Szadłowice pow. Inowrocław, 15. Szelejewo pow. Znin, 16. Wierzenica pow. Poznań.

Groby

Ludność grobska (II) chowała swych zmarłych niespalonych. Nieboszczyków układano w postaci skurczzonej, z rękoma i nogami skrzyżowanymi, twarzą na wschód, w grobach o na ogół bardzo nieregularnej budowie. Najczęściej posiadały one obwarowanie składające się z dużej ilości polnych kamieni (Grobia II, Wierzenica). Wyjątkowo stwierdzamy u nich kamienie pojedyncze (Grobia 88, gr. 5) lub zupełny brak obwarowania (Grobia II, gr. 4 i Oborniki?). Obok wyżej wymienionych spotykamy również groby zbudowane starannie z dużych płaskich kamieni, tworzą-

cych rodzaj skrzyni (Górszewice). Na omawianym obszarze znane są dwa cmentarzyska i kilka grobów pojedynczych. Cmentarzyska znajdują się w Górszewicach oraz Grobi II, groby pojedyncze w Obornikach i Wierzenicy.

Na podstawie cmentarzyska w Grobi II można stwierdzić, że układ grobów był bardzo nieregularny i chaotyczny.

Chronologia i pochodzenie grupy grobskiej II

Podobnie jak iwieńska, i grupa grobska II reprezentuje rodzimą kulturę powstałą na podłożu kultur z poprzedniego okresu (sznurowców). Chronologicznie jest ona również starsza od kultury unietyckiej, zajmującej teren Wielkopolski pld. Fakt występowania przedmiotów metalowych, wśród których znajdują się okazy należące do form młodszych, dowodzi istnienia tej grupy kulturowej również w młodszej fazie I okresu brązu.

Grupa grobska I w Wielkopolsce

Zasięg. Na terenie Wielkopolski znajduje się jedyne stanowisko tej grupy w pow. międzychodzki (Grobia I).

Chronologia i pochodzenie grupy grobskiej I

Grupa grobska I powstała podobnie jak iwieńska i grobska II na podłożu kultur poprzedniego okresu (sznurowcy) jest więc również kulturą rodzimą. Na podstawie ceramiki nawiązującej do neolitu zaliczamy ją, podobnie jak i dwie poprzednie, do starszej fazy I okr. brązu, z tą różnicą, że nie posiadamy żadnych dowodów jej trwania w fazie młodszej. W grupie tej zauważamy pewne wpływy kultury unietyckiej (amfory) dochodzące tutaj z południa.

III. Gospodarka

Materiał archeologiczny nie dostarczył żadnych dowodów na istnienie rolnictwa w pierwszym okresie brązu w Wielkopolsce. Fakt ten jednak nie wyklucza możliwości istnienia tej gałęzi gospodarki. Wskazywałoby na to przede wszystkim dość silnie rozwinięte rolnictwo w okresie poprzednim, na co mamy cały szereg dowodów w materiale archeologicznym. Przede wszystkim w grę wchodzi tu obecność często spotykanych ziaren zboża¹⁰¹⁾, dalej cały szereg narzędzi typu motyk i tak zwanych radlic kamiennych¹⁰²⁾, żarna i rozcieracze, wreszcie bardzo wymowny dowód w postaci figurki wołków zaprzężonych w jarzmo (Bytyń) i obecność resztek kostnych wołu. Te dwa ostatnie szczegóły zwłaszcza zdają się dowodzić istnienia w tym czasie uprawy sprzężanej¹⁰³⁾.

¹⁰¹⁾ Jak poświadczają znaleziska, znano w neolicie już kilka gatunków pszenicy (J. Kostrzewski: Prehistoria... s. 159), jęczmienia i może owies. Spotykamy się z nimi np. u ludności kultury ceramiki wstęgowej rytlej i pucharów lejkowatych oraz u sznurowców zlockich.

¹⁰²⁾ J. Kostrzewski: Prehistoria... s. 141 i Pradzieje... s. 30—2. — K. Krysiak: w „Wiadomościach Archeol.” XVII, s. 165. — J. Filip: Pradzieje... s. 143.

¹⁰³⁾ K. Krysiak: w „Wiad. Arch.” t. XVIII, str. 253. — W. Hensel: w „Sprawozdaniach P.M.A. t. IV, z. 1, s. 33.

Tak wysoki poziom rolnictwa w neolicie narzuca pogląd o kontynuacji tej gałęzi gospodarki w pierwszym okresie brązu, choć nie na tak wielką skalę. Przemawia za tym brak zupełny dowodów gospodarki sprężajnej nie tylko w pierwszym okresie brązu, ale w całej epoce. Dopiero znowu wczesna epoka żelazna dostarczyła znalezisk radeł. Rolnictwo przypuszczalnie opierało się w tym czasie na uprawie ręcznej motykowej.

W przeciwieństwie do rolnictwa znacznie więcej dowodów posiadamy uprawiania innej gałęzi gospodarki, jaką jest hodowla bydła. Dwa stanowiska, a mianowicie osada w Biskupinie i cmentarzysko w Łękach Małych dostarczyły dużej ilości kości zwierzęcych. Znaleziska te wskazują, że ludność w pierwszym okresie brązu hodowała przede wszystkim krowy i świny (kości tych zwierząt znaleziono na obu stanowiskach) oraz owce, których szczątki odkryto w Łękach Małych. Wreszcie oba stanowiska poświad-

czają istnienie hodowli konia. Na terenie osady w Biskupinie znany był również pies. Łupane kości tego zwierzęcia świadczą o tym, że był on również zjadany. Jakkolwiek wyżej wymienione gatunki zwierząt znane są już w neolicie¹⁰⁴), to cobydwa skupiska kości zwierzęcych pochodzących z pierwszego okresu epoki brązu wskazują na duże rozmiary tej hodowli.

Pewne znaczenie miało również rybołówstwo, o czym świadczą ości i łuski ryb, także muszle szczeżui, znalezione w Biskupinie.

Niewątpliwą rolę w rozwoju gospodarki w pierwszym okresie epoki brązu odegrały warunki klimatyczne. Jak wiemy, na pierwszy okres brązu przypadła zmiana klimatu, która przyniosła dalsze podwyższenie temperatury oraz rzadsze opady i, co za tym idzie, wzmożenie się suszy¹⁰⁵). To pogorszenie się klimatu nie wpłynęło, hamując na rozwój szaty roślinnej, której pewne gatunki w tym czasie się rozwinęły. I tak zauważyć można ogólny rozwój lasów, a nawet pewne maksimum lasów sosnowych oraz grabowo-dębowych¹⁰⁶).

Te ostatnie sprzyjają zwłaszcza w gospodarce pierwotnej rozwiniętemu pasterstwu leśnemu, a dalej zbieractwu i myśliwstwu. Zajęcie to poświadczane jest materiałem kostnym w postaci szczątków jelenia, sarny i tura w osadzie biskupińskiej.

IV. Przemysł

Z pierwszymi surowcami metalowymi zapoznano się pierw na terenach, gdzie znajdowały się ich naturalne złoża, skąd dopiero znajomość samego metalu i umiejętność jego obróbki przenosiła się na pozostałe obszary. Do tych ostatnich należą tereny dzisiejszej Polski. Początkowo przybywają do nas wyłącznie produkty gotowe — ozdoby, broń i narzędzia. Z pierwszymi przedmiotami miedzianymi w Polsce spotykamy się już w neolicie u niemal wszystkich kultur¹⁰⁷). Znajomość tego pierwszego metalu zawdzięczamy kulturze nadcisańskiej¹⁰⁸). Brąz przybywa do nas nieco później a wraz z nim równocześnie złoto¹⁰⁹). Z czasem wytwarza się u nas miejscowy przemysł. Niestety nie znamy jego głównego ośrodka, oraz nie posiadamy dotąd z tego czasu żadnych form odlewniczych czy śladów pracowni. Jednakowoż poświadczają jego istnienie formy ozdób i broni o cechach miejscowych.

V. Wymiana

Przemiany gospodarcze odbijają się również na wymianie międzyplemiennej. U jednych plemion rozwijał się (w związku z własnymi złożami surowca) przemysł, u drugich zwiększała się hodowla bydła.

Mapka IV
CARTE DES TROUVAILLES DE CERAMIQUE DU PREMIER AGE
DU BRONZE EN GRANDE POLOGNE

▲ civilisation d'Unétyce, ● civilisation d'Iwno, ○ civilisation de Grobia I, ⊙ civilisation de Grobia II, ⊖ civilisation inconnue.

MAPA ZNALEZISK CERAMICZNYCH Z I OKRESU BRĄZU

▲ Kultura unietycka

1. Łęki Małe pow. Kościan, 2. Nadziejewo pow. Środa, 3. Poznań pow. Poznań.

● Grupa iwieńska

1. Baranowo pow. Inowrocław, 2. Biskupin pow. Znin, 3. Iwno pow. Szubin, 4. Modliborzyce pow. Inowrocław, 5. Srebrnagóra pow. Znin, 6. Strzelce pow. Mogilno, 7. Szadłowice pow. Inowrocław, 8. Szarlej pow. Inowrocław, 9. Szelejewo pow. Znin, 10. Wietrzychowice pow. Koło II. Wojdał pow. Inowrocław.

⊙ Grupa grobska I

1. Grobia I pow. Międzybóże.

⊙ Grupa grobska II

1. Grobia II pow. Międzybóże, 2. Oborniki pow. Oborniki, 3. Słupanowo pow. Szamotuły, 4. Szczepankowo pow. Szamotuły, 5. Wierzenica pow. Poznań.

Stanowiska nieokreślone kulturowo

1. Baldoń pow. Kalisz, 2. Białobrzegi pow. Konin, 3. Brzeźno pow. Konin, 4. Nekla pow. Środa, 5. Pietrzyków pow. Konin, 6. Sulęcinek pow. Środa, 7. Szczepidło pow. Konin.

¹⁰⁴) Hodowlę bydła śledzimy w kult. ceramiki wstęgowej rytej (krowy, świny, owce), klutej (świnie oraz psy), amfor kulistych (krowy, świny), oraz u sznurowców złocich (woły, krowy, świny, owce, kozy, dwa rodzaje psów) i rzucewskich (krowy, świny).

¹⁰⁵) J. Filip: Pradzieje... str. 100. — L. Kozłowski: Wczesna, starsza i środk. ep. brązu s. 107.

¹⁰⁶) Bartkowski w „Fontes Arch. Pozn.” t. IV s. 77—85.

¹⁰⁷) Nie znaleziono miedzi tylko kultury: ceramiki rytej, klutej i ugrofińskiej.

¹⁰⁸) J. Kostrzewski: Pradzieje... s. 33—4.

¹⁰⁹) J. Kostrzewski: Wielkopolska II, s. 42.

Stwarzało to dogodne warunki do wymiany między ludami posiadającymi pewne wartości wymienne.

Najwięcej przedmiotów metalowych przybywało do nas z terenu kultury unietyckiej — z Czech, Saksonii i Turynii. Stąd pochodzą siekierki z brzegami, dłutka, sztylety typu unietyckiego i saskiego, szpile uszate (gładkie z Czech, ozdobne z Saksonii) a pośrednio i zwojowe, podobnie jak złote spiralki i pierścionki. Ważnym ośrodkiem, skąd przybywało złoto, był Siedmiogród. Jeden zaś egzemplarz łódkowatego kolczyka pochodzi z Irlandii. Z obszaru Niemiec środkowych między Odrą i Łabą pochodzą sztylety typu nadodrzańsko-nadłabskiego, berła sztyletowe typu brandenburskiego i tarczki ozdobne, z płu. zaś sztylety typu malchińskiego. Jeśli chodzi o bursztyn to znacznie ważniejszym niż Jutlandia był ośrodek na Mierzei Kurońskiej i w Sambii.

Mapka V

CARTE DES LIEUX DE TROUVAILLE DES HACHES-POIGNARDS DU PREMIER ÂGE DU BRONZE

● type local de Grande Pologne, ○ type de Brandebourg.

BERŁA SZTYLETOWE
typu wielkopolskiego (●)

1. Granowo pow. N. Tomysł, 2. Inowrocław-okolica, 3. Junczewo pow. Żnin, 4. Środa pow. Środa.

typu brandenburskiego (○)

1. Granowo pow. N. Tomysł, 2. Łęki Małe pow. Kościan.

V. Przemiany społeczne

Zmiany w dziedzinie gospodarki odbijały się również w stosunkach społecznych. Rozwój na niektórych terenach przemysłu i z czasem produkowanie więcej przedmiotów niż tego wymaga własna potrzeba, prowadzi do tego, że z czasem producent gromadzi w swym ręku, na skutek nadwyżki, więcej dobra.

Równolegle do tego obserwujemy na innych terenach rozwój hodowli bydła. Gospodarka hodowlana, której podstawą jest majątek ruchomy: stado, stwarza warunki do powstania nierówności majątkowych. Dzieje się to na skutek intensywnego rozmnażania

się bydła u jednych, co powoduje bogacenie się ich lub pomoru hodowanych zwierząt u innych, co pociągało za sobą ich ubożenie. Majątek u hodowców utożsamiony zostaje z nazwą „bydła”²⁰⁰). Bydło posiadało ponadto wartość wymienną. W zamian za nie można otrzymać przedmioty nowe i cenne, które stanowiły poniekąd większą gwarancję bogactwa, aniżeli ulegające pomorem bydło. Stąd dochodzi do gromadzenia przez pewne jednostki większych ilości wartościowych przedmiotów pochodzących z wymiany i do narastania tym samym zróżnicowania majątkowego²⁰¹). Dowodem tego są licznie pochodzące z tego okresu skarby, stanowiące własność tubylców, gromadzoną, jak wynika z analizy, przez czas dłuższy, być może, nie tylko przez jedną osobę, ale cały ród. Innym dowodem zróżnicowania są bogato wyposażone kurhany.

Odkrycie metalu i jego zastosowanie w życiu z równoczesnym rozwojem gospodarki hodowlanej wymagają obecnie ingerencji mężczyzny. Ujmuje on w swe ręce produkcję metalową, hodowlę bydła, oraz związaną z nimi wymianę. W wyniku wyżej omówionych stosunków gospodarczych, a mianowicie postawionej wysoko hodowli i rozwijającej się metalurgii, wykrywalizowuje się nowy ustrój społeczny, a mianowicie patriarchat²⁰²).

Jak już podkreśliłam przy omawianiu stosunków gospodarczych, niewątpliwie istniało na naszym terenie również i rolnictwo oparte na uprawie motykowej. Nie wykluczone jest, że właśnie wśród ludności trudniącej się rolnictwem przeżywał się w dalszym ciągu ustrój matriarchalny. Mielibyśmy więc do czynienia z równoczesnym istnieniem przeżywającego się matriarchatu i ustalającego się patriarchatu.

VII. Wierzenia

O wierzeniach ludności wielkopolskiej w pierwszym okresie brązu niewiele tylko możemy powiedzieć. Wyraźnych przedmiotów ni miejsc kultu doślad z tego czasu nie znaleziono. Jedynym zatem źródłem naszych wiadomości o wierzeniach jest obrządek pogrzebowy. Wyłącznym obrządkiem pogrzebowym jest grzebanie zmarłych niespalonych w grobach płaskich lub w kurhanach, sypanych dla jednostek wybitnych. Zwyczaj wyposażania grobu w ozdoby i broń wskazuje na istnienie wiary w życie pośmiertne, które wyobrażano sobie jako dalszy ciąg życia doczesnego w innym świecie. Wybitniejsze jednostki czczono odprawianą na ich grobach stypą, na którą poświęcano większą liczbę najlepszych i najmłodszych okazów hodowanych zwierząt. Resztki takich styp w postaci kości zwierzęcych, naczyń glinianych oraz palenisk znaleziono w Łękach Małych.

Zacbserwowane w kilku wypadkach groby z szkieletami skurczonymi możnaby interpretować jako świa-

²⁰⁰) L. Krzywicki: Obraz rozwoju gospodarczego na niższych stopniach kultury („Roczn. Dziejów społ. i gosp.” t. X, 1948, s. 19.

²⁰¹) W tym okresie nie jest ono jednak jeszcze tak wyraźnie jak w okresach późniejszych (W. Hensel: w „Przegl. Zach.” R. IX, 1953, s. II, s. 37).

²⁰²) Z początkami bowiem ustroju patriarchalnego spotykamy się już w neolicie (W. Hensel: „Sprawozd. P.M.A.” 1951, s. 33).

dectwo krępowania zwłok po śmierci z obawy przed powrotem zmarłych, jakkolwiek niektórzy badacze tłumaczą pozycję skurczoną chęcią nadania zwłokom pozycji człowieka śpiącego²⁰³⁾ lub zgola względami czysto praktycznymi: chęcią oszczędzenia pracy przy kcpaniu grobu w ziemi.

LA 1ère PERIODE DE L'ÂGE DU BRONZE EN GRANDE POLOGNE

par Aniela Knapowska-Mikołajczykowa

Résumé

I. Le présent article a pour objectif principal de donner une publication détaillée de toutes les trouvailles provenant de la 1ère période de l'âge du bronze en Grande Pologne et de soumettre au lecteur le problème des établissements que l'auteur s'est efforcée de retracer le plus soigneusement possible. Le matériel provient de trouvailles très diverses, pour la plupart de découvertes accidentelles, auxquelles s'associent d'autres, beaucoup plus rares provenant de fouilles systématiques. Cette prépondérance des matériaux recueillis fortuitement ne facilita guère à l'auteur sa tâche d'élaborer avec le maximum de précision tous les problèmes se rapportant à l'époque en question.

Tirant une parallèle entre la Grande Pologne et le reste des terres polonaises surtout au point de vue du nombre des trouvailles, on voit qu'elle se distingue des autres par une très grande densité de sa population. Il fut possible de constater, en plus, surtout à l'aide de la méthode cartographique que les habitats s'étaient concentrés en trois agglomérations principales: a) Grande Pologne centrale et méridionale, b) sa région du nord-ouest, c) la contrée confinant à ses limites au nord-est (comp. p. 108, carte I).

Plus de 100 stations archéologiques sont connues sur le territoire en question et nous remarquerons que parmi elles il n'y a qu'un seul établissement, le reste étant constitué par des sépultures, des dépôts et des trouvailles isolées.

II. Indépendamment des trois agglomérations principales mentionnées plus haut, il nous fut possible de différencier sur base du matériel céramique 4 groupes culturels distincts:

1) *Civilisation d'Unětice*. Représentée surtout dans la région méridionale de la Grande Pologne, elle y livra sa poterie typique — vaisselle et grands pots à provisions — uniquement par l'intermédiaire de quelques cimetières (Łęki Małe, Nadziejewo, Poznań). Les pots à provisions (fig. 58 c, 60, 61 b, 62 a, 63 a) se caractérisent par une panse saillante à surface rougeuse et un cou aminci et évasé portant un ou deux listels et parfois deux petites anses. Ces vases trouvés en Pologne dans les tombes se rencontrent sur d'autres territoires dans des établissements seulement. La vaisselle est représentée d'abord par des gobelets à profil fortement accentué, à fond bombé et au cou élargi et évasé, portant une anse unique apposée au-dessus de l'arête de la panse (fig. 59 b, 61 a, 63 a),

ensuite par des gobelets avec bosses remplaçant les anses (fig. 58 c—b, 62 b, 63 b), des vases sur 4 pieds (fig. 61 c, e) et un gobelet pourvu d'une anse apposée horizontalement sur l'arête de la panse (fig. 82). Parmi les outils nous avons remarqué surtout des haches plates ou à rebords légèrement relevés (p. ex. fig. 15—17, 47, 50 c, 52, 54 etc.) et des ciseaux doubles à tranchants parallèles (fig. 83 d, 88 c, 90 c) ou opposés (fig. 61 f, 80). Les armes sont fort nombreuses et nous citerons surtout les poignards richement ornements composés de deux parties réunies au moyen de rivets (fig. 25 g, 61 h, 81 b, d, g, 109, 127) ou coulés en une pièce (fig. 25 f, 83 h, 119), les poignards triangulaires assez primitifs à manche en bois ou en corne (fig. 14, 42, 83 c, f) ainsi que les épées (fig. 25 c—e, 107 et 115 f) dont la forme se rapproche de celle des poignards. On y employait également des hachepoignards magnifiques, recouverts d'ornementations (fig. 24, 49, 106) et montés, parfois, dans des manches en métal (fig. 41 et 58 k). Il-y-a enfin une vraie profusion d'objets de parure: épingles chypriotes (fig. 118), épingles à oeillette du type tchèque (fig. 61 i et 64), bracelets et brassards spirales (fig. 22 d—e, 40), bracelets ovales massifs souvent facetés (fig. 26 l—n et p—r, 48, 67 c, 84, 111 h—k, 115 i—k), brassards ovales (fig. 9, 23 b, 26 f—k, 27 a, 37 a, c, 50 a—b, d—e, 51 b—c, 58 l—m, 67 a—b, 69, 72 c, 76, 79, 85, 99, 100 b, d—g, 102 c, 106 b, 109 d, 111 d, 116, 122, 123 e), colliers à extrémités recourbées (fig. 23 a, 25 a—e, 51 a, 70, 72 a—b, 100 c, 102 a—b, 110 a, 123 a—d, 124), boucles d'oreilles en bronze (fig. 72 d—g) ou en or (fig. 18, 58 h, 61 k, 112 et 121), pendentifs en ambre jaune en forme de lentille (fig. 83 e). Le rite funéraire ne se manifeste pas seulement par des tombes plates, mais également par d'immenses tumulus dont une nécropole unique nous est donnée à Łęki Małe où les fouilles ont révélé les détails de la construction. Ce sont là des tumulus de dimensions assez considérables, 25—50 m de diamètre à la base, hauts de 2,5 à 5 mètres (fig. 56). Le tumulus revêtu de terre recouvre d'une à quatre sépultures avec une chambre centrale construite en pierres (fig. 57). Des pillages avaient ravagé une partie de ces tombes dans un passé inconnu. Quant aux tombes plates elles sont entourées d'un bordage lithique et se distinguent par un arrangement peu soigné. Dans toutes ces nécropoles le mobilier funéraire fut assez varié montrant, parfois, des offrandes très nombreuses et particulièrement riches (tumulus I de Łęki Małe fig. 58—62).

2) Pour le groupe d'Iwno l'aire de diffusion correspond à la région du nord-est de la Grande Pologne où son industrie très caractéristique se manifeste par l'intermédiaire de sépultures, d'un établissement, de dépôts et de quelques trouvailles isolées. Ses produits céramiques s'expriment par de grands vases à provisions à parois épaisses, connus de Biskupin (fig. 6 b), ressemblant à la poterie d'Unětice et par une vaisselle classée en trois types distincts: vases campaniformes (fig. 2, 7 a, 11, 43, 44 c, 45 a, 46 a, 68 b—c, 93 b, 96, 98, 114 et 117 b), petites coupes caliciformes (fig. 44 a, 45 b, 46 b, d, 91 b, 93 b et 117 c) et plats à 4 pieds (fig. 44 d, 45 c, 46 c, 68 d, 89 et 117 a), pour la plupart ornés de lignes horizontales, de zigzacs et de bosses ou de listels verticaux. Les outils,

²⁰³⁾ J. Kostrzewski: *Pradzieje*... str. 33.

les armes et les objets de parure montrent également une affinité proche avec ceux de la civilisation d'Unětice. Nous citerons en plus des haches-marteaux à deux tranchants (fig. 115 a), des poinçons (fig. 88 b), et des objets d'ornement: des épingles trapézoïdales en os (fig. 103 b), des bracelets spirales (fig. 115 b—c) et enfin des boucles d'oreilles naviculaires en or importés d'Irlande (fig. 111 c). En ce que concerne les habitats de ce groupe de population, nous n'en connaissons qu'un seul, celui de Biskupin encore incomplètement investigué, où les fouilles ont révélé en toute probabilité une clôture pour bétail entourée d'un fossé. Autour de plusieurs foyers étaient parsemés des tessons céramiques en grande quantité avec des os d'animaux domestiqués et sauvages. Les lieux de sépulture se présentent à nous sous forme de tombes plates, construites en pierres (fig. 68 a) dont la quantité varie; ces tombes se rencontrent isolément ou groupées en très petits cimetières à quatre tombes au plus. Les sépultures bordées de plaques en pierre formant caisse n'apparaissent qu'exceptionnellement comme p. ex. à Skarbienice où l'on a trouvé quelques rares objets en métal; en général le mobilier funéraire de ce genre de sépultures est plutôt pauvre et se compose d'un à sept vases.

3) Le territoire situé dans le sud-ouest de la Grande Pologne nous révéla la culture matérielle d'un tout autre groupe encore, appelé groupe de Grobia I; celui-ci prit son nom d'un cimetière découvert à Grobia où des tombes plates recouvertes de pierres ammassées plutôt chaotiquement ne récelaient qu'un nombre modeste d'offrandes. La poterie néanmoins se distinguait par la variété des formes: de grands vases rappelant des amphores à la panse ornementée portant un cou étroit aux rebords légèrement courbés en dehors (fig. 29 a et 30 a), de petits vases à rebords pareils portant une petite anse (fig. 31 b) et des plats parfois pourvus de 4 pieds (fig. 29 d, 30 c, 31 a et 33 b) avec ou sans anse. Beaucoup de ces produits céramiques se caractérisent par l'application d'un même motif ornemental, notamment d'empreintes d'ongles.

4) Nous passons enfin au groupe de Grobia II établi au nord-ouest de la Grande Pologne, connu par un seul cimetière, quelques rares sépultures, des dépôts et des trouvailles isolées. La poterie se manifeste par des vases caliciformes (fig. 34), des vases en forme de tonneau avec ou sans anse (fig. 37 b et 38 a), des vases biconiques pourvus de petites anses (fig. 36 a) et des vases à panse arrondie avec 2 anses (fig. 36 b). Les outils, les armes et les objets de parure ne diffèrent qu'insensiblement des spécimens typiques pour la civilisation d'Unětice. Ici de même les sépultures sont plates, construites au moyen d'une grande quantité de pierres, parfois complètement dépourvues de bordage.

III. Agriculture et élevage.

Quoique nous n'ayons presque aucune preuve directe qui témoignerait d'une économie rurale au cours de la période en question, nous pouvons néanmoins augurer sur base de certains indices que l'agriculture n'avait pas cessé de se développer. Certes pas avec cette intensité que l'on observe pour le néolithique, puisque le matériel archéologique ne nous livra ni pioche ni houe primitive, celles-ci ne

faisant leur apparition chez nous que vers les débuts de l'âge du fer. C'est l'élevage du bétail, au contraire, qui semble avoir connu une progression rapide qui se manifeste par l'énorme diversité de son témoignage sous forme d'os d'animaux découverts dans des tumulus et des établissements. Nous savons sur base de ce matériel ostéologique qu'on y élevait des vaches, des porcs, des moutons et des chiens et qu'on y avait déjà domestiqué le cheval. Les arêtes et les écailles de poissons prouvent que la pêche s'était rangée parmi les occupations principales de la population.

IV. Industrie.

C'est ou néolithique que les sociétés habitants nos terres commencent à se familiariser avec les premiers objets en métal. Evidemment ceux-ci ne pénètrent d'abord chez nous que sous forme de produits importés — objets de parure, armes et outils en cuivre. Mais voici qu'au début de l'âge du bronze s'introduit en Grande Pologne une industrie métallurgique locale travaillant sur une matière première venue de l'étranger. Il nous manque encore, pour le moment, l'évidence archéologique qui confirmerait au moyen de moules de fonte ce genre d'industrie, les objets néanmoins que nous fournissent les fouilles portent bien un caractère local. Il y-en a qui constituent une imitation de modèles étrangers, d'autres — tels les brassards ovales en bronze qui reproduisent les formes en cuivre connues pour la période précédente. Il ne peut y avoir de doute qu'une production locale avait manufacturé des haches-poignards à tête droite (fig. 24 a—b, 49 et 106) et des épingles à tête sphérique (fig. 22 a—b et 76 b) ou biconique (fig. 19 b et 76 a).

V. Échange commercial.

Les changements survenus dans l'économie avaient été suivis par un échange de marchandises de plus en plus animé entre les diverses tribus. Chez les unes le développement de l'industrie s'y est prêté comme condition la plus favorable, chez les autres l'élevage du bétail. Les territoires avoisinants leur livraient des ornements, des outils et des armements, exportés particulièrement nombreux de la Bohême et de l'Allemagne Centrale où s'était développée la civilisation d'Unětice. L'or venait de la Hongrie et de la Transylvanie. En échange réciproque nos territoires exportaient à côté de produits de leur propre fabrication également de l'ambre extrait sur les rivages lointains du nord. En ce que concerne l'échange pratiqué entre les diverses tribus de la contrée, il se poursuivait probablement le long des grands fleuves — l'Odra, la Warta, la Noteć, la Prosna et l'Obra — tout en fréquentant de même certaines routes terrestres, comme nous l'indique la voie commerciale partant des environs de Głogów en direction de Poznań (carte No. II).

VI. Relations sociales.

Il est plus que certain que les changements auxquels était sujette l'économie des diverses tribus de la Grande Pologne agissaient dans un degré non moins important sur les modifications de leur structure sociale. Non seulement l'élevage du bétail, mais l'adoption de plus en plus généralisée de métal

nouvellement découvert avait dû contribuer en une large mesure à l'éclosion graduelle des différences de fortune. Les biens commencèrent à s'accumuler entre les mains d'individuels, comme nous l'attestent les très riches dépôts. Dans l'organisation sociale le patriarcat finit par se consolider définitivement.

VII. Croyances.

Ce n'est pratiquement que par l'usage funéraire que nous viennent les quelques, très modestes, indices sur les croyances de ces temps reculés. On enterrait les morts non crémés, les déposant contractés

dans des tombes plates construites en pierres; les individus aisés trouvaient leur lieu de repos dans de grands tumuli entre des offrandes funéraires d'une richesse exceptionnelle. La profonde foi dans la vie d'outre tombe se manifestait dans la pratique de placer dans presque toutes les tombes un assortiment d'objets de la vie quotidienne destinés à pourvoir les morts sur leur chemin vers l'au delà. La coutume des repas funéraires semble avoir été pratiquée assez communément, puisque nous en trouvons les restes soigneusement déposés dans certaines tombes.

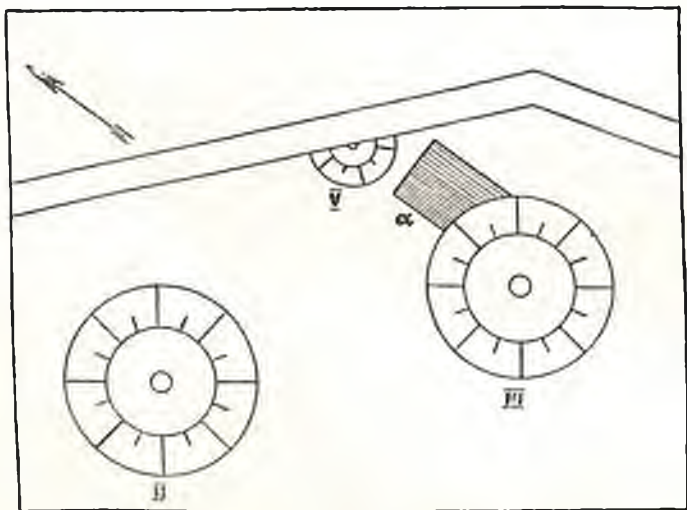
Wyniki badań archeologicznych kurhanu III kultury unietyckiej w Łękach Małych w pow. kościańskim

Les résultats des fouilles du tumulus No III de la civilisation unéticienne à Łęki Małe, distr. de Kościan

WSTĘP

W sezonie wykopaliskowym 1955 r. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu kontynuowało prace badawcze na cmentarzysku kurhanowym z I okresu epoki brązu w Łękach Małych w pow. kościański¹⁾.

Tegoroczny plan badań obejmował rozkopanie kurhanu III. Ponadto badaniom poddany został odcinek przyległego doń pola (a), celem rozstrzygnięcia sprawy istnienia domniemanego cmentarzyska płaskiego²⁾ (ryc. 1). Dorywczo prowadzona penetracja

Rys. 1. Łęki Małe, pow. kościański. Plan sytuacyjny. — Fig. 1. Łęki Małe, distr. de Kościan. Plan de situation.

powierzchniowa najbliższej okolicy miała za zadanie wykrycie śladów nieznanej, a niewątpliwie istniejącej gdzieś w pobliżu osady współczesnej badanemu cmentarzysku. W tym celu oraz głównie w celu uchwycenia resztek rozwiezionych kurhanów, wykonane zostało zdjęcie lotnicze³⁾ okolicy (ryc. 2).

¹⁾ Zobacz M. Kowiańska-Piaszykowska i St. Kurnatowski Kurhan kultury unietyckiej w Łękach Małych pow. Kościan. *Fontes Archaeologici Posenienses* t. IV.

²⁾ Przekonani bowiem jesteśmy, że w kurhanach chowano tylko osoby o wybitnym znaczeniu w obrębie współzależnej grupy i dlatego problemem do rozwiązania pozostaje sprawa grobów pozostałej ludności. Zobacz również art. W. Hensla „Poznań w starożytności” i we wczesnym średniowieczu. *Przegląd Zachodni* R. IX. 1953 t. II. str. 38.

³⁾ Zdjęcie wykonane zostało przez Jednostkę Lotniczą w Poznaniu-Woli, za co na tym miejscu składamy serdeczne podziękowanie.

Jak dotąd jednakże podjęte przez nas wysiłki nie dały pozytywnych wyników.

Na koniec wspomnieć trzeba o dokonanej rekonstrukcji kurhanu I⁴⁾. Prace wykopaliskowe trwały 11 tygodni, tj. od 17 maja do 3 sierpnia 1955 r.

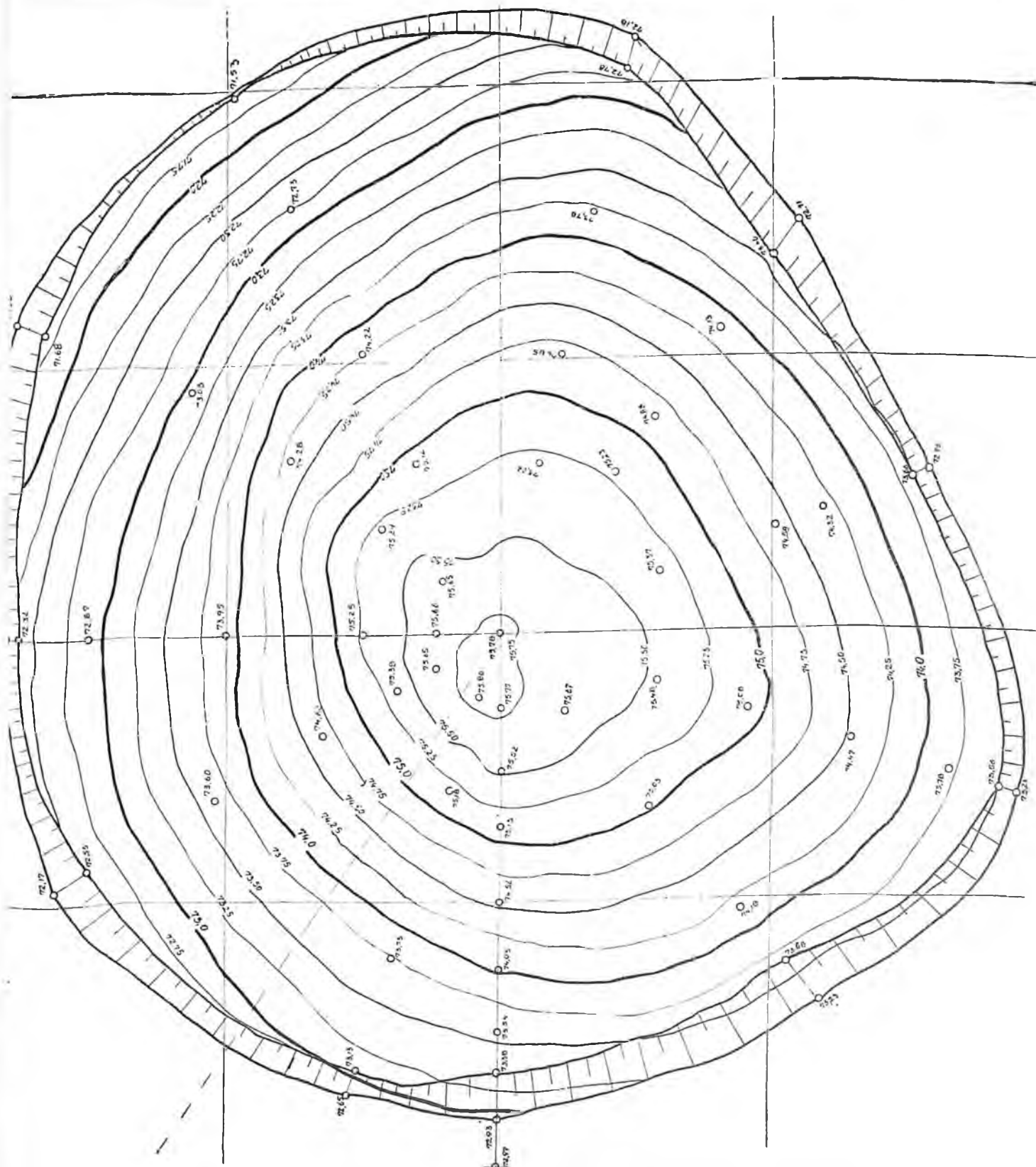
Organizacja i technika pracy

Prace tegoroczne prowadzono z funduszy Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk oraz Ministerstwa Kultury i Sztuki. Zatrudnionych było stale 3 pracowników naukowych, 1 pracownik naukowo-techniczny, 1 pracownik techniczny, oraz średnio 30 pracowników fizycznych.

Po sfotografowaniu a następnie oczyszczeniu kurhanu z porastających go drzew i krzewów, podjęto prace miernicze. Wykonany został plan warstwicowy (ryc. 3), wytyczono dwie główne magistrale zgodnie z kierunkami świata (NS i EW), dzielące mogilę na 4 mniej więcej równe ćwiartki oraz ustalono stałe punkty wysokościowe na kurhanie i poza nim. Punkt „O” (75,8 m npm), stanowiący najwyższe miejsce na kurhanie, przesunięty był w stosunku do skrzyżowania się osi głównych nieznacznie na północny wschód⁵⁾. Ćwiartki ponumerowano cyframi rzymskimi od I—IV. Eksplorowano równocześnie dwie przeciwległe ćwiartki tj. I (płn.-zach.) i III (płdn.-wsch.) oraz II (płn.-wsch.) i IV (płdn.-zach.). Ze względów technicznych (odkrycie w samym centrum konstrukcji kamiennej grobu centralnego) nie zostawiano świadków. Po całkowitym doprowadzeniu do calca ćwiartek II i IV przystąpiono do eksplorowania ćwiartek I i III. Ziemię z ostatnich dwu ćwiartek wykorzystano do częściowej rekonstrukcji partii kurhanu wcześniej przebadanych (tj. ćwiartek II i IV). Na całej przestrzeni podstawy kurhanu przekopano całe do głębokości 0,5—1,0 m. W zachodniej części kurhanu wyłączony został z badań duży blok ziemi (3×6 m), mieszczący zbiorową mogilę współczesną, w której pogrzebano poległych żołnierzy niemieckich, pora letnia bowiem uniemożliwiała ekshumację zwłok. Nasyp eksplorowano przy pomocy cienkich poziomych warstw mechanicznych. Każdy

⁴⁾ Kurhan ten został systematycznie rozkopany przez Muzeum Archeol. w Poznaniu w r. 1953. Do usypania kurhanu zastosowano spychacz, co dało znaczne oszczędności. Zrekonstruowany nasyp obsadzono darnią oraz drzewkami celem zabezpieczenia powierzchni przed niszczeniem działaniem czynników atmosferycznych (deszczy i wiatrów).

⁵⁾ Wszystkie prace miernicze wykonano pod kierunkiem inż. Bolesława Jarnota.

Ryc. 3. Łęki Małe. Plan warstwiczny kurhanu III. — Fig. 3. Łęki Małe. Plan du tumulus No III.

przedmiot znaleziony w nasypie lokalizowano trójwymiarowo, w stosunku do punktu „O” oraz obydwu osi głównych.

Wszystkie obiekty archeologiczne w kurhanie jak wkopy, jamy, paleniska i groby eksplorowano w obrębie wydzielonych warstw kulturowych, wy-

odrębniając również ściśle występujący tam materiał zabytkowy. Na szczególne cmówienie zasługuje sposób eksplorowania grobu centralnego, którego bardzo znaczna głębokość od szczytu kurhanu (7.6 m) zmuszała do silnego zawężenia wykopu w partiach dolnych, celem nadania ścianom, koniecznej ze wzglę-

dów bezpieczeństwa, pochyłości. Pociągało to oczywiście za sobą znaczne trudności techniczne (niemożność przeprowadzenia przez całość przekroju pionowego, trudności przy wydobywaniu na powierzchnię kamieni poszczególnych bruków, nierzadko dużych i ciężkich oraz ziemi itd.).

Plany szczegółowe konstrukcji kamiennych, jam i wkopów wykonane zostały w skali 1:10, a barwne profile pionowe kurhanu, biegnące po osiach głów-

Ryc. 4. Małe, pow. kościański. Fotografowanie kurhanu III z drabiny mechanicznej. — Fig. 4. Łęki Małe, distr. de Kościan. Photographie du tumulus No III d'un échelle mécanique.

nych, w skali 1:20. Ogółem sporządzono 77 planów oraz kilkadziesiąt fotografii. Zdjęć konstrukcji kamiennej grobu centralnego dokonano z drabiny mechanicznej (ryc. 4)⁶⁾.

Prowadzono bieżąco dziennik wykopaliskowy oraz inwentarze planów i fotografii.

W czasie badań nawiązano współpracę z geologiem⁷⁾.

⁶⁾ Drabinę mechaniczną wypożyczyła nam dyrekcja Cukrowni w Kościanie. Za doznaną wielokrotnie pomoc i życzliwość ze strony Cukrowni naiserdeczniej dziękujemy.

⁷⁾ Dokonał on określeń gleby w nasypie, wykonał son-

MATERIAŁY

1. Opis kurhanu przed rozkopaniem

Kurhan III jest przedostatni, w kierunku południowym, na cmentarzysku małopolskim. Leży między kurhanami: II-im od strony północno-zachodniej, V-ym od strony północnej oraz IV od strony południowo-wschodniej. Administracyjnie należy do Łęk Małych. Znajduje się na polu Jana Ziętkowiaka i Antoniego Kowalcza, gospodarzy z Wilanowa, w odległości 20 m na zachód od drogi prowadzącej z Łęk Małych do szosy grodziskiej.

Kurhan III posiada kształt bardzo silnie spłaszczonego kopca, z nieznacznym zakłębieniem na szczycie (ryc. 5 i 6). Wznosi się średnio 3,5 m ponad otaczające pola (2,57 m od str. płd.-zach., 4,42 m od str. płn.-zach.). Podstawę ma nieregularnie kołistą o średnicy 37 m (NS) × 41 m (EW). Zniekształcenie to spowodowane zostało głównie systematycznym podorywaniem, szczególnie widocznym od strony południowej. Nasyp zdrzewiony był tylko w części północnej⁸⁾.

2. Budowa nasypu

Wnętrze kurhanu kryło w sobie dwa grobowce kultury unietyckiej: grób główny położony w centrum kurhanu i grób boczny w części zachodniej, dwa paleniska po stypach w części południowo-zachodniej (ryc. 7) oraz liczne fragmenty kości zwierzęcych rozrzucone luźno w nasypie. Ponadto stwierdzono kilka wkopów późniejszych (ryc. 8), które w dalszej części pracy zostaną pokrótce omówione.

3. Obiekty archeologiczne młodsze odkryte w kurhanie III

Omawiać je będziemy według kolejności odkrycia. Wkop „O”

Na szczycie kurhanu, tuż ponad konstrukcją grobu centralnego, zarysował się rozległy (9,0 m po linii NS × 6,8 m po linii EW), lecz niezbyt głęboki wkop (—1,38 m od szczytu kurhanu). W żadnym miejscu wkop ten nie docierał bezpośrednio do konstrukcji grobu centralnego. Wkop ten (oznaczony przez nas literą „O”) wypełniony był próchnicą, która w dolnych częściach przechodziła w ziemię intensywnie czarną i tłustą. Na poziomie występowania czarnej ziemi znaleziono drobne kamienie, dość luźno rozrzucone, zebrane przez nas w dwóch warstwach (głębokość od 0,90 do 1,35 m). Kamienie te nie stanowiły zwartego paleniska czy bruku, lecz zalegały luźno czarną ziemię.

daże w celu ustalenia pochodzenia ziemi użytej do budowy kurhanu oraz opracował szczegółowo profil geologiczny kurhanu, który zamieszczamy w ramach niniejszej pracy.

⁸⁾ Występowała tu głównie brzoza i świerk obok topoli i wierzb. W warstwie ziół i traw stwierdzono gatunki bardzo pospolite, na uwagę zasługuje jedynie, zdaniem botanika, występowanie tu trzcinika lądowego (*Calamagrostis epigeios*), rośliny, której śladów na innych mogiłach nie zaobserwowano. Reliktów stepowych nie stwierdzono. Badania botaniczne przeprowadziła mgr. M. Grynia.

Ryc. 5. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III przed przystąpieniem do badań. Widok od strony północnej.
— Fig. 5. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III avant le commencement des fouilles. Vue du côté Nord.

Inwentarz:

a) kilka drobnych skorup całkowicie obtaczanych z szorstką powierzchnią. Gлина silnie schudzona, mocno wypalona.

b) na głębok. —1,33 m znaleziono dużą, płaską ośelkę kamienną (z piaskowca), w kształcie wydłużonego prostokąta bez otworu do zawieszania, z wyraźnymi śladami zużycia na powierzchniach, w przekroju pionowym przewężoną w środku. Wymiary: długość 22,7 cm, szerokość 6—7 cm, grubość 1,5—2,5 cm (ryc. 9).

c) dwie bryły żużla żelaznego.

d) rak żelazny, owalny z trzema kolcami, silnie zardzewiały (nr kat. 1955 : 729—731 a).

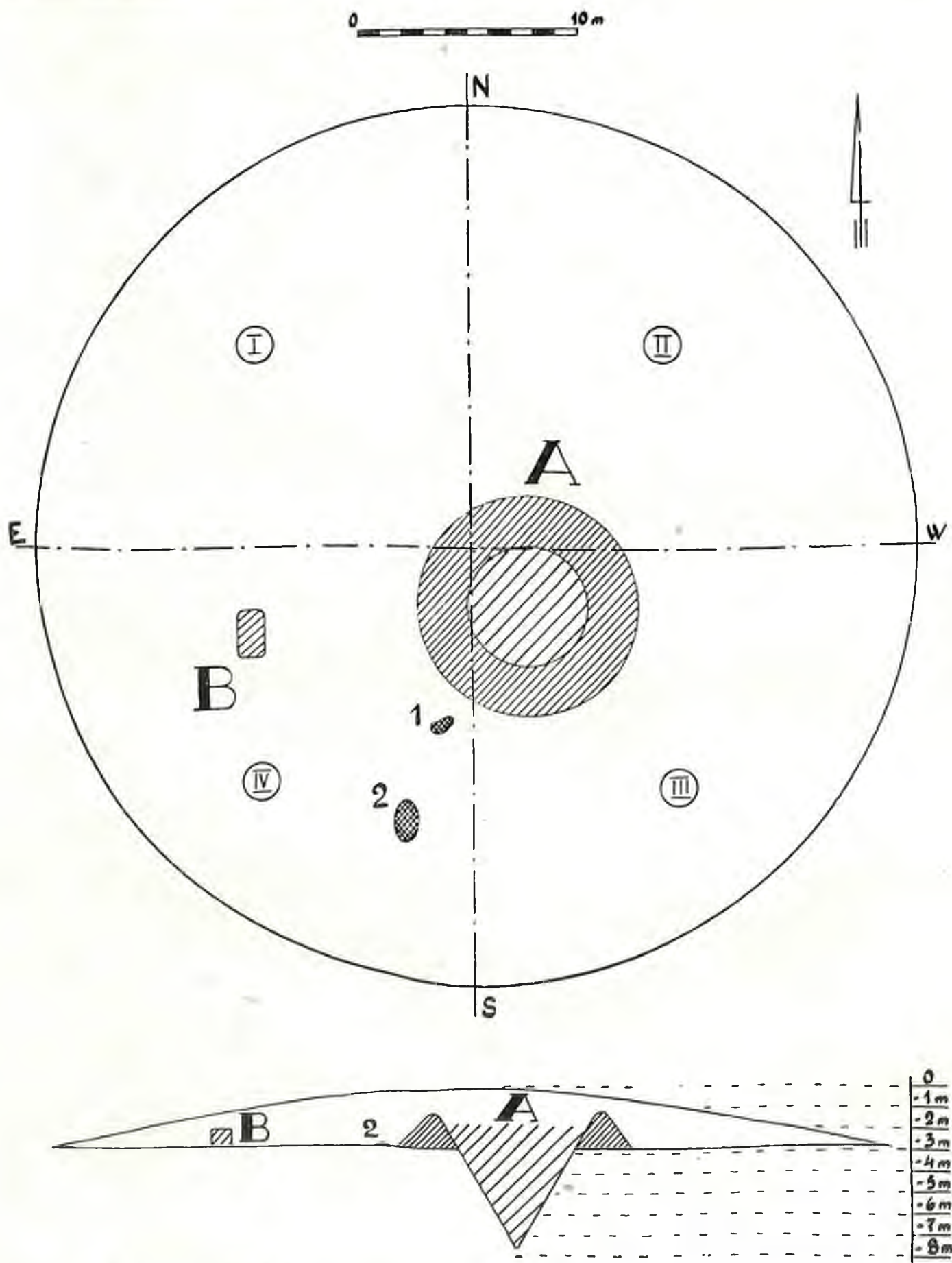
Analiza wkopu „O”

Ceramikę z uwagi na silny stopień wypalenia i całkowite obtaczanie należy zaliczyć do wczesnośredniowiecznej fazy E (XII—poł. XIII). Określa nam ona równocześnie chronologię wkopu. Przystępując do omawiania ośelki trzeba podkreślić znaczną jej wielkość (22,7 cm dłg.), przemawiającą za używaniem jej do ostrzenia dużych narzędzi np. siekier, półkosków, kos itd. Można ją prawdopodobnie łączyć z pracą wykonywaną przy zakładaniu wkopu.

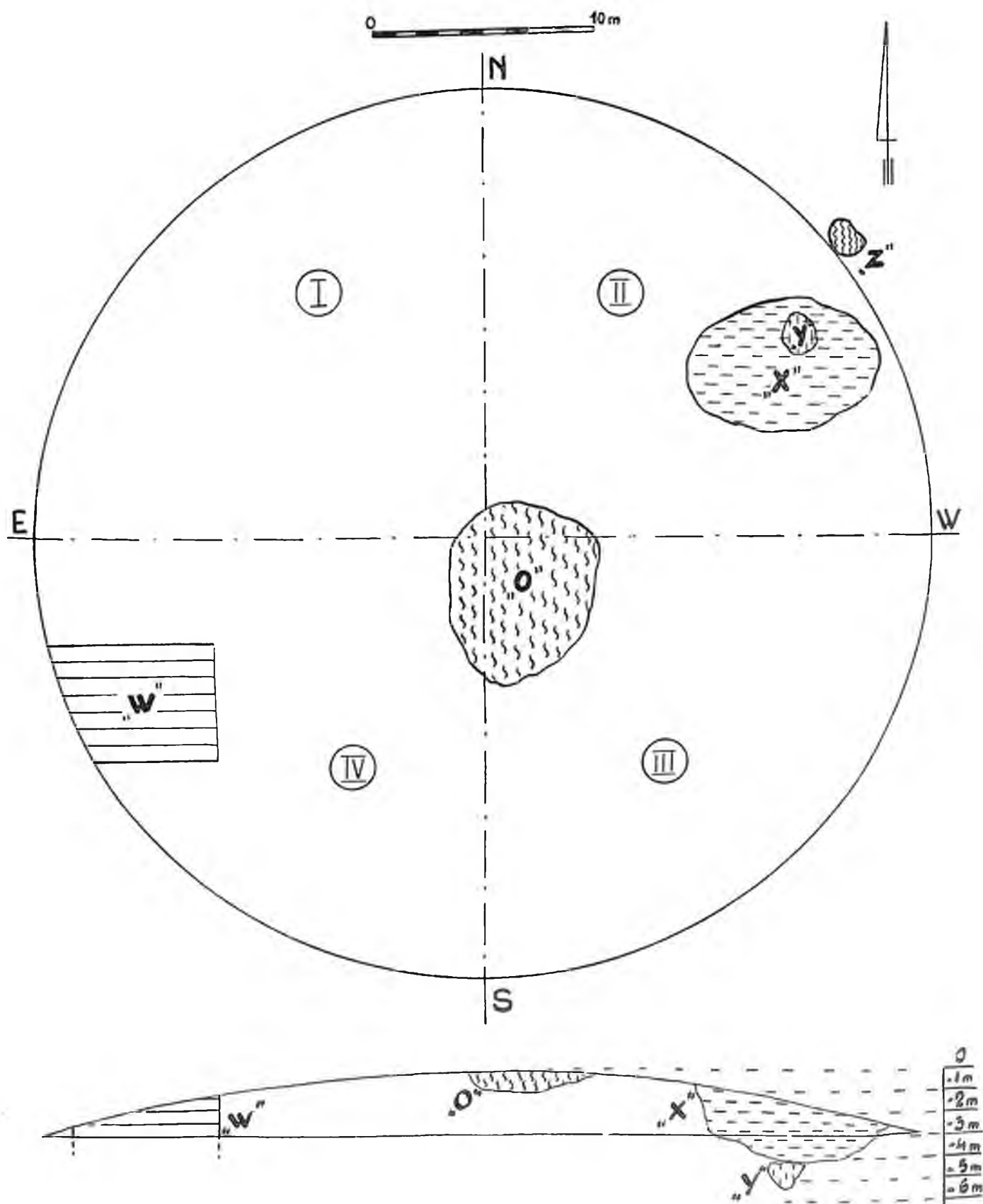
Co do sposobu noszenia jej nie posiadamy żadnych danych (brak jakichkolwiek śladów przymocowania). Zarówno ośelka kamienna jak znaleziony tu rak żelazny, należą do przedmiotów, których forma w ciągu długich wieków nie ulega żadnym przeobrażeniom.

Ryc. 6. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III po usunięciu drzew. Widok od strony południowo-wschodniej.
— Fig. 6. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III après l'enlèvement des arbres. Vue de Sud-Est.

Ryc. 7. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Schemat rozmieszczenia obiektów z I okresu epoki brązu. a. Rzut poziomy, b. Przekrój. — Fig. 7. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Plan schématique du emplacement des trouvailles du premier âge du bronze. a. Coupe horizontale, b. Coupe verticale.

Ryc. 8. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Schemat wkopów późniejszych. — Fig. 8. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Plan schématique des enfouissements ultérieurs.

Jak więc już wspomniano chronologię całego zespołu określamy na podstawie współwystępującej ceramiki.

Wkop „X”

We wschodniej części ćwiartki II (północno-wschodniej) zarysował się tuż po zdjęciu niegrubej warstwy humusu dość duży (6 m NS×8,5 m EW). nieregularny wkop, wypełniony ciemną ziemią. Śro-

Ryc. 9. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Ożelka kamienna z wkopu średniowiecznego „O.” ^{2/11} w. n. — Fig. 9. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Pierre à aiguiser de l'enfouissement médiéval „O.” ^{2/11} gr. nat.

dek wkopu „X” oddalony był mniej więcej o 14 m na wschód od osi NS i 8 m na północ od osi EW. W przekroju pionowym wkop ten posiadał kształt nieregularnie nieckowaty, wcinając się dolną partią w całec (do głębok. 4,2 m). W zachodniej części wkopu „X” na głębok. — 3,90 m wystąpiło na przestrzeni ca 1 m skupisko kamieni i węgielków drzewnych, być może pozostałość paleniska.

Inwentarz: w partiach górnych, poddarniowych znaleziono skorupy współczesne np. ułamki talerzy glinianych z kolorową glazurą. Poniżej we wkopie właściwym:

a) kilka skorup naczyń całkowicie obtaczanych.

b) rak żelazny z trzema kolcami (jeden ułamany), wykonany z taśmy żelaznej zwężającej się znacznie ku jednemu końcowi, owalnie zgiętej. Kolce umieszczone są na obydwu końcach oraz w środku. Kolec środkowy najdłuższy. Wymiary: średnica dłuższej osi owalu 8,5 cm, szerokość taśmy 0,7—1,4 cm (ryc. 10).

Ryc. 10. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Rak żelazny z wkopu średniowiecznego X. W. n. — Fig. 10. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Crampon de l'enfouissement médiéval X. Gr. nat.

c) niewielkie fragmenty kości zwierzęcych.

d) ułamki żużla.

e) węgielki drzewne z paleniska (nr kat. 1955: 732—736).

Analiza:

Zawartość wkopu „X” przypomina omówiony wyżej inwentarz wkopu „O”. Przypuszczać należy, że bydwie wkopy powstały mniej więcej równocześnie.

Niezwykle skromna ich zawartość oraz rozmieszczenie w nasypie pozwalają domyślać się związku obydwu z poczynaniami rabunkowymi na kurhanie.

Niewytłumaczone pozostanie występowanie tu raków żelaznych (w jednym i drugim wkopie). Według poglądu⁹⁾ przyjętego w literaturze przedmiotu służyły one do chodzenia po lodzie, a więc miałyby zastosowanie wyłącznie w okresie zimowym. Prace ziemne natomiast nie mogły się wtedy odbywać, a niezwykle ubogi inwentarz wkopów przeczy ewentualności dłuższego ich użytkowania. Być może więc, że mamy w tym wypadku do czynienia z okuciami butów?

Czas powstania wkopu „X” odnosimy również do XII—poł. XIII w.

Jama „Y”

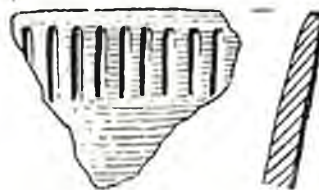
Tuż pod wkopem średniowiecznym „X” w ćwiartce II zarysowała się na gliniastym podłożu ciemna jama, wyglądająca jak przedłużenie wkopu „X”. Jama ta miała kształt dość nieregularny o średnicy 1,8×1,4 m i miąższości 1,2 m. W rzucie pionowym była lejowata. Znajdowała się na głębokości od 4,3 do 5,5 m, a więc już całkowicie w calcu. Wypełnisko jej stanowiła ciemna ziemia.

Inwentarz:

a) kilkanaście drobnych skorup z tłustej gliny, słabo wypalonych z gładkimi powierzchniami, m. in. jeden ułamek brzegu naczynia z ornamentem pionowych słupków po stronie zewnętrznej pod krawędzią (ryc. 11), b) jeden odlupek krzemieny c) kilka węgielków drzewnych (nr kat. 1955: 723—723 a).

Analiza:

Jama ta powstała na wysoczyźnie przed zbudowaniem kurhanu. Kwestią przypadku tylko jest wystą-

Ryc. 11. Łęki Małe, pow. Kościan. Kurhan III. Skorupa zdobiona kulturą pucharów lejkowatych z wkopu „Y.” W. n. — Fig. 11. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Tesson orné de la civilisation des coupes en entonnoir de l'enfouissement „Y.” Gr. nat.

pienie bezpośrednio ponad nią średniowiecznego wkopu w nasypie kurhanu. Drobne ułamki znalezionej tu ceramiki należą do kultury pucharów lejkowatych. Przeznaczenie omawianej jamy trudne jest do określenia. Jama ta, w połączeniu z faktem występowania dość licznie w ziemi użytej do budowy kurhanów¹⁰⁾ skorup kultury pucharów lejkowatych, dowodzi istnienia miejscowego osadnictwa neolitycznego na badanym stanowisku.

Wkop „Z”

Na północno-wschodnim skraju nasypu (w obrębie ćwiartki II) odkryto wcinający się w całec nie-

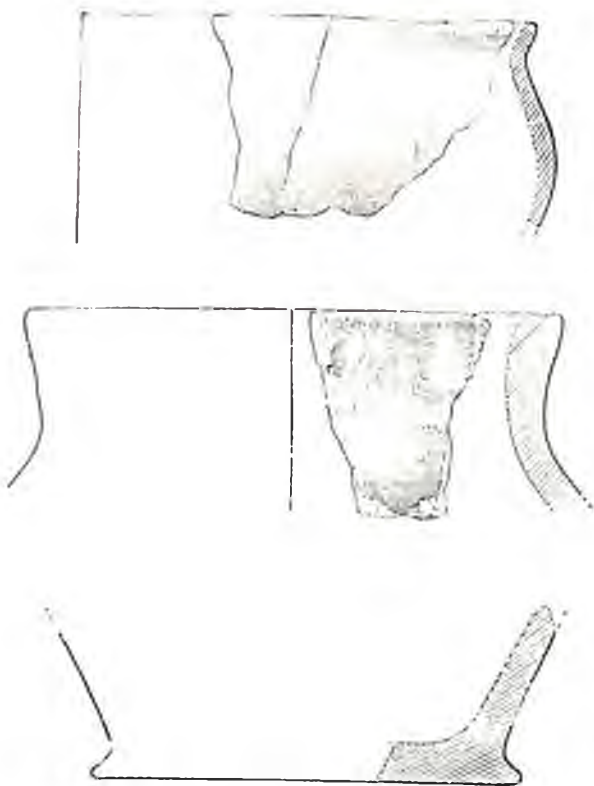
⁹⁾ W. Hensel — Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna str. 294.

¹⁰⁾ Zob. kurhan I. Fontes Arch. Pozn. t. IV str. 49.

duży (1,50 · 1,10 m, gruby 0,90 m), nieckowaty wkop, oznaczony przez nas literą „Z”, wypełniony intensywnie czarną, tłustą ziemią z resztkami paleniska w postaci kamieni przepalonych w ogniu i węgielków drzewnych.

Inwentarz:

a) większa ilość fragmentów ceramiki dobrze wypalonej, z gliny silnie przemieszanej z piaskiem, o powierzchniach chropowatych. M. in. występują tu ułamki zgrubiałych brzegów, bardzo wyraźnie wyodrębnionych den i in. (ryc. 12).

Ryc. 12. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Ceramika z wkopu „Z.” 1/3 w. n. — Fig. 12. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Fragments de vases de l'enfouissement „Z.” 1/3 gr. nat.

b) kilka kości zwierzęcych, m. in. fragmenty dużych zębów.

c) kilkanaście drobnych węgielków drzewnych.

d) dwie bryłki żużla żelaznego (nr kat. 1955 : 727—728).

Analiza:

Ceramikę stanowią przeważnie fragmenty naczyń szerokootworowych o łagodnych profilach, które zaliczyć można do młodszego okresu rzymskiego.

Najmłodszy chronologicznie wkop stanowi zbiorowy grób w zach. części kurhanu, w którym pochowano kilkudziesięciu żołnierzy hitlerowskich poległych w r. 1945. Luźno w nasypie znajdowano skrupy neolityczne naniesione tu wtórnie oraz odkryto kilka skupisk dużych kamieni (np. na południowo-wschód od grobowca centralnego), które może zostały przygotowane a nie użyte do budowy grobów. W zachodnim skraju nasypu znaleziono kilka skrup z obmazywaną palcami chropowatą powierzchnią,

nią, kult. łużyckiej. Z powierzchni kurhanu pochodzi kamienny rozcieracz płaskokulisty (o wymiarach 9×5,7 cm) z wyraźnymi powierzchniami tarcia na całym obwodzie (ryc. 13). Z uwagi na luźny charakter znaleziska tj. brak powiązania z warstwą kulturową, nie jesteśmy w stanie niestety określić chronologii tego zabytku¹⁾.

Ryc. 13. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Rozcieracz kamienny znaleziony na powierzchni. Ok. 1/2 w. n. — Fig. 13. Łęki Małe, distr. de Kościan. Broyeur en pierre trouvé à la surface. Env. 1/2 gr. nat.

Obiekty z I okresu epoki brązu w kurhanie III

Grób centralny „A”

Mniej więcej w środku kurhanu, z lekkim przesunięciem w kierunku południowo-wschodnim, znajdował się główny grobowiec. Składał się on zasadniczo z dwóch części: naziemnej, pobudowanej na poziomie ówczesnej warstwy glebowej i ziemnej, wkopanej w calec (ryc. 14). Część naziemna otaczająca górą

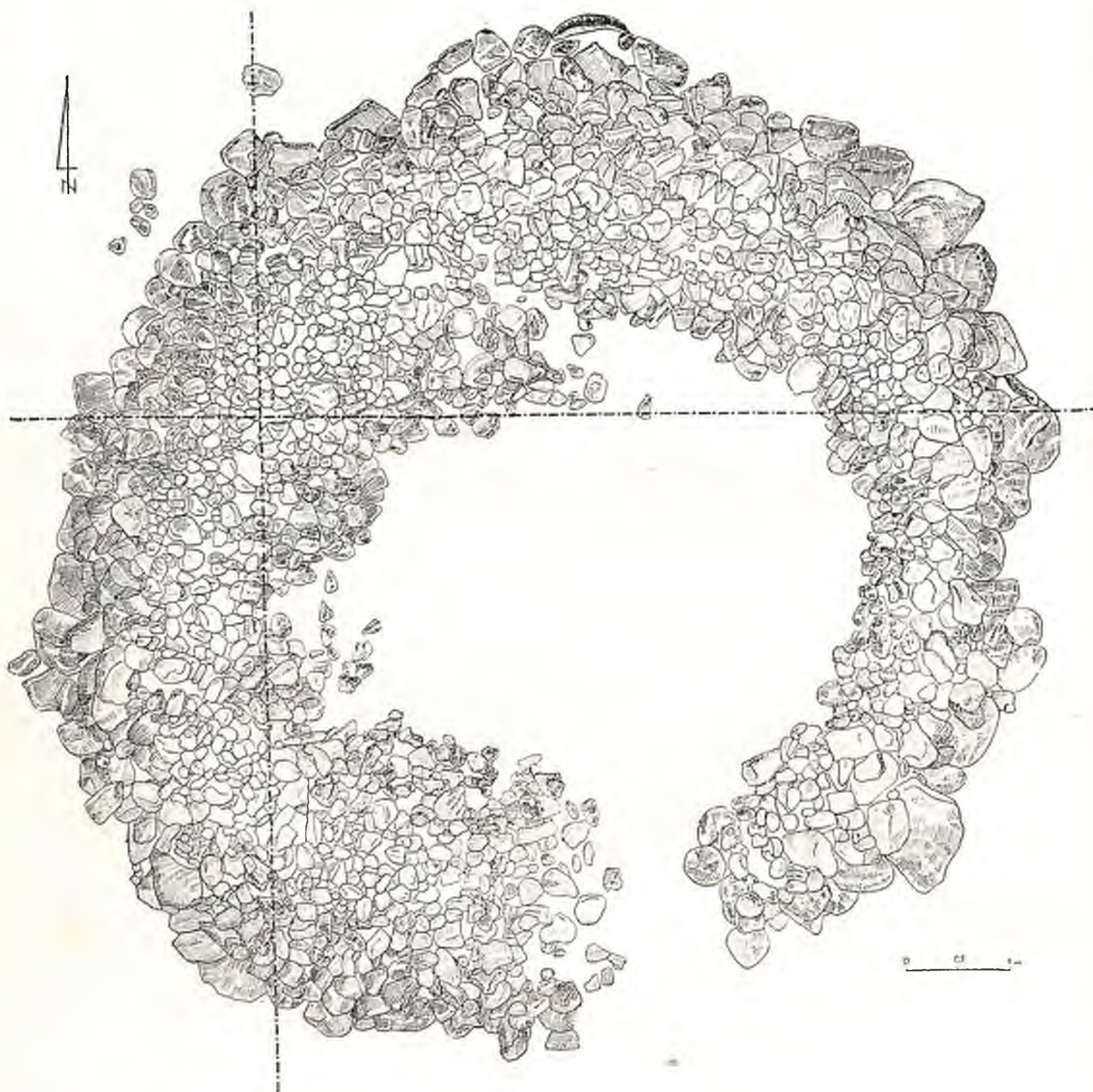

Ryc. 14. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Widok konstrukcji kamiennej grobu centralnego „A” z góry. — Fig. 14. Łęki Małe, distr. de Kościan. Vue d'en haut de la construction en pierres de la tombe centrale „A” du tumulus No III.

¹⁾ Jak wiadomo bowiem, trwają one w niezmiennionej zasadniczo formie od młodszego okresu kamienia do okresu rzymskiego.

grobowiec, zbudowana była w formie potężnego kamiennego wału pierścieniowego (ryc. 15) o średnicy 8 m (po linii szczytowej wału). Średnia wysokość wału wynosiła 1,3 m. Wał wznosił się najwyżej w części północnej (1,38 m), w części południowej obniżał się wyraźnie (0,8 m). Ta najniższa część wału była na przestrzeni 0,70 m przerwana (zupełnie pozbawiona kamieni), co tłumaczyć można jako wejście do grobowca. Ogólnie do budowy wału zużyto ca 46 m³ ka-

mieni. Dolne partie wału zbudowane były z dużych głazów narzutowych, dochodzących do 1 m średnicy. W częściach górnych użyto mniejszych kamieni polnych, dzięki czemu uzyskano wielką statyczność wzniesionej budowli. Mimo szczególnych obserwacji nie stwierdzono najmniejszych śladów celowej obróbki budulca kamiennego. Dodać też trzeba, że do budowy wału nie zastosowano żadnego dodatkowego tworzywa. Konstrukcja utrzymywała się własnym ciężarem,

Ryc. 15. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Rzut poziomy wału kamiennego otaczającego grób centralny „A”.
— Fig. 15. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Plan de la construction en pierres de la tombe centrale

a jedynie wzmocniona została później gliną tworzącą jądro nasypu.

Najwyższe partie wału wystąpiły na głębokości 1,22 m poniżej szczytu kurhanu, podstawa zaś jego na głębokości 2,6 m do 2,7 m.

Wśród kamieni wewnętrznej podstawy wału, w części południowo-zachodniej znaleziono kulisty paciorek bursztynowy z otworkiem do nanizania, spatynowany na całej powierzchni. Średnica paciorka wynosi 1,3 cm (ryc. 16 i tabl. I, 3). Ponadto znaleziono w obrę-

Ryc. 16. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Paciorek bursztynowy znaleziony w obrębie wału kamiennego grobu centralnego „A.” W. n. — Fig. 16. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Perle en ambre, trouvé dans la construction en pierres de la tombe centrale „A.”

bie omawianej konstrukcji cztery skorupy słabo wypalone z dużą domieszką piasku i miki, w przełomie czarne, na powierzchniach ciemno-brunatne, gładzone (nr kat. 1955 : 713 i 714).

Część ziemna grobowca miała kształt bardzo głębokiego dołu nieregularnie lejowato zwężającego się ku dołowi, wypełnionego kamieniami (ryc. 17 i tabl. I, 2). Górny obwód tego lejowatego dołu, ograniczony opisanym wyżej wałem kamiennym, posiadał średnicę 4,8 m i występował na głęb. — 1,45 m, dno grobu znajdowało się na głęb. — 7,6 m i posiadało średnicę równą zaledwie 0,5×0,7 m. Cały ten dół grobowy wypełniony był, jak już wspomniano kamieniami, zalegającymi w postaci poziomych bruków (szczególnie regularnych w partiach niższych grobu), przedzielonych warstwami ziemi. Niżej dajemy charakterystykę poszczególnych bruków, idąc od najwyższych do najniższych.

Bruk I, bardzo rozległy, złożony z niedużych kamieni, wydłużony w kierunku NS. W części zachodniej (przyśrodkowej) bruku brak kamieni. Wymiary: 4×3 m, głębok. śr. 1,55 m.

Inwentarz: dwie skorupy bardzo słabo wypalone.

Bruk II, nieco mniejszy od poprzedniego, również bardzo chaotyczny, złożony z niedużych kamieni. Podobnie jak w obrębie bruku I i tu część środkowa (z przesunięciem na zach.) pozbawiona jest kamieni. Wymiary: 3×2,8 m, głębok. śr. 1,73 m.

Inwentarz: kilka skorup bardzo słabo wypalonych oraz fragment zwęglonego drzewa.

Bruk III, niezwykle chaotyczny, nieduży, złożony z drobnych kamieni. Wymiary: 2×1,5 m, głębok. śr. 2,12 m.

Bruk IV, rozleglejszy od poprzedniego, wydłużony w kierunku północnym, złożony z kamieni różnej wielkości. Kamienie większe występują głównie na obwodzie, kamienie drobne w środku bruku. Wymiary: 3×2 m, głębok. śr. 2,35 m.

Inwentarz: kilka skorup słabo wypalonych, z gładką powierzchnią oraz węgielki drzewne.

Bruk V, nieduży, zwarty, złożony z kamieni polnych przeważnie małych (do 10 cm). Kamienie większe skupiają się w części wschodniej bruku. Na południe od głównego skupiska kilka kamieni występujących mniej więcej w jednym rzędzie. Wymiary: 1,9×2 m, średnia głębok. 2,55 m. Inwentarz: a) kilka skorup z gładzonymi powierzchniami oraz jedna chropowata. Wypał słaby. Barwa ciemnobrunatna i czerwono-brunatna, b) drobne węgielki drzewne.

Bruk VI, nieduży, w przybliżeniu prostokątny, skierowany dłuższą osią na płn., złożony z kamieni mniej więcej jednakowej wielkości (o średnicy 15 cm). Wymiary: 1,1×0,85 m, śr. głęb. 2,62 m.

Inwentarz: a) 5 drobnych skorup z tłustej gliny, b) dwie małe kosteczki zwierzęce.

Bruk VII, najbardziej zwarty z dotychczasowych, złożony z większych kamieni, wydłużony w kierunku EW. Bruk ten koncentruje się raczej w południowo-zachodniej części grobu. Wymiary: 3,4×2,5 m, śr. głęb. 2,65 m. (Ryc. 18, a).

Inwentarz:

a) 3 małe skorupy z tłustej gliny z gładką powierzchnią,

b) mały węgielek drzewny,

c) drobne, słabo zachowane kosteczki ludzkie w zachodniej części bruku.

Bruk VIII, dość zwarty, o zarysie nieregularnym, złożony z kamieni średniej wielkości. Wymiary: 3×2,5 m, śr. głębok. 2,86 m.

Inwentarz:

a) kilka drobnych skorup słabo wypalonych.

b) odłupek krzemieny,

c) dwa drobne fragmenty ludzkich kości śródreżca (ryc. 18, b).

Bruki IX i X. Bruki te zostały potraktowane łącznie z uwagi na wyjątkowo ściśle zaleganie podwójnej miejscami warstwy kamieni i brak ziemi przedzielającej je. Skupisko to miało kształt nieregularnego owalu z rozszerzeniem w części zachodniej. Składało się z kamieni średniej wielkości. Wymiary: 2×2,5 m, śr. głęb. 3,15 m.

Bruk XI, nieregularny złożony z kamieni średniej wielkości (o średnicy ponad 20 cm), wydłużony w kierunku NS. Wymiary: 2,7×2 m, śr. głęb. 3,22 m.

Inwentarz:

a) 5 skorup, w tym jeden dość duży fragment naczynia z chropowatą powierzchnią zewnętrzną, barwy jasnobrunatnej, od wewnątrz gładzony, ciemnobrunatny. Gлина z dość dużą domieszką piasku. Inne skorupy o gładkich powierzchniach. Wszystkie słabo wypalone.

Bruk XII, mniejszy od poprzedniego i nieco luźniejszy w przybliżeniu w kształcie trójkąta skierowanego wierzchołkiem na południe. Wymiary: 2,5×2,2 m, śr. głębok. 3,4 m.

Inwentarz:

a) 3 bardzo drobnutkie skorupy z tłustej, słabo wypalanej gliny.

b) ułamki kostek zwierzęcych.

c) węgielki drzewne.

Bruk XIII, bardzo zwarty, wydłużony w kierunku EW. Kilka kamieni w odległości 1 m na południowy-

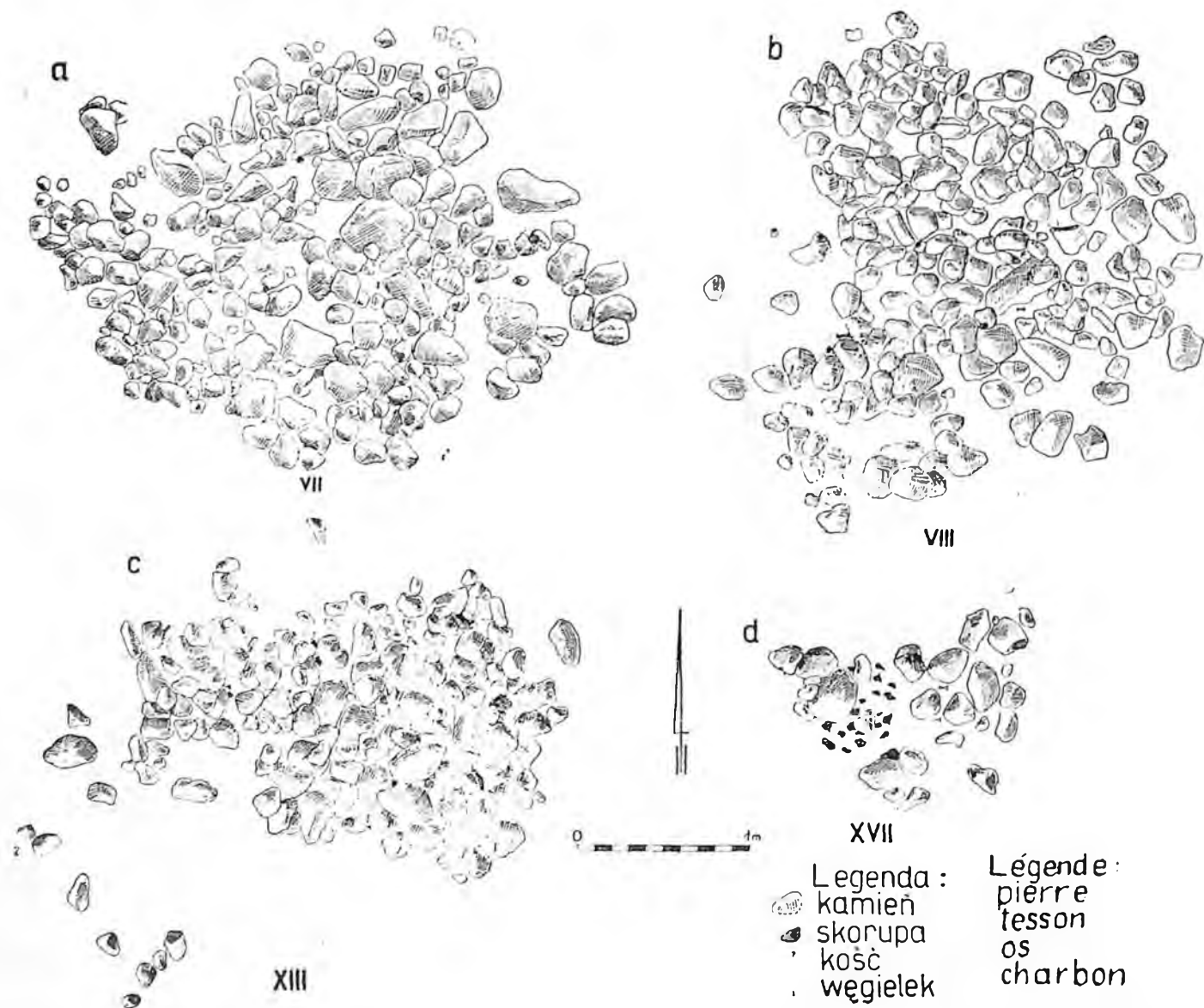
zachód od bruku. Wymiary: $2,5 \times 1,7$ m, śr. głębok. 3,52 m. (Ryc. 18, c).

Inwentarz:

a) ułamki większego naczynia z chropowatą powierzchnią zewnętrzną oraz gładką wewnętrzną, barwy ciemnobrunatnej. Gлина z dużą domieszką piasku, szczególnie widocznego na powierzchni zewnętrznej. Wypał słaby. Poza tym ułamek brzegu lekko wygiętego na zewnątrz.

a) drobne skorupy słabo wypalone z dużą domieszką piasku.

Bruk XV tworzy zasadniczo trzy skupiska: skupisko północno-wschodnie złożone z kilkunastu kamieni średniej wielkości, skupisko zachodnie bardzo luźne i południowo-zachodnie, które właściwie stanowi głąz opisany już przy omawianiu bruku XIV, chodniej części grobu, tuż przy osi EW. Średnia głębok. 4,05 m.

Ryc. 18. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Grób centralny „A.” Bruki kamienne VII. VIII. XIII i XVII.
— Fig. 18. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Tombe centrale „A.” Pavés en pierres Nos VII, VIII, XIII et XVII.

b) drobne węgielki drzewne,

c) odłupek krzemienisty pokryty białą patyną.

d) ułamek żebra ludzkiego, ca 0,5 m na zachód od bruku.

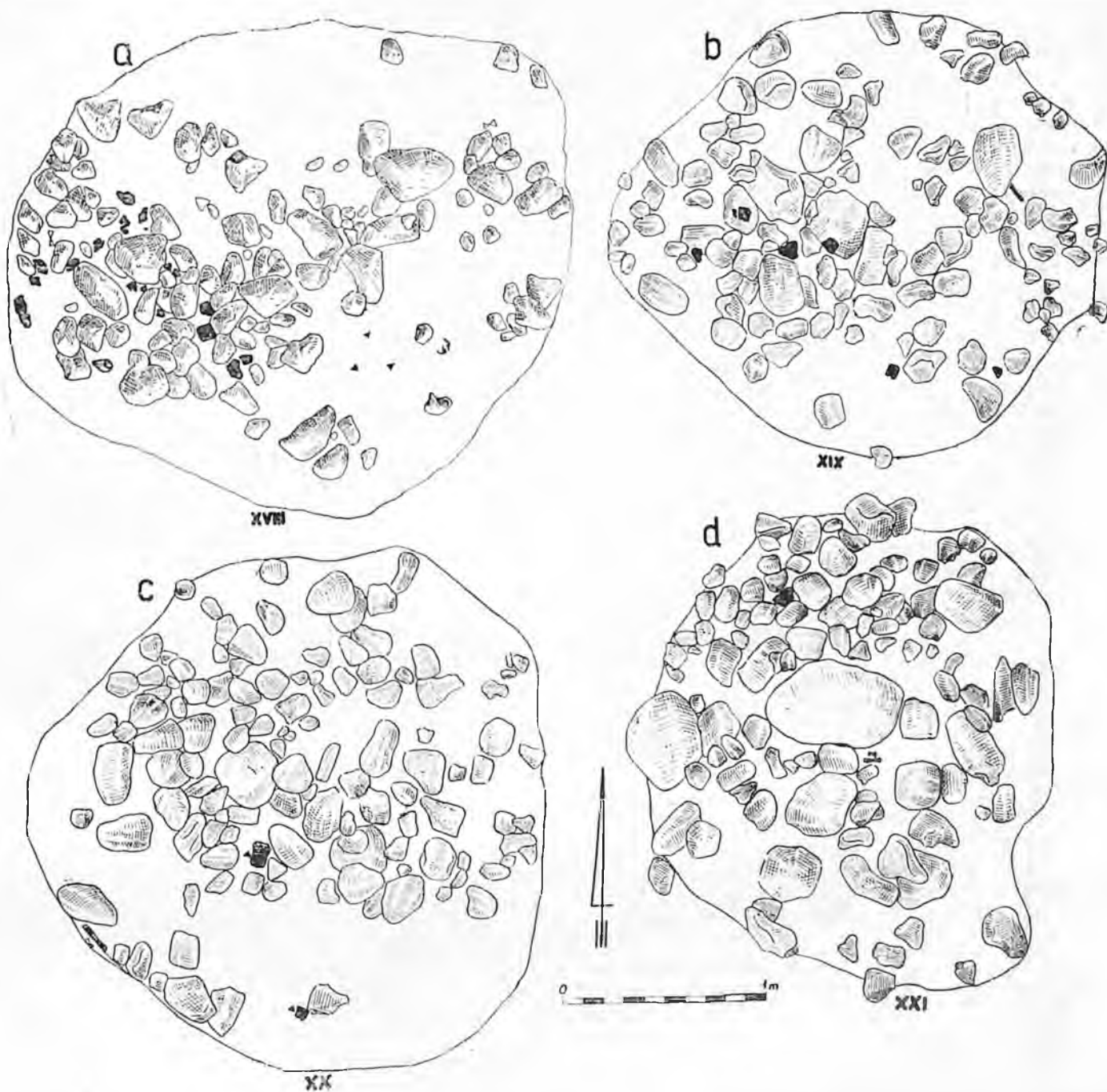
Bruk XIV, bardzo chaotyczny, dzielący się właściwie na dwie części. Część północna złożona jest z drobnych kamieni rozrzuconych łukowato. Część południowo-zachodnią tworzy skupisko złożone z jednego głązu dużego i kilkunastu kamieni drobnych. Wymiary: $2,4 \times 1,5$ m, śr. głębok. 3,73 m.

Bruk XVI. Kilkanaście kamieni w północno-zachodniej części grobu, tuż przy osi EW. Średnia głęb. 4,23 m.

Bruk XVII. Małe nieregularne skupisko kamieni o wymiarach $1,5 \times 1,1$, śr. głębok. 4,6 m. (Ryc. 18, d).

Inwentarz:

a) w części zachodniej duże skupisko ułamków naczyń dużych, zasobowych z chropowatą powierzchnią zewnętrzną. Na kilku fragmentach wyraźnie widoczne ślady obmazywania palcami. Powierzchnie wewnętrz-

Ryc. 19. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Grób centralny „A.” Bruki kamienne XVIII—XXI. — Fig. 19. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Tombe centrale „A.” Pavés Nos XVIII—XXI.

ne gładzone. Niektóre skorupy z podwójną listwą. Glina z dużą domieszką piasku. Barwa szaro-brunatna. (Część skorup z bruku XVII należała, jak to później stwierdzono, do naczynia zasobowego opisanego przy bruku XVIII).

b) kilka kości ludzkich: kręgi, fragment kości goleniowej i ułamki żeber.

Bruk XVIII, rozległy w kształcie nieregularnie prostokątnym, wydłużony po osi EW, złożony z kamieni średnich i większych (ponad 30 cm średnicy). Wymiary: $2,6 \times 1,9$ m, śr. głębok. 4,8 m. Na poziomie XVIII bruku bardzo wyraźnie zaznaczyła się granica

wkopu grobowego. Wkop ten miał kształt w przybliżeniu owalny o wymiarach: $2,8 \times 2,2$ m. (Ryc. 19, a).

Inwentarz:

a) w zachodniej części bruku duże skupisko skorup. Wystąpiły tu fragmenty dużego naczynia, które w połączeniu z ułkami znalezionymi w obrębie bruku XVII i XIX pozwoliły zrekonstruować duże naczynie zasobowe o baniastym, chropowatym brzuscu, oddzielonym od gładkiej szyjki poziomą podwójną listwą. Szyjka silnie zwężająca się ku górze zakończona jest wygiętą na zewnątrz krawędzią. Barwa naczynia szaro-brunatna. Glina z dość dużą domieszką pia-

sku. Stopień wypalenia słaby. Wymiary: wysokość 47,6 cm, średnica otworu 25,5 cm, średnica brzuśca 47 cm, średnica dna 14 cm (ryc. 23). Ponadto znaleziono tu fragmenty innego naczynia zasobowego z chropowatym brzuścem i gładzoną szyjką.

b) drobne węgielki drzewne,

c) kawałki ochry,

d) kości ludzkie: kość długa, której jeden fragment znajdował się w zachodniej części bruku, drugi na północno-wschodnim skraju bruku, dwa kręgi, ułamki żeber i in.

Bruk XIX, zbliżony wielkością i kierunkiem do poprzedniego, tylko mniej od niego zwarty. Wymiary: $2,35 \times 2,0$ m, śr. głębok. 4,85 m. Linia wkopu grobowego i na tym poziomie bardzo wyraźna (utrzymywać się to już będzie aż do samego dna grobu). (ryc. 19, b).

Inwentarz:

a) w części zachodniej i środkowej ułamki naczyń: Obok fragmentów, które weszły w skład naczynia opisanego powyżej, stwierdzono tu ułamki dużego naczynia z silnie chropowatą powierzchnią zewnętrzną, od wewnątrz wygładzane gładzikiem. Ułamek naczynia z powierzchnią obmazywaną palcami. Fragment lekko wygiętego na zewnątrz brzegu naczynia. Gлина we wszystkich wypadkach z dużą domieszką piasku. Barwa brunatna, u niektórych skorup z odcieniem czerwonym.

b) we wschodniej części bruku kości ludzkie: kręgi lędźwiowy i kość śródstopia.

Bruk XX, w przybliżeniu okrągły, złożony z średniej wielkości kamieni. Wymiary: $2,6 \times 2,5$ m, śr. głębok. 5,0 m (ryc. 19, c).

Inwentarz:

a) kilkanaście ułamków ceramiki z chropowatą powierzchnią brzuśca i gładzoną szyjką oraz poziomą listwą u jej nasady. M. in. fragment płaskiego dna. Gлина z dużą domieszką piasku. Barwa szaro-brunatna.

b) w południowo-zachodniej części bruku fragment ludzkiego żebra.

Bruk XXI, w przybliżeniu okrągły, zwarty, złożony z kamieni różnej wielkości z przewagą średnich (dwa duże głazy ponad 70 cm średnicy). Granica wkopu grobowego pokrywała się tu ściśle z zasięgiem bruku. Wymiary: $2,3 \times 2,1$ m, śr. głębok. 5,15 m (ryc. 19, d).

Inwentarz:

a) w części północnej bruku znaleziono kilka skorup, m. in. fragment przydennej części naczynia o grubej ścianie, z chropowatym brzuścem i wygładzanym pasem przy samym dnie. Barwa powierzchni zewnętrznej jasnobrązowa, wewnętrznej ciemnobrunatna. Gлина tłusta z domieszką drobnego piasku.

b) kilka ułamków kości ludzkich: na dużym środkowym głazie fragment żebra oraz w południowej części bruku kość śródrecza.

Bruk XXII, dużo mniejszy od poprzedniego, bardzo zwarty i zdecydowanie okrągły. Złożony z kamieni średniej wielkości oraz kilku większych w części środkowej. Wymiary: $1,4 \times 1,35$ m, śr. głębok. 5,30 m (ryc. 20, a).

Inwentarz: a) w części południowej dwie skorupy z chropowatą powierzchnią zewnętrzną, koloru jasno-

brunatnego i gładką powierzchnią wewnętrzną barwy szaro-brunatnej. Gлина tłusta z domieszką drobnego piasku (szczególnie liczne ziarenka miki).

Bruk XXIII, okrągły, nieduży, zwarty, złożony z większych kamieni (ok. 30 cm średnicy). Wymiary: $1,2 \times 1,15$ m, śr. głębok. 5,6 m (ryc. 20, b).

Bruk XXIV, okrągły, złożony z kamieni średnich i większych. Wymiary: $1,17 \times 1,24$ m, śr. głębok. 5,8 m (ryc. 20, c).

Bruk XXV, okrągły, bardzo zwarty, złożony przeważnie z kamieni dość dużych. Wymiary: $1,15 \times 1,28$ m, śr. głębok. 6,0 m (ryc. 20, d).

Inwentarz: w części północnej jedna skorupa.

Bruk XXVI, okrągły, złożony z kamieni dość dużych (ponad 30 cm). Granica wkopu nieco większa niż zasięg bruku. Wymiary: $1,15 \times 1,10$ m, średnia głębokość 6,08 m (ryc. 20, e).

Bruk XXVII, okrągły, zwarty (wielkość bruków od poziomu XXI utrzymuje się zasadniczo bez większych zmian). Wymiary: $1,3 \times 1,25$ m, śr. głębok. 6,17 m (ryc. 20, f). Na granicy wkopu grobowego, w części południowo-wschodniej mały (5 cm średnicy) okrągły ślad kołka drewnianego (?).

Bruk XXVIII, okrągły, nieco mniejszy od poprzedniego, złożony z dość dużych kamieni. Wymiary: $1,05 \times 1,00$ m, śr. głębok. 6,30 m (ryc. 20, g).

Bruk XXIX, mniejszy od poprzedniego, wydłużony po osi NW i SE, w przybliżeniu owalny. Wymiary: $1,05 \times 0,75$. Granica wkopu nieco szersza aniżeli sam bruk (ca 10 cm). Średnia głębok. 6,45 m (ryc. 20 h).

Bruk XXX, w przybliżeniu owalny, złożony z kamieni średnich i większych. Wymiary: $0,9 \times 0,65$ m, śr. głębok. 6,78 m (ryc. 20, i).

Bruk XXXI, w przybliżeniu owalny, złożony z jednego kamienia dużego i kilku średnich. Wymiary: $0,85 \times 0,6$ m, śr. głębok. 6,87 m (ryc. 20, j oraz 21, l).

Bruk XXXII, złożony zaledwie z trzech kamieni (w tym jeden duży). Zarys wkopu nieregularnie owalny. Wymiary wkopu: $0,85 \times 0,70$ m, śr. głębok. 7,00 m (ryc. 20, k).

Bruk XXXIII, złożony z siedmiu kamieni. Rzut poziomy wkopu gruszkowaty z rozszerzeniem w części zachodniej. Wymiary: $0,70 \times 0,50$ m, śr. głębok. 7,25 m (ryc. 20, l).

Pod kamieniami bruku XXXIII znaleziono kości ludzkie bardzo silnie zniszczone (ryc. 21, 2).

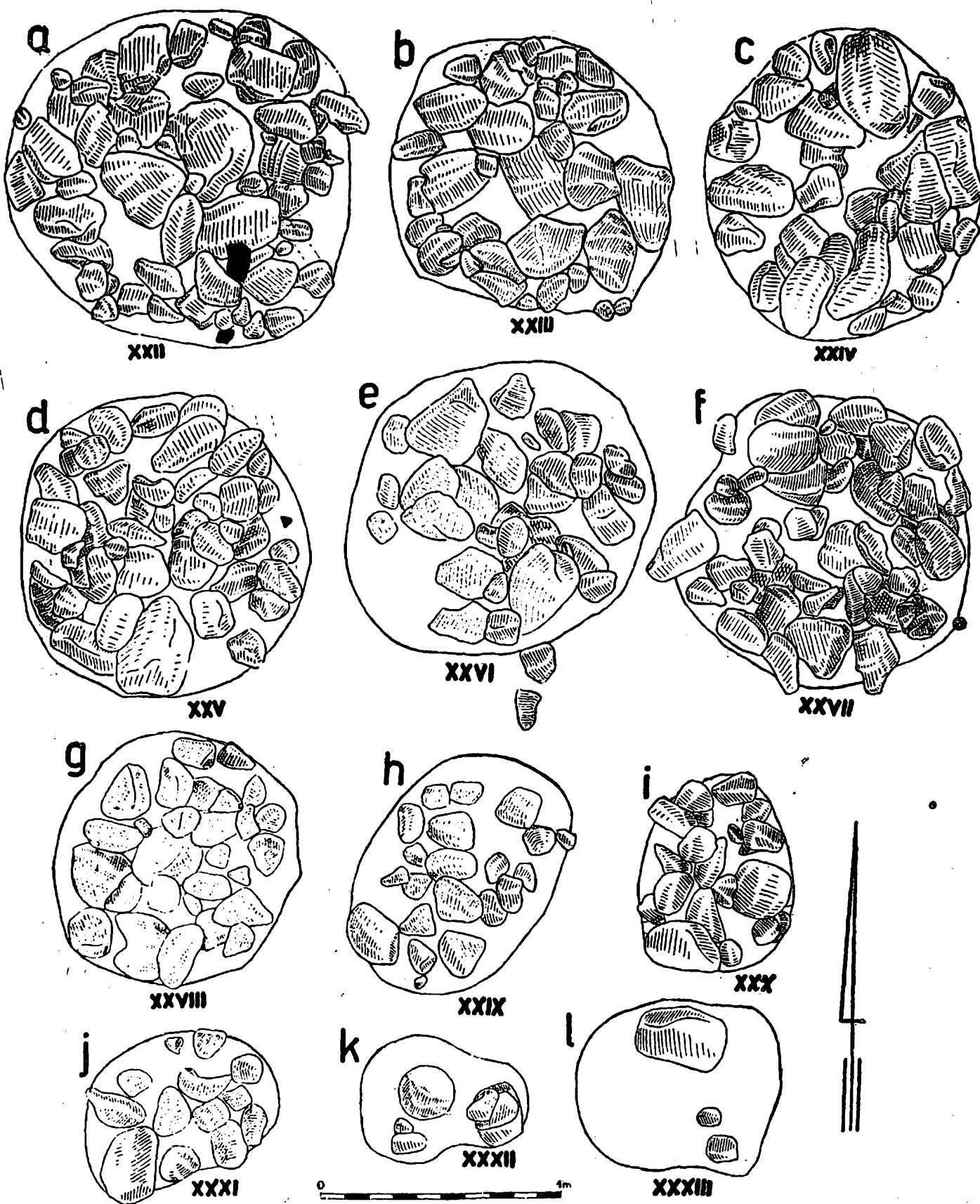
Wkop grobowy dochodził do głębokości —7,60 m, poniżej wystąpił piaszczysty całec.

Analiza grobu „A”

a) Budowa grobu.

Podjętą próbę odtworzenia procesu budowy grobowca centralnego musimy na wstępie założyć, że przyjmujemy stan grobu w chwili odkrycia go przez nas za odpowiadający formie pierwotnej, tj. nadanej mu przez założycieli¹²⁾.

¹²⁾ W czasie badań nasunęły się podejrzenia co do stanu zachowania grobowca centralnego, a więc co do ewen-

Ryc. 20. Łęki Małe, pow. Kościan. Kurhan III. Grób centralny „A.” Bruki kamienne XXII—XXXIII. Fig. 20. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Tombe centrale „A.” Pavés Nos XXII—XXXIII.

Na budowę grobu A złożyły się wyłącznie kamienie i glina. Prace rozpoczęto od wykopania (na wykarczowanym gruncie) potężnych rozmiarów dołu. Dół ten szczególnie w partiach dolnych posiadał bardzo regularny zarys (w rzucie poziomym prawie okrągły) (ryc. 22). Nie zaobserwowano w nim żadnych stopni czy wnęk, które by ułatwiały wynoszenie na powierzchnię wydobytej ziemi. Należy więc sądzić, że posługiwano się w tym celu być może koszami zawieszonymi na sznurach. Przedarcie się przez bardzo nieraz twarde gliniaste i żwirowate warstwy podłoża¹³⁾, przy ówczesnym prymitywnym asortymencie narzędzi, było połączone niewątpliwie z dużym wysiłkiem.

dołu, a XXI od góry), na pięciu kolejnych brukach ku górze złożono znów szczątki zmarłych z wyposażeniem w postaci potłuczonej ceramiki¹⁴⁾. I tak już powtarzać się będzie aż do samej góry: poziome bruki kamienne przedzielone warstwą gliny, a na niektórych szczątki kostne i ułamki ceramiki. Ogólnie więc konstrukcję grobu centralnego nazwać możemy konstrukcją warstwową. Jeśli chodzi o staranność budowy poszczególnych bruków, to trzeba stwierdzić, że ku górze wyraźnie ona maleje. Ostra granica w tym względzie przebiega między brukiem XXI, do którego układ kamieni jest raczej chaotyczny, a brukiem XXII (zob. ryc. 19, d oraz 20, a), od któ-

1

2

Ryc. 21. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Grób centralny „A.” 1. Bruk XXXI, 2. Zarys wkopu pod brukiem XXXIII. — Fig. 21. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Tombe centrale „A.” 1. Pavé No XXXI, 2. Contour de l'enfouissement sous le pavé No XXXIII.

Na samym dnie grobu pochowano zmarłego¹⁵⁾, nie dodając mu żadnego wyposażenia. Złożone tu szczątki przykryte zostały kamieniami w postaci bardzo regularnych, prawie okrągłych, poziomych bruków w liczbie 11. Poszczególne bruki przedzielone były warstewkami gliny. Poczynając od bruku XII (licząc od

regu zaczynają się bruki niezwykle regularne. Od poziomu XVIII doskonale obserwujemy granice samego dołu grobowego, które w części górnej nieco się zacierają, a przede wszystkim nie pokrywają tak ściśle z zasięgiem samych bruków.

tualności późniejszych zakłóceń, oczywiście w celach rabunkowych. Podstawą tych podejrzeń były następujące fakty: 1) wkop średniowieczny ponad grobem 2) niezwykle chaotyczna forma niektórych bruków 3) występowanie fragmentów tego samego naczynia na różnych poziomach 4) brak bogatszego wyposażenia 5) zakłócenie w materiale kostnym. Jednakże dokładne przeanalizowanie całości materiału i szczegółowe obserwacje w terenie zaprzeczają tego rodzaju domysłów. Argumentację naszą przeprowadzimy w ogromnym skrócie w kilku zaledwie punktach.

1) Istniała wyraźna różnica między wypełniskiem wkopu średniowiecznego (próchnica) a ziemią występującą w grobie (głina)

2) Bardzo skrupulatnie wydzielony materiał z grobu nie dostarczył najmniejszych śladów czy resztek zabytków późniejszych niż z I okr. epoki brązu, co byłoby dość dziwne, gdyby rabunek miał miejsce później, szczególnie, że w obrębie omawianego wkopu stwierdzono cały szereg zabytków średniowiecznych.

Czy mógł zaistnieć rabunek jeszcze we wczesnej epoce brązu, trudno rzeczywiście rozstrzygnąć.

3) W związku z chaotyczną budową bruków stwierdzić trzeba, że o ile można by mieć pewne wątpliwości co do pierwotnej formy bruków górnych, o tyle od poziomu XXII w dół z całą pewnością twierdzić można, że bruki były nieruszone, a tym samym podstawy do wniosków o budowie i konstrukcji grobu nie ulegają żadnym zastrzeżeniom.

4) Wyróżnione przez antropologa kości różnych osobników na różnych brukach świadczą o zbiorowym charakterze grobu oraz o składaniu zmarłych na różnych poziomach.

5) Najprostszym wytłumaczeniem faktu występowania ułamków jednego naczynia na wielu poziomach w towarzystwie różnych pochówków było by może przyjęcie późniejszych zakłóceń. Jednakże nie można tego rozpatrywać i tłumaczyć w oderwaniu. W połączeniu zaś z wyżej przytoczonymi wywodami tego rodzaju pogląd nie wytrzymuje krytyki.

¹³⁾ Zobacz pracę T. Bartkowskiego str. 136

¹⁴⁾ Zobacz aneks antropologa str. 140

¹⁵⁾ Bowiem fakt występowania ułamków tego samego naczynia na różnych brukach trudno inaczej w tym wypadku tłumaczyć. (Zob. również przyp. 12).

Na górnym obwodzie dołu grobowego, a więc na poziomie ówczesnego pola, pobudowano pierścienioną wał kamienny. Wydaje się wielce prawdopodobnym, że budowę jego rozpoczęto przed ostatecznym ukończeniem samego grobu. Przemawiałoby za tym pozostawione w „wale” od strony południowej wejście do grobowca, oraz fakt pobudowania górnych bruków grobu powyżej powierzchni ówczesnego pola, w obrębie przestrzeni zamkniętej kamiennym wałem. Ogółem do budowy grobowca centralnego użyto ok. 60 m³ kamieni (z czego 46 m³ na sam „wał” kamienny).

b) Forma pochówku.

Ryc. 22. Łęki Małe, pow. kościański, Kurhan III. Grób centralny „A.” Widok jednego z dolnych bruków. — Fig. 22. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Tombe centrale „A.” Vue d'un des pavés le plus bas.

Grób centralny jest mogiłą zbiorową¹⁴⁾. Dodać trzeba, że jako taki został pomyślany już w momencie przystąpienia do jego budowy. Niewątpliwym świadectwem tego jest zupełnie wyjątkowa (nie spotykana jak dotychczas w obrębie kurhanów małopolskich) głębokość dołu grobowego. Na dziewięciu różnych poziomach odkryto kostne szczątki ludzkie. Ponieważ bruki, w obrębie których znaleziono resztki kostne, niczym zasadniczo nie różniły się od bruków jałowych, nie możemy mieć żadnej pewności, że na innych brukach szkieletów nie było, tym bardziej, że materiał kostny jest niezwykle słabo zachowany. Czyżby więc poszczególne bruki odpowiadały oddzielnym pochówkom? Odpowiedzi na to pytanie dać nie sposób, a tym samym ustalenie ogólnej ilości pochowanych tu osobników jest w zasadzie niemożliwe. Analiza antropologiczna wyodrębniła w sumie 2—3

osobników i to wyłącznie płci męskiej. Reszta materiału kostnego jest w takim stanie, że do żadnych rozważań nie nadaje się. Sugestia wysunięta przez antropologa co do pochówków poekshumacyjnych wydaje się bardzo przekonująca¹⁵⁾. Obok bowiem faktu wystąpienia fragmentów tej samej kości w różnych punktach bruku, warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden moment, a mianowicie znaczną szczupłość grobu w partiach dolnych. Poczynając od bruku XXII w dół, wymiary grobu w płaszczyznach poziomych nie przekraczają zbytnio jednego metra, zawężając się na poziomie samego dna grobu do niecałych 60 cm. W obrębie tak ograniczonej przestrzeni chowano zmarłych. Załóżmy, że nadawano im pozycję bardzo silnie skurczoną. Jak jednak wytłumaczyć pochówek pod brukiem XXXIII na przestrzeni niewiele większej od pół metra (po osi dłuższej)? Pozostaje tu tylko możliwość pochówku dziecięcego lub cząstkowego. Należałoby się w tym miejscu zastanowić nad tym, co zdecydowało o tego rodzaju pochówku. Czy jest on wynikiem panującego w obrębie omawianej grupy zwyczaju, czy też zjawiskiem wyjątkowym wywołanym szczególną sytuacją (mam tu na myśli walki)¹⁶⁾. Uwzględniając wyniki uzyskane z badań dwóch poprzednich mogił¹⁷⁾, skłonni jesteśmy przychylić się raczej do drugiej koncepcji.

e) Stanowisko społeczne pochowanych w grobie A.

Kto został pochowany w grobowcu centralnym kurhanu III? Odpowiedzi na to pytanie nie ułatwi nam oczywiście niezwykle skąpy inwentarz²⁰⁾. Podstawo-

¹⁴⁾ Z pochówkami cząstkowymi spotykamy się już w młodszej epoce kamiennej w naddunajskim kręgu kulturowym. Występują tam np. groby, w których po zbadaniu szkieletów stwierdzono brak pewnych części anatomicznych lub zakłócenia, w rodzaju np. pochowania ręki powyżej szkieletu i t. p. Tamtejsi badacze tłumaczą to bądź kanibalizmem bądź zabiegami magicznymi (obcinanie rąk czy nóg w celu zabezpieczenia pozostałych przy życiu przed złośliwą działalnością nieboszczyka.) Zob. Dietrich Kahlke „Die Bestattungssitten des donauländischen Kulturkreises der jüngeren Steinzeit” str. 129—133. Na terenie Wielkopolski stwierdzono grób cząstkowy w Wierzenicy w pow. poznańskim. Pochodzi on z I okresu epoki brązu i należy do kultury łączyńskiej. Odkrywca wysuwa trzy możliwości tłumaczące tego rodzaju pochówek: 1. Osoba poległa w boju odnosząc silne uszkodzenia cieleśne lub okaleczona została po śmierci przez stronę przeciwną, którą potraktowała odciętą część zwłok jako trofeum, 2. Zbrodniarz skazany na okaleczenie 3. Rezultat praktyk rytualnych. zob. J. Kostrzewski: Badania archeologiczne w Wierzenicy w pow. poznańskim wschodnim. Zapiski Muzealne z. IV—V, str. 35—36. Wyd. Tow. Muzealnego w Poznaniu MDCCCXXX.

Wreszcie wspomnieć trzeba o źródłach historycznych stwierdzających fakt cząstkowania zwłok. W Zakonie Krzyżackim istniał np. zwyczaj nie zabierania całych ciał poległych w boju braci zakonnych lecz tylko ich głów i zostawiania reszty na pobojowisku.

¹⁵⁾ Niemożność natychmiastowego zajęcia się poległymi, dalej czas potrzebny na przygotowanie godnego grobu itp.

¹⁶⁾ Przypomnieć należy tu głównie jednostkowy charakter poszczególnych grobów (za wyjątkiem jednego dwuosobowego, kurhan I grób A) i bogate, nie zakłócone niczym, wyposażenie. Jeśli chodzi bowiem o materiał kostny i formę pochówku, to niestety nie posiadamy z badania cmentarzyska żadnych materiałów porównawczych. W kurhanie II stwierdzono wprawdzie nikielne resztki szkieletu osobnika młodocianego, nie podjęto jednakże próby określenia bliżej jego płci ani formy pochówku.

¹⁷⁾ Kwestią otwartą zresztą pozostaje rola i znaczenie wyposażenia składanego zmarłym. Kto wie, czy zbytnio

¹⁴⁾ Pochówki zbiorowe na terenie kult. unietyckiej nie należą do rzadkości. N. p. na terenie Moraw są one zjawiskiem pospolitym: w Petrovicach stwierdzono w jednym grobie aż 9 szkieletów, w cmentarzysku w miejscowości Horni Dunajovici odkryto w trzech grobach po dwa szkielety a w jednym aż sześciu zmarłych. Szkielety występowały obok siebie lub ponad sobą. Groby zbiorowe na morawskich cmentarzyskach kultury unietyckiej stanowią 8—12%. K. Tihelka uważa je za groby krewnych (Karel Tihelka — Moravská unetická pohřebiště — Památky archeologické, R. XLIV).

wym argumentem, na którym oprzemy się w naszych rozważaniach, będzie sam grobowiec: jego forma, rozmiary i rzucający się w oczy ogrom włożonej w budowę pracy ludzkiej. Wszystko to daje jedną odpowiedź: grób przeznaczony był dla kogoś wybitnego i zasłużonego w obrębie grupy społecznej. Ponieważ, jak to już wyżej stwierdzono, grób centralny jest mogiłą zbiorową, powstaje pytanie, czy są tu pochowani członkowie jednego rodu czy też ludzie połączeni innego rodzaju węzłami. Stwierdzone antropologiczne szczątki wyłącznie osobników męskich, równoczesność pochówków, ubogie wyposażenie, wreszcie zakłócenia w układzie samych szczątków ludzkich przemawiające za pochówkiem wtórnym sugerują, że mamy do czynienia w tym wypadku z ofiarami jakichś walk²¹⁾. Tylko przy takim tłumaczeniu wymienione wyżej cechy pochówku stają się bardziej zrozumiałe²²⁾.

d) Inwentarz.

Wyposażenie grobu centralnego stanowiła wyłącznie ceramika²³⁾. Nie znaleziono tu ani jednego naczynia całego. Co więcej stwierdzono występowanie fragmentów tego samego naczynia na kilka kolejnych brukach. Z faktu tego można wysnuć co najmniej dwa wnioski: 1) że naczynia składane zmarłym zostały celowo potłuczone i 2) że proces składania zmarłych do grobu i budowa poszczególnych bruków odbywały się w bardzo krótkim czasie, rzec można równocześnie.

nie przecenia się roli wyposażenia (szczególnie w przedmioty metalowe) kosztem innych czynników. Wiemy przecież, że grobowce kujawskie np. były pod względem inwentarza grobowego z reguły bardzo ubogie. Zob. W. Chmielewski „Zagadnienia grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań” Łódź 1952 str. 22.

²¹⁾ Równoczesność pochówków, jak to można sądzić na podstawie współwystępowania ułamków tego samego naczynia z różnymi szkieletami, wyklucza ewentualność grobu rodzinnego, chyba że mielibyśmy tu do czynienia z ofiarami jakiejś choroby.

Wracając jeszcze do wyposażenia sądzić wypada, że wojownik w czasie walki posiadał przy sobie poza bronią niewątpliwie najbogatszy strój, który w wyniku porażki stawał się łupem zwycięzcy.

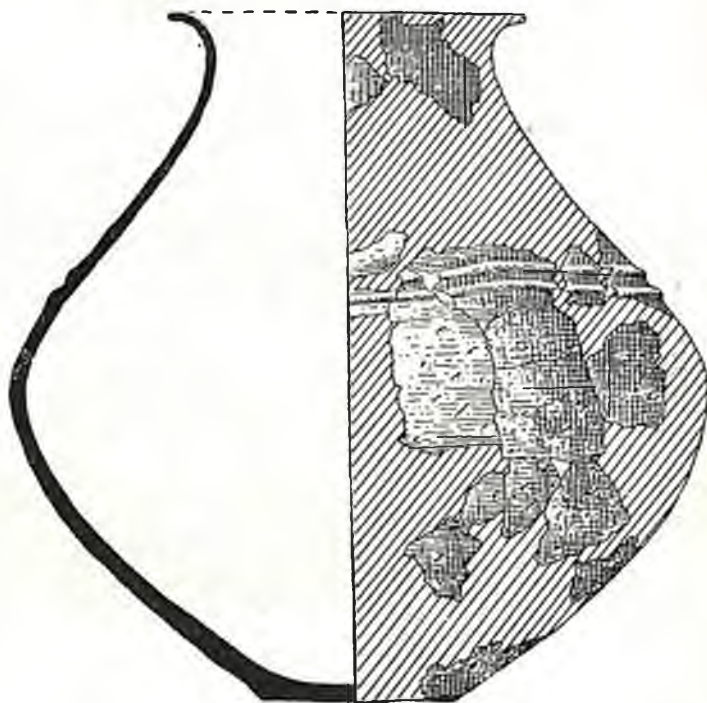
²²⁾ Niezależnie od przyjętego przez nas tłumaczenia warto w tym miejscu poruszyć sprawę neolitycznego cmentarzyska kurhanowego w Champagne, na którym panował zwyczaj kolektywnych pochówków. Obok kurhanów bogato wyposażonych zawierających niewielką ilość szkieletów stanowiących groby rodzin wodzów, występowały tu kurhany ubogo wyposażone ale z dużą ilością zmarłych (do 50 szkieletów), uważane za groby pospółstwa. Zob. V. G. Childe „Rozwój społeczny” Postępy archeologii z. 2.

Jakkolwiek dotąd nie mamy na badanym cmentarzysku żadnych pewnych grobów tzw. ubogich (poza domniemanymi grobami E i F w obrębie kurhanu I), gdzieby chowano wszystkich pozostałych członków współzależnej grupy, to jednak tego rodzaju rozróżnienie jest raczej w obrębie kurhanów małopolskich nie do przyjęcia.

²³⁾ Paciorka bursztynowego zaliczyć doń nie można, bowiem miejsce, w którym został znaleziony, przemawia za przypadkowym jego dostaniem się do grobu. Został on najprawdopodobniej zagubiony przez osobę biorącą udział przy budowie kurhanu. Niemniej omawiany zabytek potwierdza znany fakt dość powszechnej w tym czasie znajomości i używania ozdób bursztynowych (Zob. Fontes Arch. t. IV, op. cit. str. 29).

W związku z wyposażeniem grobu A wyłącznie w ceramikę warto przypomnieć, że na Morawach głównym wyposażeniem grobów unietyckich jest właśnie ceramika, w przeciwieństwie do obszaru czeskiego, na którym stwierdzono (Stocky) przewagę brązów nad ceramiką. Zob. Památky archeologické. R. XLIV str. 242 i 243.

Najbogatszy w ceramikę okazał się bruk XVIII, a obok niego bruki XVII i XIX. Ogółem w grbie A udało się wyodrębnić co najmniej 5 naczyń glinianych, z czego 4-ry to duże naczynia tzw. zasobowe a jedno o gładkich i cienkich ściankach można określić jako tzw. stołowe. Pomijamy tu skorupy zupełnie drabne, co do których nie pewnego powiedzieć nie można). Zaledwie jeden okaz udało się w całości zrekonstruować. Jest to naczynie dużych rozmiarów (ryc. 23, tabl. I, 4), należące do typu naczyń zasobowych znanych już z uprzednio rczkopanych kurhanów²⁴⁾. Stanowi ono formę raczej lokalną, dla której zupełnie ścisłych analogii z innych stanowisk kultury unietyckiej dotąd nie znamy. Fragmenty opisanego naczynia znajdowały się na brukach XVII, XVIII i XIX.

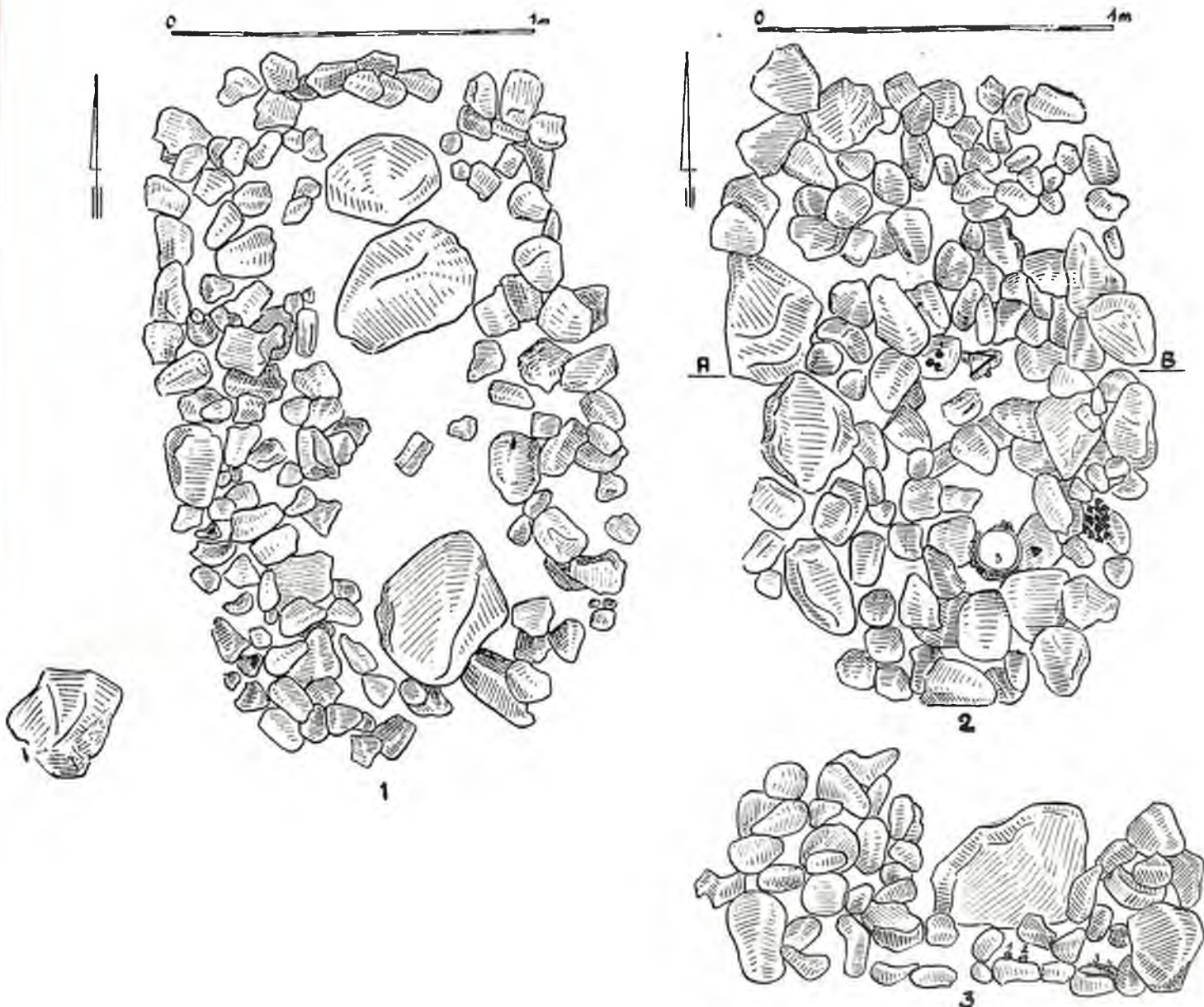

Ryc. 23. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Zrekonstruowane naczynie zasobowe z grobu centralnego „A.”
1/6 w. n. — Fig. 23. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Vase reconstituit de la tombe centrale „A.”
1/6 gr. nat.

Wśród pozostałych ułamków ceramiki udało się wyodrębnić fragmenty należące do naczyń zbliżonych wielkością oraz formą do opisanego wyżej.

Szczegółów technicznych zaobserwowano niewiele. Glinę używaną do wyrobu naczyń zasobowych mieszano z dużą ilością piasku i miki. Stopień wypalenia jest z reguły bardzo słaby. Jeśli chodzi o powierzchnię zewnętrzną, to wyróżniono trzy rodzaje chropowatości: 1. silny stopień schropowacenia całej powierzchni, spotęgowany dużym dodatkiem średnioziarnistego piasku, 2. powierzchnia chropowata obmazywana palcami, przypominająca niektóre naczynia kult. łużyckiej i wreszcie 3. łagodnie chropowata bez dodatkowej domieszki piasku. Powierzchnie we-

²⁴⁾ Fontes Archaeol. t. IV, str. 31.

Ryc. 24. Łęki Małe, pow. kosciański. Kurhan III. Grób „B.” 1. Pierwsza warstwa kamieni. 2. Druga warstwa kamieni z wyposażeniem grobowym, 3. Przekrój pionowy grobu. — Fig. 24. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Tombe „B.” 1. Première couche de pierres, 2. Seconde couche de pierres avec le mobilier, 3. Coupe verticale.

wnętrzne przeważnie wygładzano, używając do tego patyka lub może gładzika kościanego, zostawiającego wąskie, delikatne smugi.

Na koniec wspomnieć trzeba o kilku zupełnie drobniutkich skorupkach neolitycznych, które dostały się do mogiły z ziemią użytą do zasypania grobu (np. w obrębie bruku XII).

e) Chronologia.

Ceramika z grobu A nie należy do form na tyle opracowanych, by mogła stanowić wskaźnik chronologiczny. Brak i tym razem współwystępujących z nią przedmiotów metalowych dobrze datowanych prze-

kreśla możliwość posunięcia zagadnienia naprzód. Grób centralny datować będziemy przez porównanie go z grobem bocznym. Wiadomo nam, że powstał jako pierwszy w obrębie kurhanu i nie może być młodszy niż grób B, datowany (zob. niżej) na środk. fazę kult unietyckiej.

Grób boczny „B”.

W zachodniej części kurhanu III (z nieznacznym przesunięciem na południe) wystąpił drugi z kolei grób, a jedyny boczny. Usytuowanie jego w stosunku do głównych csi przedstawiało się następująco: ok. 11 m na zachód od osi NS i ok. 3 m na południe od

osi EW (licząc od środka grobu). Ogólna orientacja grobu była północ-południe. Grób „B” zbudowany został w formie czworoboku kamiennego a wymiarach 2 m (NS) × 1,3 m (EW) (ryc. 24, 1 i tabl. II, 5). Szczególnie starannie zbudowano ściany boczne, z kamieni ułożonych pionowo, bardzo ściśle do siebie przylegających. Górą przykrywały grób trzy duże kamienie (czwarty kamień podobnej wielkości leżał obok grobu niewykorzystany. Śr. głęb. 1,95 m. Po zdjęciu górnych kamieni grobu i cienkiej warstewki gliny ukazały się dalsze kamienie a wśród nich inwentarz grobowy (ryc. 24, 2 i tabl. II, 6). W dwóch przeciwległych krańcach grobu odkryto 2 naczynia gliniane (naczynie 1 w części południowej, naczynie 2 w części północnej grobu) Pod kamieniami drugiej warstwy, w glinie, w części środkowej grobu znaleziono dwie szpile brązowe (na głębok. 2,42 m), ułożone do siebie pod kątem 45° oraz dwie złote spiralki (na głębok. 2,41 m). Żadnych śladów kości w obrębie grobu „B” nie stwierdzono. Brak również jakichkolwiek śladów drewna. Następna, najniższa warstwa kamieni występowała na głębokości 2,5 m.

Inwentarz:

1. Naczynie gliniane, stołowe, jednouszne z wysoką wygiętą łukowato szyjką i wywiniętym na zewnątrz brzegiem. Ostry załom umieszczony w dolnej części naczynia. Uszko małe dolnym końcem przyczepione do załomu. Dolna część naczynia nieco asymetryczna (część przysusza niższa, naprzeciwusza wyższa). Dno nieznacznie wklęsłe. Gлина z domieszką drobnego piasku. Powierzchnia brunatno-szara, gładzona, mocno starta. Naczynie lekko uszkodzone. Wymiary: średnica otworu: 16,5 cm, średnica brzuśca 13,3 cm, średnica dna 5,2 cm, wysokość 8,3—11,4 cm (ryc. 25, 6 i tabl. II, 4).

2. Małe naczynie z niską częścią dolną, nieco asymetryczną, ostrym załomem brzuśca i wysoką łukowatą szyjką zakończoną silnie wygiętym na zewnątrz brzegiem. Na załomie krótka pozioma listewka rozszczepiona na dwa różki (listewka motylkowata). Dno wklęsłe. Gлина z domieszką miążkiego piasku. Barwa szaro-brunatna, powierzchnia gładzona, zniszczona. Naczynie dość silnie uszkodzone. Wymiary: średnica otworu 9 cm, średnica brzuśca 7,1 cm, średnica dna 3,2 cm, wysokość 6,8 cm (ryc. 25, 5 i tabl. II, 3).

Spiralki:

1. Mała spiralka ze złotego drutu o zwoju powrotnym. Drut cienki w przekroju okrągły. Barwa jasno-żółta. Wymiary: średnica 0,9 cm, grubość drutu 0,1 cm (ryc. 25, 3).

2. Mała spiralka ze złotego drutu o zwoju powrotnym. Drut cienki w przekroju okrągły. Spiralka zgnieciona. Barwa jasno-żółta. Wymiary: średnica 1,00 cm, grubość drutu 0,1 cm (ryc. 25, 4. Por. też tabl. II, 1).

Szpile:

1. Fragmenty trzonka szpili brązowej, pokrytej zieloną patyną. Wymiary: dłg. (zachowanego fragmentu) 5,3 cm, grubość 0,35 cm (ryc. 25, 1).

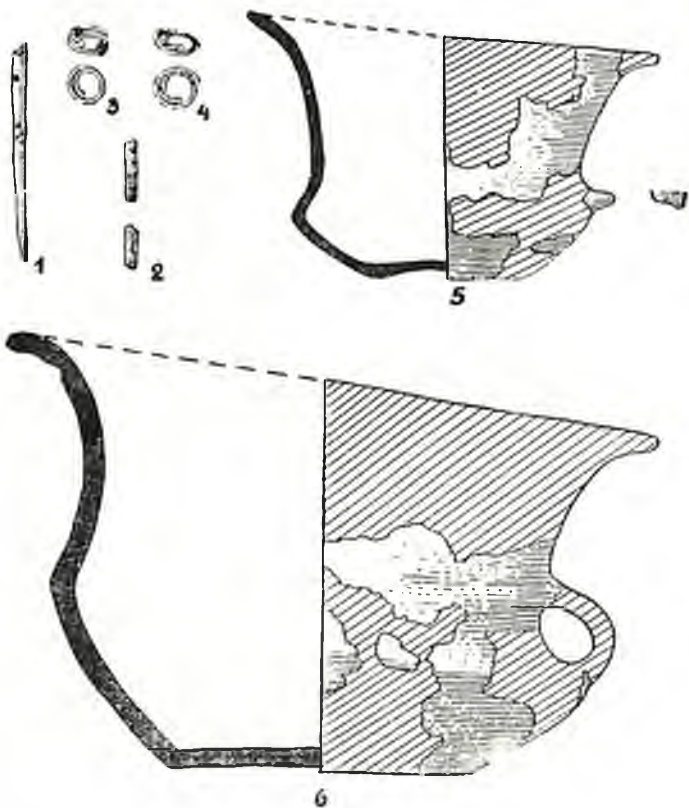
2. Małe fragmenty trzonka szpili brązowej. Grubość 0,25—0,3 cm (ryc. 25, 2). U obydwu szpil brak główek. Por. też tabl. II, 2.

Analiza grobu „B”.

a) Budowa grobu.

Grób „B” założony został na powierzchni ówczesnego pola. Do budowy jego użyto wyłącznie kamieni. Na podkreślenie zasługuje duża staranność budowy, szczególnie ścian bocznych, jakkolwiek sam budulec nie został poddany żadnej dodatkowej obróbce.

b) Forma pochówku.

Ryc. 25. Łęki Małe, pow. kościański. Kurhan III. Zespół zabytków z grobu „B.” 1—2. Szpile brązowe, 3—4. Spiralki złote, 5—6. ceramika 1/2 w. n. — Fig. 25. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No III. Mobilier de la tombe „B.” 1—2. Épingles en bronze, 3—4. Anneaux spirals en or, 5—6. Vases en argile. 1/2 gr. nat.

Dzięki swym rozmiarom (2 m dłg.) z powodzeniem mógł pomieścić wyprostowane zwłoki dorosłego osobnika²⁶⁾. Z braku materiału kostnego musimy posłużyć się w naszych rozważaniach innymi kryteriami. Wymiary grobu przemawiają za pochówkiem jednostkowym a charakter wyposażenia, na które poza ceramiką składają się wyłącznie b. delikatne ozdoby, zdaje się wskazywać na płeć kobiecą pochowanej tu osoby²⁷⁾. Zmarła ulczona została najprawdopodobniej

²⁶⁾ Fontes Archaeol. t. IV. str. 29 i 31.

²⁷⁾ Nie chcemy przez to twierdzić, że był to pochówek w pozycji wyprostowanej, pamiętając o przeważającym w kulturze unietyckiej zwyczaju chowania zmarłych w pozycji skurczonej. Brak nam jednak danych na zajęcie zdecydowanego stanowiska w tej sprawie.

²⁸⁾ Oczywiście nie można tego przesądzać na podstawie samego tylko wyposażenia. Trzeba by dysponować przede wszystkim materiałem kostnym. Na Morawach np. w gro-

na dolnej warstwie kamieni, a więc na tej, która dostarczyła zabytków metalowych.

c) Inwentarz.

Na wyposażenie grobu „B” składają się 2 naczynia gliniane, 2 szpile brązowe oraz 2 złote spiralki.

Obydwa naczynia należą do typu naczyń tzw. stołowych, cienkościennych z gładką powierzchnią z tłustej gliny o miąkłej domieszce. Obydwa posiadają ostry załom w części dolnej i silnie wygięty na zewnątrz brzeg. Dzięki tym cechom można określić ich przynależność chronologiczną na środkową fazę unietycką²⁸. Zaznaczyć trzeba, że stanowią one jedyny w całym kurhanie element dokładnie umiejscowiony w czasie.

Niespotykaną dotychczas cechą u naczyń małopolekich są wklęsła dna (zob. ryc. 25,5 i 6). Analogie do tego rodzaju den znajdujemy w materiale unietyckim środkowo-niemieckim²⁹. Nie stanowi to jednak cechy związanej stale z pewnym ściśle określonym typem naczyń lub ich stopniem rozwojowym. Występuje³⁰), bowiem u różnych form ceramiki, w różnych fazach, a tym samym nie odgrywa roli jako element datujący.

Na koniec wspomnieć trzeba o stwierdzonej u obydwu naczyń asymetrii. Z uwagi na słaby stan zachowania omawianej ceramiki skłonni jesteśmy przypisać to w głównej mierze uszkodzeniom mechanicznym oraz pewnej nieudolności wykonawcy. Jak dotąd bowiem podobnych form asymetrycznych w materiale unietyckim nie spotkano. Pochodząca z grobu „B” para złotych spiralek o zwoju powrotnym należy do typu powszechnego w kulturze unietyckiej, znanego również z Łek Małych³¹. Momentem wyróżniającym je od ogólnie spotykanych są bardzo małe rozmiary. Szczątkowy stan zachowania obu szpil brązowych a przede wszystkim brak główek uniemożliwia jakiegokolwiek ich zaszeregowanie.

d) Chronologia.

W oparciu wyłącznie o ceramikę datujemy cały zespół na środkową fazę kultury unietyckiej.

Paleniska — ślady styp.

Po zachodniej stronie grobowca centralnego, na głębokości 2,6—2,67 m wystąpiły wyraźne ślady palenisk, w otoczeniu dużej ilości szczątków kostnych (zachowanych w postaci białawych smużek). Wyodrębniono 2 właściwe paleniska w obrębie cieniutkiej, rozległej warstewki spalenizny.

Palenisko 1, bardzo nieregularne w postaci intensywnie czarnej ziemi z węgielkami oraz miej-

scami szczerwienionej od ognia gliny. Palenisko 1 oddalone było ca 1,5 m na zachód od osi NS i 8,5 m na południe od osi EW (licząc od środka).

Inwentarz: a) skorupa szaro-brunatna z wygładzanymi powierzchniami. Gлина dość silnie schudzona. b) kości zwierzęce w stanie bardzo silnego rozkładu, c) odłupek krzemienisty (nr kat. 1955 : 719).

Palenisko 2, znajdowało się na głębokości 2,61—2,80 m, w odległości 3 m na zachód od osi NS i 11,65 m na południe od osi EW a około 5,5 m na południowy zachód od grobu centralnego. Kształtu nieregularnie wydłużonego odcinało się ostrym konturem od otoczenia. Wymiary: 2 m (po linii NS) × 1,3 m (po linii EW), największa grubość 17 cm. W rzucie pionowym było wysklepione (podczas gdy palenisko 1 zaznaczało się jako płaska plama). Część środkową a równocześnie część najwyższą stanowił popiół i sprasowana, zbita warstwa zupełnie drobnych kosteczek, pod nią czarna ziemia z węgielkami a na spodzie glina przepalona w ogniu na kolor czerwony. W palenisku tym stwierdzono zaledwie 5 kamieni i to dość drobnych, z czego dwa nosiły wyraźne ślady przepalenia w ogniu.

Inwentarz:

a) fragment naczynia glinianego, dużych rozmiarów, z chropowatą powierzchnią zewnętrzną, noszącą ślady obmazywania trawą (?). Na powierzchni wewnętrznej widoczne ślady wygładzania. Barwa bruno-czerwona. Gлина z dość dużą domieszką piasku. Ponadto kilka drobnych skorup gładkich, słabo wypalonych, b) kilka odłupków krzemienistych, c) kości zwierzęce silnie rozłożone, d) drobne węgielki (nr kat. 1955 : 720).

Analiza.

Funkcja omawianych wyżej palenisk wydaje się zupełnie jasna. Mamy więc tu do czynienia z pozostałościami styp urządanych na cześć zmarłego. Gruba warstwa, szczególnie paleniska 1, dowodzi dłuższego ich trwania, a rozległość palenisk oraz znaczna ilość rozrzuconych kości przemawiają za uczestnictwem większej liczby osób. Znalezione w obrębie palenisk fragmenty ceramiki, sądząc po ściankach, należą zarówno do naczyń zasobowych jak i stołowych kultury unietyckiej. Zbyttna ich ułamkowość jednak nie pozwala niestety określić bliżej typów naczyń.

W różnych miejscach oraz na różnych poziomach kurhanu występowały kości zwierzęce, na tworzące większych skupisk. Największą ich ilość zanotowano w obrębie ćwiartki I (16 punktów), najmniejszą na ćwiartce II (2 punkty).

Ogólna charakterystyka kurhanu III.

a) Budowa kurhanu.

Nie wiemy niestety, jak przedstawiała się w chwili przystąpienia do budowy omawianego kurhanu ogólna sytuacja i rozplanowanie mogił na cmentarzysku. Wydaje się nie ulegać wątpliwości fakt kolejnego zakładania mogił w wyraźnie rysującym się szeregu. W jakim jednakże odbywało się to kierunku? Czy w związku z tym kurhan nasz powstał jako drugi czy też jako przedostatni? Na pytania te będzie można dopiero odpowiedzieć po całkowitym przebadaniu.

bach wyposażonych w przedmioty brązowe na pierwsze miejsce wysuwają się ozdoby, a potem dopiero idą „grzywny” i narzędzia. Pam. Arch. R. XLIV str. 243. Dopiero ze statystycznego opracowania materiału zabytkowego w połączeniu z antropologicznym będzie można wyciągnąć obowiązującą w tym względzie regułę.

²⁸) Według Filipa. Dla Moraw, jak wiemy, przyjmuje się tylko dwie fazy.

²⁹) Gotthard Neumann „Die Entwicklung der Aunjetitzer Keramik in Mitteleuropa”. *Praehistorische Zeitschrift* t. XX. Por. naczynia z Beuditz (tabl. V. 7. Quedlinburga (t. VI. 3), Kalbsriedt (t. VII. 31) i Schiepzig (t. VI. 13).

³⁰) Jak to widać z analogii przytoczonych w przypisie 29.

³¹) Fontes t. IV. str. 29.

niu cmentarzyska i dokładnym opracowaniu szczegółowej chronologii poszczególnych kurhanów.

Budowę mogiły poprzedziło przygotowanie przeznaczonych na to miejsca a mianowicie karczunek, jak o tym świadczy niezbyt intensywna warstwa ówczesnej próchnicy, biegnąca u podstawy kurhanu.

Jako pierwszy powstał grób centralny. Dokonano w nim pochówków, paląc w tymże czasie w pobliżu ognie i odbywając stypy lub inne uroczystości obrzędowe. Po ukończeniu budowy grobu centralnego założono w pewnej odległości (ok. 9 m) grób boczny. Sypanie mogiły rozpoczęto od środka, tworząc ponad grobem głównym stożkowaty nasyp, bardzo wyraźnie czytelny w profilach (ryc. 26 i 27), a następnie poszerzając go we wszystkich kierunkach³²⁾. Pierwotny kształt i rozmiary kurhanu różniły się znacznie od stanu obecnego. Na podstawie obliczeń przeprowadzonych w oparciu o poczynione obserwacje ustalono, że pierwotna średnica podstawy kurhanu wynosiła ok. 30 m, a więc była o całe 10 m mniejsza od obecnej. Również wysokość uległa dużej zmianie, oczywiście na niekorzyść. Ogółem do budowy kurhanu użyto ca. 3000 m³ ziemi, pochodzącej z najbliższej okolicy.

Niezwykle ciekawym byłoby ustalenie czasu potrzebnego do budowy kurhanu III. Niestety nie posiadamy do tego żadnych podstaw zarówno natury archeologicznej jak geologicznej. Niemniej wydaje się wielce prawdopodobnym, że budowa przeciągnęła się poza jeden sezon roczny³³⁾.

b) Obrządek pogrzebowy.

Przy omawianiu zagadnienia obrządku pogrzebowego trzeba wyróżnić dwa zasadnicze elementy: 1) sam pochówek, 2) towarzyszące mu obrzędy.

Charakteryzując najogólniej kurhan III pod względem pochówku stwierdzamy, że był on mogiłą zbiorową. Mieścił w sobie 2 groby, grób główny o położeniu centralnym i monumentalnej budowie oraz grób boczny, o charakterze podrzędnym, pozostający w niewątpliwym związku z pierwszym³⁴⁾. Panującym

zwyczajem chowania zmarłych był pochówek szkieletowy z tą różnicą, że w grobie centralnym dokonano pochówku zbiorowego w postaci cząstkowej, w grobie bocznym jednostkowego o układzie szkieletu niewiadomym.

Przystępując z kolei do charakterystyki drugiej części zagadnienia stwierdzić trzeba, że budowie grobu oraz chowaniu zmarłych towarzyszyły obrzędy w postaci styp, na które składało się palenie ognia oraz obfite uczty. Stypy te trwające przez czas dłuższy należy łączyć przede wszystkim z pochówkiem głównym, bowiem, jak zaobserwowano, resztki ich wyraźnie koncentrują się dokoła grobu centralnego, natomiast nie stwierdzono żadnych palenisk wokół grobu bocznego (wystąpiły tu zaledwie luźno rozrzucone kości zwierzęce).

c) Charakter wyposażenia.

O ile wyposażenie grobu bocznego kwalifikuje się jako średnio bogate o tyle inwentarz stwierdzony w grobie głównym trzeba uznać za wybitnie ubogi. Mimo jednak tej rzucającej się w oczy różnicy wyposażenia na niekorzyść grobu głównego, prymat grobu A oraz znaczenie społeczne pochowanych nie ulegają najmniejszej wątpliwości.

d) Chronologia kurhanu III.

Wartość materiału zabytkowego dostarczonego przez kurhan III dla zagadnienia chronologii przedstawia się niestety nader skromnie. Jak już stwierdzono wyżej, jedynym elementem o możliwie dokładnej przynależności czasowej jest ceramika z grobu B, datowana na środkową fazę kultury unietyckiej. W oparciu o nią dokonano zaliczenia całego kurhanu III do fazy środkowej.

Chronologia względna poszczególnych obiektów z I okresu brązu w obrębi kurhanu przedstawia się następująco: grób boczny, który powstał prawdopodobnie po założeniu grobu centralnego, określa automatycznie dolną granicę czasową dla grobu A oraz moment rozpoczęcia budowy nasypu. Ponieważ, jak się można z dużą dozą prawdopodobieństwa domyślać, rozpiętość czasowa między budową poszczególnych obiektów jest nieznaczna, można śmiało chronologię grobu B rozciągnąć na całość.

Pole α

Na polu leżącym między kurhanem III a częściowo tylko zachowanym kurhanem V przeprowadzono badania w celu wykrycia śladów domniemanego cmentarzyska płaskiego. Poszukiwania te prowadzono przy pomocy równoległych rowów 1-metrowej szerokości (ryc. 28). Po zdjęciu ziemi ornej odsłonięto rdzawą warstwę gliny, którą eksplorowano przy pomocy poziomych warstw głębokościowych. Przeciętnie doprowadzano wykopy do głębokości 1 metra. W wypadkach pojawienia się ciemniejszych plam w glinie, zbierano ziemię z większą precyzją, poszerzając wykopy do rozmiarów zaobserwowanej plamy. W sumie przebadano 110 m² powierzchni pola α. Wyniki tych badań są następujące:

nia zmarłych na peryferiach kurhanów jeszcze w rok po dokonaniu pochówku głównego, w czasie uroczystości obrzędowych poświęconych zmarłemu. K. Moszyński „Ludy pasterskie” Kraków r. 1953, str. 235—236.

³²⁾ W związku z wystąpieniem grobu bocznego poza zasięgiem pierwotnego stożka ziemnego, kryjącego grób główny, trudno ostatecznie rozstrzygnąć, czy grób B istniał już w chwili budowy tej partii nasypu i dlatego znalazł się w tak znacznej odległości od centrum, co mogło nastąpić w okresie stosunkowo długiego czasu, czy też założenie grobu B na peryferii, w przewidzianym zasięgu przyspieszyło budowę samego nasypu.

³³⁾ Przede wszystkim nie wiemy, jak duża grupa ludzi mogła uczestniczyć w budowie i o ile zmechanizowano sobie pracę (w sensie użycia wozów i zaprzęgów zwierzęcych do zwózki materiału). Są to dwa najistotniejsze zagadnienia. Sądzić dalej wypada, że grobowców nie przygotowywano sobie za życia, jak to było z piramidami faraonów, lecz dopiero zgon jakiejś znacznej osoby stał się sygnałem do mobilizacji większej siły ludzkiej celem kolektywnej budowy grobu. Nie wiemy wreszcie, w ciągu jakiej pory roku przystąpiono do pracy, a nie wolno zapominać, że okres zimowy paraliżował wszelkie prace ziemne.

Dla lepszego naświetlenia omawianego zagadnienia warto nadmienić, że przy rozkopywaniu, co jest niewątpliwie rzeczą łatwiejszą, kurhanu III, zatrudniano stale 30 pracowników fizycznych, zaopatrzonych w stalowe narzędzia i taczki, a prace mimo to przeciągnęły się prawie trzy miesiące (nie licząc w to czasu zużytego na wywiezienie kamieni, do czego zresztą użyto siły pociągowej zwierzęcej).

³⁴⁾ U Scytów istniał np. zwyczaj dodatkowego chowa-

Pas 1 — w odległości 8,9—9,8 m na północ od kurhanu III odkryto wykop wypełniony ciemną ziemią, dochodzący do głębok. 1,3 m (od powierzchni pola). W obrębie tego wykopu stwierdzono skupisko kamieni (głębok. 0,52—0,87 m), trzy gwoździe żelazne (ręcznie kute), jedną skorupkę słabo wypaloną oraz jeden cdupek krzemienisty.

Pas 5 — w odległości 3,3—4,7 m na północ od kurhanu III, również w obrębie zagłębienia w glinie wypełnionego ciemną ziemią znaleziono skupisko drobnych kamieni (głębok. 0,31—0,67 m).

Ryc. 28. Łęki Małe, pow. kościański. Pole „a” w czasie pracy. Fig. 28. Łęki Małe, distr. de Kościan. Champ „a” pendant les fouilles.

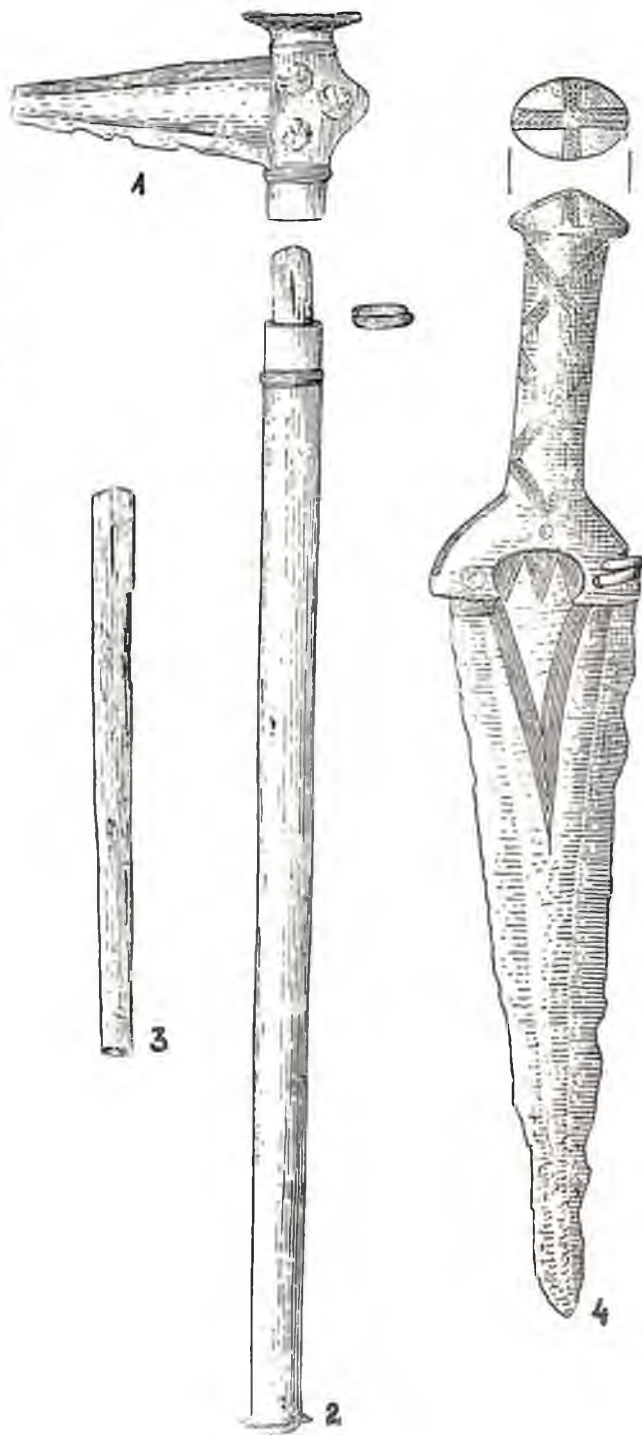
Pas 6 — w odległości 7,3 na północ od kurhanu III. na głębok. 0,6 m odkryto skupisko węgielków drzewnych a niżej na głębok. 1,0—1,26 m skupisko kamieni.

Pas 8 — w odległości 9 m na północ od kurhanu III w obrębie wyraźnie zagłębionej się tu warstwy ciemnej ziemi odkryto duże i zwarte skupisko kamieni o wymiarach 1,3×1,1 m, na głębok. 0,5—0,7 m. W obrębie pasa 8-go wystąpiły stosunkowo najliczniej zagłębienia wypełnione ciemną ziemią, ostro rysujące się na gliniastym calcu (ryc. 29). Niestety żadnych zabytków tu nie znaleziono.

Analiza.

Analiza oraz interpretacja tego niezwykle ubożego stanowiska jest bardzo trudna. Można zaledwie podjąć pewne próby w tym względzie, jednakże na potwierdzenie słuszności naszych domysłów trzeba będzie poczekać do momentu przebadania większej przestrzeni międzykurhanowej. W chwili obecnej nasuwają się następujące możliwości interpretacji: Występujące na polu a zagłębienia-wkopy wypełnione ciemną ziemią, a pozbawione zupełnie zabytków, mogą stanowić ślady dołów po wybranej ziemi. użytej do budowy kurhanów. Nierówności te i zagłębienia w terenie mogły się wyrównać z czasem częściowo drogą naturalną, a częściowo na skutek intensywnej uprawy roli. Tego rodzaju tłumaczenie byłoby równoznaczne z wynikiem negatywnym naszych poszukiwań. Nie wykluczamy jednak jeszcze drugiej ewentualności. Dwukrotnie stwierdzone w jamach wypełnionych ciemną ziemią większe skupiska kamieni (pas 1 i 8) nasuwają domysł istnienia tu grobów:

szkieletowych (w których szkielet nie zachował się) pozbawionych wyposażenia. Do takiej interpretacji skłaniają nas dwa bruki kamienne (E i F) z kurhanu I pozbawione jakiegokolwiek inwentarza, uznane

Ryc. 30. Łęki Małe, pow. kościański. 1. Brązowa głownia berla sztyletowego, 2. Rękojeść brązowa berla sztyletowego z tkwiącym w niej rdzeniem drewnianym 3. Rdzeń drewniany łączący obie części berla, 4. Sztylet brązowy. — Fig. 30. Łęki Małe, distr. de Kościan. Tumulus No I. 1—3. Hache-poignard. 1. Lame en bronze. 2. Manche en bronze avec le bâton en bois. 3. Bâton en bois réunissant les deux parties du hache-poignard. 1/2 gr. nat.

również (wprawdzie z dużym zastrzeżeniem) jako groby³⁵). Jest to jednakże, jeszcze raz podkreślamy, tylko hipoteza robocza.

Na zakończenie podaję rysunki dwóch przedmiotów z kurhanu I, opisanego już w tomie IV Fontes, ze względu na nowe spostrzeżenia dotyczące obu zabytków. Berło sztyletowe z grobu A w kurhanu I nie było, jak przypuszczałem, odlane w jednym rzucie, lecz składało się, jak się okazało po oczyszczeniu, z dwóch części osobno odlanych (ryc. 30, 1—2), połączonych rdzeniem drewnianym (ryc. 30, 3), doskonale zachowanym, o przekroju soczewkowatym, który tkwił w wydrążeniach obucha i rękojeści. Z trzech pierścieni zdobiących rękojeść metalową środkowy odlano w technice odlewu obejmującego nakoło miejsce spojenia rękojeści z obuchem, aby zakryć to miejsce i wzmocnić zarazem połączenie obu części berła sztyletowego. Co do sztyletu zaś, to po czyszczeniu rękojeści ukazały się na rękojeści i gałce ornamenty poprzednio niewidoczne (ryc. 30, 4).

LE RÉSULTAT DES FOUILLES DU TUMULUS NO III DE LA CIVILISATION UNÉTICIENNE À ŁĘKI MAŁE, DISTR. DE KOŚCIAN

par Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa

Résumé

Le Musée Archéologique de Poznań continua au cours de la campagne de 1955 les fouilles dans la nécropole à tumuli de la Ière période de l'âge du bronze à Łęki Małe, district de Kościan. C'est tout particulièrement le tumulus No. III qui fut l'objet d'explorations systématiques. Le tumulus se présenta à nous sous forme d'un grand tertre (37×41 m. de diamètre à la base, hauteur 3,5 mètres) élevé d'énormes masses de sable et d'argile. Il recouvrait deux sépultures — un tombeau centrale et une tombe latérale. Le tombeau central à construction monumentale se composait en principe de deux parties superposées: la partie souterraine creusée jusqu'à une profondeur de 4,1 mètres en forme d'entonnoir rempli de 33 pavements lithiques posés horizontalement et alternant avec des couches de terre, — ainsi que l'étage supérieur au ras du sol que formait une enceinte de pierre entourant en anneau l'entrée de la tombe. Le tombeau central avait dû servir comme sépulture collective. Enlevant une à une les diverses couches on avait pu constater des ossements humains dispersés sur neuf niveaux de la

fosse sépulchrale; les mesurages anthropologiques nous avaient aidé à différencier au moins deux individus, d'un adulte de sexe mâle et d'un adolescent. Malgré des recherches les plus scrupuleuses nous n'avons pas été en mesure de fixer le nombre exact des enterrés. Prenant toutefois en considération la confusion dans l'ordonnance anatomique des ossements trouvés dans la tombe centrale, le manque total de certaines parties du squelette et enfin les dimensions restreintes des différents niveaux du caveau allant en se rétrécissant vers le fond de la fosse, nous sommes fondés d'émettre la supposition que ce fut là un sépulchre secondaire pratiqué après une exhumation antérieure. Le mobilier funéraire ne se composait que d'une poterie cassée intentionnellement qui reconstruite ne livra qu'un seul vase à provisions. Les faits relevés et les considérations émises sur base du rite et du dépôt funéraire nous permettent d'affirmer que nous nous trouvons ici devant une tombe où avaient été déposés jadis des morts tombés probablement au cours d'une lutte s'étant déroulée dans les environs.

La tombe latérale, beaucoup plus modeste, était construite sur plan rectangulaire, les pierres de son enceinte déposées au niveau du sol dans la partie occidentale du tumulus. Les reliques ostéologiques y faisaient complètement défaut. Quant aux offrandes funéraires, elles se bornaient à deux vases en argile, deux spirales en fil d'or et deux épingles en bronze dépourvues de têtes.

A l'intérieur du tumulus III, tout auprès du caveau central, furent retirés les restes de repas funéraires formés de foyers, de fragments d'une poterie brisée, d'une quantité considérable d'os d'animaux également en fragments. Ces derniers gisaient de même parsemés çà et là dans le tertre tumulaire. L'analyse ostéologique les avait classifiés en os d'animaux domestiques — cheval, vache, mouton, porc et d'animaux de chasse — le cerf. Au point de vue chronologique le tumulus III de Łęki Małe appartient à la phase moyenne de la civilisation d'Unétice.

Il reste un mot à dire sur les perturbations postérieures survenues dans la masse du tertre tumulaire. Sur le sommet et dans sa partie orientale des déblais avaient été pratiqués vers la moitié du XIIe ou au XIIIe siècle. D'une époque antérieure, notamment de la période romaine date une fosse creusée à lisière nord-est du tumulus. Du côté opposé, c'est à dire dans la partie occidentale, une sépulture toute récente avait été aménagée pour recevoir les corps de soldats de l'armée nazi. Ce fut enfin dans le sol naturel, également sous l'amas oriental du tertre, immédiatement au-dessous des excavations du moyen âge, que fut découverte une fosse néolithique précédant chronologiquement la construction du tumulus.

³⁵) Zob. Fontes Archaeol. Posnan, t. IV, str. 26.

Tadeusz Bartkowski

Stosunki geologiczne kurhanu III w Łękach Małych najbliższego otoczenia

Les rapports géologiques du tumulus No III à Łęki Małe et de ses environs

Kurhan położony jest na krawędzi wysoczyzny dyluwialnej, opadającej łagodnie ku dnu doliny Mogilnicy, w przedłużeniu ozu, który ciągnie się dalej ku

północy, na tejże samej krawędzi. Sam kurhan posiada budowę piętrową: część górna kurhanu, wznosząca się do ca 3,5 m ponad otoczenie, zbudowana jest

całkowicie z materiału nasypowego; część dolna kurhanu to jama grobowa, sięgająca do głębokości 7,60 m od szczytu kurhanu w grunt rodzimy.

Na samym wierzchu górnego piętra kurhanu występuje tu warstwa gleby, która w partii szczytowej kurhanu, znajdującej się nad środkiem jamy grobowej, osiąga miąższość 40—60 cm, na zboczach natomiast 5—15 cm. Sam materiał nasypowy to przeważnie piaski mało gliniaste lub gliniaste, silnie odwapnione i jedynie w zboczu kurhanu występuje bliżej powierzchni glina zwałowa piaszczysta, a w głębi również piasek gliniasty.

Piasek gliniasty jest barwy od żółto-brązowej do jasnożółtej. Występują w nim rdzawe smugi, będące efektem wytrącania się związków żelaza, na „płaszczyznach strukturalnych nasypu”, związanego z działaniem atmosferiliów. Przez „płaszczyzny strukturalne” należy rozumieć powierzchnie kolejno na siebie nasypywanych warstw gruntu, które wytworzyły jego strukturę warstwową. Atmosferilia, wykorzystując tę strukturę, powodowały wytrącanie się związków żelaza na owych powierzchniach, barwiąc materiał nasypu na brązowo. Zaobserwowane uginanie się wspomnianych wyżej smug ku środkowi kurhanu należy wiązać z osiadaniem nasypu nad jamą grobową (a więc także jego „płaszczyzn strukturalnych”). W dolnej partii górnego piętra kurhanu stwierdzono warstwę piasku mało gliniastego, barwy jasnożółtej; odwapnionego, z licznymi punkcikami barwy brązowej i szarej oraz szczególnie wielkie nagromadzenie kamieni, o średnicy od 5 do 10 cm. Ponieważ pod tą warstwą występuje już glina zwałowa piaszczysta, barwy brązowej, będąca niewątpliwie już gruntem rodzimym (tzw. calcem) należy ją uznać za dolną część gleby, powstałej po usunięciu próchnicy, będącej na powierzchni. Wspomniane punkciki brązowe i szare to ślady korzonków roślin, nagromadzenie zaś w tej warstwie kamieni wskazuje na procesy mrozowe, działające na dawnej powierzchni podłoża (wypychanie kamieni na powierzchnię). Również i zlimonityzowanie górnej partii gliny zwałowej pod piaskim gliniastym wskazuje na to, że jest to dolna część dawnego profilu glebowego.

Przejście dolnej partii gleby w glinę zwałową podłoża nie jest stopniowe, lecz zaznacza się w postaci nieregularnych „kieszeni” jasnożółtego piasku gliniastego w wspomnianej wyżej zlimonityzowanej, brązowo-rdzawej glinie zwałowej. Są to także ślady oddziaływania mrozu. W przeciwieństwie do procesów glebowych, działających również i współcześnie, wspomniane wyżej ślady oddziaływania mrozu należy wiązać z warunkami periglacialnymi a więc należy je odnieść do epoki lodowej lub do wczesnego postglacjalu. Gлина zwałowa brązowa, budująca zbocza kurhanu, jest silnie piaszczysta, mocno zlimonityzowana i odwapniona.

Dolne, drugie piętro kurhanu, to jama grobowa, o głębokości ca 4,10 m wykopana w gruncie rodzimym. Budowę geologiczną jej ilustruje załączony profil.

Jak widać, występuje w podłożu glina zwałowa oraz (na dole) piaski podmorenowe, a więc typowy profil plejstoceni, spotykany powszechnie na całym

obszarze Wielkopolski. Utwory te należy zaliczyć do utworów ostatniego, bałtyckiego zlodowacenia.

Streszczając te krótkie uwagi o budowie geologicznej kurhanu należy stwierdzić, że został on założony w warunkach bardzo korzystnych. Założenie grobu w piaskach podmorenowych, pod przykrywą z gliny zwałowej, na zboczu doliny, zabezpieczało zwłoki przed działaniem wody gruntowej (głina jako warstwa nieprzepuszczalna, drenaż na zboczu doliny); ponadto sam sposób budowy kurhanu dodatkowo jeszcze zabezpieczał grób przed działaniem atmosferiliów.

Jak bowiem stwierdzono zapomocą kilku wykopów, przeprowadzonych w gruncie podłoża samego kurhanu i jego najbliższego otoczenia, materiał budujący kurhan pochodzi właśnie z jego najbliższego otoczenia.

Jak już wspomniano wyżej, materiał budujący kurhan, to piaski mało gliniaste, które, jak wiemy z przekroju geologicznego calca, budują wierzchnie jego partie, spoczywające na właściwej glinie zwałowej. Owe piaski gliniaste są produktem rozmycia gliny zwałowej przez atmosferilia. Wskazuje na to także wielkie ich odwapnienie, podczas gdy dolne partie gliny zwałowej wykazują już pewną zawartość wapna, jako głębiej położone a więc słabiej narażone na działanie atmosferiliów. Ponieważ owe piaski gliniaste znajdowały się w wierzchnich partiach podłoża, dlatego przy budowie kurhanu zostały nasypane najpierw a dopiero później, w miarę jak sięgnięto głębiej w podłoże, zaczęto nanosić na kurhan glinę zwałową niezmienną (przez atmosferilia). Przypuszczenie to dobrze potwierdzone jest faktem, że glina zwałowa znajduje się na zboczach kurhanu, nasypa na piaski gliniaste a więc występuje tu odwrócenie porządku stratygraficznego, wywołane pracą nasypową.

LES RAPPORTS GEOLOGIQUES DU TUMULUS NO. III A ŁĘKI MAŁE ET DE SES ENVIRONS

par Tadeusz Bartkowski

Résumé

La tombe mégalithique No. III de Łęki Małe, bâtie sur le bord du plateau diluvial, avait été recouverte sur le sommet d'une couche de glèbe d'une épaisseur de 40 à 60 cm. Le tertre lui-même se composait de masses considérables de sable argileux où des traînées rousses de limonite apparurent pliées vers l'intérieur ce qui indiquerait l'affaissement du remblais pesant lourdement au-dessus de la chambre funéraire. Sur les flancs, par contre, on avait entassé une couverture composée d'argile sablonneuse provenant de gisements postglacières. Dans la partie inférieure du tumulus on avait constaté une couche de sable peu argileux et décalcifié qui constituait l'ancienne glèbe, puis en dessous une couche d'argile morainique et enfin en dessous de l'argile des sables sous morainiques. Le matériel qui devait servir à la construction du tumulus avait été transporté ici des environs les plus proches.

Materiał antropologiczny z kurhanu III w Łękach Małych. pow. kościański

Les materiaux anthropologiques du tumulus No III à Łęki Małe, distr. de Kościan

Materiał kostny zebrany z kurhanu nr III pochodzi wyłącznie z grobu centralnego. W grobie bocznym szczątków kostnych nie znaleziono. Grobowiec centralny kurhanu III miał w profilu kształt głębokiego lejka, którego środek wypełniony był warstwami kamieni (bruki) i ziemi. Wśród tych warstw znajdowano poszczególne kości, pojedynczo lub kilka razem. Ponieważ znalezione resztki szkieletów nie były ułożone w porządku anatomicznym, a czaszek i zębów zupełnie brak, przeto nasuwa się wniosek, że nie był to pochówek „normalny” tzn. grzebanie zwłok niedawno zmarłego, lecz jakby późniejsze (poekshumacyjne) pochowanie części znalezionych szkieletów, w czasach późniejszych (spokojniejszych?). Ze szczątki te mogły należeć do wybitniejszych osobistości, świadczyć o tym może ogrom budowli z imponującą liczbą 33 warstw kamieni, do głębokości 4,10 m poniżej dawnej powierzchni, a ca 7,6 m od szczytu kurhanu. Pierwsze szczątki kostne znaleziono dopiero na bruku VII-ym, na głębok. 2,65 m od szczytu kurhanu, w postaci kilku drobnych fragmentów zniszczonych (jakby potłuczonych) małych kostek. 20 cm niżej w obrębie bruku VIII znaleziono 2 drobne fragmenty kości śródreżca, zniszczone. W obrębie bruku XIII, na głębok. 3,52 m znaleziono drobny fragment żeber (*corpus*) nie nadający się do bliższego określenia. W obrębie bruku XVII (głębok. 4,60—4,80 m) oprócz ceramiki, drobnych kości i węgielków, znaleziono część trzonu lewej kości goleniowej (*corpus fibulae*) o długości 123 mm, bez nasad, o średnicy 14 mm i przekroju w kształcie równoramiennej trójkąta, z wyraźnym — na powierzchni przysiodkowej — grzebieniem kostnym (*crista interossea*). Kość ta jest mocno zbudowana, lecz z ułamka tego trudno zorientować się, czy mogła należeć do osobnika opisanego poniżej (w obrębie bruku XVIII). Ponadto znaleziono tu nikiłe fragmenty żeber, o nie dającej się określić przynależności, oraz szósty kręg piersiowy o szeroko i mocno rozbudowanych wyrostkach poprzecznych, jakkolwiek nieco uszkodzony (jakby ścięty łopatą, brak dolnej części *processus spinosus*, dolnej powierzchni trzonu i części łuku kręgu. Górna powierzchnia trzonu nieznacznie zerodowana z odsłoniętą istotą gąbczastą nie daje możliwości dokonania pomiarów. Wykształcenie tego kręgu i kształt zdają się wskazywać, że należał on do osobnika dorosłego o mocnej budowie, być może należał do szkieletu opisanego poniżej w bruku XIX, tym bardziej, że ceramika i sam bruk XVII wskazywały na łączność z warstwą następną (XVIII).

W obrębie bruku XVIII znaleziono na głębokości 4,80 m, stosunkowo najlepiej zachowane następujące resztki kostne: a) patella (lewa rzepka), b) atlas (krąg szczytowy) z odłamanymi wyrostkami poprzecznymi, o stosunkowo dużym łuku i zachowanym guzku przednim i tylnym, c) uszkodzony ósmy kręg piersiowy d) fragment os metacarpi III (prawa), do brze wykształcona i masywna kość przypuszczalnie osobnika dorosłego, e) kilka nikłych fragmentów żeber, oraz f) *humerus* (prawa kość ramienna). Kość ta złamana w połowie trzonu, tuż poniżej *tuberositas deltoidea* z małym ubytkiem w ścianie (*facies anterior medialis*) dała się zrekonstruować w całość dla przybliżonego obliczenia wzrostu osobnika, do którego należała. Nie wszystkie jednak dane pomiarowe dały się dokonać, z powodu częściowego uszkodzenia ściany kości (*facies posterior*), a zwłaszcza: blisko połowy głowy (*caput humeri*), odłamanej w płaszczyźnie strzałkowej, dalej częściowego odłamania *tuberculum minus*, zwłaszcza przyczepu mięśnia (*m. subscapularis*) i z racji nieco starych kłykci (*epicondylus medialis* ep. *lateralis*) i całej tylnej ściany nasady dalszej, wskutek czego *fossa olecrani* wygląda jakby nieco spłycona.

Zeszlifowanie jakby tylnej powierzchni kości ramiennej (zwłaszcza głowy i odcinka dolnego) mogłoby nasuwać przypuszczenie zamierzonego wykonania z tej kości narzędzia (?), nie zrealizowanego — być może — z powodu jej pęknięcia w połowie. Jednakże ta ewentualność wydaje się wątpliwa i raczej sądzić należy, że zeszlifowanie to jest wynikiem uszkodzenia mechanicznego w czasie rozkopywania mogiły. Z uwagi jednak na dobry stan zachowania końców obu nasad pomiar długości kości ramiennej dokonany mógł być dokładnie i wynosi 348 mm. Na tej podstawie obliczony wzrost osobnika (wg metody Pearsona) dowodzi, że osoba, do której kość ta należała, była wysokorosła w granicach 167,7—171,8 cm (zależnie od płci).

Zupełne skostnienie nasad i zatarcie zrostu *collum anatomicum*, silnie zarysowane chropowatości, brzegi i grzebienie po przyczepach mięśniowych (zwłaszcza: *crista tuberculi majoris*, *m. latissimus dorsi*, *m. deltoideus*, *m. extensor carpi radialis brevis*, *m. triceps brachii-caput laterale*, *m. brachioradialis* i in.) zdają się wskazywać, że osobnik ten miał mocną budowę (silne umięśnienie) i był wieku dorosłego (*adultus maturus*).

Przynależności płciowej, na podstawie tej kości, nie udało się z zupełną pewnością ustalić. Jej długość

jednakże, grubość (w środku trzonu 25 mm)- obwody (najmn. 73, najw. 82 mm), jej masywność i cała budowa, zdają się wskazywać, że osobnik ten był płci męskiej. Według Martina (1928) skala wahań długości kości ramiennej u kobiet wynosi od 263—346 mm, u mężczyzn 287—370 mm. Miara zaś nasza (348 mm) przekracza górną granicę miary kobiecej wg Martina. Poza tym szczegóły morfologiczne kości jak: silnie pogłębiony rowek *sulcus n. radialis. crista et fossa subtubercularis*, a zwłaszcza *crista tuberculi maioris* zbyt wyraźnie zaznaczone, i fakt, że *sulcus intertubercularis* tworzy silne rynienkowate wgłębienie, mogą do pewnego stopnia to określenie płci usprawiedliwiać. *Fossa coronoidea* i *fossa olecrani* wyraźnie głębokie (mimo zeszlifowania), jednakże bez perforacji. Natomiast *fossa radialis* jest stosunkowo zbyt słabo zaznaczona.

Przekroje poprzeczne: głowy 55 mm, nasady dalszej 63 mm, są stosunkowo duże. Spłaszczenia głowy z uwagi na uszkodzenie stwierdzić się nie dało. Wskaźnik grubościowo-długościowy (*Längen-Dicken-Index*) wynosi 22,3 i jako cecha płciowo diagnostyczna również przekracza górną granicę wartości dla płci żeńskiej.

Skreślenie nasad kości (*torsio humeri*) wyrażające skreślenie osi głowy kości ramiennej w stosunku do osi błočka (*trochlea*) wynosi 156°. Jak wiadomo, posuwając się w szeregu naczelnych do człowieka (*Homo sapiens*) obrót ten (skreślenie) zaznacza się coraz silniej w tym znaczeniu, iż przy jednakowym ustawieniu błočka (nasady dolnej kości), jej głowa jakgdyby obracała się ku środkowi i do przodu, a na kości prawej (jak w naszym przypadku) w kierunku wskazówki zegara. Cecha ta związana jest z pionizacją tułowia, spłaszczeniem klatki piersiowej w przekroju strzałkowym i nowym ułożeniem łopatki w kierunku bardziej skośnym-bocznym, a nie jak u czworonożnych ku przodowi.

Nad tą najlepiej zachowaną kością, należało dłużej zatrzymać się, gdyż nadawała się jeszcze najlepiej dla scharakteryzowania człowieka pochowanego w kurhanie III.

W warstwie XIX (głębok. 4,85 m) oprócz małego odłupka kostnego w kształcie zęba i kilku zniszczonych drobnych kostek śródstopia, znaleziono os *metatarsale* III (prawą kość śródstopia) o silnej budowie i znacznej długości (75 mm) i szerokości (*basis* 20 mm, *capitulum* 16 mm) oraz piątą kręg lędźwiowy, z uszkodzonymi wyrostkami poprzecznymi i dolną powierzchnią trzonu. Natomiast na stosunkowo dobrze zachowanej powierzchni górnej dają się zauważyć wyraźne, niezrośnięte listewki kostne, świadczące o przynależności do znacznie młodszego osobnika, wieku *juvenis* (poniżej 24 roku życia), jednak również silnej budowy, jak dowodzą tego duże wymiary trzonu kręgu: a) powierzchnia górna rozm. 40×54 mm. b) wysokość (zachowana) 22 mm. Niżej, w obrębie XX bruku (głębok. 5,00 m) znaleziono fragment środkowej części trzonu żebra o szerokości 20 mm, grubości 6 mm, z wyraźnie zaznaczonym *sulcus costae*.

Na głębokości 5,15 m (bruk XXI) znaleziono część III kości śródreżca lewego (bez *capitulum*) o nie-

co zerodowanej podstawie i uszkodzonym trzonie. Ponadto znaleziono tu drugi kręg piersiowy z długim i mocnym wyrostkiem kolczastym i takimiż wyrostkami stawowymi, osobnika mocno zbudowanego, oraz mały fragment trzonu kości łokciowej.

Ostatnie znaleziska kostne leżały na dnie komory grobowej w głębokości 7,6 m w postaci drobnych fragmentów, mocno zniszczonych kości ludzkich (żeber, paliczków) pod XXXIII brukiem na samym calcu.

Poniżej podaję zestawienie znalezisk w profilu:

Brak:	głębokość	materiał kostny
VII	—2,65 m	kilkanaście fragmentów drobnych potłuczonych kości ludzkich
VIII	—2,86 m	dwa drobne fragmenty kości śródreżca
XIII	—3,52 m	mały fragment żebra
XVII	—4,60 m	kręg piersiowy, fragment k. strzałkowej, fragm. żeber
XVIII	—4,80 m	kość ramienna, kręg szyjny, piersiowy, patella, kość śródreżca
XIX	—4,85 m	kręg lędźwiowy, k. śródstopia, cdupek kostny
XX	—5,00 m	fragment żebra
XXI	—5,15 m	kręg piersiowy, kość śródreżca, fragm. kości łokciowej
XXXIII	—7,60 m	kilka drobnych fragmentów zniszczonych kości.

Ogólnie rzecz można, że znalezione tu szczątki kostne należeć mogły do trzech, a najmniej do dwóch osobników, z których jeden był wieku młodzieńczego (*juvenis*), drugi dorosłego (*adultus-maturus*). Oba, jak wskazuje budowa i charakter kości, byli mocnej budowy. Osobnik dorosły był wzrostu wysokiego, najprawdopodobniej płci męskiej. Z braku czaszki i dalszych części szkieletu nic bliższego o ich przynależności typologicznej powiedzieć nie można.

LES MATERIAUX ANTHROPOLOGIQUES DU TUMULUS NO. III À ŁĘKI MAŁE, DISTRICT DE KOŚCIAN.

par Franciszek Ludwik Wokroj

Résumé

Le matériel anthropologique trouvé dans le caveau central du grand tumulus No III de Łęki Małe nous surprit par sa quantité plutôt modeste. Le tombeau central fut une construction souterraine ressemblant à un profond puit en forme d'entonnoir; le remplissage duquel présentait une curieuse stratification où les couches de terre alternaient avec des couches de pierres — restes de pavements, parmi lesquels gisaient des ossements humains placés là probablement lors d'un enterrement secondaire après une inhumation provisoire. Il se peut que ce soient là les restes mortels d'individus de rang élevé inhumés dans cette demeure tumulaire aux dimensions imposantes recelant 33 couches de pierres allant jusqu'à une profondeur de 7.6 metres. au-dessous du sommet du tumulus.

Les os humains reposaient sur huit niveaux différentes (pavements 7, 8, 13, 17, 18, 19, 20, 21) ainsi

1) R. Martin: „Lehrbuch d. Anthropologie“ Jena 1914.

que tout au fond du puit en dessous du dernier, trentroisième pavement où ils n'apparurent plus qu'en petits fragments plutôt morcelés. Dans la partie supérieure comprise entre l'entrée du puit et la 17-e couche on dégagait les fragments du métacarpe, de côtes, de vertèbres et du fémur; dans la partie centrale (couches 18-e — 21-er) le matériel anthropologique fut plus important: une rotule gauche, les fragments de l'atlas, de côtes, de vertèbres dorsaux et lombaires, de l'humerus droit, d'os du métacarpe et du métatarse, enfin au fond du caveau tumulaire, en dessous du 33 pavement on ne recueillit plus que des phalanges.

L'humerus du 18-e niveau s'était relativement bien conservé malgré sa surface endommagée; sa longueur — 348 mm — facilita l'évaluation de la taille de l'individu qui avait du mesurer de 167 à 171 cm. La très forte structure de l'humérus, les tubérosités fortement dessinées à l'endroit de l'attache des muscles,

les bords et les arêtes de l'os, tout cela rend témoignage de la belle stature et de la musculature forte de l'individu auquel il avait appartenu; il était adulte et probablement de sexe mâle. L'index longueur-grosueur 22,3 peut également être regardé comme contribution diagnostique du sexe, dépassant les valeurs fixées par R. Martin pour le sexe féminin.

Dans le 18-e pavement furent découverts des os du métacarpe droit et une 5-e vertèbre lombaire aux lames osseuses non soudées encore. Cela indiquait que ces os avaient appartenu à un individu jeune, d'âge juvénile, à structure aussi puissante. Les explorations n'ont produit aucun fragment de crânes, ceux-ci n'ayant probablement pas été déposés dans le caveau avec le reste des corps. Il nous est donc permis d'augurer sur base du matériel anthropologique que le tumulus III de Łęki Małe avait été élevé comme sépulture monumentale de deux individus au moins, d'un adulte et d'un adolescent.

Prof. Dr Kazimierz Krysiak

Materiał kostny zwierzęcy z kurhanu III w Łękach Małych w pow. kościańskim

Les restes d'animaux du tumulus No III à Łęki Małe, distr. de Kościan

Omawiany materiał kostny, pochodzący z kurhanu kultury unietyckiej w Łękach Małych, obejmuje szczątki zwierzęce, uzyskane w roku 1955 z kurhanu nr III. Są one w stanie daleko zaawansowanego rozpadu, mocno skruszone, o zabarwieniu gliniasto-żółtym. Niektóre fragmenty kości noszą ślady opaleń.

Wygląd szczątków, stopień ich fossilizacji, a co najważniejsze, skład gatunkowy, przypominają w dużej mierze stan rzeczy z tego zakresu w kurhanie nr I.

A więc podobnie, jak w kurhanie I dominują szczątki konia i krowy. Potwierdza się nadal skąpy udział szczątków owcy i świni. Jako novum pojawia się w kurhanie III skupisko odłamków rogów jelenich, o całkowicie zatartej rzeźbie zewnętrznej, a także znacznie uszkodzonej ich strukturze wewnętrznej.

Szczątki konia i krowy różnią się o tyle od takichże szczątków z kurhanu I, że są reprezentowane głównie przez kości długie kończyn (k. ramienna-humerus, k. udowa-femur, k. piszczelowa-tibia, k. śródstopia-metatarsus, k. promieniowa-radius), podczas gdy we wspomnianym kurhanie I występowały one jako fragmenty czaszki i uzębienia. Potwierdza się natomiast młody wiek osobników, zwłaszcza w materiale dotyczącym konia.

Ze stanu lepiej zachowanych szczątków, jak np. k. ramiennej, kręgów szyjnych, żuchwy, można wnioskować, że koń ówczesny pokrojem przypominał tarpana.

Oto szczegółowy opis określonych szczątków z kurhanu III:

Czwartka I

1. Młoda k. ramienna (humerus) małego konia, prawa (górny odcinek), głębok. 1,78 m.

2. Uszkodzone kości podramienia (ossa antebrachii) owcy, głęb. 2,73 m.

3. Górne trzonowce (dentes molares sup.) krowy, ślady opaleń, głęb. 2,76 m.

5. Fragment górny gałęzi żuchwy (ramus mandibulae) konia, głęb. 0,5 m.

6. Górny odcinek k. ramiennej (humerus) małego konia, osobnik dorosły, głęb. 2,3 m.

7. Przedni odcinek trzonu żuchwy (corpus mandibulae) wraz z trzema przedtrzonowcami konia, głęb. 2,81 m.

8. Przelamana w połowie trzonu k. ramienna (humerus) małego konia, młody okaz (kość lewa), głęb. 2,08 m.

9. Przykręgosłupowy fragment żebra (costa) konia, głęb. 2,48 m.

10. Fragment kręgu szyjnego (vertebra cervicalis) krowy, głęb. 1,95 m.

11. Fragment k. śródreżca (metacarpus) krowy, głęb. 2,33 m.

12. Fragment żebra (costa) małego konia, głębok. 1,78 m.

13. Ostatni krąg szyjny (vertebra cervicalis) konia, głęb. 1,75 m.

14. Os carpi intermedium konia, głęb. 1,75 m.

15. Ponad 70 odłamków kilkucentymetrowych rogu jelenia, głęb. 2,73—2,90—3,07 m.

16. Opalony trzon kręgu piersiowego (vert. thoracica) małego konia,

Czwartka II

17. Opalony fragment trzonu k. ramiennej (humerus) krowy, głęb. 2,74 m.

18. Fragment k. promieniowej (radius) krowy, głęb. 2,51 m.

Czwartka III

19. Dolny trzonowiec (dens molaris inf.) owcy, głęb. 2,23 m.

20. Dolny trzonowiec (dens molaris inf.) owcy, głęb. 2,28 m.

21. Dolny trzonowiec (dens molaris inf.) owcy, głęb. 2,29 m.

Uwaga: okazy 19—21 należą do jednego osobnika.

22. Fragment górnego końca k. udowej (femur) konia, palenisko 1, głęb. 2,73—2,88 m.

Czwartka IV

23. Dolny fragment trzonu k. śródstopia (metatarsus) krowy, głęb. 1,74 m.

24—25. Fragment żebra (costa) konia, głęb. 1,25 m.

26. Dolny odcinek śródstopnia (metatarsus) średniej wielkości krowy, głęb. 1,59 m.

27. Uszkodzony trzonowiec (dens molaris) konia, głęb. 2,50 m.

28. Podłużny wycinek trzonu śródstopia (metatarsus) krowy, głęb. 2,51 m.

29. Fragment gałęzi żuchwy (ramus mandibulae) świni, głęb. 2,30 m.

30. Uszkodzony krąg szyjny (vertebra cervicalis) małego konia, głęb. 2,27 m.

31. Dolny odcinek k. piszczelowej (tibia) małego konia, głęb. 2,73 m.

LES RESTES D'ANIMAUX DU TUMULUS NO III
À ŁĘKI MAŁE, DISTR. DE KOŚCIAN

par Kazimierz Krysiak

Résumé

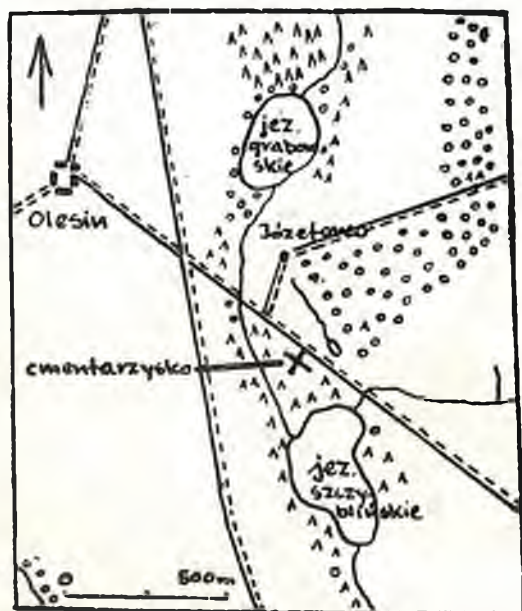
Parmis les restes d'animaux dans le tumulus No III de la civilisation unéticienne les os des chevaux occupaient la première place. C'étaient pour la plupart des animaux jeunes, rappelants de petits chevaux forestiers. En outre on a trouvé des restes de bovidés, de moutons et de porcs. Un trait nouveau est constitué par la découverte de fragments de cornes du cerf. L'état de conservation des os et des cornes est le même que dans le tumulus No 1. Quelques os montrent de traces du feu. On peut supposer que c'étaient les restes des repas funéraires.

Groby kultury pomorskiej w Józefowie, pow. szamotulski

Les tombes de la civilisation poméranienne de Józefowo, district de Szamotuły

Wstęp

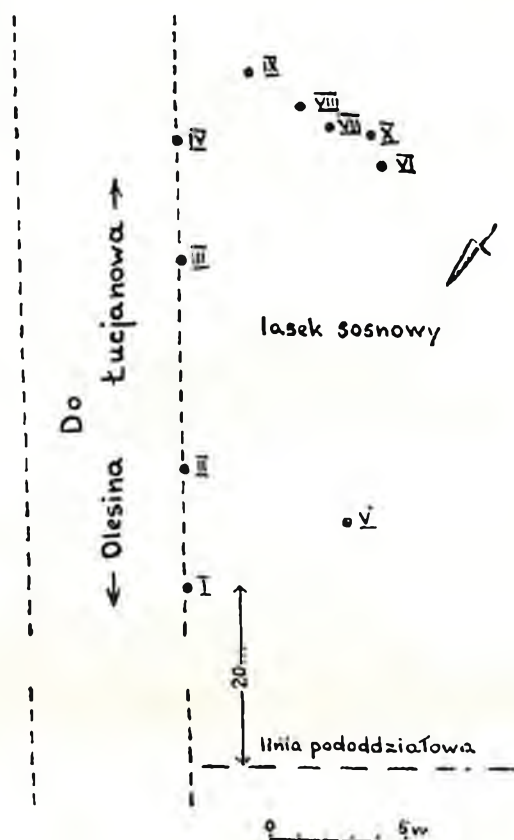
W dniach 6 i 7 lipca 1934 roku, na skutek zawiadomienia nadleśnictwa w Kłédziskach o natrafieniu na groby ciepłopalne, przeprowadziła dr Aleksandra Karpińska badania wykopaliskowe o charakterze ratunkowym na zagrożonym obiekcie w Józefowie w powiecie szamotulskim (ryc. 1). Odkryte groby, sta-

Ryc. 1. Józefowo, pow. szamotulski. Szkic sytuacyjny stanowiska. — Fig. 1. Józefowo, distr. de Szamotuły. Plan de situation du cimetière (+)

nowiące prawdopodobnie część większego cmentarzyska, znajdowały się na piaszczystym, niskim wzgórku, na skraju lasu sosnowego, o 20 m na południowy-wschód od linii pododdziałowej w lesie (ryc. 2) należącym do nadleśnictwa Józefowo, a stanowiącego wówczas własność hr. Dobiesława Kwileckiego. Na groby natrafiono przypadkowo, przy regulacji drogi w lesie, prowadzącej z Olesina do Łucjanowa. Przed przybyciem dr Aleksandry Karpińskiej zniszczono 4 groby. Zachowaną część wyposażenia tych grobów udało się odzyskać i nawet częściowo ustalić jej pochodzenie. Sześć dalszych grobów zbadała dr Karpińska.

Poniższe opracowanie oparte jest na materiale za-
bytkowym (nr inw. 1934:240), katalogu kartkowym (nry kat. 1934, 765—810) oraz notatkach dr Karpińskiej ze zbiorów i archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Ryc. 2. Józefowo, pow. szamotulski. Szkic sytuacyjny grobów. — Fig. 2. Józefowo, distr. de Szamotuły. Plan du cimetière.

Inwentarz grobowy

Grób nr I

Grób ten został zniszczony podczas regulacji drogi. Zaczynał się 25 cm pod powierzchnią, posiadał średnicę 45 cm i głębokość 55—60 cm. Był on prawdopodobnie obwarowany płaskimi, kamiennymi płytami.

Grób nr II

Grób ten został zniszczony podczas regulacji drogi. Zaczynał się 23 cm pod powierzchnią, posiadał średnicę 48 cm i głębokość 58 cm. Na dnie grobu leżały 3 okrągłe, płaskie kamienie o średnicy 10—12 cm.

Inwentarz:

a) Kilkadziesiąt ułamków naczyń, m. i. fragmenty misy glinianej (ryc. 3a) z wyodrębnioną szyjką i lekko wychyloną, zaokrągloną krawędzią. Powierzchnia gładka, koloru brązowego, zdobiona jest na granicy

szyjki i brzuśca poziomym rowkiem oraz biegnącą poniżej poziomą, nieregularną linią zygzakową. Niżej znajduje się bardziej skomplikowany ornament w postaci odwróconych do góry nogami, stylizowanych figurek zwierzęcych (z jeźdźcem w jednym wydługu) i promieniście rozchodzących się nieregularnych krótkich żłobków. Gлина zawiera niewielką domieszkę drobnoziarnistego piasku.

Pozostałe ułamki pochodzą z naczyń grubościennych, o powierzchni szorstkiej, obmazywanej lub obrzucanej, koloru brunatnego i brunatno-ceglanego. Gлина zazwyczaj z domieszką średnio- i gruboziarnistego piasku. Niektóre ułamki pochodzące z górnych części naczyń posiadają karbowane krawędzie (ryc. 3c). Występuje kilka ułamków gładkościennych pokrywy. Wszystkie ułamki naczyń są skatalogowane pod nr 1394 : 769 a.

b) Szpila żelazna z łabędzią szyjką, zakończoną płaską, tarczową główką o karbowanej krawędzi.

stego. Gлина z domieszką drobno-, rzadziej średnioziarnistego piasku. Nr kart. 1934 : 772.

Grób nr IV

Grób ten został mocno zniszczony podczas regulacji drogi. Posiadał średnicę 60—65 cm i głębokość 50 cm. Był najprawdopodobniej obwarowany płaskimi płytkami kamiennymi i kamieniami polnymi.

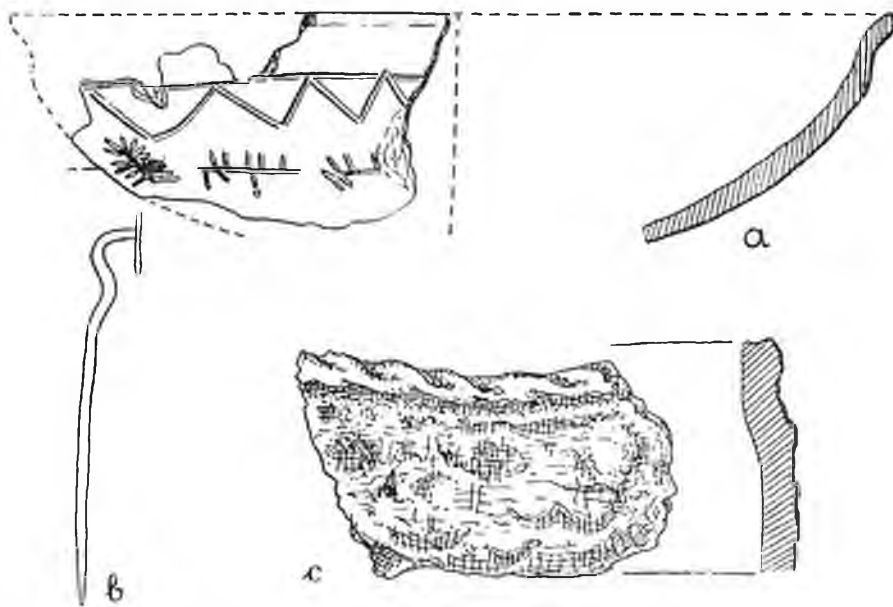
Inwentarz:

a) Kilkadziesiąt drobnych ułamków naczyń o powierzchni gładkiej lśniącej koloru czarnego plamistego, brunatnego i czarnego gładkiego. M. i. ułamek dużego, taśmowatego ucha. Gлина z domieszką drobno-, lub średnioziarnistego piasku. Nr kart. 1934 : 773.

b) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934 : 774.

Groby nr I—IV

Poniżej podaję zachowany inwentarz zniszczonych

Rys. 3. Józefowo, pow. szamotulski. Zabytki pochodzące z grobu nr 11. 1/2 w. n. — Fig. 3. Józefowo, distr. de Szamotuły. Objets provenant de la tombe No 2. 1/2 gr. nat.

Powierzchnia szpili spatinowana w ogniu, częściowo pokryta rdzą. Wymiary: długość szpili 10,5 cm, średnica tarczki 1,8 cm. Nr kat. 1934 : 770. Ryc. 3 b.

c) Silnie zniszczone w ogniu ułamki szpili żelaznej z łabędzią szyjką i spłaszczoną, zwiniętą główką. Nr kat. 1934 : 771.

d) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934 : 769 b.

Grób nr III

Grób ten został zniszczony podczas regulacji drogi. Zaczynał się 21 cm pod powierzchnią, posiadał średnicę 48 cm i głębokość 55 cm. Na dnie grobu leżały 2 płaskie kamienie o średnicy 10—13 cm. Zachowane częściowe obwarowanie grobu składało się z 3 warstw kamieni polnych.

Inwentarz:

Kilkanaście drobnych ułamków naczyń o powierzchni gładkiej koloru brunatnego i brunatno-ceglanego

groby I—IV, którego dokładnego pochodzenia nie można było ustalić.

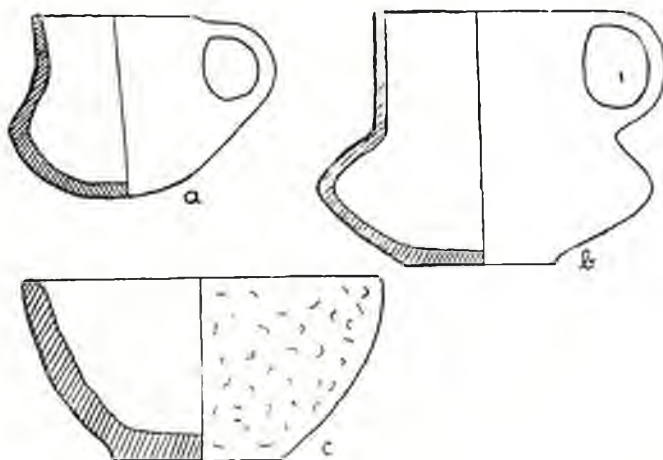
a) Miseczka gliniana w kształcie odwróconego, ściętego stożka z lekko wypukłymi ściankami. Powierzchnia szorstka koloru jasnobrunatnego, popękana, sprawia wrażenie lekko przepalonej w ogniu. Gлина z domieszką średnio- i gruboziarnistego piasku. Wymiary: otwór ca 11 cm, wysokość ca 5,5 cm, dno 5,5 cm. Nr kat. 1934 : 765. Ryc. 4 c.

b) Naczynie gliniane z cylindryczną, wysoką szyjką i lekko wychyloną krawędzią, baniastym brzuścem i wyodrębnionym dnem. Od krawędzi do nasady szyjki biegnie taśmowate ucho. Powierzchnia gładka, lśniąca koloru czarnego. Naczynie uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica 9,5 cm, wysokość 8 cm, otwór 6,5 cm, dno 4,5 cm. Nr kat. 1934 : 766. Ryc. 4 b.

c) Kubek gliniany z wysoką, lekko wychyloną szyjką, baniastym brzuścem i zaokrąglonym dnem. Od

krawędzi do załomu brzuśca biegnie taśmowate ucho. Powierzchnia gładka koloru jasnobrunatnego z brunatno-szarymi plamami. Wymiary: średnica 7 cm, wysokość 5,5 cm, otwór 5 cm Nr kat. 1934 : 767. Ryc. 4 a.

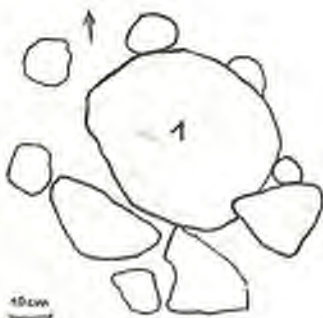
d) Dwa niewielkie ułamki naczyń. Jeden o powierzchni gładkiej, koloru czarnego, zdobiony jest dwcma poziomymi rowkami i biegnącymi od nich w dół pionowo i ukośnie grupami po trzy linie. Gлина w przełomie koloru brunatno-ceglastego posiada domieszkę droбноziarnistego piasku. Drugi ułamek jest guzkiem: naczynia o gładkiej, brunatnej powierzchni i posiada domieszkę droбноziarnistego piasku. Nr kat. 1934 : 768.

Ryc. 4. Józefowo, pow. szamotulski. Naczynia z grobów nr I—IV. Ok. 2/5 w. n. — Fig. 4. Józefowo, distr. de Szamotuły. Vases provenant des tombes No II—IV. Env. 2/5 gr. vet.

Grób nr V

Zaczynał się 12 cm pod powierzchnią, posiadał średnicę 85 cm (północny-zachód — południowy-wschód) i 75 cm (północny-wschód — południowy-zachód) oraz głębokość 45 cm. Grób obwarowany był dwiema warstwami kamieni polnych, na których spoczywała płyta grobowa (ryc. 5, 16 i 17). Wewnątrz obwarowania znajdowała się, skrzynia zbudowana z 6 płyt kamiennych, o rozmiarach 40×45 cm. Szczeliny między poszczególnymi płytami wypełnione były mniejszymi kamieniami. Popielnica stała na dwóch płaskich ka-

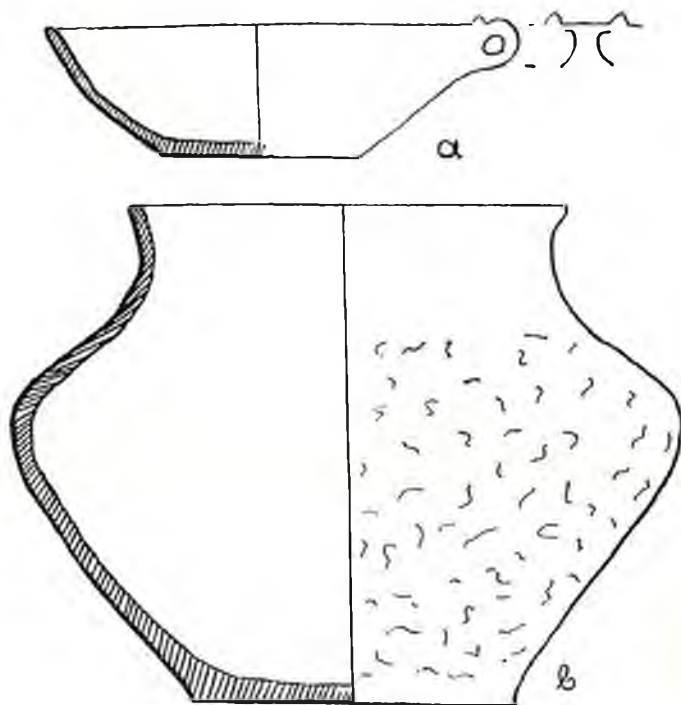
Ryc. 5. Józefowo, pow. szamotulski. Rzut poziomy grobu nr V. 1-płyta grobowa. — Fig. 5. Józefowo, distr. de Szamotuły. Plan de la tombe No 5. 1. Dalle recouvrante la tombe

mieniach zachodzących częściowo jeden pod drugi, które stanowiły dno skrzyni. Pomiedzy popielnicą a ścianą skrzyni znajdował się kamień unieruchamiający popielnicę. Popielnica nakryta była misą. Wewnątrz znajdowały się przepalone kości ludzkie w układzie anatomicznym.

Inwentarz:

a) Popielnica z wyodrębnioną szyjką cylindryczną i lekko wychyloną, płasko ściętą krawędzią, baniastym brzuścem i wyodrębnionym dnem. Powierzchnia szorstka, „obrzucana“, koloru brunatnego. Gлина z domieszką średnioziarnistego piasku. Naczynie sklejone i uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica 26 cm, wysokość 21 cm, otwór 18 cm, dno 13,5 cm. Nr kat. 1934 : 775, Ryc. 6 b.

b—d) Przepalone kości ludzkie (nr kat. 1934 : 776), wśród których znajdowały się grudki stopionego szkła niebieskiego, powleczone niekiedy warstwą stopio-

Ryc. 6. Józefowo, pow. szamotulski. Wyposażenie grobu nr V. 3/10 w. n. — Fig. 6. Józefowo, distr. de Szamotuły. Contenu de la tombe No V. 3/10 gr. nat.

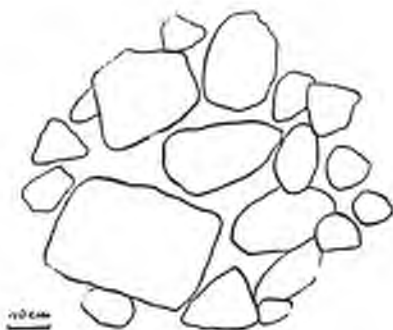
nego brązu. Fragment stopu brązowego odkryto także na wewnętrznej stronie ułamka czaszki ludzkiej. Nr. kat. szkła i brązu 1934 : 779.

c) Misa gliniana w kształcie wycinka kuli ze spłaszczonym dnem. Od krawędzi, między dwoma guzkami, biegnie małe, taśmowate ucho. Powierzchnia gładka, miejscami lśniąca, koloru szarego. Gлина z domieszką droбноziarnistego piasku. Naczynie sklejone i uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica 13,5 cm, wysokość 6 cm, dno 8 cm. Nr kat. 1934 : 777, Ryc. 6a.

f) Kilkanaście drobnych ułamków naczyń, o powierzchni gładkiej koloru szarego i brunatnego lub szorstkiej koloru brunatnego. Gлина z niewielką domieszką droбноziarnistego piasku. Nr kat. 1934 : 778.

Grób nr VI.

Zaczynał się on 25 cm pod powierzchnią, posiadał średnicę 80 cm (południe-północ) i 95 cm (wschód-zachód) oraz głębokość 87 cm. Grób obwarowany był czterema warstwami kamieni pełnych, o łącznej wysokości 60 cm. Wewnątrz obwarowania znajdowała się skrzynia o rozmiarach 42×50 cm, głębokość 55 cm, wykonana z płyt kamiennych o dnie płaskim i ścianach zewnętrznych lekko zaokrąglonych. Szczeliny pomiędzy poszczególnymi płytami wypełnione były mniejszymi płytkami. Na dnie skrzyni, które stanowiły trzy płaskie kamienie, stała popielnica. W popielnicy górą znajdowało się 3—4 cm piasku, pod nim szpila żelazna i kawałek taśmy brązowej, a niżej przepalone kości ludzkie w układzie anatomicznym. Ryc. 7.

Ryc. 7. Józefowo, pow. szamotulski. Rzut poziomy grobu nr VI. — Fig. 7. Józefowo distr. de Szamotuly. Plan de la tombe No VI.

Inwentarz:

a) Popielnica z wyodrębnioną, wysoką, cylindryczną szyjką, zakończoną lekko wychyloną krawędzią. Brzusiec kulisty, dno płaskie. Powierzchnia gładka koloru brunatnego, ceglastego i szarego. Głina z domieszką drobnego, rzadziej średnioziarnistego piasku. Naczynie sklezione i uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica 24,5 cm, wysokość 27,5 cm, otwór 15,5 cm, dno 11,5 cm. Nr kat. 1934 : 780. Ryc. 8 b.

b) Silnie zniszczone w ogniu ułamki haczykowatej szpili żelaznej ze spłaszczoną, zwiniętą główką. Powierzchnia ułamków pokryta zeszkłą masą. Niektóre fragmenty zlepione są tą masą z ułankami kości ludzkich. Łączna długość zachowanych fragmentów (całość) wynosi 8,9 cm. Nr kat. 1934 : 783.

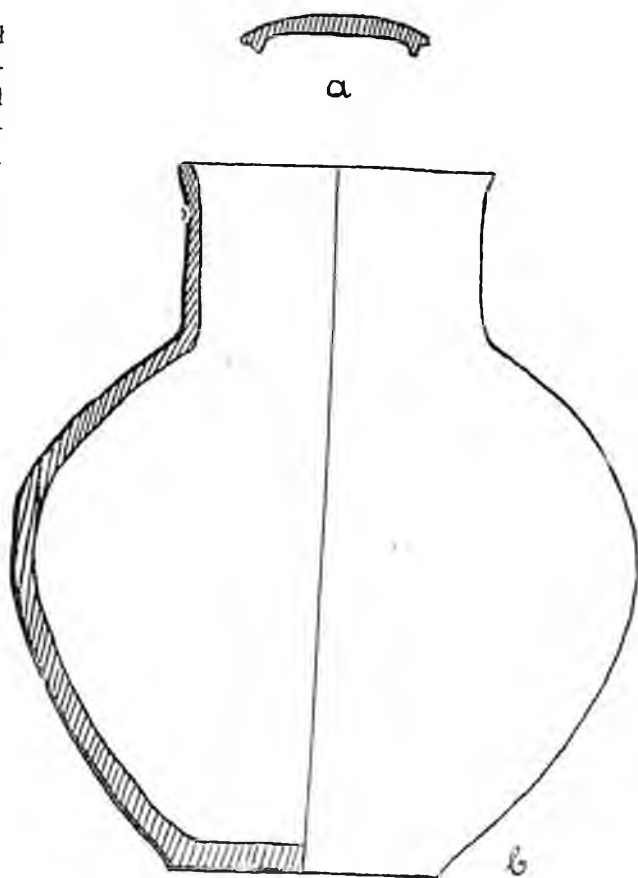
c) Fragment stopionego przedmiotu brązowego. Nr kat. 1934 : 784.

d) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934 : 781.

e) Uszkodzona pokrywa popielnicy z dołkiem na stronie wewnętrznej. Wymiary: średnica 12,5 cm, wysokość 4 cm, otwór 9,5 cm. Nr kat. 1934 : 782. Ryc. 8 a. Uwaga: Zabytek ten nie zachował się do chwili obecnej. Jego opis i rysunek pochodzą z katalogu kartkowego.

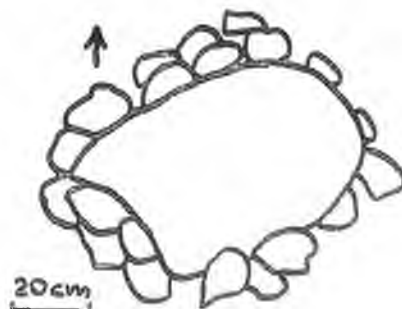
Grób nr VII.

Zaczynał się on 30 cm pod powierzchnią, posiadał średnicę 80 cm (wschód-zachód) i 70 cm (południe-północ) oraz głębokość 60 cm. Grób obwarowany był dwiema warstwami małych i średniej wielkości ka-

Ryc. 8. Józefowo, pow. szamotulski. Wyposażenie grobu nr VI. a ok. 2/9 w. n., b. Ok. 1/6 w. n. — Fig. 8. Józefowo, distr. de Szamotuly. Contenu de la tombe No VI. a-en env. 2/9, b. en env. 1/6 gr. nat.

mieni pełnych. Wewnątrz obwarowania znajdowała się skrzynia zbudowana z 5 płyt kamiennych. Miała ona wymiary 28×31 cm. Od wierzchu skrzynia nakryta była płytą kamienną o grubości 6—9 cm. Na dnie grobu znajdowała się płyta kamienna o wymiarach 43×48 cm, na której pośrodku stała popielnica z utraconymi uchami, przykryta szczątkami misy. W popielnicy górą znajdowało się 12 cm piasku i szczątki misy, niżej przepalone kości ludzkie w nieregularnym układzie. Nierówności skrzyni kamiennej grobu niwelowane były przy pomocy płaskich płytek. Ryc. 9 i 18 (górą),

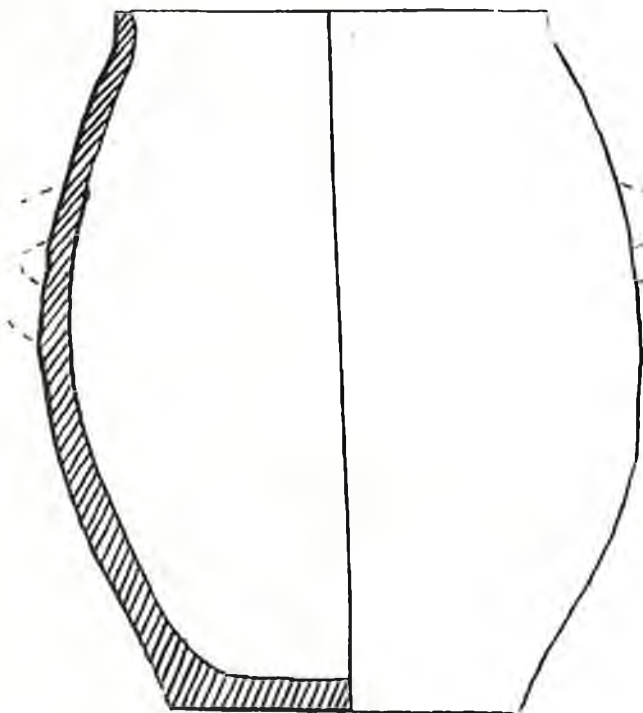
Ryc. 9. Józefowo, pow. szamotulski. Rzut poziomy grobu nr VII. — Fig. 9. Józefowo, distr. de Szamotuly. Plan de la tombe No VII.

Inwentarz:

a) Popielnica kształtu jajowatego z słabo wyodrębnioną niską szyjką zakończoną poziomo ściętą krawędzią. Dno płaskie, częściowo wyodrębnione. W górnej części brzuśca znajdowały się dwa symetrycznie umieszczone ucha, obecnie utracone. Powierzchnia na ogół gładka koloru brązowego i szarego. Gлина z niewielką domieszką drobnziarnistego piasku. Naczynie sklezione. Wymiary: średnica 23 cm, wysokość 26,5 cm, otwór 16 cm, dno 13 cm. Nr kat. 1934 : 785. Ryc. 10.

b) Kilkanaście drobnych fragmentów naczynia (prawdopodobnie misy) o powierzchni gładkiej koloru brązowego. Gлина z dużą domieszką średnioziarnistego piasku. Nr kat. 1934 : 786 .

c) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934 : 787.

Ryc. 10. Józefowo, pow. szamotulski. Popielnica z grobu nr VII. Ok. 1/3 w. n. — Fig. 10. Józefowo, distr. de Szamotuly. Urne cinéraire de la tombe No VII. Env. 1/3 gr. nat.

Grób nr VIII .

Zaczynał się on 38 cm pod powierzchnią, posiadał kształt w przybliżeniu okrągły o średnicy 1,1 m (uwaga — według planów wykonanych przez dr A. Karpińską, średnica wynosi 1 m) i głębokość 74 cm. Grób obwarowany był 4—5 warstwami małej i średniej wielkości kamieni polnych. Wewnątrz obwarowania znajdowała się skrzynia o wymiarach 85×60 cm, zbudowana z 5 płyt kamiennych, uszczelnianych małymi kamieniami polnymi. Skrzynia przykryta była dużą, płaską, nieregularnie łupaną płytą kamienną grubości 3—7 cm, o wymiarach 90×64 cm, na której leżała warstwa 25 kamieni polnych. Spód skrzyni stanowiły 2 zachodzące na siebie płyty kamienne oraz 5 małych kamieni polnych. Stały tam 4 popielnice, pucharek gliniany, ułamki kubka oraz skorupy. Prócz tego cała skrzynia wypełniona była piaskiem. Popielnica 1 przy-

kryta pokrywą zawierała górą 9 cm piasku, niżej przepalone kości ludzkie złożone w układzie anatomicznym. Popielnica 2, silnie zniszczona, posiadała na wierzchu ułamki kubka glinianego, a wśród przepalonych kości ludzkich o nieregularnym układzie znajdowały się przetopione ułamki przedmiotów brązowych. Popielnice 3 i 4, silnie uszkodzone, posiadały prawdopodobnie pokrywy, które zachowały się jedynie w postaci luźnych fragmentów. Przepalone kości ludzkie posiadały układ nieregularny. Ryc. 11 i 18 (środek).

Inwentarz:

a) Popielnica z baniastym brzuścem, zwężającą się szyjką i płaskim wyodrębnionym dnem, nakryta wpuszczaną przykrywką z wypukłą czapą. Powierzchnia gładka koloru szaro-brązowego i ceglasto-brązowego. Gлина ze znaczną domieszką drobnziarnistego piasku. Zarówno popielnica jak i pokrywa są sklezione i uzupełnione gipsem. Wymiary popielnicy: średnica 26 cm, wysokość 28 cm, otwór 13 cm, dno 12,5 cm. Nr kat. 1934 : 788. Wymiary pokrywy: średnica 14,5 cm, wysokość 5 cm, otwór 10 cm. Nr kat. 1934 : 791. Ryc. 12 a, b.

b) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934 : 789.

c) Małe ułamek zżużonego przedmiotu żelaznego (?). Nr kat. 1934 : 790.

d) Pucharek gliniany w formie rozszerzającego się lekko ku górze cylindra, posiadający dość silnie wychyloną na zewnątrz krawędź i wyodrębnioną, szeroką podstawę. Powierzchnia gładka, lśniąca, koloru czarnego. Poniżej krawędzi znajduje się pasmo trzech nieregularnie rytých linii poziomych. Mniej więcej w środku wysokości pucharka umieszczone są 3 prawdopodobnie stylizowane postacie ludzkie. Wykonane są one w ten sposób, że do nieregularnie rytęgo pionowego pasma złożonego z trzech linii (tułów?) biegną od góry także nieregularnie ryte, ukośne pasemka trzech linii (ręce?) oraz podobne pasemka biegnące skośnie od dołu (nogi?). Poniżej tych figurek znajduje się pasmo nieregularnie rytých trzech linii poziomych. Podstawa zdobiona jest dookoła biegnącym, nieregularnie rytym rowkiem. Gлина ze znaczną domieszką drobnziarnistego piasku, posiada przełom brązowy

Ryc. 11. Józefowo, pow. szamotulski. Grób nr VIII. a. Rzut poziomy, b. Rozmieszczenie popielnic (zakreszkowane) w skrzyni, c. Spód skrzyni. Podziałka dotyczy wyłącznie rzutu poziomego grobu. — Fig. 11. Józefowo, distr. de Szamotuly. Tombe No VIII. a. Plan, b. Situation des urnes dans la caisse, c. Fond de la caisse. L'échelle concerne seulement le plan de la tombe.

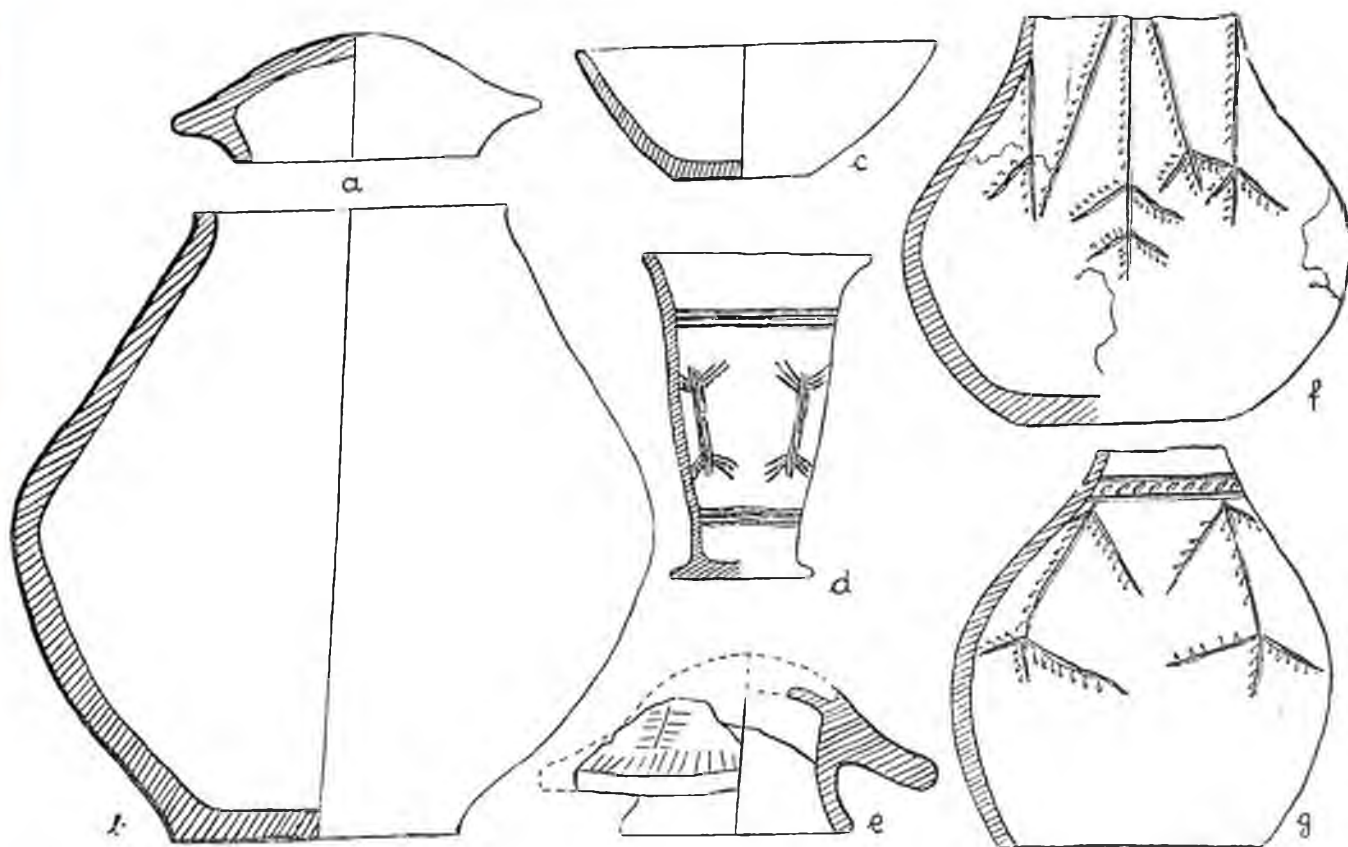
i szaro-brunatny. Naczynie sklezione i uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica 5—10,5 cm, wysokość 15 cm, ctwór 10,5 cm, dno (podstawa) 6,5 cm. Nr kat. 1934:792. Ryc. 12 d i 19.

e) Ułamki, częściowo wyklejone, dolnej części baniastego brzuśca popielnicy oraz ułamki pokrywy. Powierzchnia popielnicy gładka koloru ciemno-szarego, zdobiona w górnej zachowanej części brzuśca pionową rytą bruzdą, otoczoną ukośnymi nakłuciami. Zarówno w brzdach jak i nakłuciach zachowały się resztki białej masy inkrustacyjnej. Głina z niewielką domieszką droбноziarnistego piasku. Nr kat. 1934:793. Zachowana fragmentarycznie, częściowo wyklejana pokrywa posiadająca odnośnie tworzywa podobne cechy jak wyżej opisana popielnica, zdobiona jest pionową bruzdą otoczoną poziomymi nakłuciami. Brzeg pokrywy otoczony jest pionowo rytymi słup-

i) Grudka stopniowego brązu. Nr kat. 1934:797.

j) Silnie uszkodzona (bez górnej części szyjki i bez dna) popielnica gliniana ze zwężającą się szyjką i baniastym brzuścem. Powierzchnia gładka, miejscami lśniąca, koloru ciemno-szarego. W dolnej części szyjki biegnie pasmo ukośnych nakłuc ograniczonych dwiema poziomymi brzdami. W górnej części brzuśca występuje ornament dużych jodełek otoczonych od zewnątrz (lewa strona) lub od wewnątrz (strona prawa) ukośnymi nakłuciami. Głina ze znaczną domieszką droбноziarnistego piasku. Naczynie sklezione i uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica 16,5 cm, zachowana wysokość 17,5 cm, średnica otworu w zachowanej wysokości 8 cm. Nr kat. 1934:798. Ryc. 12 g.

k) Kilkanaście drobnych ułamków naczynia glinianego o gładkiej powierzchni koloru szarego i szaro-

Ryc. 12. Józefowo, pow. szamotulski. Wyposażenie grobu nr VIII. e — 3,5 w. n., reszta 3/10 w. n. — Fig. 12. Józefowo, distr. de Szamotuły. Contenu de la tombe No VIII. e en 3,5. le reste en 3/10 gr nat.

kami. Przypuszczalne wymiary pokrywy: średnica ok. 9 cm, wysokość ok. 4 cm (zachowana 3 cm), otwór ok. 5 cm. Nr kat. 1934:794. Ryc. 12 e.

f) Kilka ułamków najprawdopodobniej beczułkowatego kubka glinianego, o małym taśmowatym uchu. Powierzchnia gładka koloru brunatnego. Głina z niewielką domieszką droбноziarnistego piasku. Nr kat. 1934:804.

g) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934:795.

h) Mały ułamek węgla drzewnego. Nr kat. 1934:796.

brunatnego. Głina ze znaczną domieszką droбноziarnistego piasku. Nr kat. 1934:799.

i) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934:800.

m) Silnie uszkodzona (bez górnej części szyjki) popielnica gliniana ze stopniowo zwężającą się szyjką i nisko osadzonym baniastym brzuścem. Dno płaskie. Powierzchnia gładka koloru ciemno-szarego, zdobiona jest w dolnej części szyjki nieregularnym ornamentem dużych jodełek, częściowo otoczonych ukośnymi nakłuciami. Głina ze znaczną domieszką droбноziarnistego piasku. Naczynie sklezione i uzu-

pełnione gipsem. Wymiary: średnica 19,5 cm, zachowana wysokość 18 cm, otwór 11 cm, dno 11 cm. Nr kat. 1934:801. Ryc. 12 f.

n) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934:802.

o) Drobnie ułamki węgla drzewnego. Nr kat. 1934:803.

p) Z luźno rozrzuconych w grobie skorup wylepiono nieregularną miskę kształtu wycinka kuli z płaskim dnem. Powierzchnia gładka, lśniąca koloru brunatnego. Gлина z niewielką domieszką drobnego i średnioziarnistego piasku. Naczynie uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica 15 cm, wysokość 5,5–6 cm, dno 5,5 cm. Nr kat. 1934:805. Ryc. 12 c.

Grób nr IX

Zaczynał się 44 cm pod powierzchnią, posiadał kształt w przybliżeniu okrągły o średnicy 75–80 cm i głębokość 48 cm. Grób obwarowany był 2–3 warstwami kamieni polnych; górą przeważały cienkie, małe płytki łupane i przepołowiane kamienie. Wewnątrz obwarowania znajdowała się skrzynia kształtu nieregularnego pięcioboku zbudowana z 5 płyt kamiennych. Nierówności wysokości płyt wyrównywały mniejsze płytki. Górą skrzynia przykryta była płytą grobową, na której leżała warstwa 15 kamieni polnych. Dno stanowiła płaska płyta, zachodząca częściowo pod ściany skrzyni, na niej stała popielnica przykryta misą, obok stał kubek. Mimo, że skrzynia wypełniona była piaskiem, nie dostał się on do popielnicy, szczelnie przykrytej misą. Pusta przestrzeń (do kości) wynosiła w niej 8,8 cm. Układ kości był anatomiczny. Były one czyste i przylegały silnie do ścianek popielnicy wraz z odrobiną piasku, która dostała się do środka na skutek uszkodzenia brzuśca. Ryc. 13 i 18.

Ryc. 13. Józefowo, pow. szamotulski. Grób nr IX. a. Rzut poziomy, b. Usytuowanie popielnicy w skrzyni. — Fig. 13. Józefowo, distr. de Szamotuły. Tombe No IX. a. Plan, b. Situation de l'urne dans la caisse.

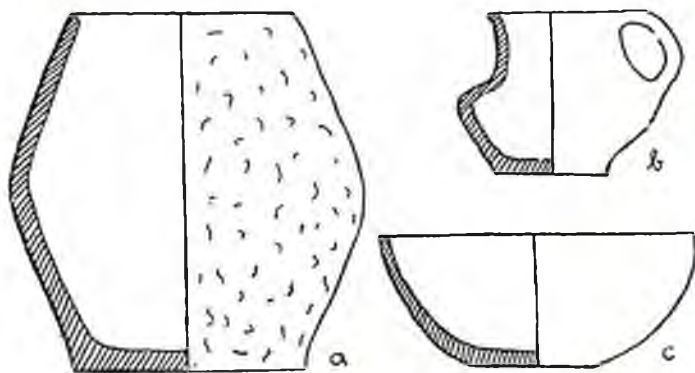
Inwentarz:

a) Popielnica gliniana kształtu bezczulkowatego z lekko wyodrębnionym dnem. Powierzchnia chropowata, obmazywana i obrzucana koloru szaro-brunatnego. Gлина z dużą domieszką średnio- i gruboziarnistego piasku. Naczynie sklezione i uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica 17 cm, wysokość 19 cm, otwór 12 cm, dno 12 cm. Nr kat. 1934:806. Ryc. 14 a.

b) Przepalone kości ludzkie. Nr kat. 1934:807.

c) Misa gliniana kształtu wycinka kuli z płaskim dnem. Powierzchnia gładka koloru brunatnego. Gлина

z dużą domieszką drobnego i średnioziarnistego piasku. Naczynie sklezione i uzupełnione gipsem. Wymiary: średnica (otwór) 16 cm, wysokość 7 cm, dno 6 cm. Nr kat. 1934:808. Ryc. 14 c.

Ryc. 14. Józefowo, pow. szamotulski. Wyposażenie grobu nr IX. Ok. 1/4 w. n. — Fig. 14. Józefowo, distr. de Szamotuły. Contenu de la tombe No IX. Env. 1/4 gr. nat.

d) Kubek gliniany z wyodrębnioną szyjką zakończoną lekko wychyloną krawędzią, baniastym brzuścem ostro załamanym i wyodrębnionym dnem. Od krawędzi do załomu brzuśca biegnie duże, taśmowate ucho. Powierzchnia gładka koloru ciemno-szarego z brunatnymi plamami. Gлина z niewielką domieszką drobnego i średnioziarnistego piasku. Wymiary: średnica 8,5 cm, wysokość 8,5 cm, otwór 6,5 cm, dno 5,5 cm. Nr kat. 1934:809. Ryc. 14 b.

Grób nr X

Grób ten znajdujący się w pobliżu grobu VII nie został zbadany, ponieważ rośla na nim sosna. Po oczyszczeniu jego części okazało się, że posiada on kształt wydłużony i obwarowany jest kilkoma warstwami kamieni polnych. Ryc. 20.

Znaleziska luźne

Czerwono-brunatna popielnica chropowata, w górnej części gładzona. Poniżej części gładzonej znajdują się 4 pary guzków (z których jeden odpadł). Brzeg wychylony, dno wyodrębnione. Wymiary: średnica 26 cm, wysokość 28 cm, otwór 19 cm, dno 14 cm. Nr kat. 1934:810. Ryc. 15. Uwaga: z powodu nie docho-

Ryc. 15. Józefowo, pow. szamotulski. Popielnica luźno znaleziona. Ok. 1/4 w. n. — Fig. 15. Józefowo, distr. de Szamotuły. Urne cinéraire trouvée isolément. Env. 1/4 gr. nat.

Ryc. 17. Józefowo, pow. szamotulski. Grób nr V po zdjęciu płyty grobowej. — Fig. 17. Józefowo, distr. de Szamotuły. Tombe No V après l'enlèvement de la plaque recouvrant la tombe

Ryc. 18. Józefowo, pow. szamotulski. Grób nr V od strony północnej. — Fig. 18. Józefowo, distr. de Szamotuły. Tombe No V vue du Nord.

Ryc. 20. Józefowo, pow. szamotulski. Grób nr X. — Fig. 20. Józefowo, distr. de Szamotuły. Tombe No X.

Ryc. 19. Józefowo, pow. szamotulski. Groby nr VII-IX. — Fig. 19. Józefowo, distr. de Szamotuły. Tombes Nos VII-IX.

wania się zabytku do naszych czasów, zarówno opis jak i rysunek pochodzą z katalogu kartkowego.

Analiza materiału

Zbadane przez dr Karpińską groby stanowią wg jej notatki w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu najprawdopodobniej tylko część większego cmentarzyska. Z tego powodu nie można też wyprowadzić szerszych wniosków z przeprowadzanej niżej analizy materiału, mającej głównie za zadanie ustalenie chronologii zbadanej części cmentarzyska.

Ryc. 19. Józefowo, pow. szamotulski. Pucharek gliniany z grobu nr VIII. Ok. 2/3 w. n. — Fig. 19. Józefowo, distr. de Szamotuły. Coupe en argile de la tombe No VIII. Env. 2/3 gr. nat.

A. Formy grobów i obrządek pogrzebowy.

Wszystkie odkryte groby były obwarowane przy pomocy kamieni polnych; wewnątrz obwarowania znajdowała się (wyłączając zniszczone uprzednio groby I—IV, gdzie nie można było przeprowadzić dokładnych obserwacji) skrzynia, zbudowana z płyt łupanych, przykryta płytą grobową, nad którą niekiedy rozciągał się bruk kamienny (groby VIII i IX). Nierówności powstałe przy budowie skrzyń grobów rodzinnych (grób VIII) i jednostkowych (groby V, VI, VII, IX) wyrównywane były mniejszymi kamieniami i płytkami¹⁾. Groby są bardzo ubogo wyposażone

¹⁾ O odkryciu grobów w Józefowie, w pow. szamotulskim ukazały się wzmianki w następujących czasopiśmie: „Z Otchłani Wieków”, rok IX, zeszyt 3—5, Poznań 1934, str. 71, „Ilustrowany Kurier Codzienny” z dnia 10 lipca 1934 r., „Nowy Kurier” z dnia 12 lipca 1934 r., „Dziennik Poznański” z dnia 11 lipca 1934 r.

²⁾ Stwierdzono to także np. w Sokolowicach,

w przystawki; zazwyczaj prócz popielnicy znajduje się misa, spełniająca rolę pokrywy. Jedynie w grobie rodzinnym (VIII) obok popielnicy 1 znajdował się pucharek gliniany, a na popielnicy 2 kubek, w grobie jednostkowym zaś nr IX prócz popielnicy przykrytej misą znajdował się kubek³⁾. Jak wynika z inwentarza grobów, zmarłych palono wraz z ozdobami noszonymi za życia. I tak grób nr II zawiera 2 szpile żelazne, grób nr V grudki szkła i stop przedmiotu brązowego, grób nr VI szpilę żelazną i stop przedmiotu brązowego, popielnica 1 w grobie nr VIII stop przedmiotu żelaznego, a popielnica 2 grobu nr VIII stop przedmiotu brązowego. Tylko w czterech wypadkach (grób nr VII, popielnice 3 i 4 z grobu VIII i grób IX) brak było przedmiotów metalowych. Przepalone kości ludzkie są w kilku wypadkach ułożone w popielnicach w porządku anatomicznym: groby V, VI, VIII (popielnica 1) i IX. Sporadyczne znajdowanie w popielnicach niewielkich ilości drobnych węgielków drzewnych (grób VIII, popielnica 2 i 4) nie pozwala na wysuwanie, w naszym przypadku, hipotezy o przeobrażaniu się obrządku pogrzebowego⁴⁾. Streszczając powyższą analizę należy stwierdzić, że groby jednostkowe i rodzinne skrzynkowe z obwarowaniem kamiennym uznaje się za dalszy ciąg rozwoju halstańskich rodzinnych grobów skrzynkowych i datuje się je na wczesny i środkowy podokres lateński⁵⁾.

B. Ceramika

Do form typowych dla kultury pomorskiej zaliczyć należy tutaj zwłaszcza szerokokotworowe naczynie z krótką, wygładzoną szyjką, chropowatym brzuścem i czterema parami guzków umieszczonymi symetrycznie u nasady szyjki (znal. luźne), charakterystyczne dla wczesnego podokresu lateńskiego⁶⁾. Naczynia z baniastym, nisko niekiedy osadzonym brzuścem, o powierzchni szarej lub czarnej (groby VIII₂, VIII₃, VIII₄), z ornamentem wypełnianym inkrustacją (grób nr VIII₂) zaliczyć należy do środkowej fazy rozwojowej kultury pomorskiej, do podokresu Hallstatt D⁷⁾. Także naczynie z wysoką cylindryczną szyjką, lekko wygiętą krawędzią i kulistym brzuścem (grób nr VI) można na podstawie wcześniejszej analogii z Dębówka Nowego, pow. Wyrzysk, odnieść do tego czasu⁸⁾. Moździeżowaty pucharek (grób VIII₁)

w pow. kościańskim. Por. L. J. Łuka, Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokolowicach, w pow. kościańskim, Fontes Praehistorici, vol. III, Poznań 1953, str. 135.

³⁾ Inaczej nieco przedstawia się sprawa w Sokolowicach, w pow. kościańskim, gdzie przystawki występują w ilościach większych zarówno w grobach jednostkowych, jak i rodzinnych. Por. L. J. Łuka, op. cit. str. 135.

⁴⁾ Idem, op. cit., str. 136.

⁵⁾ Por. J. Kostrzewski, Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Golęcinie, w powiecie poznańskim wschodnim, Poznań 1926, str. 64 oraz L. J. Łuka, op. cit. str. 135, a także tabela na str. 143.

⁶⁾ J. Kostrzewski, Od mezolitu do okresu wędrowek ludów, Prehistoria ziem polskich, Kraków 1939—1948, str. 293.

⁷⁾ Idem, op. cit. str. 279 i 293. Do tego okresu zaliczyć też trzeba analogiczne naczynie z Nakłą, pow. Wyrzysk. Por. J. Kostrzewski, Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, wyd. I, Poznań 1923, ryc. 478.

⁸⁾ Idem, Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Dębówku Nowym, w powiecie wyrzyskim i w Warszko-

o czarnej, lśniącej powierzchni, pokryty figuralnym rysunkiem, będący najprawdopodobniej naśladownictwem naczyń metalowych¹⁰⁾, można datować na podstawie analogii zarówno na okr. halsztacki jak i wcześniejszy podokres lateński¹¹⁾. To samo dotyczy także misy z wklęsłą szyjką (grób II¹²⁾), gdzie jednak ornament w postaci stylizowanych figurek zwierzęcych i ludzkiej, występujący w okresie halsztackim¹³⁾, skłania do datowania naczynia na wczesny okres żelazny. Do form naczyń zapożyczonych od kultury lużyckiej należy być może przede wszystkim naczynie jajo-wate o gładkiej powierzchni zaopatrzone w dwa uszka powyżej łałomu brzośca (grób nr VII), naczynie jajo-wate o powierzchni chropowatej (grób nr IX) oraz ułamki naczyń o krawędzi pokrytej karbowaniem (grób nr II) datowane na wczesny i środkowy podokres lateński¹⁴⁾.

C. Szpile żelazne

Z zabytków metalowych uzyskanych w czasie rozkopywania grobów w Józefowie jedynie szpile żelazne, stosunkowo najlepiej zachowane, mogą służyć jako materiał do przeprowadzania analizy chronologicznej. Żelazna szpila z łabędzią szyjką i tarczową główką karbowaną na krawędzi (grób nr II) jest charakterystycznym znaleziskiem dla młodszej fazy podokresu halsztackiego¹⁵⁾, chociaż występuje także później, we wczesnym i środkowym podokresie lateńskim¹⁶⁾. Natomiast dwie szczątkowo zachowane szpile żelazne: haczykowata (grób nr VI) i z łabędzią szyjką (grób nr II) zacpatrzone w spłaszczoną, zwiniętą główkę, datuje się na wczesny i środkowy podokres lateński¹⁷⁾.

pochodzenia grobów skrzynkowych wczesnej epoki żelaznej, Wiadomości Archeologiczne, tom XII, Warszawa 1933, str. 50 (datowane na okres halsztacki C — str. 58).

¹⁰⁾ Por. np. kubek brązowy z Parłina, w pow. mogileńskim; J. Kostrzewski, Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, wyd. II, Poznań 1923, str. 124, ryc. 431.

¹¹⁾ E. Petersen, Die Bastarnen und Skiren, Die Vorgeschichte der deutschen Stämme, Leipzig b. r., str. 501 (ryc. 196, 15) i str. 915 (ryc. 197, 23).

¹²⁾ J. Kostrzewski, Od mezolitu do okresu wędrówek ludów, Prehistoria ziem polskich, Kraków 1939—1948, str. 280 i L. J. Łuka, op. cit., str. 138.

¹³⁾ Por. W. La Baume, Die Bedeutung der ostgermanischen Gesichtsturnen, Der Forschungskreis der Albertus-Universität, zesz. 3, Königsberg (Pr.) 1944, str. 41 (ryc. 9), idem, Zwei neue Wagen-Darstellungen auf ostgermanischen Urnen der frühen Eisenzeit (odbitka z Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins, rocznik 35, zesz. 5, Danzig 1937) str. 3—5 i idem, Bildliche Darstellungen auf ostgermanischen Tongefäßen der frühen Eisenzeit, IPEK, Leipzig 1928, str. 25 i n. oraz J. Kostrzewski, op. cit., str. 279.

¹⁴⁾ J. Kostrzewski, op. cit., str. 293, L. J. Łuka, op. cit., str. 138—139.

¹⁵⁾ J. Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach, Warszawa-Wrocław 1955, str. 172, ryc. 495.

¹⁶⁾ K. Tackenberg, Die frühgermanische Kultur in Schlesien, Altschlesien, tom I, nr 34, Breslau 1926, str. 125, ryc. 12.

¹⁷⁾ J. Kostrzewski, op. cit., str. 183, ryc. 519.

D. Podsumowanie analizy

Z powyżej przeprowadzonej analizy wynika możliwość różnorodnego datowania niektórych zabytków w ramach rozkopywanych grobów. O ile bowiem forma występujących grobów jest jednolita, datowana na wczesny i środkowy podokres lateński, to różnice datowania poszczególnych okazów ceramicznych są dość łatwo dostrzegalne. Należy stwierdzić, że w zespołach wyposażenia grobowego występują na ogół jednakowo datujące elementy (np. grób nr VIII o charakterze halsztackim, grób VII o charakterze lateńskim!; jedynie groby nr II i nr VI mają elementy datowane częściowo na okres halsztacki, częściowo zaś na wczesny i środkowy podokres lateński. Biorąc pod uwagę, że wszystkie groby stanowią najprawdopodobniej część tego samego cmentarzyska, wydaje się, że przed dalszym zbadaniem tego obiektu, mogącego dostarczyć szerszych podstaw do przeprowadzenia dokładniejszego datowania, należy przyjąć czas powstania rozkopanych grobów na przełom podokresu halsztackiego D z wczesnym podokresem lateńskim.

LES TOMBES DE LA CIVILISATION POMÉRIENNE DE JOZEFOWO, DISTRICT DE SZAMOTUŁY

Résumé

L'auteur s'est servi pour l'élaboration de son article des matériaux qu'avait accumulés Dr Aleksandra Karpińska au cours des fouilles de sauvetage opérées en 1934 dans le village de Józefów, distr. de Szamotuły. L'analyse du matériel livré par 9 tombes appartenant à un cimetière plus grand, ont permis d'établir pour elles comme cadre chronologique le premier âge du fer, strictement le tournant du Hallstatt D et du La Tène I.

Toutes les sépultures apparurent bordées de grandes pierres des champs qui encerclaient une caisse aux parois en pierres de taille, recouverte d'une dalle au-dessus de laquelle s'étendait, parfois, un pavement lithique. Les tombes s'avérèrent presque complètement dépourvues de vases rituels; elles ne recelaient en règle que le vase cinéraire et un plat qui lui servait de couvercle. L'inventaire funéraire fournit la preuve très évidente qu'au moment de la crémation les morts avaient été brûlés portant leurs parures en fer, en bronze ou en verre. Dans certains cas l'examen du contenu des vases y avait établi que les ossements humains brûlés étaient déposés dans les urnes par ordre anatomique. On ne constata que tout à fait sporadiquement la présence de menus morceaux de charbons de bois au fond des vases.

Quant au mobilier funéraire il nous faut souligner trois objets surtout qui attirèrent notre attention particulière, notamment un vase cinéraire à ornement incisé rempli d'une pâte blanchâtre (tombe VIII₂), une coupe en forme de mortier avec dessin figuré (tombe VIII₁, fig. 12 d et 19) et un plat orné de petites figures humaines et animales stylisées (tombe II, fig. 3 a).

Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1955 i 1956

Rapport sur l'activité du Musée Archéologique de Poznań en 1955 et 1956.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-BADAWCZA

Badania terenowe

Podobnie jak w latach poprzednich działalność naukowo-badawcza Muzeum wyrażała się przede wszystkim w badaniach terenowych.

Systematyczne badania wykopaliskowe kontynuowano w r. 1955 na czterech stanowiskach, eksploatowanych już w latach poprzednich: w Łękach Małych pow. Kościan, w Słupcy¹⁾, w Młodzikowie pow. Środa i w Międzyrzeczu. W Łękach Małych w czasie od 17. V. — 3. VIII. mgr mgr. Aleksandra Lipińska, Aniela Knapowska-Mikołajczykowa i Włodzimiera Ziemińska pod kierunkiem mgr Mieczysławy Piaszykowej oraz przy pomocy Wincentego Kłosowskiego i Wacława Ratajczaka zbadały kurhan III kultury unietyckiej z I okresu epoki brązowej. Odkryto w nim monumentalny grobowiec centralny zawierający resztki kilku szkieletów ludzkich i ceramikę, jeden grób boczny dość bogato wyposażony oraz resztki styp pogrzebowych w postaci palenisk, ułamków ceramiki i kości zwierzęcych, wśród których wyróżniono szczątki krów, świń, owiec i koni. W Słupcy w czasie od 15. VI. — 8. VIII. mgr Tadeusz Malinowski przy współudziale mgr Wiesławy Rendeckiej i z pomocą Wiktora Bromskiego kontynuował badania na grodzisku kultury łużyckiej (stan. 1) i wiodącej do niego grobli (stan. 2), a nadto zbadał osadę nieobronną tej samej kultury, położoną w sąsiedztwie grodziska (stan. 3). Badania pozwoliły stwierdzić, że osada ta powstała prawdopodobnie jeszcze przed założeniem grodu i że dopiero później mieszkańcy jej przenieśli się do nowowyprowadzonego grodu. Obydwa elementy osadnicze można datować na podokres Hallstatt D. Ponadto badania dostarczyły sporo materiałów do poznania gospodarki owej ludności, która — jak się zdaje — trudniła się głównie prymitywną uprawą roli, a w mniejszym stopniu hodowlą zwierząt domowych. W Młodzikowie w czasie od 17. IX. — do 10. X. mgr Włodzimiera Ziemińska wspólnie z mgr Marią Berezowską i przy pomocy Wacława Ratajczaka odkryły dalszych 13 grobów szkieletowych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym, na ogół słabo wyposażonych. Cmentarzysko to dotychczas dostarczyło ogółem 146 grobów. W Międzyrzeczu w czasie od 15. V. — 30. XI. mgr Stanisław Kurnatowski wspólnie z mgr Edwardem Dą-

browskim oraz przy pomocy Wiktora Bromskiego i Józefa Judzińskiego kontynuował badania na terenie zamku. W badaniach brali udział także studenci HKM: Dobromir Durczewski, Teresa Grzywaczówna, Władysław Łosiński, Alina Urbańska i Ryszard Wołagiewicz. W obrębie podwórza zamkowego poszerzono i pogłębiono wykop z poprzedniego roku a poza murami wykonano przekop przez południowy stok góry zamkowej. Badania wykopaliskowe stwierdziły istnienie tu grodu w X w. Gród ten, o niedużej powierzchni, otoczony wałem grubości ok. 20 m, pokrywającym się w przybliżeniu z zarysem obecnej góry zamkowej, miał charakter militarno-administracyjny. Pierwsze budowle murowane, zapewne wieża obronna lub brama, powstały tu już w XIII w. Na gruzach starego grodu Kazimierz Wielki zbudował zamek całkowicie murowany. Liczne zabytki, odkryte w warstwach kulturowych na podwórzu zamkowym datowanych na okres od X—XIV w., informują o życiu mieszkańców i stosunkach społeczno-gospodarczych.

Badania w Łękach Małych i w Międzyrzeczu kontynuowano także w 1956 roku. W Łękach Małych w czasie od 23. V. — 1. IX. mgr mgr Aleksandra Lipińska i Eliza Naumowiczówna przy pomocy Wacława Ratajczaka i pod kierunkiem mgr Mieczysławy Piaszykowej zbadały w $\frac{3}{4}$ jeden z największych kurhanów na tym stanowisku, o średnicy około 50 m i wysokości 5 m. Po dotarciu do głównej komory grobowej, która znajdowała się wewnątrz usypiska kamiennego o średnicy ok. 8 m i wysokości ok. 3 m, okazało się, że wewnątrz jej zostało doszczętnie wyrabowane. Odkryto jedynie rozrzucone kości ludzkie i mały ułamek brązu. Z dwóch bocznych grobów tej samej kultury, odkrytych w kurhanie, jeden ułożony z kamieni w kształcie prostokąta zawierał m. in. dwa naczynia, drugi zaś o zarysie okrągłym prawdopodobnie krył zwłoki dziecka. W Międzyrzeczu w czasie od 2. VII. — 2. X. przy udziale 11—15 pracowników naukowych i technicznych oraz 20—30 pracowników fizycznych, pod kierunkiem mgr Stanisława Kurnatowskiego odkryto drugi z kolei wał obronny, prawdopodobnie również zbudowany w X w. Ponadto wewnątrz dziedzińca zamkowego zbadano warstwy kulturowe z XIII w., które dostarczyły ponad 3.000 rozmaitych przedmiotów zabytkowych, głównie drewnianych i skórzanych. W tej samej miejscowości na stanowisku 3, mgr Wojciech Śmigieński przy pomocy Władysława Gromackiego badał w czasie od 1.—14. VIII. cmentarzysko kultury łużyckiej

¹⁾ Z końcem r. 1955 Słupca została wydzielona jako jeden z trzech nowych powiatów woj. poznańskiego.

z IV okresu epoki brązu, przy czym odkrył ogółem 12 grobów ciałopalnych. Prace finansowali: konserwator zabytków archeologicznych na wojew. poznańskie i zielonogórskie oraz Ekspedycja Wykopalskowa w Międzyrzeczu. Ponadto w r. 1956 prowadzono planowe badania wykopaliskowe na trzech innych stanowiskach. W Olszynie pow. Żary w czasie od 22. V. — 16. VI. mgr Tadeusz Malinowski wspólnie z mgr Marią Berezowską i przy pomocy Wiktora Bromskiego rozkopali dwa kurhany na dużym cmentarzysku kultury łużyckiej z III okresu epoki brązu. Przepalone kości ludzkie wraz z wyposażeniem w postaci naczyń glinianych i przedmiotów brązowych znajdowały się u szczytu kurhanów. W Terespolu pow. Nowy Tomyśl mgr Wojciech Smigielski przy pomocy Władysława Gromackiego w czasie od 10.—28. VII. prowadził badania na stanowisku 1, na terenie cmentarzyska kultury łużyckiej z końca epoki brązu, gdzie odkrył 22 groby popielnicowe i jamowe. Badania finansowało Prezydium PRN w Nowym Tomyslu. W Starym Bojanowie mgr Stanisław Jasnosz wspólnie z mgr Zbigniewem Pieczyńskim i przy pomocy Wacława Ratajczaka w czasie od 2. VI. — do 31. VII. prowadził badania wykopaliskowe na stanowisku 2, gdzie znajduje się cmentarzysko kultury łużyckiej i rozległa osada wczesnośredniowieczna. Odkryto tu 34 groby popielnicowe pochodzące z czasów od IV okresu epoki brązu do okresu halsztackiego, w tym jeden grób bogato wyposażony w ceramikę i przedmioty brązowe oraz 30 półziemianek wczesnośredniowiecznych datowanych na VI — X w. Badania finansował wojewódzki konserwator zabytków archeologicznych.

W ramach doraźnych badań ratunkowych w r. 1955 pracownicy naukowcy Muzeum zabezpieczyli przed zniszczeniem 9 obiektów. W Lipiu pow. Kępno mgr Wojciech Smigielski zabezpieczył kilka zniszczonych grobów ciałopalnych na terenie cmentarzyska kultury łużyckiej z IV i V okresu epoki brązu, a w Starym Bojanowie pow. Kościan mgr Stanisław Jasnosz odkrył 4 groby ciałopalne tej samej kultury z V okresu epoki brązu. W Pamiątkowie pow. Oborniki mgr Tadeusz Malinowski zabezpieczył na stanowisku 5 zniszczony grób ciałopalny kultury pomorskiej z okresu halsztackiego, a w Grzybowicach pow. Wągrowie mgr Stanisław Jasnosz zbadał 2 groby również kultury pomorskiej z tego samego okresu. W Mylinie pow. Międzychód mgr Stanisław Jasnosz odkrył na stanowisku 1 zniszczony grób skrzynkowy z środkowego okresu lateńskiego, a w Kórniku pow. Śrem na „polu szpitalnym” zbadał odkryty przypadkowo grób kłoszowy z tego samego okresu. W badaniach tego grobu brali udział także członkowie Kółka Historycznego przy Liceum Pedagogicznym im. Estkowskiego w Poznaniu. W Dębnie pow. Poznań mgr Mieczysława Piaszykowska zabezpieczyła na stanowisku 7 grób ciałopalny z późnego okresu lateńskiego. W Poznaniu-Wildzie przy ul. Saperskiej, na terenie dawnego cmentarza, mgr Tadeusz Malinowski odkrył jamę wczesnośredniowieczną oraz ślady osadnictwa kultury łużyckiej i przeworskiej. W Objezierzu pow. Oborniki mgr Stanisław Jasnosz zbadał na stanowisku 2 osadę wczesnośredniowieczną.

W następnym roku przedmiotem badań ratunkowych było 13 obiektów. W Starej Koperni pow. Żagań mgr Tadeusz Malinowski zabezpieczył na stanowisku 1 kilka zniszczonych grobów kultury łużyckiej z III okresu epoki brązu, w Kamieniu pow. Kalisz odkrył 4 groby, a w Cerekwicy pow. Poznań na stanowisku 1 zbadał 6 grobów tej samej kultury z późnego okresu epoki brązu. W Radnicy pow. Krosno na stanowisku 1 Franciszek Maciejewski zabezpieczył 5 grobów kultury łużyckiej, w Miłowie w tym samym powiecie mgr Zbigniew Pieczyński rozkopali 1 grób, a w Starym Kisielinie pow. Zielona Góra na stanowisku 1 zbadał kilka zniszczonych grobów tej kultury. Wszystkie pochodziły również z późnego okresu epoki brązu. Na ten okres należy też datować położone na peryferiach miasta cmentarzysko w Kostrzynie nad Odrą, gdzie mgr Zbigniew Pieczyński oraz uczestnicy badań powierzchniowych przeprowadzonych w maju w północnej części woj. zielonogórskiego, zabezpieczyli ogółem 35 grobów kultury łużyckiej. W Poznaniu-Antoninku na stanowisku 1 mgr Wojciech Smigielski odkrył jeszcze jeden grób kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, w Parzęczewie pow. Kościan na stanowisku 2 zbadał 2 groby skrzynkowe kultury pomorskiej z wczesnego okresu lateńskiego, a w Rąbini pow. Kościan — 4 groby podkloszowe z tego samego czasu. W Grabówku pow. Chodzież mgr Stanisław Jasnosz odkrył jeszcze jeden grób kultury pomorskiej z wczesnego okresu lateńskiego, a w Ostrowie pow. Konin zabezpieczył 6 wczesnośredniowiecznych grobów szkieletowych. W Pyzdrach pow. Września mgr Urszula Dymaczewska i mgr Małgorzata Frankowska zbadały na zlecenie Muzeum odkryte tam przy pracach budowlanych obwarowania i warstwy kulturowe z XIV w.

Badania powierzchniowe przeprowadzono w r. 1955 w 9 miejscowościach na terenie 18 powiatów, a mianowicie: czarnkowskiego (Czarnków stan. 3; Gębiczyn stan. 1—3), gnieźnieńskiego (Fałkowo stan. 1; Ługi stan. 1; Wiekowo stan. 1—5), gostyńskiego (Ostrowo), gubińskiego (Czarnowice stan. 1), kępińskiego (Kępno), kolskiego (Ruszków II), konińskiego (Wierzbo stan. 1, 2), kościańskiego (Bojanowo Stare stan. 2; Kamieniec stan. 1; Parzęczewo stan. 3; Zielęcin stan. 1, 2), mogileńskiego (Głogówiec; Niestronno), nowotomyskiego (Dakowy Młokre stan. 2; Drużyn; Kubaczyn), ostrowskiego (Kęszyce stan. 1; Latowice stan. 3), pilskiego (Gorzkiepole stan. 1), poznańskiego (Miękowo stan. 2, 3; Miękówko stan. 3; Owińska stan. 3; Sebota stan. 1—3; Wronczyn stan. 2; Złotniczki stan. 4), szamotulskiego (Wronki stan. 2, 4, 5), śremskiego (Biernatki; Bnin; Kórnik; Śrem), średzkiego (Borowo stan. 4; Młodzikowo stan. 1, 3; Sulęcinek stan. 1), tureckiego (Spicymierz stan. 1, 2) i wągrowieckiego (Gołaszewo stan. 1).

W następnym roku przeprowadzono tego rodzaju badania w 75 miejscowościach na terenie 29 powiatów, a mianowicie: chojeńskiego (Szumilowo stan. 1), chodzieskiego (Grabówko stan. 1; Pręzna), głogowskiego (Borek stan. 1; Głogów; Nosocice), gorzowskiego (Bolemin stan. 1—2; Ciecierzyc stan. 1—4; Drzewice stan. 1; Gralewo stan. 1; Karnin stan. 1—4; Kiełpin stan. 1—2; Kostrzyn stan. 1—2; Łagodzin

stan. 1; Santok stan. 1—2; Ulim stan. 1—3), gostyńskiego (Dusina stan. 1), jarocińskiego (Gola), kaliskiego (Kamień stan. 1), konińskiego (Ostrowąż stan. 1), kościańskiego (Białcz Stary stan. 1—4; Czacz stan. 2—5; Czerwona Wieś; Krzan stan. 1; Łęki Małe stan. 8—9; Stare Bojanowo stan. 2), krośnieńskiego n/O (Miłów; Radnica stan. 15), mogileńskiego (Baba stan. 1—2; Baba Szerzawy stan. 2; Babka stan. 3; Chwałowo stan. 2—6a; Kruchowo stan. 1—2; Mogilno stan. 1—3; Sucharzewo stan. 1—2; Szerzawy stan. 1; Wszedzin stan. 3; Wydartowo stan. 1—2), nowotomyskiego (Separowo st. 1; Strzyżewo), obornickiego (Objezierze stan. 1—2), ostrowskiego (Morawin stan. 1), pleszewskiego (Żegocin stan. 1—3), poznańskiego-miejskiego (Poznań-Antoninek stan. 1; Poznań-Głuszyna stan. 1), poznańskiego-wiejskiego (Cerekwica stan. 1; Mrowino stan. 3), rzepińskiego (Górzycza stan. 1—2; Lisów stan. 1—2; Owczary stan. 1), słupeckiego (Graboszewo; Unia stan. 1), strzeleckiego kraj. (Brzoza stan. 1; Gardzko stan. 1—2; Górki stan. 1; Kleśno stan. 1—2; Lemierzyce stan. 1—5; Sarbiewo stan. 1; Sławno stan. 1—2), sulęcińskiego (Rudnica stan. 1; Słońsk stan. 1), szprotawskiego (Witków), śremskiego (Budzyń stan. 1, 6; Mechlin stan. 6; Mosina stan. 2—3, 6—8, 10), wieruszowskiego (Bolesławiec stan. 2), wolsztyńskiego (Karna stan. 1; Przemęt stan. 1), wrzesińskiego (Białobrzeg; Książno stan. 1; Orzechowo stan. 2; Pyzdry stan. 1—2), zielonogórskiego (Stary Kisielin stan. 1), żagańskiego (Stara Kopernia stan. 1) i żarskiego (Olszyniec stan. 2). Ogółem w okresie sprawozdawczym wyeksplorowano 181 stanowisk, które dostarczyły łącznie 280 pozycji inwentarza, w tym 75 z środkowej i młodszej epoki kamienia, 3 z I i II okresu epoki brązu, 102 z III—V okresu epoki brązu, z okresu halsztackiego oraz z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego, 36 z późnego okresu lateńskiego i z okresu rzymskiego, 60 z wczesnego i późnego średniowiecza, 4 pozycje nieokreślone chronologicznie. Mając na uwadze niedostatek źródeł archeologicznych w woj. zielonogórskim, Muzeum postanowiło przeprowadzić systematyczną penetrację tego terenu. W maju 1956 r., przy współudziale pracowników Zakładu Archeologii Polski IHKM, Katedry archeologii Polski U.A.M. oraz Muzeum Archeologicznego w Warszawie, podjęto badania powierzchniowe w północnej części woj. zielonogórskiego, przy czym w ciągu 8 dni zlokalizowano 16 stanowisk i odkryto 37 stanowisk^{*)} nie znanych dotychczas w literaturze, w tym jedno grodzisko wczesnośredniowieczne w Górzycy w pow. rzepińskim. Dalsze badania przewidziane są w następnych dwóch latach.

Prace wewnętrzno-muzealne.

Oprócz badań terenowych ważnym działem pracy naukowej Muzeum była także inwentaryzacja zabytków i udostępnianie ich do dalszych studiów za pomocą katalogów.

W r. 1955 wpisano do inwentarza zabytków ogółem 241 pozycji. Większość ich, tj. 128 pozycji pochodzi z badań prowadzonych przez pracow-

ników naukowych z ramienia Muzeum, na resztę zaś składają się dary (98 pozycji) i mienie ponemieckie (15 pozycji). W następnym roku inwentarz liczył 357 pozycji, w tym 210 z badań, a reszta, tj. 147 pozycji, z darów (63 pozycji), depozytów (36 pozycji) i zbiorów ponemieckich (48 pozycji, w tym duży zbiór zabytków, głównie ceramiki, z b. muzeum w Gubinie). Lista ofiarodawców w r. 1955 przedstawiała się następująco: A. Bałut-Poznań (1)^{*)}, inż. Bartkowiak-Kórnik (1), W. Bromski-Poznań (5), M. Czekalska-Poznań (1), J. Czermak — kier. szkoły w Łęce Opatowskiej pow. Kępno (1), Drecka-Wronki (5), Z. Dziubacz-Mechnacz pow. Szubin (1), F. Elsner — Poznań (1), R. Głowacki — Jaworek pow. Gestyn (1), A. Jackowski — Zagórów pow. Konin (1), J. Jankowski — Nowy Tomyśl (3), J. Jarochoński — Poznań (1), mgr K. Klęskówna — Zielona Góra (3), A. Kowalski — kier. Muzeum w Międzyrzeczu (4), Kółko Archeologiczne Domu Dziecka w Lipnicy pow. Szamotuły (7), H. Kubiakowa — Poznań (4), Fr. Maciejewski — Puszczycówko pow. Poznań (1), Marcinia — kierownik szkoły w Parzęczewie pow. Kościan (4), J. Młokosiewicz — Słupca (1), Musée Archéologique — Mons, Francja (1), Muzeum w Międzyrzeczu (1), Paulus — Klempicz pow. Czarneków (1), J. Pawlik — Miłkowo pow. Czarneków (1), mgr Z. Pęcherski — kier. Muzeum PTTK w Koninie (2), mgr M. Piaszykowska — Poznań (3), W. Piotr — Poznań (1), S. Piwońska — kier. szkoły w Przebędowie pow. Oborniki (2), Pomorskie Zakłady Przemysłu Wapiennego w Piechcinie pow. Szubin (1), Prezydium GRN — Popowo pow. Wągrowiec (1), Prezydium GRN — Stęszew pow. Poznań (1), A. Roszkiewicz — Zielona Góra (1), F. Szafranski — Poznań (1), Szkoła Podstawowa w Parzęczewie pow. Kościan (7), Szkoła Podstawowa nr 1 we Wronkach pow. Szamotuły (4), M. Szymański — Oborniki (1), E. Świątkiewicz — Poznań (1), Technikum Rybackie w Sierakowie pow. Międzybóże (2), mgr K. Walska — Poznań (1), mgr A. Wędzki — Poznań (3), mgr T. Wiślański — Poznań (1), Witkowska — Poznań (1), J. Woźniak — Poznań (1), Wł. Ziemacki — Koło (14). W następnym roku ofiarodawcami byli: W. Bromski — Poznań (1), P. Cichowski — Żagań (1), S. Dobierski — Poznań (1), Drecka — Wronki pow. Szamotuły (1), mgr T. Galiński — Poznań (1), W. Gniat — Nowy Tomyśl (1), E. Huba — Warniki pow. Gorzów (1), Iwański — kier. Szkoły Podstawowej dla Dorosłych w Kępnie (1), dr E. Jakubowski — Drezdenko pow. Strzelce Kraj. (1), E. Janowski — Poznań (2), mgr S. Jasnosz — Poznań (3), A. Krawiec — Nowe Kramsko pow. Babimost (2), M. Libicki, St. i J. Czartoryscy oraz W. Maciejewski — Poznań (2), J. Marcinia — kierownik szkoły w Parzęczewie pow. Kościan (1), Z. Michalski — Szamotuły (1), Muzeum Narodowe w Poznaniu (2), Muzeum Pomorza Zachodniego — Szczecin (1), W. Nowak — Ciężen pow. Słupca (1), J. Nowak z Orzechowa i kier. Szkoły Podstawowej w Orzechowie (2), A. Nowakowski — Popielewo pow. Mogilno (5), mgr Z. Pawłowska — Poznań (1), P. Peszko — Drezdenko pow. Strzelce Kraj. (1), Skibiński — Drzewice pow. Gorzów (3), Stachowski — Poznań (1), J. Szaleński — Witnica pow. Gorzów (1), Cz. Szczupakiewicz — Ostro-

^{*)} Wszystkie stanowiska zostały ujęte w powyższym wykazie miejscowości zbadanych powierzchniowo w r. 1956.

^{*)} W nawiasach podano ilość pozycji inwentarza.

waż pow. Konin (1), Szkoła Podstawowa w Dreźnie pow. Strzelce Kraj. (1), Szkoła Podstawowa w Tuplicach pow. Żary (1), H. Szymański — Nowe Miasto pow. Jarocin (1), H. Ślizowska i W. Zydorczakówna — Parkowo pow. Oborniki (1), J. Tomiński — kier. Szkoły w Kiełpinach pow. Wolsztyn (7), uczniowie Liceum w Wągrowcu (1), K. Walska — Poznań (1), mgr A. Wędzki — Poznań (3), J. Wrocławik — nauczyciel Liceum Ogólnokształc. w Pleszewie (2), mgr R. Wyrzykowski — adiunkt Instytutu Fizyki PAŃ w Poznaniu (1), b. Zarząd Miejski w Poznaniu (1), Wł. Ziemacki — Koło (3), Cz. Żyliński — Łągów pow. Sułecin (1).

W okresie sprawozdawczym kontynuowano również katalog kartkowy zabytków. W r. 1955 wypełniono 792 karty tego katalogu, a w następnym roku 1146 kart. Równocześnie uzupełniano bieżący katalog rzeczowy zabytków (kulturowy) oraz katalog kliszy fotograficznych. Pracami katalogowymi zajmowały się mgr mgr Aniela Knapowska-Mikołajczykowa, Aleksandra Lipińska i Włodzimiera Ziemińska. W drugiej połowie 1955 r., po ustąpieniu mgr mgr A. Knapowskiej-Mikołajczykowej i W. Ziemińskiej, prace te kontynuował mgr mgr Wojciech Śmigiełski i Eliza Naumowiczówna, a w następnym roku także mgr Dobromir Durczewski. Cechowaniem zabytków zajmował się nadal Wincenty Kiosowski.

W organizacji opieki nad zbiorami Muzeum nie zaszły w tym czasie żadne istotne zmiany. Poza stałym uzupełnianiem nowymi nabytkami, również nie zachodziła potrzeba dokonywania gruntowniejszych porządków w magazynach. Jedynie w magazynie zabytków kamiennych i brązowych dokonano reorganizacji przez ustawienie regałów z zabytkami w porządku chronologicznym i zaopatrzenie ich w odpowiednie napisy orientacyjne. Podobnie jak w latach poprzednich zbiory były przedmiotem studiów nie tylko pracowników naukowych Muzeum i absolwentów archeologii, ale także archeologów z innych instytucji poznańskich i pozamiejscowych. Wśród archeologów zagranicznych, którzy zapoznali się ze zbiorami w tym okresie, należy wymienić: dr V. Spurnego, dr A. Pitterovą i stud. arch. E. F. Neustupnego z Pragi, dr J. Bartę z Nitry, dr E. Nickla oraz zespół studentów archeologii Uniwersytetu im. Humboldta w Berlinie Wschodnim.

Inne prace naukowe

Do rzędu ich należy zaliczyć przede wszystkim publikacje źródeł archeologicznych lub innych prac. W okresie sprawozdawczym pracownicy naukowemu Muzeum ogłosili drukiem następujące prace i artykuły:

Armon Witold:

- Zainteresowania O. Kolberga folklorem litewskim. *Lud* t. XLII, cz. 1 (1956) s. 431—445 (z mapą).
- Recenzja „Biuletyn Fonograficzny“ nr 1. *Ibidem*, cz. 2, s. 765—768.
- Jaką szkołę założył na Syberii J. Kulczycki, czyli jak powstają legendy w nauce? Materiały z zakresu historii, techniki, gospodarki i terminologii morskiej r. II (1956) nr 8 (14).

— Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Biblioteki województwa poznańskiego w latach 1945—1954, Warszawa 1956.

Jasnosz Stanisław:

- Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Sadzowie pow. Ostrów. *Fontes Archaeologici Posnanienses* t. V (1955), s. 141—161.
- Moneta rzymska z Poznania. *Biuletyn Numizmatyczny* r. 1955, nr 4 (30), s. 16.
- Cmentarzysko kultury pomorskiej w Grzybowicach pow. Wągrowiec. *Wiadomości Archeologiczne*, t. XXII (1956), s. 216—217.

Knapowska-Mikołajczykowa Aniela:

- Budownictwo w pradziejach Polski. *Nasza Budowa*. R. IV (1955), nr 10, s. 4—5.

Kostrzewski Bogdan:

- Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w r. 1954. *Fontes Archaeologici Posnanienses* t. V (1955), s. 162—171.
- Materiały do najdawniejszego osadnictwa na terenie Pyszącej w pow. śremskim. *Tamże* t. VI (1956), s. 30—64.
- Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czaczui w Kokorzynie w pow. kościańskim oraz w Pieczkowie w pow. średzkim. *Tamże* s. 65—103.
- Sprawozdanie z badań w Gieczu w 1953 r. *Sprawozdania Archeologiczne* t. II (1956), s. 129—139.
- Pradzieje Polski Zachodniej. Przewodnik po wystawie. Poznań 1956. 60 s. + XVI tablic i 1 tabela.
- Działalność Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w r. 1954. *Wiadomości Archeologiczne* tom XXIII (1956), s. 373—374.

Kostrzewski Józef:

- Stosunki między kulturą łużycką a bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej. *Slavia Antiqua* t. V, s. 1—72, z 47 rycinami i mapkami.
- Wielkopolska w pradziejach (III zmienione wydanie „Wielkopolski w czasach przedhistorycznych“). Warszawa-Wrocław 1955, 348 s. + 24 tablice.
- Jan Czekanowski jako badacz etnogenezy Słowian. *Przegląd Antropologiczny* t. XXI (1955), s. 1035—1037 i 1051—1052.
- Roman Jakimowicz (nekrolog). *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* za I i II kwartał 1955 r., s. 119—121.

Kurnatowski Stanisław:

- Detychczasowe wyniki badań archeologicznych w Międzyrzeczu Wlkp. *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* t. II, 1 (1956), s. 347—351.
- Gemma rzymska znaleziona na zamku średniowiecznym w miejscowości Międzyrzecz Wlkp. *Wiadomości Archeologiczne* t. XXII (1956), s. 273—274.
- Wystawa Archeologiczna w Międzyrzeczu Wlkp. *Tamże*, s. 289.

Lipińska Aleksandra:

- Cmentarzysko kultury pomorskiej i grobów kłozowych w Chłapowie pow. Sroda. *Fontes Archaeologici Posnanienses* t. V (1955), s. 49—59.

Maciejewski Franciszek:

- Budowla trapezowata kultury nadcisańskiej z Biskupina. *Sprawozdania Archeologiczne* t. II (1956), s. 26—33.

Malinowski Tadeusz:

- Wczesnośredniowieczne naczynia słowiańskie do prażenia zboża. *Dawna Kultura* r. II (1955), nr 1, s. 30—32.
- Grodziska z wczesnej epoki żelaznej w Wielkopolsce. Tamże nr 2, s. 67—70.
- Przodkowie guzika. *Postęp krawiecki* r. X (1955), s. 14—15.
- Z problematyki grodzisk kultury łużyckiej w Wielkopolsce. *Fontes Archaeologici Posnanienses* t. V (1955), s. 1—48.
- Czechosłowackie przewodniki po wystawach archeologicznych. *Przegląd Zachodni* r. XI (1955), nr 9—12, s. 296—298.
- Nabytki b. Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w latach 1929—32. *Fontes Archaeologici Posnanienses* t. VI (1956), s. 104—161.
- Naczynie toczone na kole z późnego okresu rzymskiego, znalezione w mieście Koło. *Wiadomości Archeologiczne* t. XXIII (1956), s. 215—216.
- Archeologia w dziełach Oskara Kolberga. *Lud* t. 42 (1956), s. 446—453.

Piaszykowska Mieczysława:

- 70-lecie urodzin prof. dr Józefa Kostrzewskiego. *Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza* t. I, 2 (1955), s. 339—341.
- Vyskum tréti unetické mohyly v Malých Lukách v Polsku. *Archeologické rozhledy* r. VIII (1956), s. 204—206.
- Nabytki b. Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w latach 1933—37. *Fontes Archaeologici Posnanienses* t. VI (1956), s. 162—223.

Ziemlińska Włodzimiera:

- Cmentarzysko kultury łużyckiej w Chojnie, pow. szamotulski. *Fontes Archaeologici Posnanienses* t. VI (1956), s. 1—29.

Wyrazem działalności naukowej był także czynny udział zainteresowanych pracowników Muzeum w I Sesji Naukowej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, która odbyła się w Warszawie w dn. od 3—7 maja 1955 r.¹, w posiedzeniach i konferencjach dyskusyjnych organizowanych przez Zakład Archeologii Polski IHKM. PAN w Poznaniu i Oddział Poznański Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, a także w pracach wznawianej w r. 1956

Komisji Archeologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, do której oprócz przewodniczącego — prof. J. Kostrzewskiego powołano na członków: mgra Stanisława Jasnosza, doc. dra Bogdana Kostrzewskiego, mgr mgra Stanisława Kurnatowskiego, Tadeusza Malinowskiego i Mieczysławę Piaszykową.

Ponadto pracownicy naukowcy Muzeum zapoznawali się z metodą i wynikami prac wykopaliskowych prowadzonych przez inne instytucje naukowe, a w celu zebrania materiałów porównawczych w r. 1955 pod kierunkiem prof. J. Kostrzewskiego odbyli wycieczkę do Muzeum w Lublinie. W tym samym celu w r. 1956 odbyły się dwie wycieczki zagraniczne do Czechosłowacji i Niemiec Wschodnich. W pierwszej, zorganizowanej we wrześniu z inicjatywy dyrektora Muzeum, w dwóch grupach wzięli udział prawie wszyscy pracownicy naukowcy. W ciągu kilkunastu dni uczestnicy wycieczki zwiedzili muzea i instytucje archeologiczne w Pradze, Brnie, Bratysławie i Nitrze oraz w kilku mniejszych miastach i zapoznali się z wynikami ważniejszych badań wykopaliskowych prowadzonych w tym czasie. W wycieczce do Niemieckiej Republiki Demokratycznej, która odbyła się w listopadzie w ramach wymiany bezdewizowej, wzięli udział: doc. dr Bogdan Kostrzewski i mgr Zbigniew Pieczyński. Odwiedzili oni Drezno, Lipsk, Weimar, Jenę, Halle, Magdeburg i Berlin oraz zapoznali się z kilkoma interesującymi stanowiskami archeologicznymi.

W ramach współpracy z innymi muzeami mgr Wojciech Śmigieński w ciągu 1 miesiąca i mgr Eliza Naumowiczówna w ciągu 2 tygodni przbywali w Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie, gdzie udzielili wydatnej pomocy w porządkowaniu zbiorów w magazynach naukowych.

W r. 1955 troje pracowników naukowych Muzeum uzyskało na Uniwersytecie Poznańskim dyplomy magistrów w archeologii, a mianowicie: mgr Aniela Knapowska-Mikolajczykowa na podstawie pracy pt. „Pierwszy okres epoki brązu w Wielkopolsce”, mgr Wojciech Śmigieński na podstawie pracy pt. „Kształtowanie się Poznania jako ośrodka miejskiego” i mgr Włodzimiera Ziemlińska na podstawie pracy pt. „Materiały do najdawniejszych dziejów powiatu szamotulskiego”. W ten sposób po raz pierwszy od r. 1945 zespół naukowy Muzeum składał się wyłącznie z pracowników z ukończonymi studiami uniwersyteckimi. Ponadto w kwietniu 1956 r. dr Bogdan Kostrzewski uzyskał tytuł naukowy docenta.

W skład personelu naukowego, oprócz dyrektora i jego zastępcy, w r. 1955 wchodziły następujący pracownicy: kustosz — mgr Stanisław Jasnosz, kier. pracowni inwentaryzacyjno-katalogowej — mgr Mieczysława Piaszykowa, asystenci — mgr mgr Aniela Knapowska-Mikolajczykowa, Stanisław Kurnatowski, Aleksandra Lipińska, Tadeusz Malinowski i Włodzimiera Ziemlińska oraz bibliotekarz — mgr Witold Armon. W drugiej połowie tegoż roku po ustąpieniu mgr mgr Knapowskiej-Mikolajczykowej i Ziemlińskiej, które przeszły do innych zakładów pracy, przyjęto w ich miejsce mgr mgr Elizę Naumowiczównę i Wojciecha Śmigieńskiego. Z końcem następnego roku przyjęto jeszcze mgr Dobromira Durczewskiego. Ponadto na etacie Muzeum znajdowali się: inspektor-

¹ W sprawozdaniu z działalności Muzeum w r. 1954 (*Fontes Archaeologici Posnanienses* t. IV s. L64) błędnie podano, że Sesja odbyła się w listopadzie 1954 r.

rzeczoznawca zabytków archeologicznych na woj. poznańskie i zielonogórskie — mgr Zbigniew Pieczyński, kustosz Oddziału Muzeum w Gnieźnie — mgr Gabriela Mikołajczyk oraz kustosz Muzeum w Biskupinie — Franciszek Maciejewski, który jednak podlegał merytorycznie Państwowemu Muzeum Archeologicznemu w Warszawie.

Całokształtem działalności naukowej kierował dyrektor — prof. dr Józef Kostrzewski. Organem pomocniczym było tzw. kolegium naukowe złożone z zastępcy dyrektora, kustosa i kierownika pracowni inwentaryzacyjno-katalogowej.

Archiwum

W r. 1956 udało się uzyskać dalszą część materiałów archiwalnych, gromadzonych swego czasu przez nauczyciela z Kargowej w pow. babimojskim — Dobrindta. W ten sposób uzupełniono archiwum naukowe 27 nowymi teczkami z powiatów: Sulechów, Świebodzin i Wschowa. W związku z powstaniem w woj. poznańskim 3 nowych powiatów: ostrzeszowskiego, pleszewskiego i śłupeckiego założono ok. 270 nowych teczek do brakujących miejscowości, a stare wyłączono z dawnych powiatów. Ponadto systematycznie uzupełniano archiwum zakładając brakujące teczki według spisu miejscowości nadsyłanych przez poszczególne Prezydium Powiatowych Rad Narodowych.

Do archiwum map zakupiono 49 map w skali 1:25 000 z północnej części woj. zielonogórskiego, które podklejono płótnem oraz 50 map w skali 1:100 000 z woj. poznańskiego, zielonogórskiego i południowej części woj. bydgoskiego.

Archiwum opiekował się mgr Wojciech Śmigielski.

Biblioteka

Księgozbiór Muzeum z końcem 1956 r. liczył ogółem 11 127 tomów, w tym 4 629 dzieł, 4 391 czasopism i 2 107 odbitek. W okresie sprawozdawczym przybyło 1 128 pozycji, z czego 876 uzyskano w ramach wymiany wydawnictw, 101 zakupiono, 126 uzyskano bezpłatnie w charakterze darów i 25 nabyto w inny sposób (wydawnictwa własne, prenumerata itp.). Lista ofiarodawców w r. 1955 przedstawia się następująco: dr T. Bartkowski — Poznań (1)⁵, Czesław Czub — Poznań (1), dr H. Hencken — Cambridge USA (1), mgr F. Jaśkowiak — Poznań (2), mgr M. Kostrzewska — Poznań (1), dr B. Kostrzewski — Poznań (2), prof. dr. J. Kostrzewski — Poznań (57), E. Lewandowski — Sulechów (1), mgr A. Łukowa — Gdańsk (1), dr L. Malicki — Kraków (1), mgr M. Piaszykowska — Poznań (1), mgr Z. Pieczyński — Poznań (1), prof. dr M. Ruxer — Poznań (1), mgr W. Śmigielski — Poznań (1), mgr A. Wędzki — Poznań (1), mgr T. Wróblewski — Poznań (1), W. Ziemacki — Koło (2), mgr J. Zurek — Biskupin (1). W następnym roku ofiarodawcami byli: mgr S. Jasnosz — Poznań (1), mgr M. Kostrzewska — Poznań (1), doc. dr B. Kostrzewski — Poznań (3), prof. dr J. Kostrzewski — Poznań (9), mgr A. Lipińska — Poznań (1), ks. dr

Wł. Łęga — Gdańsk (1), mgr T. Malinowski — Poznań (2), mgr A. Knapowska-Mikołajczykowska — Poznań (1), mgr R. Odoj — Olsztyn (1), mgr M. Piaszykowska — Poznań (1), Cz. Potęmski — Bydgoszcz (1), mgr K. Przewoźna — Poznań (1), prof. dr M. Ruxer — Poznań (6), H. Skalska — Poznań (1), Stowarzyszenie Naukowo-Techniczne Odlewników Polskich — Kraków-Nowa Huta (1), mgr A. Wędzki — Poznań (2), W. Ziemacki — Koło (15), mgr Wł. Ziemlińska — Poznań (1). Do oprawy oddano w tym czasie ponad 300 tomów.

Wymiana wydawnictw obejmowała z końcem 1956 r. ogółem 150 instytucji, w tym 16 krajowych i 134 zagranicznych. W okresie sprawozdawczym nawiązano kontakty wymienne z następującymi instytucjami:

Dania

Kopenhaga

Redakcja „Acta Archeologica”

Hiszpania

Jaen

Instituto de Estudios Giennenses

Holandia

Amsterdam

Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen

Izrael

Jerozolima

Jewish National and University Library

Jugosławia

Belgrad

Narodni Muzej

Skopje

Muzejsko — konzerv. društvo na N. R. Makedonija

Kanada

Toronto

Wolna Wszechnica Łużycka, Wydział Nauk Starożytnych

Niemiecka Republika Demokratyczna

Schwerin

Museum und Forschungsstelle für Ur- u. Frühgeschichte

Weimar

Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens

Niemiecka Republika Federalna

Berlin

Museum für Vor- und Frühgeschichte

Freiburg im Br

Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Freiburg im Br.

Stuttgart

Württembergisches Landesmuseum. Vor- und Frühgeschichtliche Abteilung

Tübingen

Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität Tübingen

Szwajcaria

Basel

Historisch-antiquarische Gesellschaft

⁵ W nawiasie podano ilość ofiarowanych pozycji.

Tunis

Tunis

Institut des Hautes Études

Węgry

Budapeszt

Musée National Hongrois. Musée Historique. Bibliothèque centrale d'Archéologie

U. S. A.

New York

Columbia University Libraries

Z. S. R. R.

Moskwa

Gosudarstviennaja Publichnaja Istoriceskaja Biblioteka RSFSR

W okresie sprawozdawczym kontynuowano dalej prace inwentaryzacyjno-katalogowe. Do inwentarza książek wpisano 331 pozycji (od nr 5.145—5.476). Ponadto uzupełniono nowymi nabytkami alfabetyczny katalog kartkowy dzieł, czasopism i odbitek oraz katalog rzeczowy dzieł i odbitek, który z końcem r. 1956 zawierał 450 haseł i 14.553 pozycje. Kontynuowano też katalog kartkowy prac i artykułów zawartych w czasopismach, który liczył ostatnio 6.269 pozycji.

Podobnie jak w poprzednich latach biblioteka Muzeum była czynna od rana do wieczora w dni powszednie oraz w godzinach przedpołudniowych w niedziele i święta. W tym czasie zanotowano następującą frekwencję. Czytelników zarejestrowano 253, odwiedzin w czytelni 1.566, na miejscu korzystano z 10.221 tomów, wypożyczono 1.293 tomy.

Bibliotekarzem był nadal mgr Witold Armon.

Pracownie pomocniczo - naukowe.

W pracowni rekonstruktorskiej zrekonstruowano z ułamków lub uzupełniono ponad 1.900 okazów ceramiki, m. in. większe zespoły z badań wykopaliskowych w Łękach Małych, Słupcy, Starym Bojanowie i in. Ponadto w ramach prac zleconych rekonstruowano ceramikę dla Stacji Archeologicznej w Gieczu IHKM PAN oraz dla Ekspedycji Wykopaliskowej w Międzyrzeczu. W zakresie prac modelarskich wykonano kilkanaście gipsowych odlewów zabytków oraz kilka modeli na wystawę stałą i dla Muzeum Narodowego w Poznaniu. Odlewy i modele wykonał Wiktor Bromski. Personel pracowni składał się ponadto z Leona Dudzińskiego i Józefa Judzińskiego. W r. 1956, po śmierci Leona Dudzińskiego, przyjęło w charakterze płatnych uczniów: Edwarda Osowskiego i Leona Ratajczaka. Kierownikiem pracowni był Aleksander Waligórski.

W pracowni konserwatorskiej poddano zabiegom konserwatorskim ok. 1.000 przedmiotów metalowych, głównie żelaznych i organicznych (drewno, skóra, tkaniny). Ponadto wykonano analogiczne prace na zlecenie Ekspedycji Wykopaliskowej w Międzyrzeczu. W celu uzupełnienia kwalifikacji zawodowych konserwator Wacław Ratajczak wziął udział w roku 1956 w kilkudniowym kursie szkoleniowym w pracowni konserwatorskiej Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi.

Pracownia fotograficzna wykonała w tym czasie 2.041 zdjęć i reprodukcji, 7.618 odbitek i powiększeń oraz 303 przeźrocza. Kontynuowano też inwentarz kliszy (od nr 8895—10.665) i uzupełniano nowymi pozycjami album odbitek fotograficznych. Technikę produkcji przeźroczy szklanych uproszczono wykonując je przez pomniejszenie lub powiększenie wprost z negatywu. Ponadto na zlecenie Polskiego Towarzystwa Archeologicznego przystąpiono do produkcji kilku serii fotoprzeźroczy na taśmie małoobrazkowej, ilustrujących teksty wykładów popularnych z dziedziny archeologii i numizmatyki. Pracownia fotograficzną kierował do połowy 1955 r. Marian Kubiak, a później do końca okresu sprawozdawczego — Czesław Czub.

Wydawnictwa

W okresie sprawozdawczym ukazały się w druku dwa kolejne tomy rocznika „Fontes” oraz Przewodnik po wystawie stałej.

Tom V „Fontes Archaeologici Posnanienses”, wydany w r. 1955, o objętości 22 arkusza druku, zawiera następujące prace: Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce (T. Malinowski), Cmentarzysko kultury pomorskiej i grobów kloszowych w Chłapowie pow. Środa (A. Lipińska), Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie, pow. Szamotuły (K. Przewoźna), Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Sadowiu, pow. Ostrów Wlkp. (St. Jasnosz) i Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w r. 1954 (B. Kostrzewski). Wszystkie prace, z wyjątkiem sprawozdania, są ilustrowane łącznie 214 rycinami. W tomie VI „Fontes”, wydanym w następnym roku (29^{3/4} arkusza druku) mieszczą się następujące prace: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Chojnie w pow. szamotulskim (Wł. Ziemińska), Materiały do najdawniejszego osadnictwa na terenie Pyszącej w pow. śremskim (B. Kostrzewski), Cmentarzyska z okresu rzymskiego w Czachu i w Kokorzynie w pow. kościańskim i w Pięckowie w pow. średzkim (B. Kostrzewski) oraz wykazy nowych nabytków b. Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w latach 1925—1937 (T. Malinowski, M. Piaszykowska) — i Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w r. 1954 (M. Kostrzewska). Całość jest ilustrowana 232 rycinami i 5 tablicami. Redakcja „Fontes” spoczywała nadal w rękach prof. J. Kostrzewskiego.

Przewodnik po wystawie stałej Muzeum pt. „Pradzieje Polski Zachodniej”, opracowany przez doc. Bogdana Kostrzewskiego i wydany w r. 1956 w nakładzie 3 000 egzemplarzy, składa się z krótkiego wstępu, wyczerpującego objaśnienia wystawy zilustrowanego 16 tablicami i porównawczą tabelą chronologiczną, wykazu ważniejszej literatury i z rysu dziejów Muzeum. Całość obejmuje 60 stron druku.

Ponadto Muzeum wydało w tym okresie serię pocztówek z wyobrażeniem ciekawszych zabytków ze zbiorów oraz ilustrowaną ulotkę składankę w nakładzie 10 000 egzemplarzy, nawołującą do ochrony zabytków archeologicznych i zachęcającą do zwiedzania wystawy stałej.

Działalność naukowo-oświatowa

Niemalą nacisk kładło Muzeum w tym okresie także na działalność naukowo-oświatową, której zadaniem było przekazywanie społeczeństwu wiedzy o najdawniejszych dziejach oraz wdrażanie go do poszanowania zabytków archeologicznych jako cennych dokumentów historycznych. Zadanie to realizowano za pomocą wystaw, odczytów, kursów, konferencji, prasy, radia itp. środków.

Ciągły postęp wiedzy, zaznaczający się także w dziedzinie archeologii, spowodował konieczność ponownej, częściowej reorganizacji wystawy stałej, którą w r. 1956 uzupełniono nowymi źródłami i dostosowano do aktualnego stanu wiedzy o pradziejach Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej. Równocześnie we wszystkich gablotach zmieniono oświetlenie, instalując w nich żarówki jarzeniowe, a przy wejściu do wystawy zmontowano oświetlony napis informacyjny. Prace te wykonywano w taki sposób, aby nie zaszła potrzeba zamykania wystawy dla zwiedzających na dłuższy okres czasu. Wystawa była więc czynna niemal przez cały okres w godzinach ustalonych kilka lat temu. W r. 1955 odwiedziło ją ogółem 16 472 osoby, w tym 389 zespołów. W porównaniu z poprzednim rokiem zaznaczył się nieznaczny wzrost

Frekwencja zwiedzających stałą wystawę w r. 1955

Miesiąc	Ogółem	w tym				
		Młodzież szkolna	Robotnicy	Chłopi	Inni	Ilość wycieczek
styczeń	605	331	131	—	143	18
luty	794	543	32	33	187	19
marzec	1.262	972	59	41	190	28
kwiecień	1.069	571	19	—	479	23
maj	1.273	901	123	37	172	29
czerwiec	1.855	1.710	—	—	145	49
lipiec	3.035	1.094	831	234	870	77
sierpień	752	596	37	—	119	10
wrzesień	2.509	2.244	51	70	144	59
październik	1.268	778	135	—	305	30
listopad	1.123	705	—	—	418	27
grudzień	967	751	41	31	144	20
Ogółem	16.472	11.195	1.509	446	3.322	389

ogólnej frekwencji, który wynosi ok. 10%. Nie zmienił się natomiast procentowy stosunek udziału wśród zwiedzających młodzieży szkolnej oraz robotników i chłopów. W następnym roku frekwencja wykazała ubytek przeszło 2000 osób i stanowiła najniższą cyfrę zanotowaną w okresie powojennym. Mniejsza była również ilość wycieczek. Natomiast bez zmiany pozostał nadal procentowy stosunek udziału wśród zwiedzających młodzieży szkolnej oraz robotników i chłopów. Przyczyny spadku frekwencji należy dopatrywać się w pewnym przesyleniu społeczeństwa wystawami i być może także w braku wystaw okresowych,

których Muzeum nie mogło urządzać nie dysponując odpowiednimi pomieszczeniami. Nie jest wyłączone, że spadek frekwencji mogły spowodować wypadki, które miały miejsce w Poznaniu pod koniec czerwca, o czym zdaje się świadczyć bardzo niewielka ilość zwiedzających w lipcu, nieproporcjonalna w porównaniu do ilości notowanych zwykle w tym miesiącu w innych latach. Personel wystawy stałej składał się nadal z Marii Minierskiej i Walentyny Śniatałowej.

Frekwencje zwiedzających stałą wystawę w r. 1956

Miesiąc	Ogółem	w tym				
		Młodzież szkolna	Robotnicy	Chłopi	Inni	Ilość wycieczek
styczeń	1.036	491	137	41	367	22
luty	468	194	124	9	141	8
marzec	1.390	1.124	112	—	154	27
kwiecień	1 095	684	248	—	163	20
maj	1.094	790	44	—	260	24
czerwiec	1 879	957	314	184	424	35
lipiec	446	354	14	—	78	1
sierpień	616	422	47	—	147	5
wrzesień	2.939	2.576	60	—	303	72
październik	1.808	1.243	97	—	468	28
listopad	973	767	54	—	152	20
grudzień	567	467	36	—	64	9
Ogółem	14,311	10.069	1.287	234	2.715	270

Wobec wzrastającej propagandy rewizjonistycznej na rzecz aneksji Ziemi Odzyskanych, głoszonej przez rozmaitych neofaszystów w Niemczech Zachodnich, Muzeum zmuszone było większą uwagę zwrócić w akcji oświatowej na ten problem. To zadecydowało też o temacie nowej wystawy objazdowej pt. „Pradzieje Ziemi Lubuskiej“, zmontowanej w r. 1956, której zadaniem było uświadomienie społeczeństwu zamieszkującego tę dzielnicę o jej pradawnej przynależności do Słowiańszczyzny i Polski. Wystawa projektowana przez art.-graf. Józefa Skorackiego i wykonana przez zespół artystów przy udziale projektanta, przedstawiała najdawniejsze dzieje Ziemi Lubuskiej, od chwili pojawienia się tu człowieka do wczesnego średniowiecza. Szczególny akcent położono w niej na zagadnienie tubylczości plemion prasłowiańskich i słowiańskich oraz na ścisły związek Ziemi Lubuskiej z Polską we wczesnym średniowieczu. Ponadto jedną z plansz poświęcono zobrazowaniu polskiego dorobku gospodarczego i kulturalnego na tym terenie w okresie powojennym. Całość składała się z 15 plansz typu tryptykowego i z 7 gablot. W odróżnieniu od wystaw objazdowych zorganizowanych przez Muzeum w poprzednich latach, była ona bogato ilustrowana oryginalnymi zabytkami, umieszczonymi nie tylko w gablotach ale także na poszczególnych planszach. Scenariusz i dokumentację do niej opracował doc. B. Kostrzewski. W r. 1955 w czasie od 25 maja

Frekwencja zwiedzających wystawę objazdową „Pradzieje Ziemi Lubuskiej“ w r. 1955

Lp.	Miejscowość	Czas trwania wystawy			F r e k w e n c j a						Ogółem
					Młodzież		Dorośli		Razem		
		od	do	dni	grupowo	indywid.	grupowo	indywid.	grupowo	indywid.	
1	Sulechów	25	—30. 5	6	1.234	540	442	899	1.676	1.439	3.115
2	Zielona Góra	2	—14. 6	13	1.468	1.648	1.039	1.712	2.507	3.360	5,867
3	Nowa Sól	16	—21. 6	6	1.056	431	314	463	1.370	894	2.264
4	Wschowa	23	—27. 6	5	358	568	513	620	871	1.188	2,059
5	Leszno	29. 6	— 8. 9	72	256	904	468	534	724	1.438	2.162
6	Kożuchów	10	—14. 9	5	452	398	318	590	770	988	1.758
7	Żagań	17	—21. 9	5	2.540	941	717	1.178	3.257	2.119	5.376
8	Szprotawa	22	—28. 9	7	638	469	303	834	941	1.303	3.244
9	Żary	1	— 5. 10	5	1.096	873	418	975	1.514	1.848	3.362
10	Gubin	8	—12. 10	5	789	663	740	861	1.529	1.524	3.053
11	Krosno n. O.	15	—19. 10	5	340	407	353	389	693	796	1.489
12	Rzepin	22	—26. 10	5	447	442	301	400	748	822	1.570
13	Słubice	29. 10—	2. 11	5	491	450	725	634	1.216	1.084	2.300
14	Sulecin	4	—14. 11	11	411	343	868	615	1.279	958	2.237
15	Gorzów	16	—29. 11	13	2.204	785	623	804	2.827	1.589	4.416
16	Skwierzyna	1	— 7. 12	7	736	373	474	285	1.210	656	1.868
17	Świebodzin	10	—16. 12	7	1.310	419	520	360	1.830	779	2.609
O g ó ł e m				182	15.826	10.634	9.136	12.153	24.962	22.787	47.749

Frekwencja zwiedzających wystawę objazdową „Pradzieje Ziemi Lubuskiej“ w r. 1956

Lp.	Miejscowość	Czas trwania wystawy			F r e k w e n c j a						Ogółem
					Młodzież		Dorośli		Razem		
		od	do	dni	grupowo	indywid.	grupowo	indywid.	grupowo	indywid.	
1	Strzelce Kraj.	7	—11. 4	5	650	325	—	281	650	606	1.256
2	Drezdenko	14	—18. 4	5	427	766	—	300	427	1.066	1.493
3	Dobiegniew	21	—25. 4	5	193	714	—	385	193	1.099	1.292
4	Witnica	28. 4	— 2. 5	5	213	486	18	414	231	900	1.131
5	Kostrzyn u. O.	5	— 9. 5	5	234	171	45	290	279	461	740
6	Ośno Lub.	11	—16. 5	6	582	234	49	187	631	421	1.052
7	Lubusko	19	—23. 5	5	728	611	—	490	728	1.101	1.829
8	Brody	25	—30. 5	6	152	141	204	275	356	416	772
9	Trzebień	3. 6	— 7. 6	5	224	295	30	86	254	381	635
10	Jasień	10	—14. 6	5	169	330	—	607	169	937	1.106
11	Nowogród	17	—21. 6	5	237	118	10	60	247	178	425
12	Zagórz Lub.	24	—28. 6	5	31	148	—	241	31	389	420
13	Babimost	16. 9	—20. 9	5	209	173	18	136	227	309	536
14	Kargowa	23	—26. 9	4	309	226	13	192	322	418	740
15	Ślawa Śląska	29. 9	— 3. 10	5	241	303	—	252	241	555	796
16	Głogów	6	—11. 10	6	1.214	221	180	82	1.394	303	1.697
17	Przemków	13	—16. 10	4	339	201	—	203	339	404	743
18	Nowe Miasteczko	18	—21. 10	4	282	216	—	211	282	427	709
19	Bytom Odrz.	23	—25. 10	3	145	132	—	93	145	285	430
20	Czerwieńsk	27	—30. 10	4	174	296	—	132	174	428	602
Ogółem				07	6.753	6.167	567	4.917	7.320	11.084	18.404

do 27 czerwca i od 10 września do 16 grudnia wystawa gościła w 16 miastach wojew. zielonogórskiego, a w okresie letnich ferii szkolnych była ekspozowana w Lesznie. W tym czasie zwiedziło ją ogółem 47 749 osób, a wśród nich więcej niż połowa młodzieży. Największą frekwencję zanotowano w Zielonej Górze i w Żaganiu. W następnym roku w czasie od 7 kwietnia do 30 października, z przerwą w okresie letnim, wystawa odwiedziła 20 mniejszych miast w tym samym województwie. W czasie blisko o połowę krótszym, niż w r. 1955, oglądało ją 18 404 zwiedzających, w tym ok. 1/4 młodzieży. Największą frekwencję zanotowano w Lubsku i w Głogowie. Przeciętna dzienna frekwencja na wystawie w ciągu obydwóch objazdów wynosiła 237 osób. Kierownikiem wystawy w r. 1955 była Halina Kubiakowa, a w następnym roku — Ferdynand Neja. Zwiedzających oprowadzali członkowie zespołu oświatowego i młodszy pracownicy nauki Muzeum.

Brak wystaw okresowych starano się zrekompensować miniaturowymi ekspozycjami w stałej gablocie Muzeum przy ul. Fredry. W okresie sprawozdawczym sześciokrotnie zmieniano tu ekspozycje, przy czym kolejno przedstawiono następujące tematy: Nie święci garnki lepią, Z najdawniejszych dziejów handlu, Tkactwo w dawnych czasach, Jak mieszkali nasi przodkowie, Pradzieje hutnictwa w Polsce, Tajemnice kurhanów w Łękach Małych. Ekspozycje projektował i wykonywał art.-graf. Bolesław Promiński według scenariusza i dokumentacji doc. B. Kostrzewskiego. B. Promiński był również autorem plansz, projektowanych przez zespół pracowników naukowych i umieszczanych w gablocie na gmachu Muzeum przy ul. Lampego. Na planszach tych, zaopatrzonych zwykle w krótki tekst, zilustrowano następujące tematy: W pracowniach Muzeum Archeologicznego, Obrządek pogrzebowy w pradziejach, Z archeologii Białorusi, Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Wielkopolsce, Bursztynowym szlakiem, Ziemia najstarszym archiwum, Z badań wykopaliskowych Muzeum w r. 1956.

W ramach opieki nad wystawami archeologicznymi muzeów regionalnych doc. B. Kostrzewski opracował scenariusz i dokumentację wystawy obrazującej najdawniejsze dzieje Santoka k/Gorzowa, którą projektowano tam zainstalować w wieży na gródzisku pomorskim. Plansze do tej wystawy wykonano w pracowni stolarskiej Muzeum.

Troska o racjonalne zorganizowanie frekwencji spoczywała na barkach zespołu naukowo-oświatowego. Zadanie to realizowano za pośrednictwem prasy, radia, ulotek, kontaktów ze szkolnictwem, zakładami pracy, organizacjami społecznymi itp. Przy oprowadzaniu po wystawie młodzieży szkolnej udostępniano i omawiano z nią tylko część ekspozycji, odpowiadającą odnośnym zagadnieniom programu nauczania aktualnie przerabianym w klasie. Młodzieży szkół zawodowych naświetlano szczegółowo zagadnienia związane z jej przyszłym zawodem. W ten sposób wystawa stanowiła dla uczniów cenne uzupełnienie wiadomości teoretycznych nabytych w szkole. Niejednokrotnie też zwiedzanie wystawy łączono z wyświetlaniem przeźroczy i dodatkowym wykładem.

Wykłady, obok wystaw, były też najbardziej

podstawową formą przekazywania przez Muzeum społeczeństwu wiadomości z dziedziny archeologii i ochrony zabytków. W okresie sprawozdawczym wygłoszono ogółem 357 wykładów, w tym 66 na terenie Muzeum, 81 w innych instytucjach w Poznaniu, 176 w woj. poznańskim i 44 w woj. zielonogórskim. Wykładów tych wysłuchało 22 232 słuchaczy, na jednym wykładzie było przeciętnie 60 osób. Najliczniej wśród słuchaczy reprezentowana była młodzież szkolna (45%) i nauczyciele (22%). Największą ilość wykładów wygłosił zespół naukowo-oświatowy w osobach: mgr Zofii Pawłowskiej (193 wykłady) i mgr Heleny Wojciechowskiej (125 wykładów). Pozostałe wykłady (49) wygłosili pracownicy nauki. Tematem były rozmaite zagadnienia z dziedziny archeologii, które ogólnie można ująć w pięciu zasadniczych grupach: 1) podstawowe wiadomości z dziedziny archeologii, 2) wybrane zagadnienia z archeologii Polski, 3) wybrane zagadnienia z archeologii powszechnej, 4) zagadnienia pedagogiczne i 5) ochrona zabytków archeologicznych. W r. 1956 zespół oświatowy dysponował w pierwszej grupie 3 tematami, w drugiej — 38, w trzeciej — 4, w czwartej — 13, a w piątej — 7 tematami. Ambicją zespołu było, aby tematy wiązać jaknajściślej ze środowiskiem i zainteresowaniem słuchaczy. Uwzględniając m. in. zainteresowania regionalne, zespół zadał sobie sporo trudu opracowując cykl wykładów monograficznych poświęconych prądziojom poszczególnych powiatów lub mniejszych okręgów w woj. poznańskim. Wszystkie wykłady były z reguły ilustrowane przeźrocami, fotografiami, filmem małoobrazkowym lub oryginalnymi zabytkami.

Podobnie jak w latach poprzednich kontynuowano akcję szkolenia nauczycieli w zakresie archeologii poprzez dorywcze kursy organizowane w Muzeum lub wykłady członków zespołu dla uczestników powiatowych konferencji nauczycielskich. W r. 1955 w ciągu 41 godzin przeszkolono 520 osób, głównie nauczycieli szkół podstawowych, technicznych i liceów ogólnokształcących. W następnym roku tylko w 4 powiatach woj. poznańskiego konferencje nauczycielskie odbyły się bez udziału przedstawiciela Muzeum, a w niektórych powiatach byli oni kilkakrotnie. Nie potrzeba podkreślać jak wielkie znaczenie miała ta akcja wobec braku odpowiednich pomocy naukowych dla nauczycieli i zmian w programie nauczania.

Kontynuowano też współpracę ze szkolnymi kołami historycznymi, która miała na celu rozwijanie zamilowania młodzieży do najdawniejszej historii i pogłębienie wiadomości z tej dziedziny wiedzy. W tym celu urządzano wykłady i wycieczki do Muzeum, gdzie m. in. zapoznawano uczestników z pracą w laboratoriach, organizowano wycieczki do rozmaitych obiektów archeologicznych i miejsc prac wykopaliskowych, pomagano w urządzaniu miniaturowych wystaw, gazetek ściennych itp. W r. 1956 wyróżniło się w pracy 8 tego rodzaju kół, w tym 2 w szkołach podstawowych, 5 w liceach ogólnokształcących i pedagogicznych oraz 1 koło w Technikum Drogowym. Najlepiej pracowało nadal koło przy Liceum Pedagogicznym im. E. Estkowskiego w Poznaniu.

Z innych środków, którymi posługiwano się w pra-

cy oświatowej, trzeba jeszcze wymienić radio i prasę. W okresie sprawozdawczym Rozgłośnia Poznańska Polskiego Radia i Ekspozytura Zielonogórska przy współpracy Muzeum przygotowały i nagrały 9 różnego rodzaju audycji, których tematem były wyniki badań archeologicznych, reportaże z pracowni naukowych i laboratoriów, relacje z uroczystości 70-lecia urodzin prof. J. Kostrzewskiego itp. Ponadto z okazji badań wykopaliskowych w Terespolu mgr Wojciech Śmigieński wygłosił przez radiowęzeł w Nowym Tomyślu pogadankę na temat wyników tych badań. Prasa poznańska zamieściła 62 komunikaty informujące o działalności Muzeum, wykładach, przygotowaniach do obchodu setnej rocznicy istnienia Muzeum i in. Ponadto zespół i pracownicy naukowcy byli autorami 19 artykułów prasowych popularyzujących archeologię.

Pracę oświatową prowadzono również przez kolportaż własnych i obcych wydawnictw o treści archeologicznej. W okresie sprawozdawczym zespół oświatowy oraz personel wystawy stałej i wystaw objazdowych przeprowadzili ogółem ok. 15 000 sztuk rozmaitych druków i wydawnictw, m. in. zaś Przewodnik po wystawie stałej, ulotkę-składankę i serię pocztówek, które ukazały się w tym okresie nakładem Muzeum w łącznej ilości 23 000 sztuk.

Pracę zespołu ułatwiały stałe kontakty z licznymi szkołami wszelkiego typu, władzami i organizacjami szkolnymi (Wydziały Oświaty przy Radach Narodowych, DOSZ, WODKO i ośrodki powiatowe i miejskie), zakładami pracy, organizacjami społecznymi (PTA, PTTK, ZHP, Front Narodowy) i zawodowymi (Związek Zawodowy Pracowników Rolnych i Leśnych). Pomocą służyli także pracownicy naukowcy Muzeum, którzy udzielali konsultacji, opracowywali i wygłaszali wykłady i audycje radiowe, przygotowywali dokumentację ekspozycji w gablotach oraz objaśniali zwiedzającym wystawy objazdowe.

Zespół naukowo-oświatowy składał się nadal z mgr Zofii Pawłowskiej i Heleny Wojciechowskiej. Całokształtem działalności w tym zakresie kierował doc. Bogdan Kostrzewski.

Administracja

W organizacji Muzeum w tym czasie nie zaistniały większe zmiany. Na czele Muzeum stał nadal prof. J. Kostrzewski, zastępcą jego był doc. B. Kostrzewski, a administracją kierował Bolesław Kubiak. Podobnie jak w r. 1954, także i w okresie sprawozdawczym zaznaczyła się ścisła i harmonijna współpraca Dyrekcji z Radą Miejską, która stanowiła pozytywny czynnik w całokształcie działalności Muzeum. M. in. z inicjatywy Rady w styczniu 1956 r. odbyła się narada wszystkich pracowników, na której przedyskutowano osiągnięcia i braki pracy Muzeum w planie 6-letnim i ustalono ramowy plan działalności w najbliższym pięcioleciu. Skład Rady w r. 1955 przedstawiał się następująco: na czele do połowy czerwca stał Marian Kubiak, po nim zaś Wanda Kozubska, sekretarzem była mgr Aleksandra Lipińska, skarbnikiem — Aleksander Waligórski, członkami Rady byli: Wacław Ratajczak i Władysław Gromacki. Komisja Rewizyjna składała się z Wincentego

Kłosowskiego, Walentyny Śniatałowej i mgr Witolda Armona, zastępcami członków Komisji byli: Leon Dudziński i Józef Judziński. W następnym roku przewodniczącym Rady był Wiktor Bromski, zastępcą — mgr Stanisław Jasnosz, sekretarzem — mgr Mieczysława Piaszykowa, skarbnikiem — mgr Eliza Naumowiczówna, członkiem — Bożena Zielińska, zastępcami członków byli: Stefan Stanisławski i mgr Wojciech Śmigieński. Komisję Rewizyjną tworzyli: mgr Witold Armon, Wincenty Kłosowski i Walentyna Śniatałowa, zastępcą była Stanisława Koronka. Zgodnie z perspektywnym planem rozwoju sieci muzealnej w Polsce, ustalonym na konferencji w Centralnym Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie w dn. 24 i 25 maja 1955 r., w drugiej połowie 1956 r. Muzeum przejęło od Stacji Archeologicznej IHKM PAN w Gnieźnie, pomieszczenia przy ul. Mieczysława 1 wraz z wystawą, które stanowiły załączek Oddziału Muzeum. Kierowała nim mgr Gabriela Mikołajczykówna przy pomocy Zofii Springerowej. Brak dostatecznych środków finansowych w budżecie Muzeum sprawił, że do końca roku można było pokryć jedynie najkonieczniejsze potrzeby Oddziału. M. in. dokonano naprawy dachu i odnowiono część pomieszczeń. Równocześnie poczyniono starania u władz miejskich w Gnieźnie o przyznanie innych pomieszczeń, gdyż dotychczasowe nie tylko nie są odpowiednie dla celów muzealnych, ale nadto znajdują się w stanie znacznej dewastacji.

Personel Muzeum w r. 1955 liczył 30 osób i składał się, oprócz dyrekcji i kierownika administracji, z 8 pracowników naukowych (kustosz, kierownik pracowni inwentaryzacyjno-katalogowej, 5 asystentów i bibliotekarz), 2 pracowników naukowo-oświatowych (kierownik i instruktor), 7 pracowników naukowo-technicznych (kierownik pracowni rekonstruktorskiej, 3 rekonstruktorów, konserwator, pracownik inwentaryzacyjny i fotograf) i 10 pracowników administracyjnych (księgowy, kasjerka, sekretarka, intendent, bileterka, 2 woźnych, stolarz i 2 sprzątaczkę). Ponadto na etacie Muzeum był inspektor-rzeczoznawca zabytków archeologicznych na woj. poznańskie i zielonogórskie — mgr Władysław Filipowiak, a po jego odejściu — mgr Zbigniew Pieczyński. Od 1 stycznia przyjęto do pracy: mgr Tadeusza Malinowskiego w charakterze asystenta i Stanisławę Koronkę w charakterze sprzątaczkę. W ciągu roku przeszli do innych zakładów pracy asystenci: Aniela Knapowska-Mikołajczykówna i Włodzimiera Ziemińska oraz fotograf: Marian Kubiak. W miejsce ich przyjęto: mgr Elizę Naumowiczównę i mgr Wojciecha Śmigieńskiego oraz Czesława Czuba. W następnym roku łącznie z Oddziałem w Gnieźnie personel liczył 35 osób. Ubył tylko 1 pracownik — Leon Dudziński, który zmarł 14 kwietnia. Przyjęto: mgr Dobromira Durczewskiego w charakterze asystenta, mgr Gabrielę Mikołajczykównę w charakterze kustosa Oddziału w Gnieźnie, Bolesława Promińskiego w charakterze kreślarza (z mniejszym wymiarem godzin pracy), Edwarda Osowskiego i Leona Ratajczaka w charakterze pomocników rekonstruktorskich oraz Zofię Springerową w charakterze księgowej w Oddziale Muzeum w Gnieźnie. Pod koniec r. 1956 Muzeum zatrudniało więc, oprócz Dyrekcji i kierownika administracji, 10 pra-

cowników naukowych, 2 pracowników naukowo-oświatowych, 9 pracowników naukowo-technicznych i 11 pracowników administracyjnych. Ponadto na etacie Muzeum byli: inspektor-rzeczoznawca — mgr Zbigniew Pieczyński i pracownik Oddziału PMA w Biskupinie — Franciszek Maciejewski. W związku z wprowadzeniem w r. 1955 nowej siatki płac Dyrekcja powołała komisję, która dokonała przegrupowania pracowników zgodnie z kwalifikacjami odpowiadającymi nowym stopniom służbowym. Stopnie te przyznano w sposób następujący: W pionie naukowym stopień kustosa otrzymali: zast. dyrektora doc. B. Kostrzewski oraz mgr mgr G. Mikołajczykówna i St. Jasnosz; stopień adiunkta konserwatora: mgr Z. Pieczyński; starszego adiunkta: Fr. Maciejewski i mgr M. Piaszykówna; adiunkta: mgr mgr W. Armon i St. Kurnatowski; asystenta: mgr mgr A. Lipińska, T. Malinowski, E. Naumowiczówna i W. Śmigielski, kreślarza (do czasu otrzymania innego etatu): mgr D. Durczewski; w pionie naukowo-oświatowym stopień adiunkta otrzymała mgr Z. Pawłowska; asystenta: mgr H. Wojciechowska; w pionie naukowo-technicznym: stopień technika muzealnego otrzymał: Czesław Czub; starszego laboranta: W. Kłosowski i W. Waliński; laboranta: W. Bromski, J. Judziński i W. Ratajczak; pomocnika muzealnego: E. Osowski, B. Prośniński i L. Ratajczak; w pionie administracyjnym stopień dyspozytora muzealnego otrzymał kierownik administracji — B. Kubiak; stopień samodzielnego planisty: B. Zielińska, kierownika sekretariatu: W. Kozubska; referenta: S. Kowalska-Napieralska; starszego pomocnika muzealnego: inż. W. Budzyński; starszego laboranta: W. Gromacki; pomocnika muzealnego: M. Minierska, Z. Springerowa, S. Stanisławski i W. Śniatałowa; woźnego: St. Koronka i P. Marciniakowa. Równocześnie powołano specjalną komisję, która zgodnie z poleceniem Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków, podała egzaminom kwalifikacyjnym laborantów i pomocników muzealnych. Dzięki nowej siatce płac nastąpiła pewna poprawa w uposażeniach zwłaszcza pracowników naukowo-technicznych, dotychczas wyraźnie pokrzywdzonych, nadal jednak istniała jeszcze znaczna różnica w poborach pomiędzy naukowymi pracownikami Muzeum a tą samą kategorią pracowników zatrudnionych w uniwersytetach i Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN. Jedynym wyjściem z tej sytuacji było by zaliczenie Muzeum, wespół z innymi tego rodzaju instytucjami, do kategorii zakładów naukowych. Po tej linii też poszły starania Dyrekcji i Rady Miejskiej u odnośnych czynników państwowych.

Przemiany polityczne, jakie miały miejsce w Polsce w okresie sprawozdawczym, nie pozostały bez wpływu także na Muzeum Archeologiczne, które brało czynny udział w dyskusji nad nową organizacją muzealnictwa. Według koncepcji Ministerstwa Kultury i Sztuki znaczna większość muzeów poczynając od r. 1957 miała podlegać właściwym terytorialnie Radom Narodowym. Projekt ten, uznany ogólnie za niedojrzały i mogący w konsekwencji spowodować zaprzepaszczenie dotychczasowego dorobku muzeów, spotkał się także ze sprzeciwem delegatów Muzeum reprezentowanych na zwołanym w tym celu posiedzeniu Rady Muzealnej przy CZM i OZ oraz

w obradach Sekcji muzealnej Związku Zawodowego Pracowników Kultury.

W związku z przypadającym w r. 1957 jubileuszem setnej rocznicy założenia Muzeum konsultowano się kilkakrotnie z Zarządem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w celu ustalenia programu uroczystości. Uzgodniono m. in., że oprócz imprez wspólnych dla obu instytucji, odbędą się uroczystości związane wyłącznie z jubileuszem Muzeum, których termin wyznaczono na 13 i 14 maja 1957 r. Dla odjęcia Dyrekcji Muzeum części obowiązków związanych z przygotowaniem tego jubileuszu, powołano specjalny komitet.

Niewiele, niestety, posunięto naprzód starania w tym okresie o własną siedzibę dla Muzeum. Projekt wstępny odbudowy pałacu Górków i sąsiadujących z nim kamieniczek, wykonany przez Pracownię Konserwacji Zabytków w Poznaniu, niestety nie doczekał się jeszcze zatwierdzenia przez Komisję Oceny Projektów Inwestycyjnych, gdyż — jak się okazało po przedyskutowaniu go w Centralnym Zarządzie Muzeów — wymagał pewnych korektur. Ponadto Pracownia nie wykonała wstępnego kosztorysu, bez którego nie można było zatwierdzić projektu. Pomimo tego Dyrekcja Muzeum zdołała uzyskać od kompetentnych władz zapewnienie o przyznaniu w r. 1957 kredytów na rozpoczęcie odbudowy pałacu.

W okresie sprawozdawczym wykonano gruntowny remont instalacji elektrycznej w pomieszczeniach suterrenowych oraz wymianę radiatorów centralnego ogrzewania na wystawie stałej i w pracowni inwentaryzacyjno-katalogowej na I piętrze. Poza tym odnowiono 3 pokoje frontowe na parterze. Wzrastający inwentarz gospodarczy Muzeum oraz zalegający sprzęt z dwóch ostatnich wystaw objazdowych spowodował konieczność reorganizacji magazynów gospodarczych w suterrenach. Uzupełnieniem i naprawą sprzętu, wykonywaniem stelażu dla wystaw objazdowych i in. pracami wchodzącymi w zakres tej specjalności zajmowała się pracownia stolarska, którą kierował nadal Władysław Gromacki.

RAPPORT SUR L'ACTIVITE DU MUSEE ARCHEOLOGIQUE DE POZNAN EN 1955 ET 1956.

Dr B. Kostrzewski

Résumé

Investigations archéologiques.

L'oeuvre réalisée par le Musée Archéologique au cours des deux dernières années dans le domaine des recherches scientifiques se signale par des résultats extrêmement importants. En 1955 les fouilles furent continuées dans quatre stations explorées déjà auparavant. A Łęki Małe, distr. de Kościan, Mme. Mieczysława Piaszykówna concentra les explorations sur le grand tumulus No. III de la civilisation d'Unětice de la Ière période de l'âge du bronze. M. Tadeusz Malinowski continua à Słupca les recherches dans l'enceinte fortifiée de la civilisation lusacienne (station 1), le long de la digue d'accès (station 2) et dans le village non-fortifiée de la même civilisation situé dans le voi-

sinage proche de l'enceinte (station 3). Sous la surveillance de Mlles. Włodzimiera Ziemlińska et Maria Berezowska 13 sépultures à squelette fœrent mises à découvert dans un cimetière du haut moyen âge à Młodzikowo, distr. de Sroda. La 4e station — l'ancien château médiéval de Międzyrzecz ainsi que le secteur en dehors des murs — fut explorée par M. Stanisław Kurnatowski qui y découvrit un rampart daté au Xe siècle. Les investigations de Łęki Małe et de Międzyrzecz eurent leur continuation également au cours de l'année suivante. Mme. Piaszykowska fouilla à Łęki Małe le grand tumulus No. IV, tandis que les prospections de Międzyrzecz mirent au jour un second rampart construit en toute probabilité au Xe siècle. Dans cette même ville des fouilles furent menées simultanément par M. Wojciech Smigielski sur un cimetière de la civilisation lusacienne de la IVe période de l'âge du bronze. En 1956 les recherches archéologiques avaient embrassé, en plus, trois stations nouvelles: celle d'Olszyniec, distr. de Żary, où M. Tadeusz Malinowski fouilla deux tumulus d'un grand cimetière de la civilisation lusacienne de la IIIe période de l'âge du bronze, celle de Terespockie, district Nowy Tomyśl, où M. Wojciech Smigielski concentra les recherches sur un cimetière de la civilisation lusacienne de la fin de l'âge du bronze, et enfin celle de Sfare Bojanowo qui fut explorée par MM. Stanisław Jasnoś et Zbigniew Pieczyński. La récolte archéologique y fut importante: 34 sépultures à vases cinéraires datées entre la IVe période de l'âge du bronze et le premier âge du fer, ainsi que 30 demi-fonds de cabane du haut moyen âge datés entre le VIe et Xe siècles. Indépendamment des grandes fouilles, des travaux de sauvetage s'étaient poursuivis durant les deux années en question; les assistants du Musée réussirent à mettre en sécurité 9 sites et trouvailles signalés en 1955 et 13 au cours de 1956. Il faut mentionner ici de même les recherches de surface qui ont été opérées en 1955 dans 39 localités appartenant à 18 districts administratifs, tandis qu'en 1956 elles avaient embrassé 75 localités dans 29 districts. L'ensemble de cette oeuvre investigatoire s'exprime par le chiffre imposant de 161 stations explorées au cours de ces deux années et de plus de 280 positions inscrites à l'inventaire. Dans ce groupe de recherches il faut rappeler enfin celles qui ont été menées en mai 1956 en collaboration avec les assistants de l'Institut d'Archéologie Polonaise, filiale de l'Institut de l'Histoire de la Culture Matérielle de l'Académie Polonaise des Sciences (IHKM PAN), ainsi qu'avec le concours des assistants de l'Institut Préhistorique de l'Université de Poznań et du Musée National d'Archéologie de Varsovie. Cette importante expédition poursuivait des explorations de surface dans la région septentrionale de la voïevodie de Zielona Góra et réussit à localiser au cours de huit jours 16 stations archéologiques et à trouver 37 autres complètement inconnues jusque là.

Trauvauz de documentation au Musée.

241 positions ont été inscrites en 1955 dans l'inventaire des trouvailles. La majorité, c'est à dire 128 parmi elles provient de fouilles opérées par le personnel scientifique du Musée, le reste étant constitué par des dons et des dépôts. Au cours de l'année suivante l'inventaire s'est enrichi de 357 positions, dont 210 fournies par les fouilles et le reste venant de dons et de dépôts. Simultanément fut continué le travail au catalogue des fiches (792 cartes nouvelles en 1955, 1146 en 1956), au catalogue classé par civilisations et au catalogue des clichés photographiques.

Dans le système de la surveillance des collections du Musée aucun changement notable n'est à signaler, si ce n'est au magasin des objets en pierre et en bronze que l'on avait réorganisé en y rangeant les trouvailles par ordre chronologique et munies d'inscriptions spéciales facilitant une prompte orientation. En 1955 et 1956 nos collections avaient été visitées par des savants venus de l'étranger, en particulier par M. dr V. Spurny, Mlle dr A. Pitterova et l'étudiant d'archéologie E. F. Neustupny de Prague, par M. dr J. Barta de Nitra et par M. dr E. Nickel et un collectif d'étudiants d'archéologie de la Humboldt-Universität de Berlin RDA.

Autres travaux scientifiques.

Il faut mentionner ici avant tout les très nombreuses publications de matériaux archéologiques et d'autres travaux scientifiques. Au cours des deux dernières années 10 employés scientifiques du Musée ont publié en tout 37 travaux et articles. L'activité scientifique s'exprima de même par la participation très active de nos assistants à la Ière Session Archéologique de l'IHKM PAN, aux réunions et conférences organisées par l'Institut d'Archéologie Polonaise de l'IHKM PAN à Poznań ou par la Section Posnanienne de la Société Archéologique Polonaise ainsi qu'aux travaux qu'avait tout récemment repris le Comité Archéologique de la Société des Amis des Sciences de Pcznań sous la présidence du Prof. J. Kostrzewski et avec le concours très actif de 5 assistants du Musée. Le personnel scientifique s'était familiarisé en plus avec les méthodes investigatoires appliquées par certaines autres institutions scientifiques ainsi qu'avec les résultats obtenus par celles-ci; ils organisèrent en 1955, conduits par leur chef le Prof. J. Kostrzewski, une excursion au Musée de Lublin afin d'y recueillir les matériaux comparatifs nécessaires pour leurs propres études spécialistiques. En 1951 deux excursions à l'étranger avaient poursuivi le même but. La première à laquelle avaient pris part en deux groupes tous les assistants du Musée s'était dirigée en Tchécoslovaquie, la seconde à laquelle prirent part MM. Doc. Dr B. Kostrzewski et Mgr. Zbigniew Pieczyński avait eu comme but principal la visite des centres et stations archéologiques de la République Démocratique Allemande. Faisant suite à la pratique de l'échange entre musées, M. Wojciech Smigielski et Mlle. Eliza Naumowicz avaient été invités à passer plusieurs semaines à Szczecin au Musée de la Poméranie Occidentale où ils ont contribué à la mise en ordre des collections. Trois employés du Musée ont obtenu en 1955 le diplôme de magister archaeologiae: Aniela Knapowska-Mikołajczykowa, Wojciech Smigielski et Włodzimiera Ziemlińska; en avril 1956 Doc. Dr Bogdan Kostrzewski fut gradué chargé des cours. Le nombre des employés scientifiques du Musée s'élevait à la fin d'année 1956 à 11 personnes, y compris le directeur et son remplaçant. Trois autres personnes furent en plus à la charge du budget du Musée, notamment M. Zbigniew Pieczyński, inspecteur-expert des monuments archéologiques pour les voïevodies de Poznań et de Zielona Góra, Mlle. Gabriela Mikołajczyk, conservateur de la Succursale du Musée à Gniezno ainsi que M. Franciszek Maciejewski, conservateur du Musée de Biskupin.

Les Archives.

On réussit en 1956 à incorporer aux archives du Musée les matériaux collectionnés autrefois par M. Dobrindt, instituteur à Kargowa, district de Babimost. Les autorités administratives ayant créé trois nou-

veaux districts dans la voïevodie de Poznań, il fut nécessaire de compléter les archives par 270 dossiers nouveaux comprenant les localités annexées, sans compter les dossiers que l'on avait dû compléter par des indications supplémentaires de localités d'après les relevés fournis successivement par les différentes autorités civiles de la province. L'archive des cartes s'est enrichi de 49 cartes à échelle 1 : 25 000 comprenant la partie septentrionale de la voïevodie de Zielona Góra ainsi que de 50 cartes à échelle 1 : 100 000 des voïevodies de Poznań, Zielona Góra et de la partie méridionale de la voïevodie de Bydgoszcz.

La Bibliothèque.

Un relevé statistique opéré vers la fin de 1956 nota pour la bibliothèque du Musée les chiffres suivants: 11127 positions, dont 4629 volumes, 4391 périodiques et 2107 tirages à part. Au cours des deux dernières années la bibliothèque s'est enrichie de 1.128 positions, dont 876 reçues par la voie de l'échange de publications, 101 achetées, 126 entrées comme dons. En ce qui concerne l'échange de publications il faut signaler qu'à la fin de 1956 le Musée avait noué des relations très animées avec 16 institutions du pays et 134 de l'étranger, parmi lesquelles il faut souligner surtout la prise de contact avec 18 nouvelles institutions européennes et d'outre mer.

On travailla simultanément au fichier alphabétique et au catalogue arrangé par sujets qui contenait vers la fin de 1956 450 mots d'ordre et 14.553 positions. Le cabinet de lecture enregistra 1.566 personnes et la bibliothèque 253 lecteurs, par les mains desquels avaient passé 10.221 volumes et auxquels on avait prêté 1.293 volumes.

Les ateliers.

L'atelier des reconstituteurs avait complété ou reconstruit de tessons plus de 1.900 spécimens céramiques. Des mains de nos modelleurs étaient sorties de nombreuses reproductions en plâtre de trouvailles archéologiques. Plus de 1.000 objets de tout genre, en matières organiques (bois, cuirs, étoffes) et en métal, surtout en fer, avaient passé par l'atelier des conservateurs. L'un d'eux, M. Wacław Ratajczak, avait pris part au cours d'instruction pour conservateurs qualifiés organisé en 1956 par les ateliers du Musée d'Archéologie et d'Ethnographie de Łódź. Le photographe effectua plus de 2.040 photographies et reproductions, 7.618 copies et agrandissements et 303 diapositifs. On poursuivit également l'inventarisation des clichés et compléta les albums des reproductions. Donnant suite à la commande de la Société Archéologique Polonaise on procéda en outre à la production de plusieurs séries de photo-diapositifs sur bande de pellicule micro, illustrant les textes de conférences populaires tenues sur des thèmes archéologiques et numismatiques.

Publications.

Les années 1955 et 1956 ont vu paraître deux volumes successifs de l'annuaire „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” ainsi que le Guide de l'Exposition Permanente. Le volume V. des „*Fontes*”, paru en 1955, contient 4 travaux consacrés aux matériaux archéologiques et le rapport sur l'activité du Musée en 1954. Le vol. VI paru l'année suivante contient 3 travaux du même genre et une liste des acquisitions de l'ancienne Section Préhistorique du Musée de Grande Pologne de 1929—1937 et du Musée Archéologique de Poznań en 1954. Le Guide à travers l'exposition permanente du Musée paru en 1956 sous le titre „*Pré-*

histoire de la Pologne Occidentale” fut tiré à 3.000 exemplaires et contient une courte introduction, une spécification de la littérature la plus importante, des commentaires détaillés sur l'exposition avec 17 tableaux et un relevé chronologique comparatif en texte — le tout sur 60 pages. Le Musée fit imprimer simultanément une série de cartes postales portant les reproductions des plus intéressantes pièces de sa collection ainsi qu'un papillon-dépliant tiré à 10.000 exemplaires; ce dernier contenait une invitation à visiter l'exposition permanente et un appel au public d'entourer de soins particuliers les monuments archéologiques.

Activité scientifique et instruction.

Prenant en considération la rapide évolution de la science s'exprimant également dans le domaine des recherches archéologiques, le Musée procéda à une reorganisation et modernisation partielle de son exposition permanente. Celle-ci avait été visitée en 1955 par 16.472 personnes ce qui fit dépasser de 10% le nombre des visiteurs de l'année précédente. En 1955 on avait monté une nouvelle exposition ambulante sous le titre „*Préhistoire de la Terre de Lubusz*” destinée à familiariser les visiteurs avec la plus ancienne histoire de cette région depuis le moment de l'apparition de l'homme jusqu'à la période du haut moyen âge. Elle se composait de 7 vitrines et de 15 planches montées en forme de triptiques. Du 25 mai au 27 juin et du 10 septembre au 16 décembre 1955 cette exposition fut présentée dans 16 villes de la voïevodie de Zielona Góra pour être installée à Leszno au cours des vacances scolaires. Le nombre des visiteurs s'éleva à 47.749 personnes. En 1956 elle fut exposée du 7 avril au 30 octobre, exception faite des mois d'été, dans 20 localités de cette même voïevodie et visité par plus de 18.400 personnes. N'ayant pu réaliser le montage d'expositions périodiques, on avait essayé de compenser ce manque par une exposition toujours changeante et pleine d'attraction dans la grande vitrine au coin de la rue Fredry ainsi que dans la petite vitrine placée sur le mur du Musée rue A. Lampego. Procédant à la réalisation du projet d'assistance prêtée aux musées régionaux par les grands Musées des métropoles, Doc. Bogdan Kostrzewski élaborait la mise en scène et la documentation de l'exposition destinée à illustrer la plus ancienne histoire de la petite ville de Santok près de Gorzów.

La propagation et l'organisation rationnelle de la fréquentation des expositions avait été confiée au personnel scientifique du Musée qui réalisa cette tâche spéciale par l'intermédiaire de la presse, de la TSF, de feuilles-papillons, de contacts avec les écoles, les organisations sociales et ouvrières etc. A côté des expositions le Musée s'était servi de conférences comme de l'un des moyens les plus efficaces pour transmettre à la société tout ce qui pourrait l'intéresser dans le domaine de l'archéologie. Ici de même le chiffre est imposant, puisqu'on avait organisé au cours des deux années écoulées jusqu'à 367 conférences, dont 66 tenues au Musée, 81 dans d'autres institutions de Poznań et 220 en province. Le nombre total des auditeurs se porta à 22 232 personnes. On avait choisi comme thème des conférences ceux qui suscitent toujours l'intérêt tout particulier du grand public; on les avait classés en cinq groupes essentiels: 1) notions fondamentales en archéologie, 2) problèmes de la archéologie polonaise, 3) thèmes choisis dans l'archéologie universelle, 4) problèmes pédagogiques et 5) protection des monuments archéologiques. Presque toutes ces conférences étaient accompagnées de projections lumineu-

ses ou illustrées de photographies avec présentation des trouvailles originales. Poursuivant l'oeuvre initiée au cours des années précédentes, on avait continué de même l'action d'instruire les instituteurs sur des questions relatives à l'archéologie en organisant pour eux au Musée des cours spéciaux. Il devint règle d'inviter nos assistants aux conférences périodiques des instituteurs. Prenant contact avec la jeunesse des écoles nos assistants avaient participé en plus aux réunions des cercles historiques d'écoliers, développant chez eux l'amour de la plus ancienne histoire du pays et faisant approfondir leurs notions en archéologie. On organisa pour eux des cours et des excursions au Musée, aux sites archéologiques les plus intéressants et aux lieux où se poursuivaient des fouilles; on les aida à arranger des expositions en miniature et à éditer des gazettes murales. Il nous faut mentionner ici tout spécialement la radio et la presse qui fut pour le Musée un instrument de propagande très important. On avait profité à maintes reprises des postes émetteurs de Poznań et de Zielona Góra pour transmettre par leurs antennes des conférences consacrées à l'archéologie. La presse de Poznań avait servi à passer aux lecteurs plus de 60 communiqués donnant information sur l'activité du Musée, sur le programme des conférences et cours et sur le programme préparé de longue date en vue de la célébration solennelle du centenaire du Musée en 1957. La presse avait publié en plus une vingtaine d'articles écrits par nos assistants dans le but d'une popularisation aussi vaste que possible des problèmes archéologiques qui jouissent de l'intérêt toujours grandissant du grand public. On avait veillé enfin à élargir la chaîne de colportage des éditions propres du Musée et de celles d'autres centres archéologiques. L'ensemble de l'oeuvre réalisée par le Musée dans le domaine de la propagation de la science avait d'ailleurs été facilité par les contacts très animés noués en permanence avec les écoles de tous les types, avec les autorités et organisations scolaires, avec les établissements, les organisations sociales et professionnelles.

L'Administration.

Aucune modification notable n'est à signaler dans l'organisation du Musée au cours de la période en question. La direction du Musée repose toujours entre les mains de M. le Professeur J. Kostrzewski secondé par son remplaçant M. Doc. Bogdan Kostrzewski, l'administration étant à la charge de M. Bolesław Ku-biak. Réalisant le plan de développement du réseau des musées en Pologne élaboré en mai 1955 au cours de la conférence convoquée par la Direction Centrale des Musées à Varsovie, le Musée Archéologique de Poznań avait accepté des mains de la Station Archéologique de l'IHKM PAN à Gniezno la gestion de l'immeuble abritant l'exposition archéologique de cette ville, créant ainsi le noyau d'une nouvelle succursale du Musée.

Vers la fin de 1956 le Musée comptait 10 assistants scientifiques, 2 employés chargés spécialement de la propagation de la science, 9 employés techniques et 11 employés d'administration.

La solennité du centième anniversaire de la fondation du Musée devant se célébrer en 1957, il fut convenu avec la direction de la Société des Amis des Sciences de Poznań qu'indépendamment des entreprises devant avoir lieu lors de la célébration du centenaire de celle-ci, le jubilé du Musée sera fêté solennellement les 13 et 14 mai 1957.

Il reste enfin un mot à dire sur le nouveau siège du Musée dont les plans élaborés depuis assez longtemps n'avaient pas pu, hélas, être menés vers une prompte réalisation. Les esquisses architectoniques de la réédification de l'ancien palais des Górkas et des vieilles maisons avoisinantes, projetées par les Ateliers de Conservation des Monuments n'ont malheureusement pas encore obtenu l'approbation des autorités compétentes. La direction du Musée vient néanmoins de recevoir de celles-ci la promesse de la mise à sa disposition très prochaine de fonds nécessaires qui lui permettront de commencer les travaux de reconstruction.

